Ernst Leopold ADER

1898 – 1990

EESTI USUAJALUGU

I OSA I KÖIDE

Skaneeritud 2022

I osa sisu:

I köide:
Sissejuhatus —— lk 2
I ptk - Primitiivsusund —— lk 17
II ptk - Eesti muistne rahvausund —— lk 37
III ptk - Katoliiklikud mõjud rahvausundis —— lk 188
IV ptk - Reformatsioon ja selle tähtsus Eesti usuelule —— lk 264

II köide:
V ptk - Hallepietismi uuendav puhang —— lk 430
VI ptk - Vennastekogudus XVIII sajandil —— lk 513
VII ptk - Uuspietism ning vennastekoguduse tõus ja langus —— lk 615

II osa sisu:

VIII ptk - “Läänemaa ärkamine” ja selle tagajärgi (386 lk)

III osa sisu:

IX ptk - Uskkondadevaheline ühistöö Eestis (159 lk)

Ernst Ader 1914. aastal

Ernst ja Hermine (Härmi) Ader (s. Treumann, 1900–1984; abiellunud 1923) 1968. aastal

Ernsti vanemad Tõnis (1867–1919) ja Marie (s. Plumberg, 1875–1947) Ader

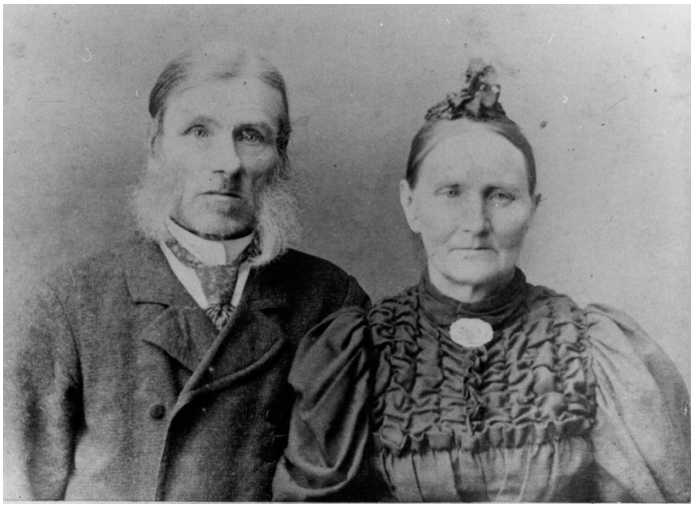

Ernsti vanavanemad Villem (1839–1916) ja Eva (s. Käba, 1. ab Betlem, 1837–1903) Plumberg

S I S S E J U H A T U S

Järgnevad leheküljed taotlevad anda mõninga ülevaate eesti rahvast aeg-ajalt haaranud usulistest pürgimustest ja nendest usuliikumistest, mis on saavutanud märgatavaid tagajärgi rahva usulise maailmavaate kujundamisel või tema kultuurilise elu edendamisel.

Usundid ja usulised liikumised omavad iga rahva juures erineva värvingu ja karakteri. See erinevus ei sõltu niivõrd rahva haridustasemest, kuivõrd rahva üldisest iseloomust. Eestlase iseloom on vajutanud oma pitseri igale siin maal levinud usundile ja mõningal juhul muutnud need kohalikuks "eesti usundiks."

Autor seab endale ülesandeks:

1. Esitades andmeid usulistest liikumistest Eestis, leida nende arengus mõningaid kausaalseid suhteid ja seaduspärasusi.

2. Valgustada mineviku kogemusi, et paremini mõista tänapäevaseid ja homseid ülesandeid, sest "iga ajaloouurimise lõppeesmärgiks on käesoleva ajastu mõistmine"[1]. Leides ilusat ja õilsat minevikus püüdleme saavutada seda ka tulevikus.

Tööd lõpetades avaldan postuumselt siirast tänu usuteaduse magister Osvald Tärgile, kes kogu teose läbi luges, redigeeris ja parandustega varustas. Korrektuuri lugemise eest avaldan tänu Rael Haugile ja Ly Püttsepale. Paljude teose ümber kirjutajate seast tänan eriti Veronika Ardorit ja lahkunud Helene Köstat.

1. K A S M I N E V I K U U U R I M I N E O N T A R V I L I K?

Prantsuse filosoof ja matemaatik René Descartes (1596-1650) peab ajaloo õppimist mittekohaseks mõtlevale inimesele.[2] Samaseid vaateid kohtame praegugi. Ühel ei ole vähematki huvi sündmuste vastu, mis on möödunud, teine peab kahjulikuks ajaraiskamiseks "ebaproduktiivseid" ajaloolisi uurimisi, kolmas - seades esikohale usulisi taotlusi - peab seda kõike ilmalikuks asjaks, millest pole kasu.

Kuid piibel just kohustab uurima minevikku sündmusi, et leida sealt Jumala juhtivat kätt. Paulus kirjutab, et "mis iial enne on kirjutatud, see on meile enne kirjutatud õpetuseks" ja "See kõik on sündinud neile ettetähenduseks, aga see on kirjutatud meile manitsuseks",[3] Piiblis esinevad sõnad: "Küsi aga endise põlve rahva käest ja võta nende vanemate lugu häs-

---

1. E.Troeltsch.Tsit.: О.Л.Вайнштейн, Историография средних веков. Москва-Ленинград 1940 стр. 260 /Вайнштейн/.

2. Вайнштейн: стр. 95.

3. Piiblis (Roomalastele 15, 4; 1.Kor.raam. 10, 11).

ti jÄrele uurida... Eks meed ei või sind õpetada ja sulle rÄÄkida". "Tuleta meelde enamuisteeid pÄevi, pange tÄhele aastaid põlvest teise, küsi oma isa kÄest ja see annab sulle teada, oma vana rahva kÄest ja tema rÄÄgib sulle". [4].

Mõnda rahvast nimetatakse ajaloolisteks rahvaks, teist mitte. Kõikidel rahvad on need, kelle tegudest leidme kirjalikke tunnistusi ja kellede seast on tõusnud mehi ja naisi, kes on põlvnud oma jÄreltulijate austust. Ajaloolised rahvad on huvitatud oma minevikust ja püstitavad oma suurmeestele monumente. Ajaloo kÄigus, ajaloo katlas keset alalist kÄÄrimist ja muutumist, lagunemist ja liitumist jÄÄvad püsima üksnes ajaloolised rahvad, kellede'l on tuud taieome ja mineviku kogemusi, millele toetuda. Kirikuõpetaja ja ajaloolane Villem Reiman (1861 - 1917) ütleb, et ajalugu tõestab ka neljandat kÄsku ja need rahvad, kes austavad oma esivanemaid, jÄÄvadkuum elama maa peale.[5]. Piibli tõotused kõnelevad ühest võitlevast rahvast, kes jÄÄb maa peale viimapäeva. See rahvas peab kõige rohkem olema just huvitatud oma minevikust, et olla tõeline ajalooline rahvas.

Minevikku sündmuste arenguste süvenemine ei lahuta meid lÄhapõe'a tõelikkusest. Ajaloo harrastamine ei ole põgenemine tõsielust, vaid jõu võtmine minevikust oleviku ja tuleviku ülesannete'eks. Õigusega ütleb Adolf Harnack (1851-1930), et "ainult see teadus omab õiguse olemas-oluks, mis valmistab otse saabuvat".Ta lisab: "Meie tegeleme ajalooga ainult selleks, et mõjustada ajaloo kÄiku. Sellest jÄrgneb, et igasuguse ajalugu... peab teatavas mõttes olema kÄesoleva aja ajalugu".[6].

Kõige selle kohta ütleb Martin Luther (1483-1546) temale omase otsekohesusega: "Ajalooteoste ja -mälestuste põlgamine ei ole mitte üksi tunnus jÄmedast tatarlusest ja kÄkiloomlikust barbaarsusest, vaid on ka saatanlikuks rumaluseks, mille kaudu saatan tahaks kõikjal kaotada Jumala õige tundmise".[7].

2. KAS AJALOOARENGUS ON SEADUSPÄRASUSI?

Väidetakse, et ajalooarengus puudub igasugune seaduspÄrasus, et üksikute ajaloosündmuste vahel ei esine kausaalne sidet; ajaloo ainoks on alati üksik sündmus, mis on juhuslik, mittekorduv ja mis möödub, filosoof A.Schopenhauer'i (1788-1861) väite kohaselt, nagu tuulest aetud pilv. Schopenhauer ütleb veel: "Sellest vaatepunktist eeldab ajalooteadlane meile sellisena, mis ei väÄri vist inimese mõistuse tõsist ja põhjalikku tÖÖd".[8]. Mõni uus, ajaloo arengul esilekerkiv mõjukas jõud, mõni tähtis juhtum, kas või ilmamuutus, plekid päikesel jm., võib ajalooratast panna veerema hoopis tei-

---

4. Piibel (Hiiobi r. 8,8,10;Viieraamatu r.32,7).
5. A.Palm. Villem Reiman saavutusrohke rahvuslik võitleja. Tartu, 1937, lk.154.
6. Harnack, A. Über die Sicherheit und die Grenzen Geschichtlicher Erkenntnis, Reden und Aufsätze 1923. Teit. Vainstein, lk.261
7. F.Wegele, Geschichte der deutsch.Historiographie S.196, Teit. Vainstein, lk.73.
8. A.Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung, Bd.II, Leipzig 1940, lk.518-519. Teit.

siti. Juba XVIII sajandi prantsuse materialistlik filosoof Paul Henri Holbach (1723-1789) kinnitab: "Fanaatiku sapi ülekülluslemine vallutaja südamevere liigne tulidus, mõne monarhi halb seedimine, kellegi saamu tujukus - kõigest sellest on küllalt, et alustada sõda, saata miljoneid inimesi tapatalgutele, purustada kindlusi, muuta põrmuks linnad, hoita rahvad vaesuses ja leinas, põhjustada nälga ja tauge ning laastata õnnetusi ja meelehärjet varje terveie pikale aastasadade reale".[9] Ajaloo sündmuste juhuslikkust nendib ka ajaloolane Otto Kraus sõnadega: "Ajaloos pole muud, kui ainult ühe juhuse korratu järgnevus teisele".[10].

Ja kuigi ajaloos oleks seaduspärasusi, on meil võimatu neid leida, sest ajaloo uurimine ei toimu teaduslikul meetodil: siin ei saa kasutada kaitsvalisi uurimisviise, otsest faatlust ega ka deduktsiooni vaid on võimalik vähestele allikandmete põhjal teha üksnes kaudseid järeldusi ning otsida analoogiaid." [11].

Kas olukord on siin tõesti nii troostitu, kas ajalosündmuse seid esimvaatlusest juhuslike nähtustena, millede vahel pole mingit sidet? Sugugi mitte. "Ajaloolised sidemed on selleks liiga keerulised, et neid võiksime neid mõista retsionaalselt," ütleb juhtivim saksa ajaloolane Gerhard Ritter (1888-1967).[12].

Need seosed olevat mõistetavad ainuüksi sisemise kaemuse (intuitsiooni) kaudu. Veel täpsemalt ütleb seda vaadet usuajaloolane Johannes Hessen (+1889), kes väidab, et ajaloofilosoofia kuulub usundi alasse ja kujutelmade piirkonda, sest minevikku tunnetamine on mõistuse kättesaamatu, sest see on saavutatav vaid uskuja indiviid usuliste elamuste kaudu.[13].

Vastavalt ajaloouurijate maailmavaatele, lähtuda sellest, millised postulaadid nad oma tõestuste aluseks võtavad, võib esineda ajalookäigu seaduspärasuste otsimisel erinevaid suunitlusi, on ennuses ükskõiksed vastukäivad. Peatume mõnede tähtsamate ajaloofilosoofiliste süsteemide juures.

Juba vanade rahvaste pühades raamatutes on antud vägev ja ühtlane selgitus ajalookäigule: "Jumal juhib rahvaste saatust". Sellele vaatele andis esmakordselt teaduslikku põhjenduse kirikuisa Augustinus (354-430) oma töös "De civitate Dei". Augustinus näeb ajaloos jumalike ja ilmalike jõudude vahelist võitlust. Selle võitluse käigus suureneb maa peal pidevalt Jumala tundmine ja tema võgevus ning võitlus lõpeb Kristuse taastulekuga, õigete ülestõusmise ja saabuva rahuriik. Augustinuse vaated, osaliselt tõendatult Aquino Thomas (1227-1274) poolt, valitsesid lõbi keskaja kuni XVIII sajandini.[14]. Siis algav retsionalistlike maailmavaadete

---

8. A.Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung, Bd.II, Leipzig, 1940, lk.518-519. Tsit.: Вернер Верцошка "...говорить и возражать". /Материалы на служебе германоведения/. Москва, 1964, стр.187 /в дальн.: Верцошка/

9. Stoljarov, V. Arenguõpetus. Mõnene kohtumine dialektikaga, Tallinn, 1967, lk.90 (Edasp.Stoljarov, Arenguõpetus).

10. Сакон, Современ. западно-германская буржуазная историография. Москва, 1968, стр. 81 /Сакон/

võiduksik kõrvalolus üksvahe tõsiselikult selle õpetuse ajaloo-teaduse põllult, kuid XIX sajandil jõutakse tagasi Augustinuse vaate juurde ja asetatakse ajaloos juhtisiskeskuse taas Jumal. Juba kuulus saksa ajaloolane Leopold v.Ranke (1795-1886), kes pani aluse praegusele ajaloouurimise metoodikale ja ajalooallikate ning arhiivide teaduslikule kasutamisele, asub seisukohal, et Jumal juhib kõiki ajaloolisi protsesse.15. Ta ütleb: "Ajaloos elab, tegutseb ja asub Jumal. Iga päev tunnistab temast, iga hetk kuulutab tema nime".16.

X rahvusvahelisel ajaloolaste kongressil 1955.a. võttis paavst Pius XII oma sõnavõtus eneseksindlalt: "Kõik sündmused arenevad vastavalt jumalikule ettenägemisele... Jumal teostab ajaloos oma kava".17.

See loosung polnud üksnes paavsti isiklik arvamus või roomakatoliku kiriku ametlik seisukoht, vaid leidis kinnitust mitmete maade juhtivate ajaloolaste uurimustes vaadetes.

F.Heitmüllori ja Kurt Rossmann'i (+1969) järgi on ajalooõpetus sündmustik seletatav ainult Jumala tahtega, ajalookäik on tegelikult Jumala ilmutus, kui "Jumala kohus ja arm".18. Ajaloolane Karl Jaspers (sünd.1883) ütleb, et "ajaloo eesmärk on...leida selles jumalus", ning "Jumala poja ilmumine on maailma ajaloo telg."19. Tuntud ajaloofilosof Friedrich Meinecke (1862-1954) leiab, et maailma ajalugu areneb "usugeeniuse ettemääramisel".20. Üldajaloo koostaja Fritz Kern (1884-1950) väidab, et maailma ajaloo sidus vaks jõuks on religioon ja viimase poolt haaratud inimese sisemaailm.21. Ajaloolane Paul Tillich (1886-1965) tõestab, et "ajalugu saab alles siis oma tõelise mõtte, kui seda käsitatakse kui jumalikku ajalugu" ning "ajaloo ülesanne on näidata jumalikku võitlust deemonliku vastu". Tema kooliõnna liikmed Helmut Thielicke (sünd 1908) ja Walter Birnbaum (sünd 1893) tunnistavad isegi, et "piiblis antud maailma loomise kirjeldus on rohkem tõeline, kui kõik teadus". Viimane vaade esineb ka seitsmeköitelises üldajaloos "Saeculum Weltgeschichte" (S.J.Freiburg - Basel-Wien, 1965. S.XI).22.

---

11. F.T/reiberg/ Ajalugu,Eesti Entsükl.I,Tartu lk.188,
12. G.Ritter, Wissenschaftliche Historie,Einst und jetzt.S.590.
13. J.Hessen Religionsphilosophie Bd.I-II München-Basel.1955. tsit.sealsamas,lk.147
14. Н.Бирт, Философия истории как социология СПб,1902,стр.237
15. L.v.Ranke Deutsch.Gesch.Bd.I, lk.3.Tsit.Weinstein, lk.172.
16. L.v.Ranke Sammelte Werke,Bd.53/54, lk.69, Tsit.Weinstein, lk.172
17. Критика новейшей бурж.историографии,Ленингр.,1967,стр.52
18. Sala% lk.74 /B.H.Рутенбург/ Критика новейшей бурж.историографии/
19. Sealsamas, lk.109,83.
20. F.Meinecke, Zur Theorie und Philosophie der Geschichte,S.148 Tsit.Sealsamas lk. 83.
21. Historia mundi :Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänder.Bd.I .S.12, 13.Bd.X.S.721,Tsit.Sealsamas lk.83
22. Sealsamas, lk.74.

Lääldase ajaloolise koolkonna rajaja Arnold Toynbee (+1889) on oma ajalooliste kultuuriringide süsteemi aluseks seadnud religioonitunde ja ta tõestab, et kõikide kultuuriväärtuste hävimisel jääb kehtima ja progresseeruma ainuüksi religioon. Selle juures "inimese vaimulik ülesanne seisab selles, et võita oma egotsentrism ja tuua ennast ühendusse absoluutselt vaimuliku Reaalsusega, kes on olemas-olev maailma kõikuse tõeliseks keskuseks". Mujal kohta ta ütleb, et "aegade jooksul on usund... võtnud tsentraalse koha minu maailmavaates" 23.

Selpool teist teoritud Gerhard Ritter arvelab mõtte, et riigil on tõita talle Jumalast määratud igavene ülesanne, riik aga võib kui langenud inglil lahkuda Jumalast ja sattuda saatanalikku pattu.24. H.Rickert leiab, et ajalugu juhtivad jõud on paratamatult transtsendentsed.25. Karl Löwith ütleb otse, et ajalugu pole inimliku püüete ja saavutuste riik, vaid patu ja surma riik, mis vajab päästmist,26. ja Walter Künneth lausub: "Ühe ajaloo sisemine sügavus mõista saab ainult küsimuses: Kristuse poolt või Kristuse vastu." 27. Meltoodu tõendab, et kõikeloleva ajastu tunnustatud ajaloolaste seas leidub rohkesti neid, kes ajaloo käigus näevad Jumala juhtivat kätt.

Teine suurem ajaloofilosoofiline koolkond on teoloogiline. Siin seisab keskpunktis inimene. Ühed ajaloofilosoofid väidavad, et inimese püritud omadused, tema rassilised eeldused määravad ühe sande, mida inimene peab tõitma ajaloos. Teise vaate järgi loeb inimese ta ümbrus, keskkond, peaaegu masstikulised olud.

Rassismi teooria alustaja oli prantslane kreiv Arthur de Gobineau (1816-1882). Ta kirjutab: "Rahva ajaloos ei oma otsustavat tähtsust ei füüsilise keskkond... ei kommete rangus või nende langus... ei halb ega hea valitsus, . . ega usund, voorus või juhalatus,.. vaid ainult rahva vere puhtus". Ta kinnitab, et kultuurielu võib ainult seal maal kehtida, kus elavad kõige puhtamate, targemate ja tugevamate valgete inimeste rühmad. Kui viimased asuksid ümber kas põhjapoolusmaadele või ekvaatori alla, siis siirduks ka sinna maailma kultuuri keskus.28. Rassismi on korduvalt mõistetud surma, kuid ta on seni osutunud võitmatuks ja on leivinud rohkesti Saksamaal, kuid ka anglosaksiidide seas. Ameerika Ühendriikide

---

23. A.Toynbee, Was ich zu tun versuche Diogenes, 1956.H.3.S.12.

24. G.Ritter.Machtstaat und Utopie .Vom Streit um die Dämonie der Macht weit Machiavelli und Morus.München-Berlin, 1940, S.17-28. Teit.t

Перевод стр. 102

25. H.Rickert,Die Grenzen des naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften.Tübingen, 1913.S.13.Teit.Saalsaumas lk.257.
26. K.Löwith. Weltgeschichte und Heilsgeschehen.Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie.Stuttgart 1953. S.176.Teit.saalsaumas lk.158.
27. W.Künneth, Verhängnis und Verheissung im deutschen Schicksal "Neubau" 4.1947.S.147.Teit.Saalsaumas lk.158.
28. Le Comte de Gobineau.Essai sur l'inegalité des races humaines. Paris. 1884. Teit. Bart.lk.210.

teadlane Osborne ütleb: "Rohkem kui keel ja rahvus, avaldas oma omapärase inimkonna saatuse määramisel rassi rass määrab päritavuse, aga päritavus kõik vaimsed ja intellektuaalsed kvaliteedid ja omadused, mis on liikumapanevateks jõududeks poliitikas ja valitsemises."29.

O.S. Coon oma 1939.a. ilmunud töös "The Races of Europe" peab kvaternaarajastul elanud Homo sapiens'ist (tark inimene) põlvnevateks ühesugu valgeid inimesi kui põllunduse ja karjanduse alustajaid. Kõik teised rassid põlvnevad pithecanthropustest, sinanthropustest ja neandertallastest ning ei arenenud kaugemale kui küttideks ja kaluriteks.30. Ka prantsuse teoloog W.Schmidt (1868-1954) seisab rassiteooria aluselt. Ta jagab kõik rahvad seitsmesse klassi mandest viimane klass "isaõigusliikkude rahvaste nomadiseeriv haru", kuhu ta arvab indo-europlasi, semiite ja ka uraali-altailasi koos soome-ugri rahvastega, omas eriliste tähtsuse kultuuri ja riikluse arengus. 31.

Geograafilise (antropogeograafilise) koolkonna alustajaks oli Friedrich Ratzel (1844-1904). See koolkond väidab, et riikide iseloom sõltub maa ja maastiku iseloomust. Inimese iseloom ega on tingitud maa ja kliima iseärasusest. Geograafiline moment mõjutab järgmiselt: 1) otsene mõju inimese kehale ja vaimule, mis loob rassi, 2) mõju rahvaste liitumisele või eraldamisele mägede, kõrbede, veekogude jne. kaudu, 3) rahvaste segunemine või puhtuse säilitamine vastavalt maastikuolude poolt loodud kontaktile ja 4) elamisruumis leiduvad looduserikkused, mis loovad vastavaid elumuga vusi. Geograafilised tingimused põhjustavad sellekohaseid etnograafilisi, sotsiaalseid ja poliitilisi olukordi. Ka "usund, teadus ja poesia on teataval määral looduse avaldused inimkonna vaimus." 32

Ajaloofilosoofias leidis geograafiline koolkond laialdast pooldamist. Selle õpetuse vaimus kirjutas tuntud majaarmastaja ajaloolane Th.H.Buckle (18213862) oma kuulsa "Inglise tsivilisatsiooni ajaloo". Vene ajalooteadlane V.Kljutševski selgitab, et valguse hulk mõnel maalal, suojus ja vesi seal, maastiku hügieen, looduse anded, esinevad looduskatastroofid jne. kujundavad inimest, muudavad eluolulisi tingimusi ja vaimseid erinevusi ning selle ga kogusummas loovad rahva temperamendi . 33.

29. M.Grant, The passing of the Great Race, 1. 1921 (viidatud Osborne). Tsit. [illegible] на службе империализма, Москва, 1951, стр. 78

30. Sealsamas, lk.32.
31. M.Sorgsepp. Akadeemilise Ajaloo selts 1932/1933 tegevusaastal F.Leinbeck, Ajalookäsitlus etnoloogia valgusel" (Referaat) Ajaloolise Ajakirja 1933.1.lk.95-98.
32. F.Ratzel. Anthropogeographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte, Stuttgart, 1882, lk.1891 Tsit. Bart. lk. 201-202; Käsmik, V. Looduslik keskkond majandusgeograafias. Nõukogude Geograafia Seltsi Aastaraamat, 1959. Tallinn 1959. lk. 159-160.
G. Плеханов, Карл Маркс и его учение, Москва, 1918, стр. 10

33.

Mõned ajaloofilosoofilised süsteemid omistavad peamise tähtsuse ajaloos mitte inimesele, vaid rahvale, õigemini siingi rahvus peidetult asuvale müstilisele jõule, vaimule, "rahvavaimule". Siin on meie mõisnik-ärnne Fr.K.Savigny (1779-1861) õpetus, mida propageerisid vennad Grimmid, kus ajaloolise protsessi omab tõsiasi omase organilise elu, mis areneb müstilise kõttesaamatute tegevusjõudude kaudu.34. Saksa ajaloolane Karl Lamprecht (1856-1915) leiab ajaloos kultuurajajärke, milledes tegutsevad mitmed sotsiaalpsühhilised jõud, milledest üks on rahvus. 35. Itaalia-saksa fašistlikule liikumisele andis ühe filosoofilise aluse just rahvuse küsimuse tähtsuse rõhutamine ajaloos. Ei saa eitada rahvuse osatähtsust, kuna selle juured peituvad juba inimese psühholoogilises struktuuris "mina" teadvuse tekkimises. 36. Üldajalugu saame käsitada ühenda kui üksikute rahvaste ajaloo kogusummat, sest selles tegutseb rahvas kui indiviid vastavalt rahva psühhikale, mis omakorda rajaneb rahvast moodustavate rahvaste psühhikale, mis samuti on põlvede ajaloolise kogemuste produkt. Eduard Lasman on seisukohal, et ajaloo arenemises ei või otsustavat tähtsust omistada rahvuslik printsiip: "Rahvuslik algtendents piirab ikka võidule, olgu tema vastu ükskõik missugune jõud." 37. Laiemalt on tuntud Oswald Spengleri (1880-1936) vaated, kus ajalugu koosneb üksikutest üksteisele järgnevatest kultuuridest, milledest igal on oma eriline hing, milleta ta teistest kultuuridest erineb.38. Sarnased vaated on levinud ka Ameerika Ühendriikide etnograafia ajaloolises koolkonnas, kus õpetatakse, et "kultuur" on iseseisev olemus, mis annab väljaspool ja kõrgemal inimestest. Viimased ei loo kultuuri, vaid on üknes selle kandjad. Kultuur on iseenda produkt, ta kasvab oma jõudude varal ja seisab väljaspool inimesi ja rahvusi.39.

---

34. Смотри выше!

35. J.Madisson, Karl Lamprechti ajaloolisfilosoofilised ideed". Referaat:Helmi Ottenson, Akadeemilise ajaloo Seltsi tegevuse 1923/24 aastal. Ajalooline Ajakiri, 1924,2, lk.73-74.

36. Y.Krnita Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest. Rahvuskultuur I, Eesti Üliõp Seltsi Album IX Jurjevis 1915, lk.60 (Edasp.: Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest).

37. E.Lasman. Eesti Vabadussõja poliitil ajalugu, Tallinna 1929, lk.4. Tsit.H.Arumäe, Suur Sotsial.Oktoobrirevolutsioon Eestis. Historiograafilisi ülevaade ENSV T.A. Toimetised, Ühiskonnateadused, 1967, lk.280.

38. Vt.L.Vahter, O Spengleri "Õhtumaa allakäik", Tartu, 1940

34. Лагузенас Конкьера, Исторцзм фонклорнстнкн в Европе, Москва, 1960, стр. 258 /Конкьера/

(Jakob Grimm 1785-1863; Wilhelm Grimm 1786-1859)

G.Fr.Hegel (1770-1831) - kuulus saksa filosoof - peab terve maailma tegevuse algpõhjuseks absoluutse vaimu enesearendust. Ajaloolik on determineeritud sellest vaimust. See absoluutne vaim ei asu korraga mitmes rahvas, kuid iga rahvas on samal ajal tema kandjaks ja on ainult siis ajaloo edasiviijaks. Vaim ei asu kunagi kaks korda ühes rahvas või ühesaegselt kahes rahvas, sest see vaim on ainsus.40.

Karl Marx (1818-1883) asendas G.W.F.Hegeli absoluutse vaimu majandusliku põhideega ja uue teadusharu - ajaloolise materialismi. See käsitab inimühiskonda kui sotsiaalset organismi, mille aluseks on materiaalsed tootmissidemed, majanduslikud suhted inimeste vahel. Inimene on tootlike jõudude ja ühiskondlike suhete produkt. Inimesi ühendavad ühiskonnas eelkõige tootmissidemed, need on aluseks kõigile sotsiaalsetele suhetele, selle juures ka ideoloogilistele suhetele. Klassiühiskonnas on ajalooliste protsesside põhjuseks klassivõitlus. 41. Ajaloolised ajastud, nagu orjanduslik, feodaalne ja kodanlik ühiskond, on sama ajastu tootmissuhete (orjus, feodaalne sõltuvus, palgatöö) väljendus, nende kogusumma.42.

Ajalooline materialism on praegu üks levinemaid ajaloofilosoofilisi õpetusi. Koos marksismi-leninismiga, mille üks osana osalab, on ta võitnud maid ja rahvaid. Kõige laialatuslikum, üksikasjalikum ja süstemaatiliselt materialistliku ajalookäsituse põhimõtete tutvustamine ja propageerimine toimub ajaloolise materialismi pooldajate poolt. Kuid viimaste õpetust rünnatakse ka õgedalt. Praegusaja idealistlike koolkondade uusstud on toimunud just vastukaaluks marksismileninismi suurele edule. Peamiseks vastuvõtteks majanduslikule determinismile esitatakse bioloogilise võide. Nii inglise bioloog C.Darlington ("Elu faktid" 1956) leiab Karl Marxi põhilise vea selles, et ta olevat alahinnanud bioloogilise faktori osa ühiskonna arengus, rõhutades ühekülgselt sotsiaalset faktorit. 43.

E.Fromm esitab väite: "Marx ei hinnanud väärilisselt inimese kirgede maailma keerulisust. Ta ei näinud küllalt selgelt neid kirgi ja tunge, mis põhinevad inimese loomuses ja ta olemuse tingimustes ning mis on juba ise endast kõige võimsamad inimarengu edasiviivad jõud. 44.

Ajaloofilosoofias on üks põhilisemaid küsimusi isiku küsimus, õieti - isiku tahtevabaduse küsimus. Millisel määral on inimene suutelise suunata ajaloo kulgu? Ehk on ta ainult mängukannike temast sõltuvate sündmuste käes?

---

39. Современная психология в капиталистических странах, Москва 1962, стр.256/Н.С.Лидерс/ /Далыше:Современная психология/

40. Н.Бердяев, Общий ход всемирной истории, СПб, 1903, стр.12

41. Marksistliku filosoofia alused. Tallinn 1959.lk.319 (edaspidi: Marksistliku filosoofia alused).

42. K.Marx ja F.Engels, Valitud teosed I kd.Tallinn 1957. lk.65.

43. J.Richfeld.NLKP Keskkomitee juunipleenumi tulemustest ja Eesti NSV Teaduse Akadeemia teadlaste ülesannetest NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 1963.4.lk.317.

44. E.Fromm The sane Society N.Y.-Toronto 1955.lk.263.Tsit.

Augustinuse seisukoht on kindel, ta nimetab Jumalast saadetud prohveteid elu edasiviijateks. 45. L.v.Rakke õpetab, et ajalugu teevad riigi- ja poliitikategelaste ideed, siin pole tähtsust rahvahulkadel ega klassivõitlusel. 46. Samal seisukohal on ka G.W.Fr.Hegel. Preanimismi alustaja R.R. Marett (1866-1945) väidab, et "väljapaistva individuaalsusega erakorralise geniaalne, intellektuaalne, võimetega inimene" teatavat määral loob ajalugu" 47. Ühepärane vaade on G. Tardieu'l (1843-1904): "Ajaloo teostaja on loe vi mõtviid. Ta erineb kvantitatiivselt massist, mass ja tema on vastandid. Mass on paratamatult ja alateadlikult omane passiivsus, kergeusklikkus, jäljendamistahe, (ta on kuutõbise sarnane). Uuenduste teostaja aga oma eripärasusega, nonkonsanisega, kõikumatu usuga endasse ja oma ideesse on mõningal määral puhhopaat." 48. Prohvetlikult ennustab H.Hickert: "Iga päev võib ilmuda mõni uus ajalooline isik ning tuua meile uued ajaloolised jõud, millede kohta me seni ei osanud ning tottekujutust." 49.

Seevastu mõned ei omista ajaloos mingit tähtsust isikule. Tuntud on siin Leo Tolstoi (1828-1910) vaated. Ana lüüsides romaanis "Sõda ja rahu" pretsedente käetuse põhjusi, ta kirjutab: "Järelikult ei toimunud ka see, kuidas mõned inimesed ükskõist tapsid, Napoleoni tahtmise järgi, vaid tuhanded tõiseid tuhandete tõiseist ükskõikselt, sadade, tuhandete tõiseist ükskõikselt osavõtjate inimeste tahtmise järgi." 50. L.Tolstoi lisab veel: "Ajaloo seaduste tundmaõppimiseks me peame täielikult muutma vaatlusesset, peame rahule jätma keisrid, ministrid ning kindralid ja uurima samalaadseid, lõpmata väikesi elemente, mis juhivad massse". 51.

Marksismi-leninismi õpetuse järgi määrava ajaloo arengu materiaalse elu tingimuse d. Kuid isik, kes mõistab ühiskondliku elu arenemise vajadusi, klassivõitluse tähtsust, võib astuda sõnduste ette ja näid edasi viia. Siiski on Marksismi nurgakiviks mass. 52.

Jälgisime mitmeid ükskõikset vaatamikku eitavaid ajaloofilosoofilisi vaateid ja kuhjasime küsimuse üle teitaatidega. Mis on nõis tõde? Millised vaateid võiksime panna oma uurimuse aluseks?

Ajaloolised sündmused toimuvad ajas ning ruumis ja on determineeritudeelsetest või samasegasetest sündmustest. Tuleb põhutada, et ajaloolisi sündmusi mõjustavad ühesegselt mitmed põhjused ja seadused. Sellega on võimatu rajada aja-

---

45. Bart. lk.178
46. Bernäid lk.257
47. Kokkjara lk.484
48. G.Tardieu, La logique sociale. Paris1895, lk.77 Tsit. Bart lk.188
49. H.Rickert: Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung S.648,Tsit.Berthold lk.257
50. Leo Tolstoi "Sõda ja rahu" III raamat Tallinn 1956 lk. 229
51. Sealsamas lk.289
52. M.Rosenthal,P.Judin.Lühike filosoofiline leksikon Tartu 1945,lk.105.

loosarengut ühele kindlale seadusele ja otsida teatava ajaloolise sündmuse põhjust ainuüksi kas majanduslikus, geograafilises, rassilises või mõnes teises seoluses. Nii ütleb G.Ritter, et "ajalugu ei ole kunagi ühegajaline too, vaid paljude tuhi viku suurduvate teeradade põiming" . 55. Üks neist teeradadest võiks olla Jumala üleloomulik viimine, teine - inimese rassilisest eelarvamusest juhitud oma tee, kolmas - sotsiaalsest ühiskohtust tingitud äärmise meelheitekitsastee jne. Kuid kõik need teerajad moodustavad ühise tee, mida mööda veereb ajaloo vanker.

Kuidas võivad ajaloolükku ühesegselt juhtida nii teks Jumal ja rassiline eelarvamine? Mineviku vaatlemine tõestab, et ajaloosündmusi suunab kõikumatu paratamatusega kindel moraalne printsiip. Normali eitamisele järgneb fataalse järjekindlusega mingi ajalooline katastroof, seda juba veeuputusest peale. Sama tõestab kreeka geniaalse kultuuri hääbumine, Rooma suurriigi langus, hävitavad taudid ja purustavad sõjad kuni viimaste aegadeni. Piibel nimetab seda kõrgemat kohtumõistjat Jumalaks, kes vastavalt moraalsele printsiibile juhib rahvaste saatust. Kuid piibel esitab samuti jõude ja inimkuid, kes võitlevad Jumala vastu ja püüavad takistada ajaloolükigus Jumala tahte täitmaldumist. Nende seas on kõigepealt maailma kurjust kehastav isiksus, kellega liituvad inimese madalama mina ihad, tungid ja tahted. Kaastöös Jumalaga võitlevad aga inimese puhastatud ja uuendatud tunded ja tahted ning reaalsed inimese elus ja ajaloos, kes lasevad end juhtida jumalikest põhimõtetest. Toimub võitlus kahe pooluse vahel, seda inimeses, ühiskonnas ja terve maailma taustal. Sellest tuleneb dualistlikku ajalooküsitlu.

Ajaloolane Fr.Meinecke ütleb, et aja vastas kehtib teadlik dualism ja igas ajaloolises nähtuses esineb varju ja valguse külg , esineb loodus ja vaim, ning mehaanilise ja seaduspärase ajal kausaalbioloogilise alus ning ühtlasi eetelehhia.54. Reaalse võitluse Jumala ja ta vastase vahel esineb ajaloos veel võitlus looduse ja vaimu, materia ja idee, mehaanilis te põhjuste ja mittematerialistlike jõudude vahel. See on ideedevaheline võitlus.

Asetame uue küsimuse. Kelle kaudu Jumal tegutseb ajaloos? Vajaduse korral võiks Jumal panna kivedkuma kivi, kuid ta tarvitab meelsamini oma tahte teostamiseks inimest (ka ajaloos) ning ajalugu teostatakse vaid inimese tegevuse kaudu. Isiku sisemised väärtused, tema vaimujõud, sugereerivtahe, millistest allikatest need tulevadki, mõjustavad hulki ja panevad viimaseid tegutsema. Juhtivisik on rohkem varustatud isikuga,

---

55. G.Ritter, Europa und die deutsche Frage.München 1948 s.200.Tsit.Berthold, lk.171
54. F.Meinecke: Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte. München-Berlin.1924 lk.502.Tsit. Berthold lk. 49,50.

suurema intellekti ja emotsiooniga, kuid eeskätt suure tahtejõuga. Siiski ta kõlbelise seisund ei pruugi kõõndida keskmisele elegi tasemele.

Suur juht ajaloos ei loo midagi uut ja enneolematut, vaid võtab kaasaegses ühiskonnas liikuvaid ideid, tunnetab nende praktilise kasutamise tähtsust ja paneb need enda arvel ringlusse. "Kes ei ole iseendast, millistest vaimustuvad tema kaasaegsed, see ei ole neile nende juhtimiseks." (Victor Cousin) 55. Ideed on nakkavad, nende levik sõltub levitaja sugestiivsusest. Kiida laiemalt haaratakse ideed hulkade poolt, seda suurema populaarsuse ja sugestiivsuse saavutab levitaja ning lõpuks kujuneb temast jumaldatud juht. Hulgad püüavad kõigest väljendada juhti, otsustada tema sarnaselt, astuda tema jälgedesse, hüüda koos temaga kas "elagu" või "poo risti"; siis nad tunnevad, kuidas minse asub juhi jõud ja muudab nad võimsateks ja jõulisteks. 56. Ideed kasvavad välja rahva keskelt, kontsentreeruvad juhi isikus ja tagasi paisatuna massidesse, panevad need liikuma ning sellega ideed teevad ajalugu.

Hulkades liikuvad ideed on mitmesugused, nad tekivad majanduslikul, usulisel, rahvuslikul või muul pinnal ning on emamikus vastandlikud, üksteise vastu võitlevad. Ideedevahelisest võitlusest areneb välja võitlus ideede kandjate - juhtide vahel. Viimasele võitlusele on iseloomulik tugev isiklik, egoistlik varjund.

Neid võitlevaid ideid on võimatu tõlgendada positiivseteks, kõlblateks ja ebakõlblateks, õigeteks ja ebaõigeteks või eitavateks. See võitlus ei toimu üldise dualismi raames. Juhi kõlbeline tase seisneb sellest võitlusest kõrgemal ja hindab igat ideed ja iga ideo rakendamise seoses kõrgema otsuse järgi, mis meile enamikus jääb määratuks. Juhil võib tarvitada igasuguseid ajaloolisel taustal toimuvaid võitlusi oma tahte kehtestamiseks.

Ajaloo kulgu suunavate isikute tegevust piiravad kaasaegse ühiskonna ideede iseloom, ideede ja nende edustajate isikute omavaheline võitlus, peale selle mitmed majanduselu olukorrast ja loodusseadustest tulenevad mõjud. Rahvaarvu, maa viljatuse, looduskatastroofid jne. või vad tühistada juhi kõige paremadki kavatsused. Peale nimetatu peab juht ületama veel oma sisemised tõkked, mis tulenevad pärilikusest ja kasvatusest.

Pärilikuse osatähtsuse vastu inimõpetuse kujundamisel on palju vaieldud. Tõendatakse, et iga inimene ja inimrass on ühekülgne, kõik on võimalised võrdselt oma saama haridusse, kultuuri, usundi hüvedest. Elu aga näitab, et see ei ole alati nii. Miks mandunud rõnud terved perekonnad? Miks antakse lastele edasi andekust, kuid ka kalduvusi kuritegudeks, Miks on rahvaid, kelle juures sajand te jooksul pole märgata mingit arenguid? Viimase põhjusi nähakse ajaloo jooksul kummutõletamatutes olukordades: looduse ja kliima mõjutuses, majanduslikus allakäigus, vallutajate poolt tehtud hävingus, kolonialismis, imperialismis jne. Siin on küll osalt tõtt. Välja-

---

55. Teit. Arnold Tonska, Juht ja mass. Tartu 1936 lk.22 (edaspidi: Tonska, Juht ja mass).
56. Vrd Bart, lk.194

ja kultuuririkas Kaspia tagune ala muutus kõrbeks ja rahvast tühjaks pärast niisutussüsteemide ja metsaalade hävitamist vallutajate poolt ning sellele järgnenud mullapinnase kõdunemist. Sahaara rikkused mattusid liiva alla pärast seda, kui jääaja möödumisel ja külma õhusamba taandumisel Euroopa aladelt niisked Atlandi tuuled siirdusid Põhja Aafrika kohalt Lääne-Euroopasse. 57. Kuid siin oli sõna öelda ka Kesk-Aasia ja Sahaara kultuuride loojatel, kes pidid taganema või assimileeruma uute rahvuste-võitjate või kultuurivaeste naabrite massi. Ja uued ei loonud enam kultuuri, vaid hävitasid selle jääke. Väga mitmesugused rahvad elavad lähedastel aladel ühesuguses majanduslikes tingimustes - kuid erinevused nende vahel on suured.

Inimese kuulub bioloogiliselt fauna riiki kui Homo sapiens ja tema kohta kehtivad samad bioloogilised seadused, mis iga imetajate klassi kuuluva kohta. Selle ga inimtõud, rahvad ja rahvakillud erinevad üksteisest mitte oma normalse väärtuse, vaid oma bioloogiliste ja psüühiliste omaduste poolest. Võime eraldada üldjoontes majanduslikule tegevusele - kriitsemisele kalduvaid rahvaid (juudid, armeenlased, kreeklased, anglosaksid), meditsiinivaid rahvaid (hiinlased, hindud), agressiivseid rahvaid (sakslased, jaapanlased) religioosseid rahvaid (hindud, skandinaavlased), sportlikult arenenud rahvaid (Ameerika Ühendriikide negrid, ka jaapanlased), tugevate matemaatiliste võimetega rahvaid (prantslased, juudid) jne.

Nendime, et esivanematelt saadud tõulised omadused ja psüühilise laad mõjustavad inimest ja piiravad tema vaba tegevust. Kuid üksikute inimeste bioloogiliste ja psüühiliste omaduste summa ei skmine moodustab terve rahva iseloomu.

Välistegureiks, mis muudavad ja arendavad inimest, on kasvatus ja keskkond. Siia kuuluvad mitmed inimest tema eluajal mõjustavad komplekside. Tähtsaim neis on majanduslik olukord. Millises sotsiaalses keskkonnas ta kasvas, kuidas leiavad rahuldamist ta majanduslikud nõuded, elab ta külluses või puuduses, mil teel õnnestub talle varanduslik ebavõrdsus - need kõik jätavad inimesse väärtusi mulje juba tema lapsepõlvest peale. Eriline osa on siin varanduslikku ebavõrdsuse esmakordsel põhutatud kogemisel, mis tekitab kuni elu lõpuni kestva protestitunde majanduslikku ülekohtu suhtes.

Teine kasvatustegur avaldub isikuvääruustundes. Lapses võib tekkida varajasest eluaast peale alavääruustunne, kui ta näeb ennast kõrvale lükatuna kas õigeaegsetest vanematest vendadest-õdedest enne oma füüsilise või vaimse defekti mõjul ning kogeb seda hingelise depressioonina. Alavääruustunne kandub edasi tõsisikka ja avaldub siis kas psüühilises surutises, tagasitõmbumises, haiglases passiivsuses või üliroh kes ja brutaalses enesenaksmapanekutungis, võimatus tahtes teiste üle valitseda ja oma tahet hoolimatult kehtestada. Mitmed suured valitsejad ja juhid on selleks küpsenud lapsepõlves omandatud alaväärsustunde ajel.

---

57. Гарлон Чайлд. Прошлое, настоящее и смета нового расцвета, Москва 1935, ст. 44- 46.

Vastloomise isikuvõõrastustunde võõras areagut. Kuid see võib areneda ka otstarbekohaselt. Inimene tunnetab oma tõelist võõrast perekonnas, ühiskonnas, rahvusliikmena t terve inimkonna taustal. Ta mõistab ja hindab neid hüvesid, mida ta ümbruskond talle pakub. Emaarmastus, isatugevus, vendade-õdede hoolitsemine - see kõik jätab oma pitseri lapse hingeellu, ta rõõmustub perekonna soojusest ja vastab ka samaga. Suhted teiste lastega naabruses, koolis - see kõik võib mõjustada,ta positiivselt ja luua ühkustunde oma tõnava, oma kooli vastu. Rahva poolt loodud väärtused, kirjanikud, kunstnikud, teadlased, rahvategelased, kõik need kutsuvad välja imetluse ja austamise. Tekib oma rahvuse hindamine, temast lugupidamine. Kui rahvustunne ei arene ülepakkuvalt, siis inimene seab rahvuslased, oma rahva armastajaks, kes annab ka oma jõu rahva üldvarandusse rikastamiseks. Isikuvõõrastustunne võib tekkida ka mõne ühiskondliku grupi, ühingu, organisatsiooni piires, usklikkonnas ja anda neis ühiselu eesmärgile andunuid eestvõitlejaid. Isikuvõõrastustunde õige areng riigi piires võib anda patriote, kes on kõigest valmis välja astuma oma riigi au kaitseks. Isikuvõõrastustunne inimkonnas annab aga õilsa altruismi.

Kõlpool mainisime maastiku mõju ajalookõigule. Maastikul on ka kasvatav mõju inimesele. Maastiku ilu teeb ilusamaks inimese hinge, torniehoonete read kasvatavad inimest sisemiselt tugevamaks, karmimaks, kuid ka religioossemaks, laiad lagendikud annavad vabadustunde, süga vad motsad süvenda vaatlusdat müstitsismi.

Kasvatus kitsamas mõttes on indi viduaalne kasvatus. Selle kaudu omame kõik meie isade ja esiisade poolt kokku kuhjatud kultuuri ja ideede pärandusse, mis on loodud terve inimkonna asutatuhandete ühiskondsete ja vaimsete pingutuste kaudu. 58. Kasvatuse ja isikliku suunamise kaudu juhitakse inimene ühtlasi tema ajastu ideedesse ja probleemidesse ning süvendatakse temasse ka ta kasvatajale omaseid vaateid ja seisukohti.

Nii näeme, et nagu põli vus, nii ka kasvatus piirab inimese vabatahet ja voolib temast isiksuse oma näo järele.

Maailma ajaloo käigus toimub alaline võitlus nähtavate või varjatud jõudude vahel. Ühel tasapinnal on see dualistlik võitlus, kus ühel poolel seisab Jumal ja temale andunud inimesed, teisel pool - kõik Jumala vastased ideed ja jõud ning neid kehastavad isikud. Jumal teostab oma juhtimist temale meelepäraste isikute, kuid ka looduskõhtuste, majanduselu jasajalooündmuste, isegi tema vastu võitlevate jõudude ja isikute tegevuse kaudu, kasutades looduses, ühiskonnas ning inimese psühhikas kehtivaid seadusi - võimeid oma tahte kohaselt (harukorral hüljates).

---

58. Н.О.Лосский, Курс русской истории 1, Москва, 1915, ст. 38.

Inimene on ajaloo arengu tähtsaim tegur ja tema tahe on suuteline suunama ajaloo käiku. Kuid inimese tahe on determineeritud ühiskonnas valitsevate ideede ja nende vahelise võitluse, looduses ja ühiskonnas kehtivate seaduste ja olukordade ning oma sisemiste vastuolude poolt. Tema vaba tahet piiravad ja mõjustavad pärivuse ning kasvatuse teel saadud omadused. Viimaseid determinaate on inimene suuteline vaid osaliselt ületama, seda ka transtsendentsel teel tõelikus andumuses Jumalale.

3. AJALOO-UURIMISE METOD

Peatume lühidalt ajaloouurimise põhialuste ja suundade juures, et leida uurimisviise, mida kasutada käesolevas töös. Toome ette mõningaid vaateid. Itaalia arheoloog ja folklorist G.Pitre (1843-1916) kirjutab: "Ajalugu ei ole nimede loetelu koos üksikute isikute tähtsamate tegude daatumite märkimisega, vaid ideede, kirgede, tavade, kommete, ühiskondlikkude huvide avamine, natsiooni elu avalikuks tegemine. 59. K.Kamul (+1879) ütleb samuti, et ajalugu pole iga individuaalse toimunud nähtuse kirjeldamine, vaid on tarvilik näidata, et nähtused on teineteisega seotud ja moodustavad teatavas ajas kulgeva evolutsioonilise rea. 60.

4. UURIMISE PIIRJOONI

Käesolevas seatakse eesmärgiks uurida Eesti usuelu kompleksselt, mitte jälgida üksikute usulikumiste arengut eraldatult, vaid püüdes tabada kõikide oluliseamate usuliste nähtuste olemust, nende omavahelisi seoseid ja arengut.

Ei saa siin välja jätta ka rahvausu vaatlust, sest rahva uskumused on säilitanud kuni viimase ajani oma tugipunktid rahva maailmavaates. Propedeutikana Eesti muistsele rahvausundile käsitleme lühidalt ka primitiivusundeid.

Kuid peab nentima uurimuse lünklikkust. Arhiivid ja erifondides asuv ainestik on jäänud autorile suletuks. Sellest on tingitud käesoleva töö teatav kompilatiivsus.

Uurimuses kasutatud tehnilist aparatuuri tsitaatidele ja seisukohtadele viidatakse lehekülgede all. Kasutatud kirjandusest antakse loetelu peatükkide lõpus ning koondnimestu töö lõpus. Viimases tuuakse ka tarvilikud registrid. Historiograafia, kui see antakse, leidub peatükkide sissejuhatuses.

---

59. G.Pitre, Profili biografici contemporanei. Tsit. Kokkjar lk.377.
60. K.Kamul, Ajalugu kui teadus. Ajalooline Ajakiri 1924 1. lk. 17-23.

Kasutatud kirjanduse nimestik

Arumäe, H. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Historiograafiline ülevaade. ENSV T.A. Toimetised, Ühiskonnateadused, 1967.

Eesti NõukTeaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1963.

Eesti Nõukogude Entsüklopeedia I. Tartu.

Eichfeld, J. NLKP Keskkomitee juuniplenaumi tulemustest ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia teadlaste ülesannetest ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1963.

Ernits, V. Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest. Rahvuskalender I Eesti Üliõpilaste Seltsi Album IX Jurjevis 1915. = Ernits. Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest.

Leinbock, P. Ajaloolik etnoloogia valguses. Referaat: H. Sorgsepp. Akadeemiline ajalooselts 1932/1933 tegevusaastal. Ajalooline Ajakiri, 1933.

Madisson, J. Karl Lamprechti ajaloolisfilosoofilisi ideed. Referaat: Helmi Ottenson. Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevus 1923/24. aastal Ajalooline Ajakiri. 1924.

Marksistliku filosoofia alused, Tallinn, 1959.
= Marksistliku filosoofia alused.

Marx ja Engels, F. Valitud teosed I Tallinn 1957.

Nõmmik, V. Looduslik keskkond majandus-geograafias. Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1958, Tallinn 1959.

Palm, A. Villem Reiman - saavutusrohke rahvuslik võitleja, Tartu 1937.

Piibli Raamat, see on kõik Vana ja Uue Seaduse Püha Kiri. Briti ja Väljamaa Piibliseltsi väljaanne, Tallinn 1926. = Piibel.

Ramul, K. Ajalugu kui teadus, Ajalooline Ajakiri 1924.

Rosenthal, M., Judin, P. Lühike filosoofiline leksikon. Tartu 1945.

Stoljarov, V. Arenemisõpetus. Seisukohtamine dialektikaga, Tallinn 1967.
= Stoljarov, Arenemisõpetus.

Tolstoi, Leo. Sõda ja rahu III kd. Tallinn 1956.

Tonska, Arnold, Juht ja mass. Tartu 1936.
= Tonska, Juht ja mass.

Vahter, L. O. Spengleri "Õhtumaa allakäik". Tartu 1940.

I PRIMITIIVUSUNDID

Usundite juures jälgitakse pidevat arengut. Algusest olid lihtsamad usundid, mida primitiivse inimese - vähearenenud individi - võis kergesti mõista. Aegade möödudes, koos kultuuri arenguga, tõusevad usulised maailmavaade. Algsajandeist ebamäärased religioossed vaated ühinesid usunditeks, viimased muutusid ikka üksikasjalikumateks jakomplitseeritumateks, hiljem tekkisid suuremad usundite süsteemid. Auguste Comte (1789-1857) jagab usundid ajaliselt: fetišismiks, polüteismiks ja monoteismiks.

See evolutsioonilise hüpoteesi on aluseks usundite võrdlevale uurimisele. Meie ei taha kinnitada selle tõelisust, kuid paratamatult tuleb seda hüpoteesi enamvähem panna aine käsitluse aluseks, et saavutada teatud süsteemi. Seisab ka teine, vastupidine seisukoht, mis väidab, et primitiivrahvaste juures oli algusest monoteism, mis mandumise teel arenes madalamateks usundi vormideks. Kuid viimane teooria on siiski lõplikult välja kujundamata ja veenvalt põhjendamata.

Primitiivusundeid vaatleme ainult sissejuhatusena oosti rahvausundile, sellest on tingitud nende konspektiivne käsitlus.

Primitiivusundi kohta on võõrkeeles ilmunud laialdane kirjandus. Eesti keeles põhjapanevat teost selle kohta ei ole. Lühikese ülevaate religiooni tekkimisest ja selle varajastest vormidest annab S.A.Tokarev kogumikus "Teadus ja religioon". 1. Seoses arheoloogiliste ajastutega ja -leidudega käsitleb algusküsimusi ka H.Kosvin raamatus "Esiaja kultuuriloo põhijooni". 2. ja V.Trummal teoses "Arheoloogia alused" I. 3. Wilhelm Koppers "Ürgusund" 4. annab ülevaate ürgusundite süsteemidest ja tutvustab väga pikemalt pramonoteismi, Maagiat ja pramanismi toob lühidalt ette ka E.Tenamaa. 5. N.Gasteret raamatus "30 aastat maa all" 6. tutvustab paleolitikumi uskumusi. Lühikese üldkäsituse algusunditest annab ka O.Olvik "Usundite ajalugu". 7.

Nendin, et religiooni tekkimise, selle arengu ja üksikute primitiivusundite süsteemide järjekorra kohta ei ole

---

1. Teadus ja religioon (Artiklite kogumik).Tallinn 1959.
2. H.Kosvin. Esiaja kultuuriloo põhijooni, Tallinn 1961.
3. V.Trummal, Arheoloogia alused I. Tartu 1953.
4. Wilhelm Koppers, Ürgusund. Inimkonna vanimaid tunnistusi Jumala ilmutusest. Rooma, 1936. (Edaspidi Koppers).
5. E.Tenamaa, Ekstaas ja müstika, Tartu 1926; E.Tenamaa Animistlikud ellusead Kalevipojas "Uusteaduslik ajakiri" III aastak. Tartu 1929.
6. N.Gasteret, 30 aastat maa all, Tallinn, 1960.
7. O.Olvik. Usundite ajalugu. Eksamineeritud usuteaduslikel kursustel 1959. (Käsikirja õigustega).

uurijad jõudnud kaugeltki ühisele seisukohale. Käesoleva koostaja peab oma ülesandeks esitada need vastuolulised ja omapoolset põhjalikumat otsust andmata.

1. Millal tekkis religioon?

Enne, kui tutvustada neid ükskõikselt erinevaid vastuseid sellele küsimusele, vaatleme, mis arheoloogia räägib inimühiskonna varajasematest ajastutest. Kõigepealt ka siin omapoolsete seisukohtade esitamisest.

Vanim esiajaloo ajastu on paleoliitikum (vanem kiviaeg), mis algab ca 800000 aastat tagasi. Sel ajastul on maa peal esmakordselt leida inimese jälgi. Paleoliitikum kestab jääaja lõpuni, s.o. Eestis kuni 12 000 aastani e. Kr.s. Ajastu jaotatakse kolme ossa: vanem, keskmine ja hiline paleoliitikum. Sellest ajastust leitakse inimeste poolt valmistatud kivist tööriistu, mis kinnitavad vastavate kultuuride olemasolu. Nimetatud tööriistade töötlemine areneb pidevalt, tekivad uued tööriistade tüübid, millede kaudu üks kultuur eristatakse teisest. Vanimat kultuuri nimetatakse Chelleskultuuriks, sellele järgnist Acheul - kultuuriks. Need kultuurid kestsid kuni ca 150000 aastani e.Kr.s. Nendele järgnes Moustier - kultuur. Hilisemasse paleoliitikumi kuuluvad Aurignac- ja Solutrée kultuurid ja kõige hilisem - Madeleine kultuur.

Paleoliitikumi järele algab neoliitikum (noorem kiviaeg), mille varajasemat osa nimetatakse ka mesoliitikumiks (keskmine kiviaeg). Neoliitikum algas Vana-Idamaal umbes VII-VI a.-tuh. e.Kr.s. ja Euroopas ca V-IV a.-tuh. e. Kr. s. 8.

Nagu arvatakse, elas inimene maa peal paleoliitikumi algusest peale.[+] Selle inimese kivist tööriistu, mis kuuluvad Chelles-kultuuri, jata luustiku jäänuseid on korduvalt leitud Jaava saarelt. Seda inimest tinglikult nimetatakse pithecanthropuseks. 9. Veel hilisemat inimest nimetatakse sinanthropuseks. Selle luustiku osi on leitud Hiinamaalt kokku ca 40 isendilt. Ylimane kasutas tuld ja küttis loomi. 10. Seotuks hilisemal ajastul, alates Moustier-kultuurist, s.o. ca 80000 a.e.Kr.s. elas neandertaallane, kelle luustiku osi on leitud Saksamaal, Lõuna-Aafrikas, Palestiinas, Krimmis j.m. Neandertaallane matis juba oma surnud. 11.

Millal tekkis siis usund? Uued, peamiselt nõukogude teadlased, väidavad, et usund tekkis alles klassiühiskon-

---

8. Гордон Чайльд. Прогресс и археология, Москва, 1949, табл.1. Лом Т.Д.Кларк, Доисторическая Европа, Экономический очерк, Москва, 1953, стр.39 /Tabamma/

9. И.И.Вормановский, Древнейшее прошлое человечества, Москва, 1957, стр. 26-29

10. Sealsamas, lk.29-37.
11. Sealsamas, lk. 80 j.j.

nas või selle lähistel, teised leiavad neandertaallaste matustes religioosseid motiive, kolmandad arvavad, et religioon tekkis veel varem ja on juba antud õisestele inimestele loomupäraselt.

Vaatame neid vaateid lähemalt.

Piibli seisukoha järgi ei saagi kõnelda religiooni tekkimisest, see on esimestele inimestele otseselt Jumala poolt ilmutatud ja sel aluse isiklike suhete kaudu Jumalaga. Samal seisukohal asub ka paljude rahvaste põline traditsioon, mis leidub rahvaste pühadez rasmatutes. Teadaolevast vanimaid neist "Eepos Gilgamešist" on koostatud arvatavasti III aastatuhande viimasesz kolmandikus e.Kr.a. 12. ja Veda vanimad osad, mis kirjutatud II aastatuhande esimesez veerandis e. Kr.a. 13. Piibli seisukoha tunnistab õigeks ka prantsuse - istlik usundite teooria.

Etnograaf P.Radin tõendab, et sinanthropus, kes elas vähemalt üle veerand miljoni aasta eest, oskas juba tuld teha ja omas usundi, millez olid juba samad ühiselemused, kui hiliemates ja kõrgemates usunditez. 14.

Osa teadlasi otsib usutunde tekkimist Mousti er-kultuuri inimese - neandertaallase juurez. Tol ajal matsti surnud elumaetesse - koobastesse ja asetati neid magamisasendisse. Surnule pandi ligi tulekivist esemed, mis olatati vajalikuks ka järgnevas elus. See on tõend, et usuti elu edasiestmist pärast surma. Korjused puistati üle punase ookriga, mis sümboliseeris ohvri verd. Matustes leitud looma kondid, karu kolpadest altarid ja põlati asetatud kitse sarved tunnistavad peiedest, mida korraldati matuste ajal. 15. Kindlasti oli tollaegne usund väga sarnane hiliemate usunditega aitmete loodusrahvaste juurez.

Hilis-paleoliitikumis Aurignac- ja Salutre-kultuuride ajal esineb samuti surnute matuseid, kus leitakse tõõriistu, ilustusi ning loomakarpidest, loomade hammastest, kalaluudest ja Mammuti kihvadest valmistatud kaesid. Samal ajal tekivad ka kaljujoonised ja koopamaalid, millede aes toimusid jahimaagia riitused. Nimetatud kaed ja muud ilustused ei olnud iluesemed, vaid maagiliselt mõjuvad vahendid. 16. Arheoloogiliste leidude seas esineb rohkesti inimkujusid, eriti naiste kujusid. Viimased on valmistatud realselt: naised on alasti, ettetulevm lõuaga, pikkade palmitud juustega ja tunduvalt tahapoole väljuvate tuharatega - kõik aegnite tunnused. Arvatakse, et need naiskujud on pühendatud sigitusjumalannale - Ema Emale, kelle kultus eriliselt

---

+ 1959.a.leiti Aafrikas Tanganjikas inimeseluid, millede vanuseks määrati Am.Uhendrikides radioaktiivsel meetodil 1 750 000 aastat (raadioteade 11.5.1964).

12. Иоганн Пенн, Иллюстрированная всеобщая история литературы 1, Москва /1905/, стр. 40

14. В.Н.Широкова.Проблемы первобытной религии в трудах современных буржуазных ученых.Исследования и матер.по вопросам первобытных религий. Труды Института этнографии. Нов. сер.Т Москва,1959,стр.79 /Широкова/

P.Radin, Die religiöse Erfahrung der Naturvölker (Übersetzt aus dem englischen Original Manuscript).Rhein-Verlag, Zürich, 1915, lk.27.Teit.Shaprvkaja.

15. Trummel nimetatud teos, lk.67-68; S.M.Dikshit.

16. Dikshit, lk.169,171.

Oli teos hilisemal ajal - neoliitikumis, kui arenes põllundus, mille juma lamaks ta sai. 17.

Pärast neoliitikumi - vase ja pronksi ajastul (Vana-Idamaal alates ca 4000 a.e.Kr.s., Põhja-Euroopas ca 1500 a. e. Kr.s., Eestis - 1300 a.e.Kr.s.) tekivad kujutused isikustatud ehk personifitseeritud jumalatest, siis saab aluse ka mütoloogia. 18.

Sellevastu marksistlik õpetus väidab ajaloo uurimuste põhjal, et religioon ei ole alati eksisteerinud. Ürgsegu ühiskonna arenemise algstaadiumis usku/ ei olnud. 19.

2. RELIGIOONI TEKKIMISE PÕHJUSED

Ka siin ei anna ükskõiksele vastukaja vad seletused.

Religioon on pettus, pettusest on ta tingitud, pettuses areneb ja sellele kaudu ka levib. Selle vaate pooldajaks on teiste seas ka F.M.Aruset-Voltaire (1694-1778). XVIII sajandi prantsuse filosoof P.H.parun Holbach (1723-1789) pidas usutunde põhjuseks kannatust ja hirmu, mille tekitajaks on omakorda inimese barbaarsus. Kus on kannatus, seal on ka religioon. 20.

Marksism-leninism õpetab: "Ürgsete karmide elutingimuste, jõuetus loodusega peetavas võitluses, hirm looduse stihiliste ja ähvardavate jõudude ees, millest olenes ürginimese elu, vaimupimedus, mõtlemise tegelike põhjuste mittetundmine - kõik see sünnitaski religiooni - fantastilised kujutlused üleloomulikest olenditest, kes juhivad inimeste saatust, usu jumalasse ja nende kummardamise.

Klassiühiskonnas ja tema vastuolude tekkimisega tulid inimese üle valitsevatele looduse jõududele lisaks niisama hirmutavad sotsiaalsed jõud, mis tõid inimestele veel suuremaid hädasid kui üleujutused, maavärisemised, taudid jne. Need sotsiaalsed jõud olid inimestele niisama salapärased ja mõistatuslikud nagu need stihilised. Klassiühiskonnas said usu pealjuurteks ekspluateerimine ja sotsiaalse rõhumise suhted". 21. Seega religiooni põhjuseks on eeskätt hirm ja jõuetus looduse jõudude ees ning teisena, klassiühiskonnas toimunud ekspluateerimine.

Ühe/rane seisukoht religiooni tekkimise seletamisel on tuntud inglise keeleteadlasel ja usundiajaloolasel Max Müller'il (1823-1900). Ta leiab, et idee kõikvõimsast jumalast on tekkinud imestamise tunde kaudu. Ta ütleb: "Meie aarja esivanemad vaatlesid võgevaid valgusekandjaid jumalaid (di va'sid) ja keegi ei teadnud ütelda, kust need tulid ja kuhu nad kadusid; nemad ei hävi, ei sure, sellepä-

---

17. Ikshit, lk.167-168; Trummal, nimet.teos, lk.229.
18. Ikshit, lk. 205
19. V.A.Tokarev, Religiooni tekkimisest ja selle varasemast vormidest. Teadus ja religioon, lk. 169 (Edaspidi : Tokarev, Religiooni...
20. Marksistliku filosoofia alused, lk. 524
21. Marksistliku filosoofia alused, lk.524, К.Маркс, К критике политической экономии. Москва, 1949, стр.334-335

rust nimetati neid surematuiks, lõpmatuiks, et eraldada neid nõrgast ja kaduvast inimesest". 22. Selgituseks olgu öeldud, et M.Müller seletab usu tekkimist loodusnähete (päikese, kuu, tähe jne.) personifitseerimisega ja nende austamisega. Nimetatud valgusekandjad jumalid ongi päike, kuu ja tähed.

Antropoloogiline ehk evolutsioonilise koolkond õpetab, et algidmene vaatles temale arusaamatuid nähteid: und, haigust, minestamist, surma jne. ning oletas, et nende taga on tundmatute olevuste - vaimude tegevus. Sellega püüdest seletada tundmatuid nähteid tekkis religioon.

Wilhelm Wundt (1832-1920) oma teoses "Völkerpsühhologie" väidab, et religioonid ja poeetilised kujutlused olid loodud inimese psühhika eriliste seisundis unenägude ja haiglaste hallutsinatsioonide tõttel. 23.

Nii siis mitte unenägude vaatlemine, nagu evolutsioonilisel koolkonnal, vaid nende edasielamine ärkvel olles oli religiooni allikaks.

Mitte kaugel sellest ei seisa ka Sigmund Freud'i (1856-1939) vaade, selle järgi religioon on puht psühhiline nähtus ja ta bioloogilised juured on neurroosis.

Preanimismi teooria looja on R.R.Marett (1866-1945) järgi religioosset usukumused tulenevad iseendast inimese sügavamatest hingekihtidest, impulsiivselt, alateadlike impulsidena, afektidena. Usund tekkis tegelikult kultuslikust toimingutest, eriti püüdest tantsudest. 24.

Kõiki eelpool toodud oletusi religiooni tekkimisest võib nimetada subjektivseteks, sest nad lähtuvad inimesest, ta hirmu- või jõuetusetundest, sotsiaalsest survest, tarvest nähtusi seletada, psühhilistest läbielamustest jne. Sellevastu objektivne vaatlusviis ei see usutunnet mitte isiku subjektivsete läbielamustega, vaid objektivse tõega, mida vahenditult antakse (ilmutatakse) usutunde objekti Jumala poolt inimesele. Viimast vaatekohta kaitseb preanoteistlik teooria ja samal seisukohal on ka rahvaste pähad raamatud.

8. MILLINE OLI PRIMITIIVUSUND ?

Praeguste uudalaamal arenemisastmel olevate rahvaste usulistes vaadetes oletatakse primitiivusundite relikte, millede põhjal on võimalik rekonstrueerida sinevõiku usundid. Selleks uuritakse loodusrahvaste religioone, eeldusel, et mida vähem arenenud rahvas, seda vähem arenenud ta usund.

Möeldakse, et primitiivsund on midagi ühtlast, kindlapiirilist ja määratletavat, mida on võimalik kirjeldada ja süsteemi suruda. Sellel alusel on loodud mitmeid ükskõikselt erinevaid primitiivusundite teooriaid ehk süsteeme, tähtsamaid millistest järgnevalt vaatleme

---

22. M.Müller, Lectures on the Science of Language, 2, 150. tsit. Kokkjar, lk.205.
23. J.M.Sokolov Folkloori olemus ja folkloristika historiograafia . Tartu, 1947. lk.84
24. Tokarev. Religiooni, lk. 172

1. Fetišism

Fetišismi peetakse üldiselt vanimaks usundivormiks. Fetišism tuleneb sõnast "fetiš". Viimasega mõnede loodusrahvaste juures tähistatakse eset, millele omistatakse üleloomulikku jõudu: selles asub vaim ehk jumal ning seda tarvitatakse nõidus- ja kaitsevahendina.

Kui Portugali meremehed tutvusid XV-XVI saj. LÄÄne-Aafrika rahvaste usuliste kommetega, siis leidsid seal eluta esemete jumaldamist. Portugallased andsid neile põhjusele esemetele nimetuse "feitico" (valmistatud, tehtud, lad. "factitius"), millise mõiste võttis hiljem tarvitusele etnograafias Ch.de Brosses'i (1709-1777) poolt. Viimane tähistas sellega mitte ainult eluta esemeid, vaid üldist loodusse ja loodusnähete austamist ja maagiat, pidades neid vanimateks religioonivormideks. 25. Hiljem sõna "fetiš" tähenduse mõningane ulatuse, nagu eelpool defineerisime, ja fetišismi all mõistetakse usundit, mille kultus seisneb eluta esemete austamises, kusjuures usutakse, et esemes kas elab kaitsevaim või ese on tõrjeistaks vaimu kätes.

Fetišid võivad olla mitmesugused esemed, näiteks looma sarved, hambad, kondid, nahatükid või teatud taimede osad, kivid, konnakarbid jne. Need ripuvad neegrite kaelas, käte ja jalgade ümber ja kaitsevad teda haiguste, nõidumise, õnnetuste eest. Fetišid tõrjuvad vihma, tõidavad mere kalade, karistavad varast, annavad jõudu, hirmutavad vaenlast.26.

Kui meenutame, et paljude eluta esemete austamist ja tarvitamist leiame paljude vähe kõrgemal arenemisastmel olevate rahvaste juures ja seda nimetatakse nõidumiseks, siis tundub tõenäoline, et fetiš on ainult nõidumise vahend ja fetišism kuulub sõna maagiasse. Maagiat aga iseseisvaks usundiks ei tunnustata. Sellega fetišism ei ole usund ja ei saa olla ka primitiivrahvaste usundiks.

Veel peetakse fetišismi ühes animismi osaks. Viimast käsitleme järgnevalt. G.Buchan kirjutab: Nõnda nimetatud fetišism ei ole muud kui vaimude austamise eri liik, sest siin kujutatakse vaimud seotult aitesuguste eluta esemete juurde. Esemed olid enne nende vaimude elukohtadeks, hiljem on ned ainult viimaste sümboliteks". 27. Sellega algseltselt oli ikka animism - vaimude austamine, hiljem ununes algsõte ja eset omanat vaadeldi kui jumaldamist väärivat eset. Seda arvangut võime jälgida ka mitmete kõrgemate usundite juures.

Teeme kokkuvõtte. Kaimeste vaate kohaselt oli primitiivusundiks fetišism, mis seisnes eluta esemete jumaldamises. Leiseid peavad fetišismi ainult maagia osaks, sellega mitte usundiks. Kolmandad aga tunnistavad fetišismi animismi eriliigiks, selle hilisemaks väärarenguks, kus vorsi hakati austama sisu arvel.

---

25. Kokkjar, lk.621-622. (Kommentaarid L.B.Rosenberg).
26. Д.Н.Фрейнов, У истоков религии и свободомыслия, Ленинград, 1959, стр.137 /в дальнейшем: Фрейнов, У истоков/
27. Г.Бухман, Народоведение СПб.1914, стр. 28. Фрейнов, У истоков, стр. 138.
28. Эд.Б.Тайлор, Антропология. СПб.1908, стр.341-348 /Тайлор, Антропология/; Кенкьяра, стр.406-407; Н.Леммер, Человеческие расы. СПб, 1902, стр.270-271 /Леммер/.

2. ANIMISM

Madalal arenemisastmel asuv metslane vaatleb nähtusi, olevusi ja eluta esemeid ja oletab, et kõigis neis asub nägemata isiklik hing. Niisugust vaadet nimetatakse animatismiks. See edasi arenedes jõuab välja animismi.

Animismi teooria püstitati inglise teadlase E.B. Tylor'i (1832-1917) poolt 1871.a. teoses "Primitive Culture" Kuna teooria omab laialdast poolehoidu ning pretendeerib samuti "esimeseks usundiks", siis peatume sellel juures väga pikemalt.

E.B.Tylor rekonstrueerib teoreetiliselt primitiivinimese mõttekäiku, kui see vaatleb tõsielu oma ümber. Primitiivinimene seisab arusaamatuste ees, kui näeb, kuidas ta kaaslane, kes vast liikus, sõi, tõttas, korraga maha kukub ja liikumatuks jääb ja enam ei tõuse. Mis on juhtunud? Temast lahkus midagi, mille kaotamine teeb ta liikumatuks , mõtleb metslane. Kui inimene siiski mõne aja pärast hakkab liigutama, "tuleb teadvusele" Ütleksime meie, siis oletab algininene, et nägematu hing tuleb taas tagasi. Sama toimub ka magamise ajal, kus lahkub hing ja rändab mööda maid ning teeb tegusid, mida inimene pärast ärkamist ka mäletab. Ei ole enam surnud perekonnaliiget, ta on maha maetud, kuid siiski teda nähakse oma ümberkäimakutsel (unenägudes). Primitiivinimene järeldab sellest, et ese inimesest - ta hing - ilmutab enamast. Hing ei sure, ta võib ringi käia, kodu külastada, ta omab isikesust.

Alginimene näeb väekogus oma pagendust - see on tema hing, ta näeb varju enda taga - see on ta varihing. Ta märkab vahest jahedal hommikul, kuidas õhk nähtavalt tast uust väljub. Ka see on tema hing. Sellega elu ja surm, mõte, hingamine, vari, pagendus, unistused, unenäod, mõtisklused - kõik need loovad "filosoofeerivale metslasele" maailmavaate, mille järgi kõik, ta ise, ta omaksed, naabrid, kõik inimesed, loomad (sest ka neid surevad), taimed, eluta esemed (need lähevad katki) omavad nägemata hinge. 28.

Inimeses võib korraga olla mitu hinge. Nii obi-ugrilaste uskumuste kohaselt on mehel 5, naisel 4 hinge, eskimodel on samad arvud. Jaavu saarte elanike juures on mehel 3, naisel 2 hinge. 29. Hinge asukoht on enamasti veres, neerudes, südames, suguorganites jne. 30.

Surnu hing, lahkudes kehast, võib kaua aega rännata, oma kodu külastada. Ta võib elada oma endise kodus, kalmu ligidal, surnuteriigis. Viimane asub kas taevas, mäel, saarel, päikese all, maa all või kaugel maal. Surnu hing tahab sõda, sellepärast meil pidevadel, kui teda koju oodatakse, kaotakse tema jaoks laud või viiakse toidusaadid kalmule. Hing võib asuda vastasõdinud lapse sisse ja sellega alustada taas elu inimeses. Kuid ta võib ümber elusseme leida ka loomas, linnus, koduussis jm. Surnu hing enamasti suhtub heatahtlikult maha jäänud kodustesse. Kuid ta võib muutuda kurjaks ja õnnetust

---

29. В.Н.Черненов, Представления о духе у обских угров. Исследования и материалы по вопросам первобытн.религии, стр.117 /Черненов, Представления/

30. Вильгельм Вундт, Элементы психологии народов. СПб,1912, стр. 136-139 /а дальнейшем: Вундт, Элементы/.

ning hoiguse saate, kui teda pehandatakse, ei toideta, kalmu rüvetatakse jne. 31. Omandult surma saanud inimeste ja hukatud kurjategijate hinged on kohe kurjad.

Surnute hinged võivad muutuda vaimudeks. Viimased peamiselt erinevadesinestest suurema aktiivsuse ja mõjuvuse poolest. Nad segavad otsest tihti inimese ellu ja võivad kergesti saada kardetavaks ja ohtlikuks. Kuid üldiselt mõeldakse vaimudest kui headeks ja kaitsjateks jäänud, - need on surnud esivanemate hinged (vaimud). Viimaseid austatakse ja tuuakse neile ohvrit. Surnud esivanemate hingede austamisel põhineb esivanemate kultus - manism, mida edaspidi vaatleme. 32.

Looduse hingestamine, mis algusest oli suunatud teisele inimesele, loomale, taimele ning eluta esemele, võib edasi laieneda. Usutakse, et looduse võimsad nähtused ja objektid, nagu päike, kivi, mäed, jõed, järved, mõned puud, metsasalud, suured kivid jm. omavad isiklikke vaime - haldjaid, kes on võimelised inimest aitama ja kaitsma. Primitiivsuund on muutunud selleks looduse austamiseks, loodususundiks. 33. Algusuund võib areneda ka totemismiks, milles samastatakse loomad inimestega. Seda vaadet käsitleme eraldi.

E.B.Tylor'i järgi areneb animism üle esivanemate kultuse ja looduse jumaldamise polüteismiks ja monoteismiks.

Mahvaste seas, kus esineb esivanemate austamine, saab jumalaks üks esivanem. Nii austavad mongolid Tšingiskhaani ja tema perekonda kui jumalat, ka hiinlaste jumalad Pang ja Kwang - te põlvnevad inimestest. Selle vastu looduse jumaldamine toob loodusjõud jumalate panteoni. Neegrite kõrgeim jumal on taevas, nagu ka aarialaste Ziu, kreeklaste Zeus ja roomlaste Jupiter. Vastandina taevale asub maa ja selle kõrgemaks esindajaks on naisjumal Maa Ema (roomlaste Terra Mater, kreeklaste Demeter). Paljudel juhtudel austatakse päikest, kuud ja muid loodusjõude. 34.

Animistlik teooria on nüüdiselt keeruis tõepõrane ja sellepärast on ta laialt tunnustatud. Kuid ta vastu esitatakse küllaltki vastuväiteid. Eriti vastuvõtmatu tundub "filosoofeerimatslase" olemusolu, kes vastluse ja juurdluse teel jõuab veendele hinge ja vaimu eksistentsiaalsest ja omab evolutsioonilise ilmavaate. Leitakse, et E.B.Tylor'i poolt põstitatud teesa usundite arengust ei põhjene faktilisel materjalil, veidpsühholoogilistel oletustel. Põhjendamatu ja kahtlane on ka hinge idee tekkimine unenägudest ja hinge muutumine vaimuks. Ka on tõestamata, et vaimude kultus kõis enne esivanemate kultust, kuna väitis Herbert Spencer (1820-1903) põstitab just vastupidise väite. Etnograafia näitab, et surnud esivanemate austamine, looduse hingestamine ja kogu animism ei olegi nii lihtne algeline usundivorm, et seda võiks oletada algrahvastele. Realegi ei esine animismi või tema jälgi kõikide praeguste loodusrahvaste juures. Animismis võib olla palju tõtt, kuid see siiski ei ole see õrgusund, mida otsime. 35.

---

31. Tylor, Antropoloogia, lk.348-353.
32. Deniker, lk.272
33. Deniker, lk.275.
34. Tylor, Antropoloogia, lk.356-359.
35. Kokkjar, lk.408-410.

3. PREANIMISM

Et animism osutus liiga keeruliseks ja komplitseeritud, et olla esimeseks õrgusammuks, siis loodi veel lihtsama usundi preanimismi - projekt.

Mana kui õõnsi lõhesse, tutvuse paari nõhtega, mis esinevad loodusrahvaste juures ja mis on ühenduses preanimismiga. Need on tabu ja mana.

Polünneesia rahvaste juures peetakse mõnda eset, looma, isikut keelatuks, mõnda külge ei või puutuda, mõndega lõbi kõia ega tegelda. Need on tabu. Tabu on püha, millesse tuleb suhtuda austusega. Tabu keelu rikkujaid ootab ülelooomulike jõudude poolt karistus. Tabu sisaldab erilist müstilist jõudu, mida saavastatakse või saavastatakse maagia.

Mana on jõud ilma isikuta, ilma füüsiliste omadusteta, ta on hiiruteldtav õudne jõud. Ta avaldub materiaalsete kehade kaudu, kuid ta ei asu neis ja ei oma nendega kestvat sidet. Usk manasse oli vat vanem usust vaimudesse ja hingedesse. 36.

Lucien Levy - Bruhl (1857-1939) väidab, et primitiivinimese eriline mitte üksi oma teadmiste ja intellektuaalsete võimete, vaid ka oma mõtlemise kvaliteedi poolest praeguse kõige madalamas arenemisastmes asuva rahva liikmest. Ta mõtlemine oli "eel-loogiline", s.o. ei arvestanud loogika seadusi, vaid oli müstiline ja afektiivne. Ta eeldas jõudude ja tegevuste olemasolu, mis tunnetega tajumata, kuid siiski reaalselt olemas. 37. Lähtudes primitiivinimese "eel-loogilisest" mõtlemisest, rajas inglise teadlane R.R.Marett preanimismi teooria. Ta nägi primitiivse inimese ja praeguse inimese mõtlemise vahel ületamatut kuristikku. Algnimesele ei olnud arusaadavad abstraktsed mõisted, nagu hing, vaim, sellepärast tal esinesid ebamäärased tahted ja isikud ning ta uskus isikuta jõu (mana) olemasolu. Preanimismis puudub animistlik hing ja vaim, vaid on tundmatu jõud, mis saab maagilise võimu. Seda jõudu alginimene nägi eriti surnud kaasinimese liikumatult kangestunud laibas. Jõudoli kohastunud laibas. See jõud oli kuri ning kartus ja hirm olidki alginimese esimeseks religioonikse. 38.

Preanimismis puudub animistlik hing ja vaim, vaid on tund-

Preanimismi vastu pöstitakse tõsiseid vastuväiteid. Öeldakse, et mana mõiste on liigagi abstraktne alginimese arusaamisele. Usk mana olemasolusse pärineb hiljemast ajast ning kuuluvat sugukonna lagunemise ajastusse, kui kerkisid juhid, preestrid ja vanemad, kes olid varustatud selle salapärase jõuga. Mana mõiste esineb praegu sinult juba kõrgemal arenemisastmel olevate loodusrahvaste juures, madalamad seda ei tunne. 39. Arheoloogia näitab, et alginimene laipa ei kartnud. Neandertaallane matis oma surnud isegi koopa põranda alla, kus elas. Nii toimiti ka neoliitikumis. Kartus kodukõija ees on hilisem nähe. Tõestamatu on usk ebamäärasesse jõusse primitiivinimese juures, nagu tõestamata on ka

36. Марк Элиаде, Пропилеи религии, Москва, 1994, стр.39 /в дальнейшем: Элиаде/.

37. Карпенкин, стр. 82-83

38. Kokk jar.lk.473;Noodk, lk.20;S.Tuulmann, Preanimistlikest alusest Kalevipojas. Uusteaduslik Ajakiri III Tartu, 1929, lk.41-43.

"eel-loogilise" mõtlemise. L.Levy-Bruhl oma postuumsetes märkmetes seab oma endise õpetuse "eel-loogilisest" mõtlemisest suure kahtluse alla ja põhimõtteliselt tagasi võtab. 40.

4. TOTEMISM

Kui vaadeldud usundites preanimism on aimult ebakindel teooria, fetišism tõenäoliselt lahus maagiast või siis animismist ei esinenud, siis totemism on endise reaalse usundi usundina jälgitav. Ta esinemist tõendavad ajaloolised andmed ja tn jälgi võime praegugi leida.

Totemismi aluseks on usk hõimu ülaloomulikesse sidemetesse mõne loomaga, taime või esemega, mida nimetatakse totemiks. Viimast, kuita on loom, ei tohi tappa, või siis aimult vastavat usukombe täitmisel.

Totemism eeldab eelkõige animistlikku maailmavaadet. Igal pool asub hing, ka loomas. Küttide ajastul, kui algimesel oli peamiseks ülalpidamise allikaks loomade küttimine, tutvuses ta rohkem nende eluviisidega. Ajades taga hanvatud loomi nägi ta loomi kannatust ja hirmu, oma elu kaitsvas loomas selgus inimesele looma vaprus ja elujanu, kogudes kokku tapetud omaloomast maha jäänud poegi, kogus inimene viimaste abitust ja naiivsust. Kadusid piirjooned inimese ja looma vahel. Kõigis asub hing - sama hing. Oletati sugulussidemeid inimese ja looma vahel. Analoogia alusel loodi need sidemed ka taimedele ja esemetele.

Kuna sõnagi loom oli tugevam ja võigevam, siis oli inimesel ta vastu aukartus, mis aeneas edasi jumaldamiseks ja looma oma kaitsjaks tunnistamiseks. Sugulane ja kaitsja - see on ju esivanem, isa. Nii tuli inimesele usk, et ta, tema hõim põlvnevad sõnast loomast, kui esiisast.

Algul oli totemloomal tapmise keelatud. Hiljem keeld pehmenes. Loom tapeti, kuid totemiks kuulutati oma loomast - pea, naha jm. - ülejäänud osa söödi ära. Kuid tapmine toimus ikka kindla rituaali järgi ning tihti järgnesid sellele veel kultuslikud sõõmingud - pidud.

Kõige rohkem on totemism levinud Austraalias ja ka Põhja-Ameerikas indiaanlaste seas. Kuid tema jälgi ja ilmingeid on leida paljude rahvaste juures. Siberimaarahvastel on siin veel Siberi rahvad, hindud, egiptlased, isegi keldid, germaanlased, kreeklased. Tähtsamaks totemloomaks on mitmetel rahvastel karu. Indiaanlased peavad karu inimese võõrliseks või veel tähtsamaks. Kõik, mis karu tapab, paneb ta suhu rahupiibu ning keelab neist ja lapsi tema peale vaatamast, "oma silmadega alandamast", kuna tapetud on "pealik".

---

39. Saaschlen, lk.40 Kokkjar, lk.665 (L.S.Rosenberg).
40. Schmidt, lk. 83-84.

Haskanpide suguharu liikmed usuvad, et teised loomad kõik elavad hüüdnimedes, nagu indiaanlased ise, ei mult karu on eraud, ta elab üksi, sest ta on "isoleeritud põalik". 43. Väga keerulised "karu peied" peetakse paljude Siberi rahvaste juures. Indiaanlased nimetavad pruugu pühade loomadeks, kunagiste totemloomade järglasteks lehm, tiiger, ahv jt. Vanas Egiptuse proviatsid (nom'id, sepet'id) kandsid loomade nimesid, mis tähendab proviatside kunagiste hõimude kuulumist teatava looma totemile. Tähtsamateks totemloomadeks seal olid šakal, iibis, kass, krokodill, ka meelaane ja liilia.44. Germaanlastel olid pühadeks loomadeks põder ja metskult, mida tõestab väimaste esinemine endiste germaani suguharude nimedes. Merovingide suguharu esivanem olnud müteloogilises seoses; germaanlaste uskumuste järgi olla inimesed sündinud puudest: mehed sarapuust ja naised - lepast. 44. Kreeklaste kohta kirjutab S.Reinach (1858-1932): "Loomade kultus, nii kui puude ja taimede kultus, esineb iganditeeta kõikides endistes ühiskondades: see pani aluse legendidele, mida nimetatakse metamorfoosideks. Kui kreeklased kõnelevad meile, et Jupiter - Zeus muutus kullikse või luigeks, siis see müüt on jutustatud tagurpidi: Jumal-kull ja jumal-luik andsid koha Zeus'ile, kui kreeka jumalad muutusid inimeste sarnasteks". 45.

Väärtus teitsedis on vist liiga palju öeldud, sest kreeka jumalate metamorfoos antropomorfseteks osab ka suid tähtsamaid põhjusi, kui loomade ja taimede kultus. Kuid üldiselt on totemismis palju tõtt ja seda võib tunnistada õigusuna üheks, kuigi mitte varaseimaks osaks.

5. MANISM

Prantsuse ajaloolane F.M.D.Fustel de Coulanges (1830-1889) püüab näidata, et vanim usuvorm on esivanemate austamine. Sellest on välja kasvanud kõik hilisemad religioonid ja ka kreeka ühiskonnavormid. Filosoof Herbert Spencer arendas seda mõtet edasi. Ta peab esivanemate/# usu põhjuseks esivanemate hinged primitiivset jumaldamist, kuid manismi kui usundi tekkimise viib ta veidi hilisemasse aega.46. Manismi pooldajad põhjendavad oma vaateid sellega, et endiste aegade riigivalitsejad ja suursuguste perekondade liikmed arvasid oma suguvõsa jumalatest, mis olevat jõnaus õrgnegast esivanemate kultusest. Hilbela Wundt lükkab selle [illegible]

43.С.А.Токарев,Религия в истории народов мира.Москва,1964, стр.277 /в дальнейшем: Токарев,Религия в истории.

44. K.Helm, Altgermanische Religionsgeschichte, B.I,Heidelberg, 1913,lk.158-164.Täit.Токарев.Религия в истории lk.192-193
45. S.Reinach, "Orfeus".Täit.Kokkjare lk. 473.
46. Kokkjar, lk.423.

Ta väidab, et esialgse esivanema- loomaasemele on astunud esivanem-inimene, kes võtab nõõd õle selle austuse ja jumaldamise, mis enne kuulus totemloomale. W.Wundt ütleb, et kui lihtne hõimuliige sureb, siis õhes sellega teda enam ei ole. Sureb aga hõimu peaülik või kuulus näid, siis ta elab edasi niikaua, kui teda ja ta tegusid mõletatakse. Sarnaselt olla tekkinudki peaülikute ja näidade austamine, millest edasi arenes hilises imperaatorite kultus. Esivanemate austamise alusele rajanab ka edaspidine maja-, kodu- ja perekonnavaimude (jumalate) usund. 47.

6. BIOLOOGILINE USUNDITEOORIA

Omapärane usunditeooria on Sigmund Freud'il. Ta pani aluse n.n. psühhoanalüütilisele õpetusele, kus püüab seletada inimese hingelisi nähtusi alateadvusse tõrjutud kompleksidega. Viimased on praktilistel põhjustel rahuldamatud ja välja elamata, peamiselt seksuaalset iseloomu kandvad tungid ja ihad. Nende seas seisab esikohal kreeka müteloogilise isiku nime kandev n.n. Oidipuse-kompleks. Peegeldel olla sissesündinud tung vabaneda isast kui mõnda võistlejast oma armastuse võitmises. Oidipuse-kompleks seisnebki selle tungi alalises allasurumises alateadvusse. Kuid algrahvaste juures see kompleks ei surutud alateadvusse, vaid selle näuse viidi praktiliselt ellu - isad surmati. Hõimuliikmed - pojad teavad, et ka neid ootab tulevikus sama saatus. Nad hakkavad selle praksise vastu võitlema, sõlmivad vastastikku lepinguid, keelavad tapmised ja hõimupiires abiellumised. Selle lepingu põhjal olevat tekkinud moraaliseadused. Kui isatapmised olid tegelikult juba lõpetatud ja seda näudev tung alateadvusse surutud, siis uue moraaliseaduse põhjal tekib süütunne eelmiste põlvkondade poolt korda saadetud isasurmamiste pärast. See süütunne on pärispatt, millest arenes õrgne religioonitunne. Tapetud isasid hakati austama, kõige vanim neist - hõimu esiisa - muutus jumala algtüübiks. Nii tekkis vanim usund. 48.

"Oidipuse-kompleksis on koos religiooni, moraali, ühiskonnaga ja kunsti alged."

S.Freud'i teooria on leidnud mitmete teadlaste juures pooldamist. Eriti rõhutatakse seksuaalse nõudmi osatähtsust usu tekkimises ja selle iseloomus. Leitakse, et usund seksuaaltungi projektsioon, vahest ka sublimatsioon (ümbermuutmine, õilistamine), otsitakse analoogiat ja sidet biol ogiliste protsesside ja usuliste ekstaasside vahel. "Üleloomulikud ideed ei olõ muud kui bioloogiliste faktide sümboolne peegeldus." 50

---

47. Wundt, Elemente, lk. 149-151.
48. S.Freud, Totem und Tabu, Gesammelte Werke, Bd.IX lk. 176. Tsit.Sevrenaanaja psühholoogia, lk.172 (S.V. Scherchova.)
50. Saschlena, lk. 49,50.Tsitaat (Roheim "Animism, Magic und the divine king" lk.25. toodud sealtsaanast.)

Bioloogilisse usunditeooriasse võib skeptiliselt suhtuda, ja tulebki seda teha, kuid tuleb ka tunnustada selle katset püüda viimati ometi tuua selgitust seksuaal- ja religioosi sfääride suhtes.

7. PREMONOTEISM

Viimase õrguusunditeooria, mida vaatleme, oleks premonoteism. Selle õpetuse järgi primitiivsused olid sõnateistlik. Kõik teised usundiliigid, ka praeguste looduserahvaste omad, olevat Jumala poolt ilmutatud puhtajõulise usundi mandunud ja mõõgiaga segatud vormid.

Premonoteismi hiilgeajaks loetakse on eriliselt teene Austria etnograaf Wilhelm Schmidtil, kuid premonoteistlikke vaateid leiame juba varemgi. Itaalia filosoof ja sotsioloog G.B.Vico (1668-1774) kirjutab: "Kui jälgida kõiki rahvaid, nii barbaarseid kui kultuurseid, näeme, et nad kõik peavad kolme jõulist inimlikku tava: nad kõik omavad mingi religioosi, kõik matavad oma surnuid, ning ei ole rahvaste seas tõendust, mis toimuks rafineeritumate teoreemidetega ja suurema põhjalikkusega, kui usulised kombed- abielulised ja matused". Edasi ta jätkab, et kuna sarnaseid ideed kehtivad ühesugustel üksteisele võõrastel rahvastel juures, siis peab nendel kõikidel olema ühine Tõe alus. 51. Sama tõendab ka etnograaf ja indiaanlaste kommete uurija J.F.Lafitau (1670-1740): "Kui meie jõuame Aadama ja Eevani, leiame siin puhta ja hõlgi usundi, mis tuleb Jumalalt ja on antud tema poolt meie esivanematele. On ainult üks usund, mis määratud inimestele, see tekkis koos nendega ja kestab nii kaua, kui elavad inimesed. Seda õpetab meile usk ja sellest kõneleb mõistus." 52.

Premonoteismi teooria rajas Fr.Creuzer (1771-1858), kes väitis, et paganate müteloogia ei ole muud kui Jumala ilmutus ("Symbolik") (1810-1812). Seda põhjendas šotlane Adrew Lang (1834-1912), kes kogus etnograafilisi andmeid ja nende põhjal tõestas, et primitiivsed omasid kujutluse kõrgematest vaimudest. Ta õpetab, et usk kõrgematesse olevustesse oli meil sama põhiline kui animismgi. 53.

Põhjalikuma ja süstemaatilisema käsitluse premonoteismist annab W.Schmidt. Ta kuulub etnograafia kultuur-ajaloolisse koolkonda, mille alustas saksa etnograaf Fr.Graebner (1877-1934). Viimase järgi inimkonna ühiskondlikud ja kultuurilised avaldused ja nende areng toimub n.n. "kultuuriringides". Kultuuriringide liikumine, ümberpaikmemine ja segunemine loobki üksikute rahvaste kultuure. 54.

---

51. [illegible]
[illegible], Одушевление неодушевленных предметов. Ленинград, 1940, стр. 103./Кожьяра стр.136-137.

52. J.F.Lafitau: Moeurs des Sauvages Ameriquains comparees aux moeurs des premiers temps.1,13.Sit.Kokkjar,lk.119.

53. Kokkjar,lk.486,487-489.Sagchjana.lk.36ps/.

Igas kultuurringis võib valitseda eri tsivilisatsioon ja erilise usuvormi, nii näiteks animism, teises - totemism, kolmandas mangia jne.55. W.Schmidt arendas edasi Fr.Graebneri õpetust ja asutas etnograafilise "Viini koolkonna". Selle järgi on esiteks kogu Ürgset kultuurringi ja võibolla veel ülemiukuastmena "bumerangi-kultuur". Nendes valitseb monoteism, religioonil ja käibluse seos niag monogaamia. Teise valdkonna moodustavad tans kolm Ürgset kultuuri: 1) isaõiguslik karjakasvatajate, 2) totemistlik isaõiguslik kõrgemate küttede ja 3) emaõiguslik põlluharijate kultuur. Viimases valdkonnas esineb võrdlemisi puhtana Ürgusund (monoteism) ainult isaõiguslike karjakasvatajate seas. Kõik hilisemad kultuurid ja kultuurringid on tekkinud segunemise teel ja ei oma enam puhast Ürgsundit.56.

+.Schmidt tõendab, et kõige vanal ajal on säilinud loodusrahvad, kelle usulised vaated on samased primitiivrahvaste omadega ja nimetatud loodusrahvaste usundites on enam-vähem monoteistlikke jooni. See näitab, et algrahvastel oli Jumalaks Kõrgem olevus, kes oli looja, Kõigevägevam ja Kõiketeadja. 57. W.Schmidt vastleb Aafrika kõrbusrahvaid, kes asuvad madalamail arenemisastmel, kuid nemad on monoteistid ja nende keskel valitseb monogaamia. Andmeid saarte elaniku keskel eksimb müüt inimese loomisest, kus Jumal lõi enne mehe ja selle järele puutükist naise. Jumal andis inimestele oma seadused, mida need aga ei pidanud. Sellele järgnes veeuputus, kus hävisid kõik inimesed peale kahe paari. 58.

W.Schmidt kogus loodusrahvaste seast näiteid ja leidis ka tõendeid monoteistlike sugemete olemasolust paljude rahvaste juures. Oma materjalid ta avaldas mitmekõitelises raamatus: "Der Ursprung der Gottesidee", mille lehekülgede koguarv oli 1950.aastaks jõudnud juba kümne tuhandeni. W.Schmidt suri 1954.a. oma töid lõpule viimata. Kuid ta jõttis nea järglasi, tähtsamad neist on Ludia ja Tulomaa uurija Viini ülikooli professor Wilhelm Koppers. Viimane ütleb, et "skeem...sille järele religioon algas kividest ja puude kummardamisest, siis puude ja loomade austamise kaudu arenes poolinimeste-poolloomade omadustega jumalate kultuseks ja lõpuks jõudis inimsarnaste jumalateni, see skeem seisab oma teaduslikku tasapinnaga ligemal Herodotose ole, kui praegusaja uurimise tasemele". 59. Oma uurimuste põhjal ta väidab, et primitiivsusund eksisteeris selge ja elava usu Kõrgemasse Olevusse. Kõrgemat olevust ehk Kõigekõrgemat iseloomustatakse kui ainus, nime omav, modaalsust ja kohta omav, kõikjal olev, kõiketeadja, kõgevägevam, kõigearmulikum. Tema funktsioonideks on loov jõud ja tihe vahekord normaalega. "Religioosne käitumine tema suhtes seisneb palves ja ohvrites tervise ja õnnestu viljade ohvriks toomises".60

---

55. Kokkjar, lk.496.
56. Moock, lk.34
57. Kokkjar, lk.500-501
58. Wundt. Elemente, lk.54-55.
59. W.Koppers, Der Urmensch und sein Weltbild, Wien.1950. lk.233, tsit. Sharevskaja. lk.106-107.
60. Sealsamas, lk.107.

Preanoteismi ideed on levinud ka Prantsusmaal. Pariisi Ülikooli professor H.Pinard de la Boullaye saadis nende põhjendamiseks välja kaheköitelise teose. 61.

Preanoteismile esitatakse ka rohkesti vastuväiteid. Kõigepealt eitatakse igasugust sarnadust preanoteismi esindajate poolt uuritud loodusrahvaste ja kunagi elanud primitiivrahvaste vahel. Eelmiste juures nähakse kaugele arenenud kultuurielu ja rohkesti võõraste ideede omandamist. Siin olevatakse uuritud loodusrahvaste tihedaid kokkupuuteid kõrgemate monoteistlike usunditega ja viimaste vaadete omandamist nende loodusrahvaste poolt või siis monoteistlike jeonte imbumist kauisete ühenduste ja teede kaudu loodusrahvaste teadvusse. Väidetakse ka, et nagu fetišismi, animismi ja preanimismi pooldajad ei või faktide puudumisel tõestada nende teooriate õigsust, samuti on seda võimatu teha ka preanoteistidel. Ka viimased opereerivad ainult kaudsete tõenditega, mis neil on olemasolevate monoteistlike sugemete näol rahvaste juures, kelle lahutavad tõelistest primitiivrahvastest igavikud. Meie ei tea ja ei saa teada, milline oli primitiivusund, mii on nende arvamine. 62.

Mist oli primitiivusundis leida midagi kõikidest eeltoodud süsteemidest ja veel, isegi palju veel seda, mida ei oskagi enam ette kujutada. Mis puutub kultuurringide teooriasse, siis see jääb vist ka teooriaks, mis rajatud mitte nii võrd faktidele kui spekulatiivsetele konstruktsioonidele.

---

61. Энциклопедический словарь, VI - VII, /Ф.К.Брокгауз и И.А.Ефрон/.

62. Vaata: Kokk jar, lk.500-502; Schare vskaja, lk.107-112.

8. KULTUS

Iga usundi lahutamatu osaks on usulise tegevus - usukultus. Viimane on vahend, mis viib ühendusse usundi objektiga. Kuid ta ülesandeks on ka subjektiivse usulise tunde elustamine jaedendamine.

Kultuslikke vahendeid on peamiselt kolm: 1) palve, 2) ohver ja 3) pühitsemine. Nendele lisandub mõnjandama veel kõlbelise elu.

Palve on kõigepealt palumine, millega loodusinimene pöördub oma usundi objekti poole sooviga saada kaitset või õnnistust oma ettevõttes. Palve juures on esiteoonulik kordamine, oma palumise esitamine ikka uutes variantides. Palve teine vorm on tänupalve, mille kõrgeim aste on kiidulaul. Viimast leiame aga juba vähe kõrgemates usunditos. Esineb ka kolmas palvelik - kahetsuse palve, seda eriti loodusõnnetuste puhul. 63.

Palvega on seotud ohverdamine. Madalamas usundis ohverdamine seisneb hingele (vaimule, jumalale) roaohvri toomises, millega enamasti on esimene osa maa viljast, looma esimik (esimikohver). Kuid sellega ühineb hiljem palvoohver - kiruitusoks ja jumala heatahtlikkuse võitmiseks. Hiljem esineb veel lepituaohver. 64.

Loodusrahvaste juures on üheks tähtsamaks kultuslikuks toimingus pühitsemine, mille ülesandeks on inimese vabastamine kahjulikkude mõjude ja demonide meelevalla alt. Pühitsemine toimub palve, ohverdamise ja puhastava tseremoonia kaudu. Viimane seisneb kas pesemises, piserdamises, ülitamises või ümberlükamises. 65.

Tasupühimõttele rajatud kõlbelise elu algmeid leiame juba madalamateski usunditos. Surnute esivanemate austamises seisatakse, et esivanem, kes hõimupeana nõudis hõimus korda ja õigust, nõuab nõud vaimude riigis vibides samm.

Samuti õpetus hinge taastulekust uude inimesse - lapsesse omab mõnel määral kõlbelist jõudu. Edasi õpetus viimasest kohtust, mis esines mõnes kõrgemas usundis, näiteks Vana-Egiptuses, seab juba inimesele suurimaid kõlbelisi nõudeid. 66.

9. MAAGIA

Maagia on toiming, millega inimene üleloomulikult ja vahenditult mõjustab mõnda materiaalset objekti, kusjuures ta ei kasuta animistlike vahendite (hinge, vaimu, jumala) abi. 67. Sellega maagia piirkonda ei kuulu mantia

---

63. Wundt, Elemente, lk.257-259.
64. Haeckel, lk. 78, 79; Tylor - Antropoloogia, lk.363.
65. Wundt, Elemente, lk.265-266.
66. Tylor, Antropoloogia, lk.366-368.
67. С.А.Токарев. Сущность и происхождение магии. Исследования и материалы по вопросам первобытных религий, стр.13. /Edaspidises: Токарев, Сущность/.

(ennustamine), sest see teiming tuetleb ainult teadete saamist sündmuste käigust, ise mängit mõju neile avaldamata, ei ka tunnustähtede jälgimine (seega ka mitte astroloogia), sest siin inimene ei tegutse, vaid ainult vaatleb nähtoid, et nende põhjal ennustada tuleviku sündmusi. (Selgituseks: maatikas kutsub ennustaja ise välja sündmused, näiteks ohverdab, et ohvri looma veevalangu, looma mahakukkumise jt. järgi ennustada; tunnustähtede järgi ennustamisel on ennustaja passiivne, näiteks ennustamine taevatähtede käigu, liikude lõnga j.t. järgi). Samuti ei kuulu maagiasse mitmed imbecilsed aktid, näiteks Vanas Testamendis kinga andmine mõõdu lunastamisõiguse loovutamisel (Ruti r.4,7)68.

Maagia tekkeaja kohta on arvamistes lahkumineku. Osa arvab, et maagia tekkis koos religiooniga, teised, et ta oli enne seda (J.G.Fraser - 1854-1941). Üldiselt maagia lähted on lähedased õrgusuudi lähtetega.

Kriarvamusi on ka maagia ja usundi suhtest. Mõned, näiteks S.A.Tokarev, peavad maagiat iga usundi organiliseks osaks. 69. ja Jakob Grimm ütleb, et see on "usundi eriliik koduse elu madalamaks nõudeks." 70. K.Lowie väidab, et on võimatu kaitsta sotsioloogilisi erinevusi maagia ja religiooni vahel. 71. Enamus teadlasi aga eraldavad kindlalt maagia usundist. Nimetame neist mõned. J.G.Fraser ütleb, et maagia põhineb inimese usul oma võimetesse vahenditult mõjustada objekti ja saavutada soovitud eesmärke, religiooni aga inimene pöördub kõrgemate isikuliste jõudude poole abi saamiseks. 72. H.Hubert ja M.Mauss leiavad, et religiooni kombed toimetatakse avalikult päevavalgel inimeste juuresolekul, maagilise tegevus aga sooritatakse pimeduses, metsas, õõsel, saladuses. Maagia on oma olemuselt antireligioosne, isegi kuritegelik. 73.

W.Schmidt ütleb, et maagiaga käiga teravam religiooni vastand. 74 ja K.Beth, et "maagia, kus ta valitseb, surub usundi, sellepärast elav usund võitleb maagia vastu". 75.

Vähe leplikusele seisukohale asuvad Giuseppe Cocchiara ja A.Loisy, kes leiavad religiooni ja maagia juurest paralleelset arengut. Nii A.Loisy väidab: "Meie võime ette kujutada ebatäuslikku ühiskondlikku korda, kus maagia ja religioon on seotud ühte kogusse, mida ei või nimetada ei maagiaks ega religiooniks, vaid mis meenutab nii ühte kui teist. Religioon ja maagia tekivad ühesugselt, kui mitte ühe korraga, vaid pidevalt arenevate diferentseerumise teel... Religioon on ametlik ja ühiskondlik kultus, maagia - see on eraviitus, vähest kahtlusealune, teinekord keelatud".76

68. Sealsamas, lk. 15-16.
69. Sealsamas, lk. 7.
70. "L'annee Sociologique" t.VI .lk.13.Sealsamas lk.11 märge 9
71. R.Lowie.Primitive Religion.NY.1924,lk.150-151.Tsit. sealsamas lk.12.
72. J.G.Fraser,The Golden Bough.A study in magic and religion London 1923 lk. Tsit.sealsamast lk. 12
73. H.Hubert et Mauss, Esquisse d'une theorie generale de la magie.L.Annee Sociologique".VI 1903 lk.16-19.Sealsamast lk.12
74. W.Schmidt.Ursprung der Gottesidee I.1919,lk.5.Tsit.sealsamast lk.10.
75. K.Beth Religion und Magie bei den Naturvölkern,Berlin, 1914, lk.222.Tsit.sealsamast lk.10
76. A.Loysy.A propos d'histoire des religions.Tsit.Kokkjarv, lk.527.

G.Grebiarn eraldab kõik usundi ja maagia ühistest, kuid mõnda sellist tunnistab ühiseks. Ta ütleb, et "religioonis esineb jumalik plaan, mis ei ole mõjustatav inimese poolt, aga maagias on jõud, mis alluvad inimese tegevusele. Nii maagia kui religioon tekivad ja areneval alginimese kogemustest, tema vajadustest, kuid vastavalt ajaloolistele tingimustele avalduvad maagiana või religioonina. 77.

Eeltoodu põhjal leiame, et loodusrahvaste usund eeldab vaimsete isikute olemasolu ja taotleb viimastelt headtahtlikkust ja oma soovide täitmist. Maagia on aga tegevus materiaalsete objektide ülejoonulikul teel mõjutamiseks. Sellega mitte ainult eesmärk, vaid ka mõnda sellises on erinev

Järgnevalt toome S.A.Tokarevi järgi ühe maagia liigid.

1. Kahjutegev maagia. Sellega püütakse vaenlast kahjustada, teda "ühe nõiduda", "kurja silma" tarvitada, ühe lausuda jne.

2. Sõjamaagia. See on võidu saavutamiseks vaenlase üle sõjas. Siia kuuluvad sõjatantsud, maagiliste talismanide tarvitamine jne.

3. Armastuse maagia. Selle eesmärgiks on armastuse või kiinduvuse tunde tekitamine või selle kaotamine.

4. Ravimaagia, mida kasutatakse haiguste prendamiseks või haiguste eest hoidumiseks. Ravimaagias on rasket vahet teha, milliseid tegevusi on puht maagilised ja millised põhjenevad rahvameditsiiniga. Siia liiki kuulub ka maisto viljakuse ja sünnituse maagia.

5. Tootmismaagia, mida kasutatakse jahi, kalanduse, karjanduse ja põlluduse edasiviimiseks, õnne leidmiseks, kahju eest hoidumiseks. Siia alla kuuluvad ka paleolliitikumi rahvaste koopamaalid.

6. Ilmamõjutamise maagia. Siia kuuluvad vihma saavutamine, pikese väljakutsumine, tuule juhtimine jne. Tegelikult on see maagia tootmismaagia erilik.

Peale nende esinevad maagias veel paljud vähemtähtsad kombetoimingud, mis eeltoodu liikide alla ei kuulu. 78.

Maagiakombed ei ole jäänud ainult loodusrahvaste, vaid on jõudnud isegi meie tsivilisatsiooni ühiskonda., kus leiavad tarvitamist paljud neist ebausukombeist. Vähest sooritatakse neid kindlas usus inimese kasulikkusse, kuid enamuses on need siiski igapäevased, millesse seldakse mitte uskuvat, kuid siiski proovitakse, et ehk aitab. See on meie päevade ebausk.

Maagiliste kommete toimetajaiks on enamuse rahvast juures sellega tegelevad erisikud: nõiad, targad, teadjamehed, šamaanid, kellelele hilisemal ajal lisandusid kõiksugu seclapuhujad, kõetargad ja kaartide väljapanijad, kuigi need viimased kuulusid enamustajate ridadesse.Kuid ebausku toetavad nad kõik.

77. Кокорев,lk.447.

78. Тэлэрэн, Сущность, стр.29-31

Käesoleva peatüki esmakordselt kasutatud kirjandus.

Ostrovet, N. 30 aastat mau all. Tallinn 1960.

Kosvin.M. Usuja kultuuriloo põhijooni, Tallinn 1961.

Moora, Wilhelm Õrgusund, I mõtteoma vanimaid tunnistusi Jumalailmutusest, Võrno 1936.
= Moora

Olwik, O. Usundite ajalugu, Eksamiküsimused usuteaduslikel kursustel, Tallinna 1959.

Sokolov, J.M. Folkloori olemus ja folkloristika historiografia, Tartu 1947.

Teadus ja religioon (Artiklite kogumik), Tallinn 1959.

Tennmann, H. Ekstaas ja müstika, Tartu 1936.
= Tennmann, Ekstaas ja müstika

Tennmann, H. Preanimistlikud ellusud Kalevipojas Usuteaduslik Ajakiri III aastakäik, Tartu 1929.

Tokarev, S.A. Religiooni tekkimisest ja selle varastest vormidest. Teadus ja religioon (Artiklite kogumik) Tallinn 1959.
= Tokarev, Religiooni

Trummal, V. Arheoloogia alused I, Tartu 1958.

Борисковский, П.И. Древнейшее прошлое человечества. Москва-Ленинград 1957.

Вундт, Вильгельм. Элементы психологии народов, С.Петербург 1913.
= Вундт, Элементы.

Ленднер, А. Человеческий рассм, С.Петербург 1902.
= Ленднер

Линнит, С.К. Введение в археологию, Москва 1960.
= Линнит.

Кларк, Дж.Г.Д. Доисторическая Европа. Экономический очерк, Москва 1953.

Линс, Э. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества, Москва 1954.
= Линс, Э. Происхождение.

Маркс, К. К критике политической экономии, Москва 1949.

Тайлор, Эд.Б. Антропология, СПБ. 1908.
= Тайлор, Антропология.

Токарев,С.А. Религия в истории народов мира, Москва 1964.
= Токарев, Религия в истории.

Токарев,С.А. Сущность и происхождение магии. Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Труды Института Этнографии. Новая серия –, Москва 1959.
= Токарев, Сущность.

Францев, В.П. У истоков религии и свободомыслия, Москва-Ленинград 1959.
= Францев, У истоков.

Чайлд,Гордон. Прогресс и археология, Москва 1949.

Черников,В.Н. Представления о душе у обских угров. Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Труды Института Этнографии. Новая серия XI,Москва 1959.
= Черников, Представления.

Шаревская,Е.И. Проблема первобытной религии в трудах современных буржуазных учёных. Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Труды Института Этнографии. Новая серия , Москва 1959.
= Шаревская.

Шерр,Иоган. Иллюстрированная всеобщая история Литературы 1, Москва /1906/.

Эмилен,Карль. Происхождение религии. Москва, 1954.
= Эмилен.

Эпос о Гильгамеше, Москва-Ленинград 1961.

II EESTI MUISTNE RAHVA [1]

USUD

Usundite võrdlev uurimine peab hõlmama ka rahvausundit, kuna viimane on orgaaniliselt seotud rahva hiliseimate usunditega, avaldab rahva iseloomu ja näitab ta usuliste vaadete arengut.

Rahvausund on aastatuhandete pikkuse arengu produkt, mille jooksul ta on omandanud rohkeid elemente võõrrahvaste usunditest. Kuid sõltuvalt oma rahvausundi kujunemisel on rahvas enda siseoludel, ta põlistel vaimu omadustel, rassilistel iseärasustel, millele seltsivad veel maastikulised mõjud ja tootmise arenguastme mõjud. Rahvas uskumustes on põimdunud rahva minevik ja tulevik.

Rahvausundi käsitlemine on vajalik ka puhtmetoodilistel põhjustel. Eestis levinud usundlike voolude seas on ilmnenud mitmesuguseid hõngelisi ja ekstaatilikke nähtusi, millede selgitamiseks peame laskuma rahva psühhika sügavamatesse kihtidesse, kusjuures võrdlusmaterjalina oleme õigustatud kasutama rahva algeseid uskumusi

I EESTI RAHVAUSUNDI

ALLIKAD JA HISTORIOGRAAFIA

a) Seniseis teade eestlaste vanast usust on Novgorodi kroonikas, kus kirjutatakse 1071.aasta kohta tõest novgorodlasest, kes läks täiendide maale ja seal põõrdus kohaliku targa poole ennustuste saamiseks. Siin kirjeldatakse targa poolt läbiviidud lahgemist, mis on vist sinuse vihje äramärkimisele eestlaste seas. 1. Eestlaste ja liivlaste ohvritoomisest, surnute põletamisest ja muudest usulistest kommetest kõneleb korduvalt Läti Henriku kroonika. Alates XVI sajandil hakatakse avaldama rohkem ja üksikasjalikumalt teateid kohaliku rahva "ebausust". Läänemaa piiskop Johannes IV Kiewelt (Kyvel) (+1527) poolt 1519-1522.a. koostatud visitatsiooni protokollides tuuakse andmeid loodusesemete austamise ning neile ohverdamise kohta, rõõgitakse nõidade ja lausujate tegevusest ning pagulikest matuse- ja pulmakommetest. Rikkama käsitluse rahva uskumustest annab Urvaste kirikuõpetaja Johann Gutslaff (+1657) oma 407 lehekülje[lise]s teoses "Kurzer Bericht und Unterricht von der Falsche - heilig genannten Bäder in Liefland Wöhnhaft", mis ilmus 1644.a. Tartus. Seal kirjeldatakse usulisi tavasid Võhandu jõe juures ja

---

1. Vt. ülevõte kroonikast: E.Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. Tallinn, 1963. lk.11-13. (Edaspidi: Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu.)

tuumkse ära pikse valve. (Vota Pidser...)2. Põhja-Eestis levinud uskumusi kirjeldab tollaegne Kuusalu kirikuõpetaja J.H.Boeckler (+1717)? Tallinnas 1865.a. välja antud raamatus "Der Ringfältigen Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten". Selle teose täieliseks autoriks peetakse ka Harju-Madise ja Risti kirikuõpetajat Johann Forseliust (+1684). E. Oma aruandes kihelkonna vaimsest elukorrast (1694) toob Risti kirikuõpetaja Heinrich Göseken (1645-1705) välja väärtuslikke andmeid rahva tähtpäevade, mängutubade ja metsiku tegemise kohta. 4.

Laialdase tegevusalaga publitsist ja keeleteos August Wilhelm Hupel (1737-1819) oma rohkearvulistes töödes avaldab ka rahva kombeid ja uskumusi. Esimene eestlasist valgustaja ja ajakirjanik õpetaja Otto Wilhelm Masing (1763-1832) pidas õigeks oma kohuseks võidelda ebausu vastu ning avaldas selleteemalisi artikleid. Kuressaare gümnaasiumi õpetaja Jean Baptiste Holzmayer (1830-1890) 1873-1881.a. ilmunud kolmeosalises "Osiliana's" avaldab rohkesti rahvausundlikke aimeid ja vanu kombeid ning tavasid. Rahvauskumuste allikatena omavad väärtust akadeemik Ferdinand Johann Wiedemanni (1805-1887) tööd, eriti ta "Aus dem Inneren und Äusseren Leben der Ehsten" (1876).

Fr.R.Kreutzwald'il (1803-1882) on suured teened eesti rahvaluule kogumises ja publitseerimises, eriti rahvaeepos "Kalevipoeg" koostamises. Ta õpitas esimesena kirjaliku üleskutse muinasjuttude ja rahvaluule kogumiseks (1843). 5. Alates 1836.aastast avaldas ta korduvalt ajakirjas "Inland" kirjutisi rahvakommetest ja uskumustest. Eriti tähtis on tema kommenteeritud Forselius-Boecklori teose uustrükk (Peterburgis 1854), kus rahvausulisi andmeid sisaldavad kommentaarid ületavad mitmekordselt originaali mahu. Fr. R.Kreutzwaldi töö puudusena tuleb mainida vähese kritikaga suhtumist sissetulnud rahvaluule materjalidesse ning rohke "omaloomingu" paigutamist töödesse, eriti "Kalevipoega", mis viivad õitsele ka pseudomütoloogia.

Suurkuju eesti folkloristikas on Jakob Hurt (1839-1907). Oma esimese üleskutse rahvaluule kogumiseks avaldas ta 1871.a. Sellele järgnesid uued üleskutsed 1876.ja 1888.a. Üleskutses 1876.a. "Eesti rahva ajaraamat" küsib: mis rahvas kõnetleb, usub ehk vanast uskumuid mitmesugustest müto-loogilistest olevustest, ilmadest, tähtpäevadest, tähistest j.m.ebausu sõnastetest. 6. Üleskutses 1888.a. jagab ta vana rahvausu ja ebausu ala 14-sse alaliiki, pannes sellega aluse eesti rahvauskumi klassifitseerimisele.

2. Sealsamas, lk.43.
3. Vt.väljavõte: sealsamas, lk.63-66; Täielik tõlge: J. Jõgever.Johann Forselius, Eestlaste ebausu kombed, viisid ja harjumused (vanemad Eesti kirjanikud) Tartu 1915. (Edaspidi: Forselius-Boecklor-Jõgever).
4. Laugaste, Eesti rahvaluule teaduse ajalugu, lk.67-70.
5. Sealsamas, lk. 152
6. Eesti Postimehe lisaleht 1876, nr. 13, lk.80

J.Hurda kirjutised panid rahva liikuma. Ta kaastööliste arv tõusis ligemale 1400-le. J.Hurda ette võttel kogutud rahvaluule Fr.R.Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis koosneb praegu 170 kõitest, kokku 122 317 lehekülge, nende seas rahvauskumisi ja kombeid on 73021 punkti. 7.

Eesti folkloristikas on oma koht Mihkel Veskel (1843-1890), kes kogus ka rahvausundi aimeid. Oma materjalid ta avaldas "Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat" (1879, 1884/85 ja 1886/87 a.a.), ajakirjas "Oma Maa" II (1885) ning mujal. Kuid M.Veske ainekogusid tuleb võtta kriitikaga, kuna neis on saksdud suurt löivu pseudomütoloogiale. Väärtuslikumad ja kasutuskõlblikumad on tema üksikteated Tõnni ja tõnnikultuse kohta (Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat" (1879). 8.

Eestlasest esimene asjaarmastaja arheoloog kooliõpetaja Jaan Jung (1835-1900) teoses "Muinasaja teadus eestlaste maalt" I-III (1898-1910) annab rikkaliku andmestiku rahvausukommetega seotud paikade (ohvrikohtade, hiite, kalmete, kabelimägede jm.) kohta. Andeliselt ilmunud teose "Kodumaalt" 6 aasta sisaldab teateid eesti rahvausust ja -kommetest. 9 .

XIX ja XX sajandi vahetusel avaldas Oskar Kallas (1868-1946) väärtuslikud materjalid Lutsi ja Kraasna maarahvausundist.

Suured teened eesti rahvaluule kogude moodustamisel on Matthias Johann Eisenil (1857-1934). Tema kaastööliste arv oli küll väiksem kui J.Hurdal. Nii 1890.a. oli neid üle viiesaja ja hiljem lisandus kolmesaja ümber. 10. M.J. Eiseni kaastööliste poolt kogutud rahvaluule asub Fr.R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis 90 100 leheküljel. 11. Koos aga pärast 1921.a. tema organiseerimisel kogutud fondidega moodustab see 107000 leheküljelise, nendest 70000 punkti rahvakombeid ja -uskumusi. 12. Varasemad M.J.Eiseni poolt avaldatud populaarsed rahvaraamatud rahvausundlike andmetega on väga väärtuslikud. Hiljem avaldatu aga mitmed teosed, milledel on suurem väärtus. Need nimetame historiograafilises osas.

Käesoleval ajal on meie suurim rahvausundi varasalv Fr.R.Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu, kus 1960.aastal 787908 lehekülgjelise rahvaluule seas oli ca 285000 punkti rahvauskumusi ja -kombeid. 13. Pisut on sellest varasalvest kasutatud ja väga vähesti avaldatud. Enamus aimestikust on küll võrdlemisi hilisest ajast, alates XIX saj. teisest poolest, kui olid juba kustumas endised uskumused ja usulised vaated. Siis-

---

7. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.369; J.Hurda rahvaluule kogumistöust kuni 1881.a. vaata: Vaina MKlk, Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus, Tallinn, 1963, lk.48-133.(Edasp.:MKlk, Eesti Kirjameeste Seltsi)
8. MKlk, Eesti Kirjameeste Seltsi, lk.134-143, 217-222.
9. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.255-260.
10. Samasmas lk.408.
11. Fr.R.Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi Teatmik Tartu, 1960 lk.23 (Edasp.:Fr.R.Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi).
12. Eesti rahvaluule Ülevaade. Toimetanud R.Viidalepp, Tallinn, 1959.a. lk.67 (V.MKlk) Edasp.: Eesti rahvaluule Ülevaade).

ki hoolas uurimise võiks siin suuri avastusi anda, kui selle juures toimuks pidev kõrvutamine muude teadustega ja teiste rahvaste uskumustega. See töö ootab veel tegijat.

b) Siirduse nõud eesti rahvausundi historiograafia vastõmisele.

Eesti rahvaluuleteaduse algusena võib pidada XIX sajandi teist aastakümmet, millal eestlasest õlipõlenu Kr.J.Petersoni (1801-1822) poolt tõlgiti saksa keelde Christfrid Gananderi rootsikeelne teos "Mythologia Fennica" (1789) (Christfrid Gananders Thomasson, Finnische Mythologie. Aus dem Schwedischen übersetzt, völlig umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Christian Jaak Peterson. Beiträge IV 1821). Selle sajandi teisel poolel oli peamiselt Johann Gottfried Herderi (1744-1803) ja Friedrich v.Schlegeli (1772-1829) poolt loodud saksa rahvaluuleteadus. Selle mõjutusel koostas C.Gananderi oma teose ka oma mütoloogiast. Lähtudes endistest ebatäielikest andmetest ja võttes eeskujuks klassilise ja skandinaavia mütoloogia andis ta sooma mütoloogiale vale käsituse. Kr.J.Peterson seda teost tõlkides ühistes eestlaste kõik need uskumused ja jumalad, mida C.Gananderi soomlaste juures oletas, sest teatavasti Kr.J.Peterson tõlendas tõlget eestipoolse materjaliga. Nii tekkiski kergekäeliselt Gananderi-Petersoni ühistõõna eesti mütoloogia, kus esines vad rahva uskumustes olematud jumalad. Sellega oli alus pandud pseudomütoloogiale, mis valitses Eesti kuni XX sajandi alguseni. 14.

Eesti rahvaluuleteadust arendas edasi Friedrich Robert Faehlmann (1798-1850), kellel on suureteened eriti "Kalevipoja" aimete koondamisel. Ta avaldas aastatel 1840 - 1852 mitmed rahvausundi alased uurimused ("Emajõe kaevamine", "Vanemuise laul", "Loomine", "Vanemuise lahkumine", "Koit ja Hämarik" jt.) millede rahvahtne aluspõhi on aga üpris vähene. Suurem osa nendest on Faehlmanni enda vaba looming. Eesti mütoloogia kohta ilmus tal kokkuvõtlik ülevaade ("Wie war der heidnische Glaube der alten Esten beschaffen?" Verö. SAG II.2 (1848)lk.63-88. Siin, toetudes Kr.J.Petersoni pseudomütoloogilistele postulaatidele, arendab ta seda edasi ning lisab juurde uusi oletatavaid jumalaid. Tegelik omistab ta ainujumala positsiooni ja väidab,et eestlased olevat monoteismi jõudnud juba enne nendie ristiusustamist ja ka enne soomlasi. 15.

---

13. Fr.R.Kreutzwaldi rahvaluule käsikirjanduskuuseumi, lk. 88.
14. Vt.Eesti rahvaluule ülevaade,lk.2588 (V.Mälk); Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu,lk.334-337.
15. Eesti rahvaluule ülevaade,lk. 30-33 (V.Mälk); Vt. ka Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.340 - 345.

Fr.R.Kreutzwald oma teoses "Beitrag zur Mythologie der Esthen" ("Das Inland" 1839 nr.9), jälgides Kr.J.Petersoni, toob omalt poolt eesti müteloogiasse veel uusi rahva seas tundmatuid jutustusi ja kujutelmi. 16.

Need kolm - Kr.J.Peterson, Fr.R.Faehlmann ja F.R.Kreutzwald olid XIX sajandi esimese poole eesti folkloristid, kes siin aluse panid rahvausundi uurimisele. Kuid et nad romantilise koolkonna pooldajatena tahtsid näha eesti rahval kuulsat ja ülisat minevikku rikkaliku ja süsteemipärase müteloogiaga, siis "nägid" ka seda mõnes üksikus rahvalaulu fragmendis, mida selgitasid ja tõlgendasid oma soovide ja ideede kohaselt. Nii tekkiski suursuguse eesti jumalate maailm. Hiljemad uurijad, kes omasid nüüd juba rohkem ehtsamat rahvauskumuste materjali, asusid pikapeale lammutama oma eelkäijate poolt ehitatud toredat hoonet. Peagu käesoleva sajandi alguseni valitsesid siiski pseudomüteloogilised vaated mitte ainult laiemates rahvahulkades, vaid isegi mõne rahvaluule uurija juures (n.Neske, J.Kõrv (1841-1916), K.A.Hermann (1851-1908) jne.).

Nagu eelpool mainisime, algatas J.Hurt eesti rahvaluule massilise kogumise. Selles on J.Hurda elutöö tähtsus. Kuid ta mõjutas ka eesti rahvaluuleteadust edasi viivalt. Juba oma rahvaluule kogumise üleskutsetes esitab ta teaduslikult põhjendatud rahvaluule süsteemi, eriti 1896.a. üleskutses. Ta täpsustab mitmeid folkloristikaalaseid termineid, põhjendab rahvaluule ja "ebausukommete" kogumise ja uurimise tarvilikkust. (Viimase kohta 10.aruande 12.IX 1888). Kogumistöö käigust informeerib ta üldsust ajakirjanduses avaldatud aruannetega, mida ilmus kokku 155. Neis juhendas ta kogumistööd ja andis instruktsioone, mis on kasutatavad rahvaluuleteaduses veel tänapäevani. J.Hurda väljasandel ilmusid rahvalaulude kogumikud. "Vana kannel" ja "Setukeste laulud". Eriti viimane, mille kolm köidet ilmusid 1904-1907.a.a., tuli välja kõrgel teaduslikul tasemel kogumisaadetega ning sissejuhatusega. Rahvausundi alalt avaldas J.Hurt 1888.a. teose "Eesti astronoomia", kus autakse üldvaadete dokumentidest pildose, kuu ja tähtede kohta. 17.

Mihkel Veske pööras esimesena tähelepanu rahvaluule keele küsimusele ja kasutas siin võrdlevat keeleteaduse meetodit. Ta uuris rahvausundit ning tal olevat 1883.a. valmis olnud käsikiri eesti vanast usust, mis aga on kaduma läinud. Üldised M.Veske seisukohad rahvausu küsimustes on tänaseks oma tähtsuse kaotanud, kuna need olemuses põhinevad ebaõigetel rahvalaulu aimetel. 18.

---

16. Eesti rahvaluule üleviade , lk.33-35 (V.-H.lk).
17. Sealsamas, lk.60-61 (V.-H.lk); Laugaste Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk. 370-372, 376-377.
18. Eesti rahvaluule üleviade, lk.82 (V.-H.lk); Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk. 388-389.

Tegelikult algas eesti rahvausundi teaduslik uurimine soome folkloristide poolt, kes avaldasid mitmed tööd soome-ugri rahvaste vanade uskumuste kohta ja nende seas käsitlesid ka eesti rahvausundit. Oluline on rahvusvahelises folkloristikas suur tähtsus soome teadlaste Julius Leopold Fr. Krohni (1835-1888) ning eriti tema poja Kaarle Leopold Krohni (1863-1933) poolt loodud folkloristika geograafilis-ajaloolisel koolkonnal, n.n. "Soome metoodil", mida ka mitmed eesti rahvaluuleuurijad on edukalt kasutanud.

J.L.Fredrik Krohn'i teostest on eesti rahvausundi uurimise seisukohalt tähtsamad "Henrik Lättiläisen kertomukset Liivinläisten ja Virolaisten tavoista" (Hist.Arkisto VI 1881) ja "Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus" (1894).19.

K.L.Krohn'i rohketest uurimustest on nimetamisväärsemad neist aime seisukohalt "Kanteletaren tutkimuksia" I ja II (1900-1902), kus tõstetakse esile Eesti kui transiitmaa osa helrelaulude katoliiklike aimete levikul Soome; "Suomalaisten runojen uskonto" (1914-1919), milles püütakse rajada soome-sugurahvaste rahvausundit primaarsel surnute austamisel, ja "Zur finnischen Mythologie" I (F.F.C. 104, 1932), kus avaldatakse kriitilisse ülevaade M.Agricola jumalate loendile (Mikael Agricola, Suomalaisten pakanallisset jumalat 1551").20

Soomlane Augusti Robert Niemi (1869-1931) töö "Loitsurunoutemme synnystä" (1898) sisaldab ka eesti aimeid ning analüüsib neid. Tähtsad on tema uurimused loodu mütoloogiast ja uskumustest, eriti "Lietuvalaisten kansantietouden alalta" (1928), kus toob ette mitmeid ühisjooni loodu- ning soome ja eesti rahvausundite vahel. 21.

Nimetame veel mõnda soome teadlast, kes on kas uurinud eesti rahvausundi mõnda küsimust, või siis teiste soome-ugri rahvaste uskumusi, mis võimaldavad võrdlusmaterjali.

Uno Holmberg-Harva on avaldanud uurimusi permalaste, laplaste ja Altai rahvaste usundist, Lauri Kettunen (1885-1963) on muuseas kirjutanud vepslaste mütoloogiast, Olavi Justus Andreas Manninen (1894-1935) avaldas oma teostes "Soome sugu rahvaste etnograafia" (Tartu 1929) ja "Suomen suku" III (Helsingi 1934) andmeid soome-ugri rahvaste uskumustest. Kuid see soome uurijate nimestik ei ole kaugeltki tühjendatud.

Kui nüüd tagasi pöörduda eesti folkloristide poole, siis peatume järjekorras Mattias Johann Eisenil juures. Kui ta veel sajandi algul avaldas suhteliselt vähe väärtuslikku rahvapärastatud tekstidega "vanavara", siis alates kahekümnendatest aastatest on tema teoste teaduslik tasapinnal tublisti tõusnud. Ta oli 1920.a. valitud Tartu Ülikooli professoriks rahvaluule alal. Tema tähtsamaks teoseks rahvausundi alal on mõjukat tolimu "Eesti mütoloogia" (I-"Eesti mütoloogia" 1920), II - Eesti uusm mütoloogia (1920), III "Seivamõmate ohverdamised (1920) ja IV "Eesti vana usk" (1927). Selles teoses on kogutud harukordselt rikkalik materjal

---

19. Eesti Biograafiline Leksikon, Tartu, 1926-1929, lk.237 (H.J.Eisen) Edaspidi: Eesti Biograafiline Leksikon).
20. Samasama, lk. 238 (O.Loorits); Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide, Tartu, 1940, lk. 144 (O.Loorits). (Edaspidi: Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide).

eesti rahva uskumustest. Kahjuks on see aga ainult deskriptiivne, ilma allikatele viitamata, mittetäielik ja tekstid ning andmed vabalt ja ebatäpselt antud.22. Nendest puudustest on vabamad üksikküsimusi käsitlevad teosed "Vandra Tann 1932.a. teadete valgustusel" (1933), "Meie jõulud" (1931) ja "Kevadised pühad" (1931).

Süstemaatikohast ülevaadet eesti rahvausundist püüab anda Villem Reiman (1861-1917). Ta avaldab 1900.a. töö "Eesti muinasusk", kus toob ette mõnedki hiljem püsima jäänud seisukohad, ning kirjeldab ka rahvausundit eesti ajalugu käsitledes pöatükkide: K.O.Lindeyuiste "Üldise ajaloo" eestikeelses tõlkes (1903-1906).

Eesti rahvausundi kaugemaid allikaid ja selle ideelist tagapinda püüdis selgitada Juhan Luiga (1873-1927). Ta pidas rida loenguid ja avaldas neid hiljem ajakirjanduses ("Eesti muinasusk" (1918). "Põhja Vaim" (1911), "Soome sugu usk" (1916-1918). J.Luiga peab soome sugu rahvaste muistse usundi tekkimiskohaks idamaad ja leiab ühissugemeid Mongoolias ja mujal levinud idamaa usundite kujutelmadega, eriti taotsismiga. Kahjuks ei ole ta oma seisukohti küllalt veenvalt põhjendanud ja annab neid kaunis hüperboliseerides. Idapoolsete mõjude domineerimist eesti muinasusunditos kinnitab hiljem ka Oskar Loorits (1900-1961).

Viimane ongi eesti rahvausundi hilisemaja tähtsaim uurija. Ta paljudest usundiuurimisalastest töödest on mõnetähtsamad: põhjalik "Liivi rahva usund" (I - 1926, II - 1927, III - 1928), kus liivi rahva uskumustele tuuakse pidevalt paralleele eesti rahvausust, eesti rahvaluulest ja mütoloogiast süstemaatilist ülevaadet pakkuv "Estnische Volksdichtung und Mythologie" (1932), samasuliigne käsitlus ilmus eesti keeles kogutöös "Vanavara vallas" nime all. "Vanavara kultuuriloo teenistusse!" (1932), populaarses esseistlikus vormis käsitleb eesti muistset usku "Eesti rahvausundi mõistatavaid" (1932), sellele vastu kogutöös "Kalevite maalt" ilmub teaduslik allikaviidetega varustatud töö "Mulgimaa ohvrikohad" (1935). Kolmekäitelise 1772 lehekülje suurteos eesti rahvausundist ilmus 1949-1957.a. Lundis "Grundzüge der estnischen Volksglaubens". Peale selle on O.Loorits kirjutanud rahva uskumusi käsitlevaid populaarseid "Eesti rahva ajaloos" (1932), teoses "Eesti Ma" "Saaremaa" (1934) ja "Eesti Nõukogudes". O.Loorits peab eesti muinasusu tekkekohaks idamaad ning tunnistab usundi valdavaks jooneks panteistlikku loodusega ühtesulamist, loodusesustamist ja passiivset ellusuhtumist. Lähemast ole vat agaramad haldjate usk, lemmikmõis ja eriti surnumaagia. 23. O.Looritsa vaateid on kritiseeritud, leitud neid vähepõhjendatutena ja mõnetatud tema poolt konstrueeritud eesti muistset usundit "Looritsa omaks unenäoks". 24. Kuid peame siiski tunnistama tema uurimiste põhjalikkust, rahvaluule head tundmist ja ta üldiselt eru-

---

21. Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide, lk.219 (H.Pärn); A.Anni, Soome kirjandusuudiseid, Eesti Kirjandus 1928, nr.6, lk.328.
22. Aug.Palm, Eesti-Liivi mütoloogia -uurimise teaduslikust tasapinnast prof.H.J.Wiesa jadr.O.Looritsa uusmaade mütoloogiliste teoste puhul "Eesti Kirjandus", 1927, lk. 650-662.

ditsiooni maabertoanduste alal, mis ei luba liiga kergelt suhtuda teema seisukohtadesse.

Teistest tollaseg∂test rahvausundi uurijatest nimetame Harri Moorat (1900-1969), kes on avaldanud üle veateid uskundist "Eesti Ajaloos" I (1935) ja oma teoses "Eestlaste kultuur muistsel iseseisvusajal" (1936). Ferdinand Linnus (1895-1942) koostas üleveate rahvausundist keskajal "Eesti Ajaloos" II (1937). Uku Masing tõi huvitavaid seisukohti Taara kohta ("Taara päritolust" 1939). Andres Saaresto (1898-1964) on selgitanud usulisi ja mütoloogilisi mõisteid ajakirjanduses ja "Eesti keele mõistelises sõnaraamatus" I,II,III (1958,1959,1962). Walter Artur Aleksander Anderson (1885-1962) kirjutas mitmeid töid uskumuste, peamiselt näidude alal. Märkimisväärne on ka R.Viidalepa põhjalik kirjeldus eesti ohvrikividest (1939).

Nõukogude ajal oli kulga aega eesti rahvausundi uurimine vaeslapse osas, alles viimasel ajal on siin mõnda tehtud. Lühikese, kuid laialaulatusliku ülevaate eestlaste muistsest usundist annab A.Moora kogumikus "Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis" (1956). Eestlaste kiviaja uskumustest kirjutab L.Jaanits teoses "Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis" II (1961). Eduard Laugaste, kes enamasti on avaldanud uurimusi näia ja näidude nimetustest eesti murdeis (1936), kirjutas nõud kaunis põhjaliku "Eesti rahvaluuleteaduse ajaloo" (1963), milles käsitleb ega kuni käesoleva sajandi alguseni. Herbert Tampere tema poolt toimetatud käsitsete "Eesti rahvalaule viisidega" I (1956), II (1960), ja III (1968) sissejuhatustes kirjeldab kalendrilisi ja pärekondlike tähtpäevade kombeid ja endisi ohvrikohti. Vaino Vahtkoma töös "Eesti Kirjameestest Soltsi osa eesti folkloristika arengus" (1962) käsitleb sissejuhatusena folkloristika ajalugu Eestis ja toob rahvausundi lühikese historiograafia kuni 1880- aastate lõpuni. August Annist (+1959) on peamiselt avaldanud kommentaare ja sõnaseletusi "Kalevala" tõlgete (1939 ja 1959) kohta ning seletanud "Kalevipojas" esinevaid mütoloogilisi mõisteid (Fr.R.Kreutzwald, Kalevipoeg Tekstikriitiline väljaanne Ühes kommentaaridega ja muude lisadega" I Tallinn 1961.II 1963). Hiidvägilaste mõisteid seletab ka tema oma töös "Kalevipoeg eesti rahvaluules" (1954).

---

23. Vt.Ed.Laasmann, Eesti muinasusust ja kultuuri lähtekohtadest "Looming" 1976, lk. 1018-1019.(Edaspidi Laasman, Eesti muinasusust)

24. Eduard Laugaste, Walter Andersoni teaduslikust pärandist "Keel ja Kirjandus" 1964, lk. 417; Paul Ariste, Oskar Loorits: "Estnische Volksdichtung und Mythologie" "Eesti kirjandus" 1939, lk.572-575; A.Annist, H.Moora, Teos eesti rahvausundi uurimise alalt "Keel ja Kirjandus", 1965. lk. 501-508. (Edaspidi: Annist, Moora - Teos eesti rahvausundi uurimise alalt.)

2. USUNDI LEVIKU TEID

Kõik vaimse ja materiaalse kultuuri elemendid levivad kas migratsiooni kaudu, difusiooni teel või siis arenevad autohtoonselt [25].

Usund on vaimse kultuuri näide, mõlema eelnenud arengu juures kehtivad kõik need tegurid.

a. MIGRATSIOON

Rahvad või rahvakillud on ikka ja alati vahetanud oma asukohti siirdudes teistesse maadesse. Sellest kõneleb meile ajaloo vanemate perioodide kohta tõendav arheoloogia ja keeleteadus. Oma tutes asupiirkades on uustulnukad enamasti leidnud ees endisi elanikke, kelle ga nad segunesid. Nende rahvastevahetamis tega(migratsioonidega) kantakse ühelt maa- alalt ja rahvalt teisele kultuurilisi saavutusi ja ka usundlikke kujutlusi.

Uue maailmavaate või kombestiku omandamine ei toimu kunagi ilma võitluseta. Võitluse käigus endine ja uus, põnda v vaade, tava, kombestik, usuline kujutelm jne. omavahel segunevad ja annavad kvalitatiivilt kolmanda vaate, tava, kombestiku, usulise kujutelma jne. Kui juurde tulnud ja endine rahvastik sulavad kokku ühiseks etniliseks üksuseks, siis nende juures hakkab kehtima see kolmas (süntees). Kui aga rahvastikud ei sula ühteks ja jäävad üksteise kõrvale eraldi vähem eksisteerima, siis nende vaated, tavad jne. võivad samuti alles jääda, kuid nemad on üksteisest tugevasti mõjutatud. Ideede vahelistes võitlustes kõik võitlustest osavõtnud ideed muutuvad.

Ida-slaavi hõimud, alustades esimesse aastatuhande teisel poolel pealetungi soome-ugri hõimudele Ida-Euroopas, venestasid viimased enamuses. Kuid nad põhiasukad andsid rohkesti oma uskumusi ja tavasid vene üldisesse rahvausundisse. Selle juures endised soomeugu rahvaste kaitsevaimud said nõmelastel negatiivseteks maa-alusteks vaimudeks ja head nõiavaimud muutusid meil kurjadeks vaimudeks.(vesi).[26].

Lääneslaavide kristiusustamine toimus XIII sajandil migratsiooni teel. Kas põliselanikelt suunati uut usku vägivaldselt peale. See pikapeale juurdus, kuid võttis endasse mõndagi endisest paganlikust usundist.

+ Uuemal ajal, loomulikult, lisanduvad siia kirjandus, ajakirjandus, nüüd isegi raadio, kino, televisioon. Kuid meie käsitleme ainult vanemaid.

25. А.С.Лященко, А.Г.Мошкова. В помощь изучающим первобытную археологию. Сборник археологии, Москва, 1959, стр. 294-295.

26. Каменецкий, Курс русской истории I стр. 349- 350.

b) DIFUSIOON

Kultuuri väärtusi antakse vahel edasi ilma tihedama kontaktita andja ja vastuvõtja vahel. Juhuslikud läbikäimised rahvaste vahel, hõimude massrüüs, kaubanduslikud suhted, sõjad, sõjavangid ja orjad - need on kanalid, mida mööda lungivad sisse kultuurilised väliselemendid ja ka muundlikud vaated. Seda nimetatakse kultuurilises difusiooniks. Uurijate levikul omavad suurt tähtsust veel sugestiivsed tegurid: järelejäämine ja järeletegemine, paljude poolt õigekstunnistatud mood, psühholoogiline nakkavus jm.

Läti Hõariku Kroonikas loeme, et Pudi-Viru vanem Tabelin oli ristitud Ojamaal. 27. See sündis oletatavasti vabatahtlikult. Siin on näide usu levikust vaba mujutuse teel, seega difusiooni teel.

c) AUTOHTOONNE ARENG

Iga kultuuriloome näite võib arenenda oma sisemiste jõudude ja kohalike olukordade suunil, ilma välistegurite sõjudeta. Sama maksab ka usundi kohta, mis võib areneda psühholoogiliste, loodusliku ja majanduslike tegurite toimel.

E.Tylor väidab, et erinevate maailmajagude rahvaste materiaalses ja vaimses kultuuris (ka folklooris) leiduvaid sarnasusi tuleb seletada inimliku loomuse, psühhika ja mõtlemise ühtlusega ning inimliku kultuuri arenemistee sarnasusega. 28. Kui inimese psühhika muutub, mõtlemine areneb, inimene tõuseb kõrgemale kultuurilisele tasapinnale, siis muutuvad ka usulised vaated ja sellega ühes ka ta tegelik usund. Nii inimese usund on sõltuv ta sisemisest maailmast, selle rikkusest.

Vastuvaidlematult on maastikul ja kliimal oma mõju usundi iseloomule. Suurte põlismetsade elanikud hingestavad loodust ja näevad kõikjal loodusvaime. Metsade hävimisega või elanike asumisega lagedatele aladel tunnevad need vaated. Suured loodusõnnetused katastroofid (maavärisemine, uputused, ka tõge, tormid) tekitavad inimeses hirdluse tunde ja suunivad teda otsima abi transtsendentselt võimult. Sellega on seletatav rannarahvaste ja meremeeste suurim usklikkus. Märkimisväärne, et suured usundid (pärsia, juuda, buddha, islami usundid ja ristiusk) on tekkinud subtroopikas. See kliima juhib inimese mõttetöö sisemaailma. Maismaal usundid on peamiselt ainujumala usundid, sest kõrbemõtisklused viivad inimese sonoteismi. 29.

---

27. Генрих Латвийский, Хроника Ливонии, Москва-Ленинград, 1938, стр. 300 /в дальн. ЛЛХ/.

28. Mälk, Eesti Kirjameeste Seltsi, lk. 47.

29. Vt. Oskar Peschel, Narodovedenie. S.-Pvb. 1890 lk. 512, 522. (Edasp.: Peschel Narodovedenie) Selle vastu ütleb aga Juhan Kõpp: "Tõepoolest ei sünni usumõtted ja tunded mitte ainult teatavates eesõigustatud kohtades, ei Lähmes ega Idas, Mesopotaamias ega Gangese maal, vaid igal pool inimese loovas hinges - selle psühhofüüsilises ühikus, mida hüütakse inimeseks" (J. Kõpp Juhan Luiga mõlestuses, "Eesti Kirjandus", lk. 382 - 1927.

Võime konstateerida ka sidemeid majanduslike ja sotsiaalsete olukordade ning usundi laadi vahel. Kui oli kalur-küttide ja kogujate ajastu, siis usundis valitses animism, varajane totemism ja maagia ja algeline sugupärakonna kultus. Kui mindi üle põlluharimisele, siis oli hiliseim totemism ning loodusvaimud ja esivanemate kultused. Põllunduse arenemisel ja karjakasvatuse tekkimisel tulid usundisse loodusjõudude ja kaitsevaimude austamine. Põllunduse kõrgemale jõudumisel lisandusid siia erilised põllunduskultused. Klassiühiskonnas kristalliseerusid usundites hõimujumalad ja varajases feodalismis olid juba rahvuslikud jumalad. Kuid peame meeles, et paralleelselt usundite uute vormidega elasid edasi ka endised usundlikud elemendid või nende rudimendid. 30.

Eestlaste esivanemate muistse usundi proviscorseks rekonstrueerimiseks on tarvilik jälgida meie rahvakultuuri alates kaugest minevikust, et leida rahvaid ja hõime, kellega nad on olnud kontaktis ning kelledelt võime oletada laenude ja mõjutuste võimalusi.

3. EESTLASTE ESIVANEMATE RÄNNAKUTEID

Kus asub eestlaste esivanemate muistne kodu, selle üle on disputeeritud ligi paar sajandit ilma ühiselo seisukohale jõudmata. Peatume viimaste vaadete juures, mida esitavad peamiselt meie teadlased.

Euroopa põhjapoolne osa asustati alles pärast jääaega, sellega Eesti või asustatud saada mitte varem kui IX-X aastatuhandel e.Kr. Kõige varasem asustus siin on avastatud Kundas Viru põhjarannikul. Seda peetakse kuuluvaks XVIII - VI aastatuhandest kuni II - I V aastatuhandeni e.Kr. Sellega seoses kultuur kestis võrdlemisi kaua ja ta hõlmas lai aladusi alasid: Eesti, Läti, Leedu, Kaliningradi ja Põhja-Poolamaa. Veega samaseid leide on saadud ka Leningradi, Vologda, Arhangelski oblastitest ja Karjalast. Ajaliselt ja sisuliselt vastavat kultuur on tuntud Suomijärvi kultuurina. 31. Tõenäoliselt on Kunda asukad tulnud lõunast, eriti Poolast ja Leedust, kus ajaliselt varasem kultuur. 32. Võimatu on kindlaks teha, millisesse keelte süsteemi kuuluvat keelt kõnelesid Kunda elanikud. Nõmme teadlased peavad neid soome-sugu hõimude sellasteks, kes kõnelesid soomekeelte aluskeelt.

---

30. Vrd. Saart. lk. 326- 328; Schare vskaja, lk.99-100.
31. H.Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemine arheoloogia andmeil. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Tallinn, 1956, lk.49. (Edaspidi: Moora, Eesti rahva).

Пашкевичюте-Жилка, Новая серия XXIII, Москва, 1956 стр. 272; М.К.Янито, Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги /Эстонская ССР/. Таллин, 1959 стр. 225 /Янито, Поселения эпохи неолита/.

Selle vaste kohaselt oleksid soomesugu rahvad lõunapoolse päritoluga. 32. Seda pooldas arheoloog Richard Indreko (1900 -), kes kõige rohkem on uurinud kunda kultuuri. Ta väidab, et selle kultuuri asukad on pärit Prantsusmaalt, kust liikudes edasi, peatusid Teamis ning moodustikuvis jõudsid Läänemere kallastele. Siit siirdusid nad edasi Ida-Euroopa metsaaladele soodustades seal soomesugu hõimudele iseloomuliku kammkeraamilise kultuuri. 34. Kuid see teooria leiab tõsiseid vastuväiteid peamiselt keeleteadlaste ja antropoloogide poolt, kes püüavad tõestada soome-ugri hõimude idapoolset päritolu.

Keeleteadlased leiavad Ida-Euroopa metsaladel ja ka Eesti vanu kohanimesid, mida võimatu seletada soomesugu keelte või siis ühegi tuntud keele kaudu. Samuti eesti keeles esineb sõnu, mis on võõrad soomesugu keeltele ja ei ole ka laenatud ühestki teadaolevast keelest. P.Ariste arvates on need sõnad: kohanimi Peipsi ja sõnad: allikas, mets, mägi, meri, oja, org, vaar, habe, liha, nahk, helves ja rida teisi. Need sõnad võisid kuuluda enne soomesugu hõimlaste sellesse piirkonnas asunud kunda kultuuri elanikele, kes assimileerusid tulnukate sekka ja olid üheks komponendiks hilisemates läänemere-soome hõimudes. 35.

Soome-ugri alusketelt kõnelnud ja europiidsesse antropoloogilisse tüüpi kuulunud hõimud olevat asunud VII-IV aastatuhande paiku kusagil Uurali mäestiku ümbruses. Mõnede arvates olevat nad enne seda asunud läänes- ja lõunapoolses Siberis, Uurali järve piirkonnas, kus puutunud kokku ühelt poolt protoaasia hõimudega, teiselt poolt Altai piirkonna elanikega (türgi-, tatari-, mongoli- ja tunguusi-mandžu eellastega).36.

Soome-sugu hõimude eellased levisid oma algkodust läänepoole Ida-Euroopa aladele, kus leidsid ees protoaasia hõime, keda assimileerisid. Siia tekkis neade keskel kammkeraamiline kultuur. Sealt liikusid nemad ühe läänepoole ning jõudsid arvatavasti III aastatuhande alguseks e.Kr. Läänemere kallastele, asudes lõunas isegi tänapäeva Kaliningradi oblasti ning põhja-poolamaa aladele. Siinsed endised lõunapoolse päritolu elanikud sulasid sisserändajate sekka, andes neile oma antropoloogilisi tunnuseid, kuid omandades nende keele. 37.

---

32. L.Jaanits Eesti NSV territooriumi hiviaja elaniku päritolust. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik, Tallinn, 1956. lk. 120-123. (Edaspidi: Jaanits, Eesti NSV territooriumi).

Нашто, Поселения эпохи неолита, стр.387.

33. Moora, Eesti rahva, lk. 50

34. Бряусов, А.Н. Предки народов зауралья. По следам дворник и культур. От Волги до Океана, Москва, 1954, стр.187.

35. P.Ariste, Mõnda substraadist "Keel ja Kirjandus" 1961. lk.16-17; P.Ariste, "Mõni agaid märkseid" Eesti NSV ajaloo" I kõite kohta "Edasi" 13.I.1956.a. lk.3.

36. Moora, Eesti rahva. lk.47-48; P.Ariste, Uhest aunatuksi-alasest uurimusest, "Keel ja Kirjandus", 1964, lk.134-135;

В.Н.Чернецов, Древняя история Нижнего Приобья. Материалы и исследования по археологии СССР. МИА. Москва, 1953 стр. 59-60 /s dolnejšem: Чернецов, Древняя история/.

veel hiljem jõudsid siia korduvate laimetõmmiidapoolseid soome sugu hõime, kes tõid uut tõuaandust varem saabunud rahvastikule. 38. Võõrrahvastest asusid siia II aastatuhandel baltlaste eellased ning hiliseematel segadel oli veel kontakte vanageermaanlastega, skandinaavlastega, lõuna- ja ida-slaavlastega jt.

Soome rahva etnilises koostõus osalevad samad komponendid. Neoliitikumis asusid seal kunda kultuuri elanikud, kes olid seal esimesed asunikud. 39. Neoliitikumis lõhevad sõna Eestist s.n. Võsiku kultuuri elanikud, samal ajal siirduvad Soome ka karjalaste esivanemad, Ääsajärve õõrest, kes samuti kuuluvad soome hõimude sekka. Hiljem asuvad maale baltlaste eellased ja prtolapplased. Esimesel sajandil p. Kr. siirduvad veelkordselt sinna aitse laiema arvukaid eestlasi, peamiselt praeguselt Virumaalt. Viimased soodustavad Soomes hõimelaste hõimu. Selle järele 7. sajandil p. Kr. on asunud sinna elanikke mitmelt Eesti alalt, kes panid aluse päris-soomlaste rahvastikule lõuna-Soomes. 40.

---

37. Jaanits, Eesti NSV territoorium, lk. 135-136: Jaanits. "Peoaeg ja epohhi neoliitikum, lk.340

38. Moora, Eesti rahva; lk.64. Jaanits, Eesti NSV territoorium, lk.142-143; Jaanits, Peoaeg ja epohhi neoliitikum lk.355-356

39. Moora, Eesti rahva, lk. 49;

А.Жиранэн,Доисторическое поселение Финляндии. Финляндия. Географический сборник. Москва,1955,стр.270 /в дальнейшем: Жиранэн, Доисторическое поселение/.

40. E.Ariste, Lõunamere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 17 (Edaspidi : Ariste - Lõunamere keelte kujunemine); A.Palm. Mõtteid ja märkmeid ajaloo kirjanduse aastatoodangu puhul: A.Vasari, Soomlaste Soome siirdumise lähtepunktist "Ajalooline Ajakiri" 1938, "Eesti Kirjandus" 1939, lk. 347.

Жиранэн, Доисторическое поселение, стр. 271,276- 277.

1) USUNDI VORMID MESOLIITI-KUMIS

1. MIDA USUNDID KUNDA KULTUURI ELANIKUD

Kunda muistne asula arvatakse XIII - IV aastatuhandesse e.Kr. Vähe hilisemaid leide on saadud Pärnu ligidal Reiu jõe suudmes. Silveresis Narva juures ja Võisikul Võrtsjärve lähedal. Nende vanus küünadub V aastatuhandesse. Nad kõik kuuluvad kunda kultuuri alasse.

Hulgaliselt saadu arheoloogilisi leiduõe põhjal saame tõ adada, et kunda kultuuri asukate peamine eluülalpidamise seisnes küttimises ja kalastamises. Küti abilisena esines koer. Tähtsamate jahiloomade oli põder, selle kõrval alghärg, vähemal määral karu ja teisi loomi ja linde. Kalastamisel oli esikohal hülgepüük. Arheoloogilised leiud jutustavad, et Kunda elanik valmistas oma tööriistad tulekivist, kvartsist ja luust ning tal oli terve hulk mitmesuguseid küttimiseks, kalastamiseks ja koduseks majapidamiseks vajalikke esemeid. 43.

Kunda elanike uskumusi võime oletada analoogia kaudu. Otsime vastavat võrdlusmaterjali lõunapoolse telt kultuuridelt, millede paleoliitikumi ja mesoliitikumi leiud kõnelevad ka tollesegusest uskumistest.

a) Siia kõnelevad meile matusekombed. Paleoliitikumis mast surnud kindlaksmääratud asendis, ja nad puistati üle punase ookriga, mis tähistas ohvri verd. Matuse lähistel on leitud loomade luude kuhja, mis võivad ohvrdamistele. Laiba juurde on asetatud isiklikke asju, tööriistu, ilustusi, mis kõik tõenda vad, usulise hauatagusesse ellu. Seda on ka mesoliitikumis. Kestis mesoliitikumi aegseid hauduõi ole leitud, kuid analoogia tõttu võime neid oletada sarnastena kui mujal ja oletada ka samasuguseid uskumusi.

b) Tollesegusesse usundisse kuuluvad ka arheoloogilised asjakujud. Neid on leitud suuremal arvul paleoliitikumi ja mesoliitikumi kihtides Euroopas, Põhja-Aafrikas, Edela-Aasias, Indias ning mõningate mesoliitikumi leidudena Põhja- ja Ida-

---

41. Mark, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi paleo-antropoloogia valgusel, Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artikli te kogumik, Tallinn 1956.lk.193-194.(Edaspidi :Mark, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi.
42. Sealsamas, lk.198-199.
43. N.Indreko, Eesti Ürgaeg, Pilte Eestist 7-9000 aasta eest. Tartu 1937,lk.77 jj. (Edaspidi: Indreko, Eesti Ürgaeg.

Euroopas ja ka Eestis. Neist jõesuust leitud naiskuju katkend võib kuuluda kaunis varajases eas. Tõenäoseid ei ole naiskujude usundi iseloomustamisel üksnes leiud. Nimed arvavad, et kujud väljendavad mitte usulisi, vaid esteetilisi ja erootilisi tundeid. Teised aga näevad neis algsete uskumuste tõendit kas sugukonna-perekonna kaitsevaimude või siis õrgemate kujusid. Neid peetakse ka surnute kaitsejateks või kolde jumalannadeks, kuna enamus kujusid on leitud kolde alt. 44.

c) Kolmandateks vanemaks viis-usundi tunnistajateks on koopamaalid ja kaljujoonised. Neid on leida peamiselt Hispaania ja Prantsusmaa piirialadel. Kuid 1959.a. avastati Lõuna-Uuralis Ohe koopa seintel koopamaale ja jooniseid, milledel esinevad geomeetrilisi kujundeid mammuti ning ninasarviku figuure, mis kõik maalitud punase mineraalvärviga. Need koopamaalid kuuluvad hilis-paleoliitikumi. 45.

Kete Higidal Khmeljärve Kõres on ühel kaljul samuti joonised. M.Lauškin peab viimaseid kuuluvaks laplastele ja otsib siin lapiusundi sõltteid. Kuid laplaseid asusid oma praegustele aladele alles pronksi ajal, Khmeljärve joonised kuuluvad vähemalt neoliitikumi. Võiks olla tõde nende joonistes kuuluvust kunda kultuuri elanikele ja leida sealt nende uskumuste väljendusi. 46.

d) Muistsete elanikkude uskumustest kõnelevad ka amuletid, mis viitavad maagilistele kommetele. Amulette on leitud Kunda vanast asulast. Põdra-, koera- ja kobrahammastega ehtis end suistne asuk ja arvas, et need kaitsevad teda kõige kahju eest. 47.

Keltoodu põhjal võime öelda, et praeguse Eesti vanimad elanikud hingestasid loodust, uskusid hauntgusesse ellu ja ohverdasid surnud hingedele. Koos küttimisega võis oletada totemismi ehk põdra- ja karukultuste näol. Kehtis ka mingi sugukondlik-perekondlik uskumus, mille nähtavaks sümboliks austati õrgema ehk esiesa kujusid. Tingimata oli levinumad maagia, see printsiibi vrahvaste lahutamatu maailmavaate ja kaitsevahend.

---

44. Tomapes, Религия в истории, стр.13-15; С.А.Токарев, Ранние формы религии и их развитие, Москва 1964, стр.365./s nazõvaemõmi Tokarev: Ранние формы/.

45. E.Tõnisson, J.Selirand. Üleliidulise arheoloogide ja etnograafide kokkutulek Moskvas. NSV Teas.Ak.Toimetised. Ühiskonnatead.seeria 1962.a. lk.206.

46. Skandinaavia kogumik I V Tallinn 1959, lk.83 III, 256; Same V Tallinn 1962.a.lk.370-372, 177-178 (Edaspidi: Laushkin, Onezhskoje svjatilishtše I või II)

47. Indreko, Eesti õrgeg, lk.75-76.

2. UKSIKUSED ALGKODUS URAALI MAAL

Nagu mainisime, peetakse meie kaugete esivanemate põhiliseks etniliseks komponendiks Uraali alalelt välja rännanud hiliskeskmaid kammkeraamika kultuuri hõimu. Asudes oma algkodus mesoliitikumis ja vist ka paleoliitikumis, olid nad seal arvatavasti kokkupuutes Kesk-Aasia rahvastikuga. Võib olla seguneid siis mõndesse nõmingaid mongoloi elemente, mida tõendavad üksikud mõrgad mongoliitse sarnased pruegustes eestlastes. Seal olla pärit ka meie usulise maailmavaate. Nii.O.Loorits peab eesti muistse rahvausundi prisaarseks ja põhjaeurastavaseks joonteks idamaalist ja panteistlikku ellusuhtumist. Veel varem J.Luiga võrdleb "eesti usku" Hiina taoismiga ja oletab viimase usuvaate koduseema Mongooliat, kust olla levinud Hiinasse. 48. J.Luiga ütleb otse, et Muinas-eesti usk põhjaneb taoismile, kuna eestlased on pärit Uraal-Altai mägedest ning on mongoolid. 49. Olgu viimase väitega kuidas on, aga on kindel, et idamaistel uskumustel on olnud suur mõju soome-ugri hõimude usundi väljakujunemisele. Kõnelemata jääb, kas see toimus juba paleoliitikumis ja mesoliitikumis Uraali lõunanõlvadel, või alles mesoliitikumis Ida-Euroopa metsavööndis, kus samuti oletatakse kokkupuuteid protoaasia rahvastega.

Mis puutub idamaalt kaasa toodud usundi üksikasjadesse, siis peab ütlema, et paleoliitikumi ja mesoliitikumi usund nii protoaasia kui protoeuroopa hõimudel oli üldiselt sarnane. Nõnda teadlased isegi oletavad, et Lõuna-Siberi, eriti Altai hõimud on europiidse päritolu ja tulid jõuga lõpul sinna Ida-Euroopast Solutre ja Madelaine kultuuride ajal. Kui paleoliitikumi lõpuks oli Kesk-Aasias tekkinud mongoliitne rass, siis Altai alade elanikud säilitasid oma europiidsed tunnused ja andsid seda ka edasi hiliseema kammkeraamika kultuuri hõimudele. 50. Selle järgi Uraali-Altai hõimude usund oleks oma päritolult ikkagi lõunapoolne ja tolleaegsel ajal üheliikult kuuda kultuuri elanike usundiga.

3. IDA-EUROOPA METSAVÖÖNDI KALUR-KÜTTIDE USUND

Käsitatud aeg - neoliitikum Eestis - algab III aastatuhandel e.Kr ja kestab kuni II aastatuhande esimese veerandi lõpuni e.Kr.

Meie kaugad esivanemad siirdusid oma algkodust Uraali mandelt, neoliitikumis tuistesse paikadesse. Osa neist tungis otse põhja, surus kõrvale seal asunud protoaasia hõimud, eriti jukahiirid, ja jõudsid Obi jõeni mõõda kaugele põhja. Need oldhiliseemete ugri rahvaste esiemade (vagulide) ja handide (ostjakide) esivanemad. 51. Kuid

---

48. Vt. ka Laaman, Eesti muinasusust, lk.1018-1021.
49. J.Luiga, Soome sugu usk Eesti Kirjanduse 1918/19. lk. 20 (Edaspidi: Luiga, Soome sugu usk).
50. О.Н.Окладников, Древнее население Сибири и его культура, Народы мира, Народы Сибири, М.Л.1956, стр.29, 34-35.
51. Черников, Древняя история, стр.55-59.

juba enne neid oli osa rahvastiku alustanud migratsiooni Ida-Euroopa metsavööndisse. Paljude sajandite jooksul valdutati siin laialdane maa-ala, kus tekkis enam-vähem ühtlane kaskeramiline kultuur. Selle kultuuri elanikud olid endiselt küttid, kalurid ja korilased (rahvad, kes korjasid endast kasvavat taimetoitu, seda nitte ise külvates). Nad asusid peamiselt jõgede ja järvede kallastel, mis olidsoodustatud parema elatise saamiseks. 52. Kuid juba sellel ajal oli paremates ja kõrgemates maastikkidel arenenud ainult algeline põlluharimine, kus maa kobestamiseks kasutati kõblast (kõplapõllundus). Seda tõendavad paljud põllunduse ja ühenduses olevad sõnad, mis on ühised enamikul soome-ugri hõimul (rahval), ning millede vanust loetakse vähemalt III aastatuhandesse. Nende sõnade seka arvatakse Läänemere-Volga-pärase ajastusse kuuluvaist: aisu, oder, hirss, rehi, vart, pohe, sold', kroonima' kõblastama! Läänemere-volga ajastul esinevaid sõnad: uhmer, jahvatama, suurmad'kruubid, käsikivi. 53.

Euroopas praegu asuvate soome-ugu-rahvaste juures ei leia seie palju vanematest kihtidest säilinud uskumusi ja kombeid, sest need rahvad on sajandite jooksul võtnud vastu rohkesti uusi kultuurilisi mõjutusi, seda ka usundisse. Sellepärast, püüdes rekonstrueerida neoliitikumi usundit neil, peame abi otsides pöörduma arheoloogia ja võrdleva usundiajaloo poole. Arheoloogia kaudu tutvumes suurte matuse viisiga ja hauapanustega ning muude arheoloogiliste leidudega, mille kaudu võime oletada nende rahvaste neoliitikumi aegse eellaste usundlikke vaateid. Abistavad neid selle juures sugulus - või kontaktrahvaste usundi tega võrdlemine.

Kuna oletatavne soome-ugu- rahvaste esivanemate ürgkodune mõningaid alasid Aasias, siis vaatleme nõnda Siberi rahvaste uskumusi. Paljud Siberi rahvad olid kuni viimase ajani madalamal kultuuri astmel ja nendel oli rohkem säilinud muistseid uskumusi. Viimaste võrdlev kasutamine aitab meile ettekujutuse neoliitikumi aegse soome-ugu-rahvaste usundist.

Siin käsitame kolme rahvaste gruppi: 1) poleaasia rahvastest jukahiire, kes on viimasel ajal saanud soome-ugristikas tähelepanu objektiks, kuna püütakse tõestada muistseid kultuurilisi ja keelelisi kontakte jukahiiri ja soome-ugri rahvaste vahel; 2) Altai rahvaid, kelledest vaatleme türgikeelseid altailasi ja jakuute ning tunguusikeelseid evenkisid (tunguuse), ja 3) uraali rahvaid, kelledest käsitame samojeedikeelseid nenetse - (samojeede) ja selkupe ning ugrikeelseid metsa sugulasrahvaid mansisid (vogule) ja handisid (ostjake). Kõigi nende rahvaste eellastega on soome-ugu rahvaste esiisadel olnud mõningaid kokkupuutepunkte.

---

52. Moora, Eesti rahva, lk.51.
53. P.Ariste, Vanimast läänemerelaste põllundusest keeleliste andmete põhjal. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihk 88. Ajalookeeleteaduskonna töid. Tartu 1955 lk.106-201 (Edaspidi: Ariste, Vanimast läänemerelaste põllundusest.)

Soomesugu-rahvad jagunevad keeleliselt kolme gruppi: 1) soome-permi, 2) soome-volga ja 3) läänemere soome rahvad. Esimesele hulka loetakse komid (sürjalased) ja udmurdid (votjakid), teisele hulka - marid (tšeremissid) ja mordvalased. P.Ariste jõrgi läänemere keeltest olid vanemad liivi-, lõunaeesti ehk ugala, põhja-eesti, karjala ja vepsa keeled. Hiljem, umbes ajaarvamise vahetusel, põhja-eesti, karjala ja lapi keelte alusel tekkisid algus hõime ja siis I aastatuhandel p.Kr. - põris-soomekeeled, mis selle jõrele ühinesid praeguseks soome keeleks. Põhja-eesti keelest eraldus I aastatuhandel p.Kr. vadja keel, veel hiljem eraldus karjala keelest isuri keel, kuna põhja-eesti ja ugala keel ühinesid eesti keeleks. 54. Kuid küsitavas ajastus olid Ida-Euroopa metsavöndis sinult kolm sugulushõimude rühma: 1) läänе- Uurali, 2) Volga-Oka ja 3) läänemeremaade rühmad. 55.

Meenutame, et asudes III aastatuhandel Ida-Euroopa aladele, leidsid soomesugu- rahvaste eellased seal juba ees protoeesia hõime nende omapärase usundiga. Kaugemale läänе läänemere kallastele jõudnud hõimud leidsid ka seal ees lõunapoolse päritoluga kunda kultuuri hõime. Assimileerudes aborigeenidega tekkisid kõigil kolmel soomesugu rühmal enam-vähem ühine kultuur ja ühetaolised religioossed kujutlused. 56. Läänemerekallastele asunud hõimud kõnelesid ka suhteliselt ühist keelt, mida nimetatakse läänemeresoome aluskeeleks. 57.

1. MIDA KÕNELEB ARHEOLOOGIA MESOLIITIKUMI UURIMISEST LÄÄNEMEREMAAL

Arheoloogia annab siin kaks vastust: 1) milles mesoliitikumi elanikud matsid siia oma surnuid ja 2) mis oli tarvitusel kujukesi ja esemeid, millede alla omistatakse maagilisi ja kultuslikke tähendusi.

a) Kahjuks nimetasime, et mesolliitikumist ja varasemast mesoliitikumist Eestis haudu ei ole leitud. Alates III aastatuhandest eKr.nevad juba ühisikud hauad. Surnud maetakse asulasse, vahest otse elumaja alla. Mesoliitikumi matuseid on leitud Võrtsjärve kaldalt Valmast, Tamula järve läärest Võru linna juures ja Narvas - Riigikülast. Viimasena leiti

---

54. P.Ariste. Über die früheste Entwicklungsstufe der Ostseefinnischen Sprachen. NSV Teaduste Akadeemia Toimetused, Ühiskonnateaduste seeria, 1961.3.lk.260-267.
55. Moora, Eesti rahva, lk.51-52.
56. L.Jaanits Joonid kivikirja uskumustest, Religioonist ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik II Tallinn 1961, lk.8-9. (Edaspidi: Jaanits, Joonid kivikirja uskumustest.
57. Arvo Laanest, Isurid ja isuri keel - meie lähemaid sugulaskeeli, Tallinn, 1964, lk.14.

Viimasena leiti kivivaja matusekoht Naaksmäel Hirmuste küla lähistel Saaremaal, kusjuures selgus, et matmisel oli surnu pea alla pandud punast ookrit. 59. On arvatud arvamist, et Eesti neoliitikumi matustes on asulatesse ja elamutesse maetud ainult lapsed ja tähtsamad isikud, kuna lihtinimeste matusekohad on teadmata. Siberis viidi laibad matsa ja jäeti maapinnale või varjualustele metsloomade ja -lindude toiduks. Ole tatakse sama ka tollesegaste lähemere hõimude suhtes. 59.

Matmise fakt ise viitab muistse elaniku usule hauatagusesse ellu. Usuti, et inimese elu pärast surma kulgeb samalaadselt nagu igapäevane maine elugi. See on üldine nähtus matmise kombe selgitamisel. Selle vastu H.Hubert arvab, et surnute kultus ei olnud alguses seotud usuga hinge olemasolusse ega hauatagusesse ellu, sest primitiivne inimene ei eraldanud ükskõikselt hinge ja keha. Alginimene ei määranud surma tekkimise momenti, pidas inimestelaeka ning jätkas ta eest hoolitsemist. Ta ei kartnud surnut ja mattis seda oma eluboonesse. Surnu matmine oli aga sisult ühiskondliku kohustuse täitmine. 60. On tõsi, et primitiivne inimene ei kartnud laipa, sest laiba kinnisidumine ja katkimurdmine, vaia hauda lõõmine jm. sarnased kombed kuuluvad seotu hilisemasse aega. Surnu mitte kartmist tõendavad ka maride ja udmurdide matusekombed, mida vaatleme hiljem. Kuid see ei tõenda veel surma mõiste puudumist, kuna viimase tunnetamine on igatahes põlisem, kui ühiskondliku kohustuse nõude mõistmine. Paiguti väga keerulise matmiskombestik viitab ikka usule ellu pärast surma.

Soome-ugri-hõimud asetasid laiba maasse kasvatud hauda, kas väljasirutatult seljali või siis küljeli põlved kõrgu tõmmatult. Viimane asend on üldisem ja seletatakse seda sellega, et surma võrreldi uinuga ning inimene asetati siis magamisasendisse. Surnule pandi kaasa mõned tarbeesemed, et oleks võimalik neid kasutada hauataguses elus. Kõige rõivad seljas, mida tõendavad hauapanustes leitud rõivalisetused. 61. Matmiskombeid jälgisa veel edaspidi seoses surnute kultuse käsitlemisega.

b) Arheoloogilistes leidudes esinevad mitmed materiaalsed objektid, millede põhjal püütakse määrata levinumad usulisi vaateid. Need olaks: inimkujud, loomakujud, mitme-

---

58. Eesti NSV ajalugu I köide. Peatoimetaja V.Maan, toimetanud A.Vassar, Tallinn 1955.lk.24 (Edaspidi: Eesti NSV ajalugu I); H.Tõnisson, J.Selirand. Kõukoguile Eesti arheoloogide välistööd aastail 1959-1962. ENSV Teaduse Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 1964.3.lk.229.
59. Jaan Ts. Joomi kivivaja uskumustest, lk.69
60. H.Hubert,Die Anfänge des europäischen Totenkultus"Prähistorische Zeitschrift"1921.1922 XIII-XIV lk.2,4,5,11. Tsit.Tokarev, Ranne formõ, lk.157.
61. Eesti ajalugu I Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Toimetaja H.Moora.Peatoimetaja H.Kruus,Tartu,1935, lk.55 (H.Moora, Edaspidi : Eesti ajalugu I); Jaan Ts. Joomi kivivaja uskumustest,lk.59.

sugused ehted ja esemed ning ornamendiga ilustatud keraamika. Siia rühma kuuluvad ka kaljujoonised.

Inimkujusid või nende fragmente on leitud Läänemere-maade neoliitilistest mitmoid. Ilmajõe suudme piirkonnas Akali muistse asulas on leitud kolm savist kuju, küll puru-nenud olekus. Pealb selle võib pidada inimkujudeks veel kolme savist eset. Sarnaseid inimkujusid on leitud veel Tamula järve lõunast, Valmast, Pärnu jõe ääreset, Soomest, Karjalast, Ahvenamaalt jm. 62. Hiljem leiti Tamula juu-rest mitmoid inimkujulisi ripatseid. 63. Inimkujusid peetakse tekse surnud hingede või esivanemate kujutusteks ja neid ühendatakse esivanemate kultusega. Savist kujusid tooti, võib olla, ohvriks surma, sündimise ja hea saagi puhul; va-hest neid lõõdi katki, et vabastada neis seotud hinged. Inimkujudel on ka teatavad sidemed surnuid matmiskujudega, mida peetakse sugukonna-perekonna usundilise kuuluvaiks. 64. Siin leitud inimkujulistel ripatsitel on suur sarnadus Siberi šamaani rõivastel rippuvate inim-kujuliste ripatsitega, mis võiks tõendada šamaanide esi-mmist Läänemeremaal 1. 65.

Rohkesti on siin leitud looma ja linnu kujusid ja mitmesuguseid ripatseid looma kujutistega. Pikemalt kir-jutab nõist L.Jaanits teoses "Jooni kivioja uskumustest". Nimetame luust põdrakujusid Narva lõigikülast ja Võhan-du jõe äärest ning kivist põdra ja karu kujusid mitmelt poolt. Neid on leitud ka Soomest ja Karjalast. Samuti esineb ripatsid looma ja linnu kujutistega. 66. Leidude seas esineb rohkearvuliselt loomahambaid ja kihve, nii Tamulas on neid saadud kokku 250. On leitud ka merevaigust ilustusi, mis värvuselt on lähedane sok-ile. Vihmamõ, teada, sümboliseerib vett ja tuld. 67. Kõik need leiud on tõenditeks neile esivanemate seas ku-nagi levinud totemismist ning vähe hilisemast jahimaa-gist. Samu usulisi vaateid iseloomustavad ka ilustused keraamikal ja luudel ning Ilmajärve kaldas leitud kal-jujoonised. Terveteel kultuurlõhiskondadel on iseloomulik tüpeelt lihtsarnane ornament savinõudel. Soome-ugri-hõimu-dele kuuluva kaasaegse kultuuri savinõud olid kae-tud tihedas hambulise, nagu kammiga kindla mustri järgi

---

62. EMSV ajalugu I, lk.84 (H.Moora).

Лашук, Поселения эпохи неолита, стр.273-274.

63. J.Selirand, A.Tõnisson, Läbi aastatuhandete, Tallinn 1967, lk.35 (Edaspidi: Selirand, Tõnisson, Läbi aastatuhandete)

64. Jaanits, Jooni kivioja uskumustest, lk.87

65. Sealsamas, lk.88

66. Sealsamas, lk.9 jj.

67. Sealsamas, lk.35-39.

tehtud lohustikuga, kus esinevad rombe, kolmnurki, siksakikujulisi võõe jne. Samasugused ornamendid esinevad kammkeraamika kultuuris ka savist iniskujudel ja luuesemetel. On tõenäoline, et Ühtlane ornament kajastab mingisuguseid ühiseid usulisi kujutelmi ja et ühesuguse keraamilise kultuuri kandjad olid ka ühtlast usundit. Kuid need seosed on veel üksikasjalikumalt selgitamata.69

2. MIS ASJUSTS KALUR-KÜTTIDE ANIMISTIKKS

VASTSED

a) Vanades usundikihtides esinevad alati animistliku loodusvaimude usundi jooni. Altailase arvates on maailm täis hüid ja kurje vaime. Nõgedel asuvad nõe vaimud, kellelede ohverdati. 69. Viimaste sugulasrahvad - jakuudid on samad vanted. Kõik loomad, puud, mäed, jõed, metsad jne. ning loodusnähted ja isegi esemed (nuga, kirves) omavad vaime, kellelede tood ohvriti: liha, õli, teitu, riide tükikesi jne. 70. Kivikide (tunguusido) usundis esineb samuti vanu elemente. Neil loodusnähtustel on hingestatud ja need tegutsevad kui inimesed. 71. Sama leiame ka mongolitel (šamanismil) 72. ja Obi jõe ugride juures. 73. Animistlik usund on vaimsuse usuvormi ja kõige hiliisemate uskumuste aluseks. On võimalik ette kujutada ühtegi primitiivusundit, kus ei oleks loodusehingestamist. Animism algas inimese varasemal arenguastmel ja meie leiame seda ka rahvausundi kõige hiliisemate kujutelmade juures.

B) Kui Siberi rahvaste juurest tuleme geograafilise rahvasjuurde, siis ka meie muistse usundi tähtsama joonena leiame loodusõe, eriti puude, austamist. Kõrgete (mürjalaste) uskumustes olid tähtsal kohel vee- ja metsavaimud. Puudest olid eriti pühad kuusk, pihlakas, kask ja tamm[inga]s.

---

68. Sealsamas, lk. 40-41; Tokarev, Religia v istorii, lk.15-16.
69. Народы мира, Народы Сибири, Москва-Ленинград 1956, стр.949 /Н.Н.Потанин/ /s.a. Народы Сибири/.
70. Sealsamas, lk. 301 (s.A.Tokarev, U.M.Gurvitsch)
71. Sealsamas, lk.727.(T.M.Vasiljevitsch)
72. Sealsamas, lk.626-627 (S.D.Prokofjeva)
73. Tokarev, Religia v istorii, lk.154

Sende juures ohverdati ja puudele riputati karusnahku. 74. Hiiesetead esinesid ka Saridel (teoremisidel) 75. Loodusse austamist leiame samuti Mordvalaste juures, kelle uskumuste kohaselt oli terve loodus täidetud vaimudega. Iga jõgi, puu, kivi omas eraldi vaimu, kellele toodi ohvrit. 76.

c) Sarnaselt eelmistega oli animistlik usund ka meie kaugetel esivanematel Läänemere kallastel. Nad uskusid, et loomad, linnud ja putukad nende ümber, kalad vees, vesi ise, puud, terve metsa, isegi kivid, mäed, põllu, tähed, tuli, eluta esemed omavad inimestele sarnaseid omadusi, või vähemalt tunda valu, kannatada, rõõmustada, mõtelda just kui inimene. Kõik elab. Puud võrsuvad, kolletavad, hõivavad; tuli põleb ja kustub. Sellepärast tuleb suhtuda terve loodusesse kui endasse võrdlisesse. Nii tuuled ja soovid on inimesel, nii da ta tahab, seda tahab ka loodus. Inimene ja loodus on üks. 77. Loodusse ja loodusesemetesse asuvate jõudude headatahtlikkuse võitmiseks toodi neile ohvreid. Seesugu hõimude juures oli selle tähendusega vana Eesti sõna "tõi v". Neenetsi-keel esineb ligidases tähenduses sõna "tuje-odm" 'paluma, kummardama!" tjutto"tervitama! 78.

Igal olevusel on elujõud, ühel vähem, teisel rohkem: tüüskvanul enam kui lapsel, mehel rohkem kui naisel, inimesel rohkem kui loomal, tõmmasel rohkem kui lilluma-ta kivil. Ka inimeses on elujõud jagatud kohas ebavõrdselt. Süda, veri, üdi, suguelundid, meerud, ka küüned, hambad, juuksed omavad rohkem elujõudu. Nõial on kõige rohkem elujõudu. Elujõudu kujutatakse konkreetse ainena, mis asub elundites. Ta võib irduda oma asukohast ja siirduda teise kohasse. Elujõud väljendub kasvamises, kõik mis kasvab, sisaldab elujõudu. Ka kivid kasvavad. 79.

74. Н.Н.Белицер,Очерки по этнографии народов Коми XIX-XX века.Ак.Наук СССР.Труды института этнографии им.Миклухо-Маклая.Новая серия,том XI-У Москва 1950,стр.313-333 Из дальнейшего:Белицер.Очерки по этнографии/.

75.H.J.Hisen, Eestlaste sugu,Tallinn 1932,lk.225 (Edaspidi:Hisen, Eestlaste sugu).

76. Е.Н.Горюнова,Этническая история Волго-Окского междуречья.Ак.Наук СССР.Материалы и исследования по археологии СССР № 94,Москва 1961,стр.139/Горюнова,Этническая ист./.

77. Jaanits, Joomi kivi ja uskumustest, lk.44;Oskar Loorits, Eesti rahvausundi uusimaade,Tartu,1932,lk. 64,65.(Edaspidi:Loorits,Eesti rahvausundi uusimaade); Eesti Rahva Ajalugu 1, Tartu 1932. lk. 152 (O. Loorits) (Edaspidi: Eesti Rahva Ajalugu 1).

78. V.Mägiste,Soome-ugri keelkonna ja sugulaskeelte sugulus "Eesti Kirjandus" 1916,lk.228(Edaspidi:Mägiste, Soome-ugri keelkonna).

79. Eesti Rahva Ajalugu I lk.153 (O.Loorits).

Elujõudu on juba ürgelis ajast peale tähistatud sõnaga "vaim", mis on algselt tähendanud isikliku olevust, jõudu inimeses, loomas, eeskos jm. Kauged kajastused sellest vaimu mõistest esinevad veel tõlustes "jalgadel ei ole oman vaimu", "kõe vaim on nõder", "tohter katsus kõe vaimu" (ks vrdhinge). Sõna "vaim" vaste lapi keeles tähendab sõdant. Hiljem vaimu mõiste muutus. 80.

5. SURNUTE KULTUS

Vastbsime matuse kombeid arheoloogia andmeil, nõud jõlgime neid seoses surnute kultusega.

a) Vanimal ajal Siberi rahvad oma surnuid ei matnud, vaid jõtsid need puude otsa ehitatud lavatsitele. 81. Mainimine juba, et seda arvatakse ka Eesti aukate kohta, sest siin oma III aastatuhandest haudu pole leitud.82. Hiljem lõkeid kõik Siberi rahvad õle laibamatusele s.o. hauda matmisele. Hõõmetide (samojeedide) juures koos surnuga asetati hauda ehmeid, töörlistu jm. Hauale pandi katki reiutud saan ja tapeti seal juures sõned põdrad. Surnu hing jõi esialgselt veel maa peale. Selle aja kestel ei ehmestatud surnut mine jõrgi. Hiljem tuldi kord aastas haua kohale, kõlistati seal kella ja lausuti: "Ka sinu tulõn si nu juurde". Alles mitme aasta põrast juhtis õemaan surnu hinge hauatagusesse maailma. Kui aga suri vastabndinud lapse, keerati see kiupu ja riputati puu oksa või tõugati kepiga lume alla. 83.

Kyenkide (tunguusid) kujutelmade jõrgi on kaks mõtlematut maailma: alumine - surnud hinge asupaik, kuhu lõvas olev õaman juhib surnud inimese hinge, ja õlemine maailm, kuhu õaman lõhub sõndiva lapse hinge toomaa. 84.

Obi-ugrilastel (handid - enne ostjakid ja mansid - enne vogulid) pannakse kiretu surnu essemed ja riided. Kõik essemed enne seda aga rikutakse või murtakse katki. Surnu maetakse maha ja tema haua juures tuuakse ohver. Kunagi olla selleks olnud üks või kaks hobust. Uskumusel hauatagusest maailmast on obi-ugrilastel tuhmimad: arvatakse, et surnu hing lõheb kuhugile maale, mis asub kusagil põhjas, või õhe jõe kaldal, või siis mõnel põhjaõõnere sangrel. Kui surnu obi-ugrilastel mets, siis

80. Loorits, Eesti rahvausund maailmavaade, lk.13, 73-74.
81. Ave Lips, Indiaanirahvad, Tallinn 1967, lk.146 (õdespidi: Lips, Indiaanirahvad).
82. Eesti NSV ajalugu, I, lk.24 (H.Moora).

83. Народы Сибири, стр.688 /В.Н.Прокофьева/.
84. А.Ф.Анисимов, Космологические представления народов севера, Москва-Ленинград 1959 стр.78 /в дальн.: Анисимов, Космологические представления/.

ta maha jõunud mõne valmistab puust kuju, ütleb selle surnud mehe rõivastesse ja seab istuma mehe istmele. Ta asetab kuju otse teistu ning õõsel magab koos kujuga, uskudes, et mehe hing on osunud selleasse. Hiljemalt kolme aasta pärast maetakse kuju maha. Esineb ka juhuseid, et mehed on valmistanud kujud pärast oma naise surma. 85.

Obi-ugrilaste arvates on inimesel mitu hinge: mehel viis ja naisel neli. Samane paljuhingelisus on omane ka eskimote ja Jaava saare elanike jm. uskumustes. Obi-ugrilaste hinged on järgnised:

1) Vari-hing (kalasthing), kes koos laibaga lõhub hauda. Teinekord ta viib kuldsitikana kodu õuepuusse ja otsib tagasipääsu majja. Mõne aja pärast varihing ikkagi sureb.

2) Suur-hing (jõgede sõõda allasinev hing), kes pärast inimese surma on nähtav kas inimesena, linnuna või sõõsena. Inimese elu ajal elas ta inimese peas - juustes, kust lahkub siis, kui inimene magab. Kui suur-hing ei leia teed tagasi inimese juurde, siis see sureb. Suur-hing samastatakse ka kõiga, kuna kannavad ühesuguse nimetust "urt". See sõna, ka sõnakujus "ort", on tuntud samuti volga ja permi soomlastel. Obi-ugrilaste urt elab pärast inimese surma allmaailmas suma kaua, kui inimene elas maa peal. Ta muutub ikka väikesemaks ja lõpeks kaob.

3) Une - hing (une hing) esineb mõtiseona ja elab peamiselt mõtses. Inimese juurde tõndab ta ainult inimese magamise ajaks. Kui inimese une-hing hukkub, siis sureb ka inimene. (Mõistod ja ka sõnad "uni" ja "elu" on sarnased: mansi "Ül-um" 'elu' ja "Ül-um" 'uni,' ungari "élni, "él-ni" 'elu,' komi "ol" 'elu' ja eesti "elu").

4) Tasakohastuse-hing (hingamishing) lõhub pärast inimese surma sama sugukonna vastsündinud lapse sisse. Inimese eluajal asub alati pea-juustes. Esineb vahest linnuna (kõõna). Pärast inimese surma elab kalmes edasi vähemalt kolm aastat, arvatav laiba kõdunemise aeg, siis lõhub vastsündinud lapse sisse. 86. Ka selle hinge nimetus on jõudnud eesti keelde (mansi "lil" 'hingamine, "hing', handi "lil" 'hingamine, hing, elu, vaim', udmurdi "lul" 'vaim, hing' elu, ja eesti "leil" vanasti tähendas 'hing, elu'). 87.

Viendaks hingeks, mis ainult meeste juures esineb, peetakse kas jõu-hingeks või siis mehel on kaks tasakohastuse hinge.

b) Kuni hõimse ajani esinesid idapoolsete soomeugu rahvaste juures tavad, mis tunnistavad kunagisest surnukultusest. Hauda (tõenäoliselt) juures on kindlad ja

---

85. Vt. Matuskosmete kirjeldusi: J.Sauvimaa, Soome sugu rahvaste etnograafia, Tartu 1929, lk. 313 (edaspidi, Sauvimaa, Soome sugu); Tšeremetsov, Predstavleenia, lk. 143-152.
86. Tšeremetsov, Predstavleenia, lk. 117-143.
87. A.Saareste, Eesti keele mõistelise sõnaraamat I Stockholm 1958, lk. 457 jj. (edaspidi : Saareste, Eesti keele mõistelise sõnaraamat I).

keerulised kombed, mida peeti surma puhul. Saan, millega surnu kalmistule viidi, tihti jäetigi sinna. Kiratuile tehakse seljamugavad auk, kuhu surnu võib välja vaadata. Kiratu pannakse tulevase elus tarvilikud asju - mehele kirves, nuga, kauss, tubakat, piip jt., naisele - nõelu, lõnga. Raha ja toitu pannakse kaasa kõigile. Kalmistu puudele riputatakse rõivakuid ja paelu. Matuse pidudel jäetakse laua taha koht lahkunule, kuhu asetatakse natuke igast toidust. Mälestuspäevi peetakse korduvalt. Sealjuures on tähtsaim 40-nes päev, millal sõidetakse kalmistule koos toiduga. Seal pakutakse surnule toitu ja kutsutakse teda koju sõõmingut jätkama. Kodus talitatakse nii, kui oleks lahkunu tagasi tulnud. Temal on määratud koht laua ääres. Mälestuspidu toimub rõõmsas ülevas meeleolus. Kõik osavõtjad korraldõõda teatsivad surnuga põiepilli (torupilli) saatel, kuna teised samalajal põlvitavad. Hommikul surnu saadetakse tagasi kalmistule, selle juures palutakse temalt, et ta jäätaks karjale ja perele õnnistust. 88.

Sarnaseid tavasid näeme ka udmurdide ja mordvalaste juures. Siin surnuid ei kardeta, vaid neisse suhtutakse kui elavatesse inimestesse, isegi väikese huumori varjundiga. Udmurdide juures tihti järgnevad matusepidudele (peiedele) noorte laulu- ja tantsupidud, seda kalmistul.89.

Mordvalaste, maride, udmurtide, komide ja obi-ugrilaste matuste juures ilmneb omapärane komme - ehitada kalmistule puust majakesi, mis on võhendatud koopiad elumajadest. Sinna asetatakse surnu kuni ta kõdunemiseni. Majakesse pandi ka surnule enamatud toit. Siin leiame analoogiat o eestlaste kivikirstkalmetega, samuti lõuna- ja lõunapoolsete kaljuhaudadega, dolmenidega, isegi püramididega. 90.

Komide uskumuste kohaselt hing "ort" (vepsalaste obi-ugrilaste "urt") on reaalne olevus, kes on alati ühenduses inimesega, on temaga teisik. Ort asub inimesse juba tema sündimisel. Kui inimene sureb, siis ta ort liikus mõni aeg maa peal, kuni lõpuks muutus kivikse. 91.

c) Matusekombed lähtuvad ilmselgelt tõenäoliselt kõigepealt, et surma fakti võtta tõsiselt.. Surm ja haigus tekivad võõrjõudude tagajärjel, mis tungivad inimesse. Viimase hingejõud astub nendega võitlusesse. Kui ta on tugevam siis tungijast ja võidab selle, siis inimene saab ter-

---

88. U.Holmberg, Tscheremissen uskonto, Tsit.Manninen,Soome sugu, lk. 186-190.

89. Токарев, Ранние формы..стр.278; Токарев, Религия в истории, стр.171- 172; Зеленин,Очерки по этнографии, стр.321

90. Горемова, Этническая история,стр. 78-81

91. Зеленин, Очерки по этнографии,стр.318.

veks. On aga siiretunagi v jõud võimsam, siis lahkub elujõud ja inimene sureb. Sõnaks võõrjõududeks võivad olla kas vaenlase relv, loom kes surmab, vesi, mis uputab, uss, kes mõrdab. 92. Sõna "surm" (hingejõu lahkumine kehast) on vana sõna ja kuulub urgali aega. 93.

Matusekombed tõendavad ka seku ellu pärast surma. Näib, et alguses arvati, et elu edasikestmise kohaks on haud, kuhu pandi laip. Hiljem oletati surnu hinge asukohaks mingi paik kusagil põhjas või siis lõunas, kuhu päike looja läheb, või jõlle idas, kus maa taevaga kokku puutub. 94. Soomlastel oli veest surnute asukohaks kaugel põhjas asuv Põhjala. 95. A.Aamist arvab, et iga surnu elas edasi oma hauas, varem ehk isegi maa peale jäetuna hiies. Aegade jooksul surnuist mõodustus "kalmuliste" ehk "toomlaste" kogukond kõige ennemalt surnu juhatuse all. 96. Setu rahvalauludes on säilinud igivanu kujutlusi surnute maast - Hiielast, Toomelast, kus surnud elavad nii, nagu elavad inimesed maa peal. Kuid surnute ja ka unenägude maailmas oli kõik teisiti - peegelpilt s, nii kui kaldas seisva inimese vari vees peegeldub tagurpidi. 97.

Paljud surnuhinge tähendavad nimetusi on väga vanad ja ilmutavad surnute usundi suurt vanust ja sarnadust kõikidel soome-ugri rahvastel.

Vaatleme neid:

Kõu tähendas vist alguses laipa, surnut, hiljem aga laiba asukohta. Sõna on ühine urgali rahvastel (mordvalastel "kalma" ehk "kalmo" 'haud; naenetsidel "kolmu" ehk "halmer" koolja, surnu, surnu hing'. 98.

Kõll tähendas algselt surnut, surnuhinge, edasi arenes loomn (hunt, tõi) ja ka sugulsuhi, kui hinge asupaiga, nimetusena. Hiljemal eelneb lastehirmutisena. On soome-ugri aegne sõna (soomlastel "koljo" 'hiid, suur elukas; hõnditel "kuljo" 'kurivaim, kes elab metsas ja vees; lapsidel "kui" 'kurat; komidel "kul" 'nõkk', udmurtidel "kil" 'vaske haiguse vaim'. 99.

Kõõn on hauanimetus, hiljem ka hauselaniku nimetus. Ühine soomeugru rahvaste.

Lõpetuseks nagu ka kõrbest, sipelgst jm. putukaid

---

92. Loorits, Eesti rahvausund I maailmavaade, lk.87-88.
93. O.Loorits, Soome-ugri usund, Eesti Rahvaloopedia VII 1936, lk. 974.
94. Loorits: Eesti rahvausundi maailmavaade, lk.95-96; R.J.Wiedemann, Eesti mütoloogia IV, Eesti vana usk, Tartu, lk. 89-90. (Edaspidi: Wiedemann, EM IV)
95. Kalevala, Tallinn 1959. Põrimõmede selgitusi, lk. 570 (A.Aamist) (Edaspidi: Kalevala, 1959).
96. Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne I lk.477 (A.Aamist)
97. O.Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglauben III, Lund, 1957 lk. 232/237, lk. 28.Tsit. Kalevipoeg.Tekstikriitiline väljaanne I.lk.477,480.(Edaspidi: Loorits, Grundzüge III).
98. R.J.Wiedemann.Eesti Mütoloogia, Tallinn, 1919, lk.87 (Edaspidi Wiedemann, EM.I); Hõnala, Soome-Ugri keelkonna, lk.229

peeti Eestis ja Soomes hiigeloomadeks, kellega oli ühendus suruste naisliiga ja kes võisid sealt tuua teateid. Nende jõrgi ka ennustati. Kuid lapatriinuga ühenduses olevad uskumused või vad olla ka hilisemast ajast, sest samad uskumused on ka sakslastel ja rootslastel. Pealegi ta nimetust viiakse ühendusega katoliku aegse põhaku karjakaitsja Katariina nimega. 100.

L i b l i k a s e on surnud hiiga asukoht ja samuti hiigeloom. See uskumus on võga laialdane ja sellepärast vist ka hilisem. Ta esineb slaavlastel, germaanlastel, kreeklastel, soomlaste, Komid ja udmurdid usuvad, et surnuhiiglane lahkub kohast libLikasse. 101.

M a n a - Eestis, Soomes ja Lapis hõimurat algupärane surnumõtus. M a n a l a t peetakse ebakindlalt surnute asukohaks ning mõtuseks. Sellest tulõtatud manalane esineb surnuna ja ka putukana, kelle sisse surnu hiiglased olevat siirdunud. 102.

K a r d u s (ka marras) esineb Eestis (peamiselt Virumaa) ja Soomes surnuna, hiljem - surnu või peatselt surev inimese hiiglasena, kes end kohast eraldi näidates surma ennustab. Sõna "kardus" on ühendatav putukaga mardikas (kardlane), kes arvati olevat surnuhiiglase asukohaks. Marraskuu (soomlastel - novembri kuu) on surnutele pühendatud ajgiseim aeg ehk hiigeaeg. Sõna "kardus" peetakse soome-permi aegseks laenuks iraani keelest. 103.

K u m m tähendas algliselt surnut, hiljem esineb lastehirmutajana. Peetakse kuuluvaks soome-permi aega.104.

T o o n e s e p p -'deimaehides tiksutav puukoi, seinakoi'. Esineb ka nimede all "marras", "Mäe-alune", "ilmasepp", "Vanaema", "Sõsa", "ehaema". Oletatakse, et temas asub surnuhiiglase ja sellepärast ta tiksutamine ennustab surma. 105.

T o o n i tähendaseialgselt võõrjõudu, mis on valdutanud surnu ja mis panab laipa laguema. Kuid tooni all mõistetakse ka laibast väljuvat jõudu, mida tunnetame laiba lõhna. Esineb ka surnu nimetusena. Nimi kuulub soome-ugri aega. 106.

---

99. Eesti Rahva Ajalugu I lk.153 (O.Loorits); Hisen,E.M. I, lk. 158-159.
100. Kalevipoeg Tekstikriitiline väljaanne I lk.445; Hisen, E.M.I V.lk.253-256.
101. Hisen, E.M.I V.lk.254-256.
102. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia V.1975,lk.976.
103. Loorits,Grundzüge I §69 Tsit.Kalevipoeg Tekstikriitiline väljaanne I lk.427; Hisen,E.M.I.lk.48-51.
104. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia V,1935,lk.1268.
105. Saareste,Eesti keele mõistetäline sõnaraamat 1 lk.244; J.Vilbaste "Oma","Kõlalima" koputab "Eesti Loodus 1961 5.lk.319.
106. Eesti Ajalugu I lk.54 (H.Moora); Eesti Nõuk.Ent.VI lk. 974. (O.L./oorits/).

Obi-ugrilaste juures lõideise, et seal olla mehel viis hinge. O.Loorits oletab eestlasel kuus hinge. Te seletuse järgi vainu mõiste tähendusalguselt ainult olevustes ja esemetes sisalduvat elujõudu. Asjatundjate jooksul arenedes muutus see mõiste esiteks surnu laibast irdunud hinguks ja selle järele olendiks, kes pole mingi keha, kuid võib olla kõikjal ja mõjutada inimest ja loodust. Vainu mõiste arenes veel edasi ja lõpeks oma oma praeguse tähenduse ja tähistab head või kurja vaimu. 107. Vaim oma esimesel arengu astmel on siis tähendanud hinge, milliseid O.Loorits loetab järgmisi.

1) S l u a d h i n g, mille asukohtades on surnulundid ("kolI","kellikett"), aiad, kuupuhastuspuri, kuusi, väljahaited, puri, sõlg, hiis, küünad, hambad, juuksed, silm, suu. 108.

2. V a r i h i n g, kes on inimese teisik. Surnuhinged elavad edasi varjudena, neid mõnikord vahest kummitustena. See mõiste on tekkinud algiinimesel oma varju vaatlides. Sõna "ise" 'vari'on pärit soome-ugri ajast.109.

3. H i n g u s h i n g on see hingeõhk, mis inimesest suremisel lahkub ja mida ilmutavad ütlused "hinguse lõpeva", "hinge heitma". 110.

4. H i m e h i n g, mis siseõhub inimese sisse. Nimi on olendi hing ja nime teadmine annab võimu olendi üle. 111.

5. I r d h i n g, mis võib ajutiselt ihust lahkuda, kas võõra hingejõu mõjul või omal soovil, et saada teateid maailmast, koguda vara, teha kurja. Sagasagedasti, ta lõpuses laskumisel, lahkub irdhing. 112.

6. S i i r d h i n g võib suremisel siirduda teise kehasse ja edasi elada loomana, linnuna, putukana. On kindel n.n. hingloomad, kuhu siirdhing asub: konn, sardikas, liblikas, teomesipp, teomkurg, hunt, uss jne.113.

Tõsi, rahvasuus esineb hinge mõistele sünonüümse, näiteks: "hing" 'hingeõhk', eluse loomi hing, eluhing'= 'hõng', 'eluõhk'= "loil" 'hing, elu'= "loitse" 'hing, elu'= "tons" = "ime" 'hing'= "võhm" 'hing, eluvõim'= "kõeu", 114. ja rahvas tunneb ütlusi, mis lasevad pidada hinge mõiste mitmesuguseid varjundeid,kuid see on siiski liiga vähe,et selle põhjal oletada eestlasel mitme hinge uskumist.Peasegu ainulaadsena esineb see küll obi-ugrilaste juures, kuid selle eestlaste maailmapõhjal üle tõsimine ei ole ka põhjendatud.

---

107. Eesti Entsükl. XIII,1937,lk.679 (O.L./Loorits/); Vt. ka Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade lk.73-77.
108. Vt.Loorits,Eesti rahvausundi maailmavaade,lk.15-21.
109. Sealsamas,lk.30-33.
110. Vt.Sealsamas, lk.ff. 39-40
111. Vt. sealsamas, lk. 43.
112. Vt. sealsamas, lk. 49-50.
113. Vt. sealsamas,lk. 56-67.

4. TOTEMISTLIKUD USKUMUSED JA JAHINDUS

a) Siberi rahvaste juures leiame rohkeid tunnuseid kunagistest totemistlikest uskumustest, eriti kerukultusest. Neoliitikumi kalur-küttide juures on totemism arenenud juba jahinduskultuseks. Viimases on ühinenud paleoliitikumist pärinev looma samastamine inimesega ja looma hingestamine ning jahiloomade tabamiseks suunatud põlime jahi maagia. Looma võib tappa, kuid kindlate maagiliste kommete täitmisel, mida sooritati enne ja pärast jahti. Jukahiridel oli tähtsamaks loomakultuseks põdrakultus, kuna põder oli meie peamine toiduse andja. Sellega ühenduses on hulk tavasid ja keeldusid, mida tarvitati ühenduses põdra ja ka hirve küttimisel.115. Jakuutide karupeidetest kirjutab Leonard Neri, kes kirjeldab kombeid pärast karu tapmist, korjuse lahkamisel ja karu pidulikul söömisel. Jakuudid pidasid karu oma esiisaks ja iseendid karudeks.Ka vanaisa ja karu nisetused on samased. L.Neri ütleb: "Kui mina kohtas Ukraina metsas viibides karu, siis paljastas ta oma rinna. See pidi karule meenutama, et nad on sugulased, ja loom ei tohtinud seepeale naisele kallale tungida. Ühtlis kogemuse, mille põhjal Ukraina jakuudi jahimees talvel ei tapa uimuvat karu, vaid kratab looma alati enne ülest, on samuti mõlestus keugest Urgajast ja totemismist."116.

Samad karutapmise tavad on ka evenkidel. Karu lahkamisele kutsuti võõras hõimu liige. Naha nõlgimisel "ennustati" karu "need jooksevad sipelgad", liha lahti lõikamisel konte lõbi ei raiutud, vaid need lahutati liigestest. Hiljem need seoti paju vitstega kokku karu kujuks ja vastava tseremooniaga maeti maha. Evenkidel on karu võgilaseks. Ühe uuistendi järgi olla keegimoitsi sõnni tanud korraga poisikese ja karupoja. Tanmad kasvasid koos ülesse ja astusid omavahel võitlusesse, kus võitis inimene. 117. Evenkide jahimaagias esineb mõiste "ääingkön". Praeguse ajal tähendab see õnne, jahiõnne, vaimu, kes annab õnne, jahiloomade kaitsevaimu - isandat. "Ääingkön'i kujutatakse loomateolise olevusena: suure karuna, musta sooblina, kassina, suure rebasena jt. Kuid sama nime kannab ka jahiõnne nõidumiseks kasutatav maagiline ese loomanahast, karvadest, nahast, sulgedest jne. 118. Siia alla kuuluvad maagilised ja usundlikud mõisted on tihedalt kokku põimitud.

O b i - u g r i l a s t e karukultus on eriti silmapaistev. Kuid enne vaatleme neide totemistlikke usku-

---

114. Saaresto, Eesti keele mõistelise sõnaraamat I lk. 457 jj.

115. Народы Сибири, стр.[illegible] /М.Г.Левин,Н.Н.Чебоксаров/.

116. Leonard Neri, Laevapoisid rohelisel ookeanil,Tallinn 1961.lk.94- 95 (Edaspidi:Neri, Laevapoisid); Vt. ka Narodõ sibiri,lk.301 (S.A.Tokarev)

117. Narodõ sibiri,lk.729 (T.M.Vassiljevitsch).

118. Frantsev, Istokov, lk. 176-178.

suusi. Obi-ugri laste sugukondade ja fraatriate (hõimu alajaotus, mis koosnes mitmest sugukonnast. Ürgkogukondlikus korras oli fraatrial täita suuri ühiskondlikke ja usulisi ülesandeid) esi vanemateks peeti loomi, linde, mõnda taime ja putukatest - liblikat. Totemlooma ei tohtinud tappa, ja kui seda siiski tuli teha, siis vastava kombetalitlusega. Nahad ja handid jagunesid igaühe kaheks fraatriaks. Ühe fraatria esivanemaks oli olevus Kaldatsch, keda kujutati kord valge jõnesena, kord liblikana. Selle esivanema põhiks puuks oli valge kask. Teise fraatria esivanemaks oli karu, mõnede uskumuste järgi esakaru, kes sünnitas esimese inimmaise. Peab selle oli igal sugukonnal veel oma loom - esivanem, kelle kujusid hoiti pühades paikades, kus neile tood ohvrit. 120. Selle juures oli mõlema fraatria ja kõikide sugukondade liikmetel ühtlasi suure austuse osaliseks karu. Oma tarkuse ja suure jõu pärast peetakse karu ülelooduslikuks olevuseks. Karu nimel antakse vanne. Selle juures vanduja hammustab mõõda karu liiget, nii teks hammast, ja ütleb: "Kui mina ei õigus ei ole, siis hammustagu karu mind, nagu nüüd hammustab tema hammast". 121. Kui kütt tapab karu, siis järgnevad sellele karu peied. Seal pärast sõõmingut lauldakse karulaule, mis jutustavad karu tarkusest, tema võitlusest jahimeestega ja ta surmast. Selle jõele esitatakse lühikesi, enamasti naljasisulisi tanisudega ühendatud nõidendeid, kus esinejad kujutavad endast mitmesuguseid mütoloogilisi olendeid. Karupeiede eesmärgiks on lepitada tapetud karu hing, et see ei mõtleks kättemaksule. Peied sisaldavad algseid jahimaagia jooni, kuid nüüd on nad kaotanud oma maagilise tähenduse ja on muutunud lihtsalt rõõmupidudeks, olles rahva kokkutuleku põhjusteks. 122.

b) Permi- ja volga-soome hõimudel leiame samuti tuntavaid jälgi totemismist, ja juhikultusest. Austati loomi, esines põdrakultus, eriti mari de seas, kus põder oli tarvilik koduloom. Nerjalastel, kes elasid oma mandvoolastest põhja pool, oli hobuste kultus. See esines veel komide ja eriti udmurtide seas. 123. Pühaks peeti mitmeid veelinde, eriti parte, ja luike. Kuni viimase ajani oli pardi l suur tähtsus udmurtide usulistes vadetes. Ta oli neil ohvriloomaks, kelle luustik hoiti

---

119. Narodõ sibiiri, lk.628 (S.D.Prokofjeva).
120. Sosnowski, lk.591,593 (S.D.Prokofjeva).
121. Manninen, Soome sugu, lk. 317
122. Artturi Kannisto, Über die Bärenzeremonie der Wogulen, Liber Saecularis, Tartu 1938, lk. 216-236.

alles asuuletiua. 124. Neoliitikumis ja proksiajal esines keraamikal Ida-Euroopas, alates Kesk-Uuralist kuni Läänemereni, rohkesti pardi kujutusi, mis tähendab, et see oli siis kultuslikuks linnuks. Selle põhjuseks oli vist tema osatähtsus rahva toitluses, eriti varakevadel, kus esimeste rändlindudena saabus mandele alates. 125. On leitud rohkesti pardi kujusid, mis valmistatud savist, kivist, luust ja isegi puust. Kõnejõrve kaljujoonistel esineb pardi kujutis. 126. Koeid pidasid põhiks linnuks luike, toda ei küttitud ja liha toiduks ei tarvitatud. Luige austamine esines ka karjalastel, kelle uskumuste kohaselt luik oli linnuks moodustunud naine. Karjalased luige liha ei söönud. Hilisemal ajal pandi koeid ja karjalased luige asemel sigeuse põhakute otte. 127. Hobud pidasid põhiks loomaks ka haugi, kelle lõualuid hoiti talismanina. Udsurdid austasid konne. 128. Lõunaosal maa- alal, Uuralist kuni Läänemereni, valitses mitte sooasugune rahva seas usu austamine. Usu luid ja kujutusi on leitud matustes koos inimluudega; usu ornament esineb veel hilisemal ajal ehitustel, rõivaste mustritel ja isegi küpsistel. 129.

Volga- soomlaste seas austati mesilast ja metsmesindus oli lõbi põimitud jahimaagia tavadega. Marid lugesid iga mesinduse ühenduses olevat toimingu puhul vastava palve, mis olid mõeldud kord Jumalale, teinekord valguse Jumalale, mee- või mesilaste Jumalale, inglile, või kogumi põhjuse emale, mesilaste emale, tule emale, et saada õnnistust mee saagile, kaitset mesilastele ja hoidmist kurja eest. Mesi lasta kaitse vajsul (mesilaste emal) olid oma põhud puud ja kiied, kus keskuvel, pestripäeva õhtber, ohverdati. Hoed koobed esinesid maride juures küll hilisemal ajal, kuid nad on tagasi viidavad kalur- küttide ajastusse, kui tarvitusel oli veel korjesindus. 130.

124.Горшунов,Этническая история,стр.139-140.
125.Вальнер, Очерки по этнографии,стр.324.
126.Н.Н.Гурина,Древняя история Северо-Запада Европейской части СССР.Ак.Наук СССР.Материалы и исследования по археологии СССР.№7,Москва-Ленинград 1941,стр.140, 191 /карта/ /в дальнейшем: Гурина, Древняя история/.
127.Горшунова,Этническая история, стр.140.
128. Вальнер, Очерки по этнографии, стр. 324.
129. Sealmaasa, lk. 323-324.

130. Горшунов, Этническая история, стр.141.
A.Hämäläinen, Tscheremissien mythologia ja elinkeinot, Journal de la Société Finno-ougrienne XXII, Helsinki, 1909, Tsit.F.Linnus,Metsamajandus,Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XII-XIII 1936-1937.

Karukultus, mille esimesi vastlesise obi-ugrilastel, valitses kunagi ka lõunapool Uurali. Kunide kütid veel kõesoleva sajandi algul kandsid karukihve ja küüsi talismanidena, mis tarvitati põletatult ravi vahendi tena, karu nimetati "isandaks" ("peremeheks") ja suhtuti temasse kui inimesse. Karu küttimisel ja tapmisel esinevad mitmed tavad. 131. Karujahile minnes ikka salaja, eriti naised ja lapsed ei tohtinud sellest teada. Kes on "ebapuhas", see on hiljuti naise juures olnud, see ei võinud kuusa minna. 132. Mõnistes maarjalastes juures olnud karu kultusst tõendavad arheoloogilised leiud. Leipadel peaaalt on saadud karu kujusid ja ta käpa kujutisi; karu küünad ja kihvad esinevad hauapanustena. 133.

c) On võimalik teha mõningaid oletusi tollesegsest totemismist ja jahimaagiast. Lõunaosa ajaloolises hõimude juures. Eelpool pandud põhjale, et seda võis teha juba arheoloogiliste leidude alusel. Mitmesugused leitud loomakujulised ripatsid, looma hambad ja kihvad võimaldavad oletada meie esivanematel totemismi ja maagilisi toiminguid ühenduses küttimisega. Seda kinnitavad ka analoogilised tavad teistel kalur-küttide hõimudel, 134. Jahimaagiast tõendavad ühtlasi keraamikal esinevad pardi kujutused, mis leida kaunis laialdasel maa-alal.

Eesti rahvauskumustes osutatakse paljudele loomadele, lindudele ja putukatele erilist lugupidamist. Kuigi mõis vandetes on hilisemal ajal loomatud elemente, on mingi mitmeid muistseid kujutelmi, eriti ühendusest karuga. Karukultus on üldine paraspõõnõi elaadike soan. Sellepärast on mõeldav, et meie kauged esivanemad olid samuti karu austajad. Soome ja Karjala leidudest on 15 kohast saadud kivist sõjakirved looma pea kujutustega, mõnedest kahel juhul on see põdra pea, ülejäänud juhustel aga karu pea. 135. Soome "Kalevalas" on terve XLVI runo pühendatud karu mõõtmisele. Seal kirjeldatakse karu sünnimist. Ilmaneitsi (Ilmbi) rõõdab piiva piiri mõõda kõnnes villavakk. Ta viskas villad vette ja mõnedest tekkis karu.136. Juhani Aho romaanis "Panu" kirjeldab põhjalikult Karjala muistsest karujahist, räägib taimedest, mida tarvitati enne karu piiramist ja surmamist, jutustab karupeidedest ja tode ära karu loitmud. 137. Vaatamata oma haaravusele ei ole J.Aho "Panu" siiski teaduslikult täpne, vaid sõnaldab võõrainseid ja autori omaloomingut. Uno Holmbergi järgi olla karukultusekirjeldustes tarvitatud lapi sinnid.138. Üldiselt peetakse õigeks, et ka Eestis on esinenud karukultus. Seda tõendavat peale arheoloogiliste leidude ka loomamuinasjutud. Nende järgi on karu inimesele lähem, kui teised metsloomad. Vägilased olla oma suure jõu saanud

131. Seliverstov, Otšerki po etnografii, lk.383.
132. Manninen, Soome sugu, lk.234.
133. Gorjunova, Etnitšeskaja istoorija, lk.146-148.
134. Jaan Tõnisson, Jooni kivi aja uskumustest, lk.51-56.
135. Gurina, Drevnjaja istoorija, lk.143-144.
136. Kalevala, 1959. XLVI, lk.308-309.
137. Juhani Aho, Panu, Tartu 1926. lk.185-211.
138. August Pala, Juhani Aho Panu, Eesti kirjandus 1927, lk. 177- 178.(Nõnaspidi Pala, Juhani Aho) Lapi sinnid karukultuse kirjeldustes on võetud raamatust: Per Fjellström. "Vort berättels om lapparnas björnfångst...

emasti karult: lapsena joonud karu piima, sõdimud karupojaga jne. Loomamuinasjuttude jutustamine oli osamud inimlist mõju jahi saagile. 139

Tõuseb küsimus, et miks rahvaste uskumustes on nii tähtis koht karul. Karul oli endisel ajal suur osa jahimajanduses, ta oli põdra ja tarvi kõrval peamine lihatoidu allikas. Karul on ka seramudusi inimesega. Kuigi karu käib neljal käpal, võib ta tarbe korral käsidega ka kahel, nagu inimene. Mõnikord teeb karu hüpt, mis sarnaneb inimese hüpatusega. Ta toit on sarnane inimese toiduga, sõõb meelsasti mustamarju ja metsi. Ta on tark ja kavala loom ning ta küttimisel tuleb inimesel seda arvestada. 140.

5. PEREKONDLIKUD-SUGUKONDLIKUD USKUMUSED

a) Paljudel alg rahvastel esinevad mitmesugused perekondlikud-sugukondlikud uskumused, kus austatakse ühte sugukonna esiema. Teda nimetatakse mõnel pool vanemaks. Nagu juba tõhele panime, sellle usundi vormiga seostatakse kivikajast pärinevaid meiskujusid. Mõnede uurijate arvates on need uskumused välja arenenud surnute kultusest, mis teisal aga ei tasalet leidnud. Kuid on õige neid uskumusi tõlgendada hilisemal ajal esinenud esivanemate kultusega.

Siberi rahvastel austatati meiskujusid, mis olid valmistatud puust ja mõõdetud riide või naha tükidesse. Neid nukke nimetati tule-emadeks. 141. Evenkid pidasid neid naa- emadeks, öeldi nende kujudeks. Naa- ema ise oli aga inimese sarnane ja elas hõimu pühas paigas, kus mõne suure loomakujulise kivi või selle püha puu juurte all. 142.

Mõnedel Siberi rahvastel (evenkid, nenetsid, burjaatid) võib tõhele panna juba väljakujunenud esivanemate kultust. Obi- ugrilastel oli see juba varakult. Nende juures elas hõimu pühas paigas hõimu esivanem ja seal seisis ta kuju. 143. Jukakiiridel oli surnud esivanemate kultus. Seemani jäänused, ta kondid, kui matatud kohe osad ja. hoiti kui pühad esemed ja tarvitati soodsate tingimuste; meie tood ohvrit ja nende eest palvetati. 144.

b) Samasuid uskumusi võime leida mõnel määral ka Volga-soomlaste, eriti mari laste ja udmurtide juures. Igal perekonnal oli oma püha kaitse-ese. Udmurtidel oli sel-

---

139. Eesti rahvaluule üldjooned, lk.381, 387 (R.Viidalepp).
140. Akady Riedler, Väiguse lõhnav Kanada, Talkiman, 1962, lk.54-55
141. Tokarev, Religioznye v.istoorii, lk.140-150.
142. Анисимов, Космологические представления, стр.34
143. Народы Сибири, стр. 591 /М.Г.Левин, Прокопьева/.
144. Топоров, Религия Перми, стр.270, примеч.16.
Топоров, Религия в истории, стр.478.

leks kasetohust vakk või ka muu ese, mis hoiti erilises hoonekeses "Kuala's" (vrd.keesti "kodu" või siis hoovis). Vakas elas perekonna kuitsevaim. Sinna pandi ohvrit, seal oli sõnikord nukk jumalakujuna. Marihastel oli pühaks esemeks oksakimp, mis samuti hoiti väikeses hoonekeses "Kudo". Sinna viidi ka ohvrit. 145.

Maa- ema le tüid ohvrit udmurdi ja cotasid tenalt Enistust viljasaagile. Viimane on igatahes pärit hiliseemast ajast, kui oli juba tekkinud põllundus ja sellega viljakuse uskumused. Mordvalased aga austasid "koremeti", kellele palvetades öeldakse, et see "maaga ühes sündinud, maaga ühes kasvanud". 146. Siin võiks leida sugemeid suiatsest maa-ema usundist, kuigi ka siin maaema on aremaud viljakuse kaitsevaimuks. Mõistus "koremet" on ise hiliseem laen islami usundist, kus see tähendab araabia keeles kurja vaimu.

c) LÄÄnemeremaade leidudes esineb mid i seikujusid kasutati vist peamiselt maagiliste kaitsevahenditena.Kuid arheoloogiliselt obi-ugrilastele, ehk kujutati mid ka surnud hingede asukohtadena. Obi-ugrilased veel hiljuti valmistasid surnud hingedele kujukesi, hoidsid mid mõni aeg kodus ja siis põletasid ära või matsid maha. 147. Vahest hoiti mid elleb kui perekonna pühi esemeid. Seda võiks oletada ka siin leitud kujukeste kohta. Nii Pärnu jõest saadud sarvest kujuke võis olla esivanema hinge asukohaks, samuti sitmesugused ripatsiteena kantavad luust ja sarvest imikujukesed võisid olla ühenduses esivanemate usuga. Mõistet surnud hingedest ja esivanemate hingedest suhestiti väikese juures kokku, sellega võis oletada ühenduses olevat uskumust LÄÄnemeremaadel juba hiliseelitikumis. 148.

6. SAMANISM ja MAAGIA

a) Kõige omapärasem ja arenenumad usundivorm Siberi ja Kaugo-Ida rahvaste juures on šamanism. Tõsi, see esineb rohkesti ka Ameerika indiaanlaste juures. Kuid on küllalt veenvalt tõestatud,et terve Ameerika rahvastik alates Alaskast kuni Tulemereni on asustatud Põhja-Aasiast läbi Alaska poolsaare. 149. Sellega võime vaadelda Ameerika rahvaste šamanismi ja terve suitsetusundit kui üht osa Siberi rahvaste usundist. Šamanismi

145. J.R.Aisen,Suomen suvun uskonnot.V osa:Perwalaisten uskonto.Uno Holmberg,Porvoo (1915),Eesti Kirjandus 1915,lk.268.

146. Aisen, Eestlaste sugu,lk.218,224.

147. Черемисов,Пережитки,стр.148-151.

148. Jeanitz, Jooni kiviaja usukunstest, lk.66-67

149. Lips, Indiaanireisat,lk.16-24;

Очерки общей этнографии.Общие сведения,Австралия и Океания,Америка,Африка. Москва 1937, стр.134-135 /В.Н.Харенский/

aühteid esineb veel Polühneesias. 150. Kuna Ameerika kontinendi ja Vaikse Ookeani saarte vahel elatatakse mõningaid sõjutusi ja migratsioone, siis 'samanistlikud sugemed Polynneesias on seletatavad Ameerika mõjuga. Mõned šamanismiga sarnased elemendid esinevad ka Indias fakiride tegevuses, kuid need seosed on veel selgitamata.

Šamanism on usundi vorm, kus eeldatakse, et teatavad isikud, šamaanid, omavad ülaloomulikku võime astuda otsesesse ühendusse vaimudega. See saavutatakse nn. šamaani äratõse kaudu, kus šamaan laulu, trummi tagumise, tantsimise, korgamise, kunstliku endasuurastamise jne. teel viib end teadvusetusse olekusse - langeb lõvesse. Lõves viibimisel eraldub šamaani hing kehast ja rändab vaimude riiki, kust toob teateid, õnnistusi ja abi. Vähest enam tuleb ka enda algatusel ja asub šamaani kehasse või tema trummi ja kõnnab šamaani suu kaudu. 151.

Šamaan kõnutab loodusjõude ja vaime, kuulutab tulevikku, toob vihma, annab jahiõnne, ravib haigeid, avastab vargu, kõrvaldab kuuvarjutuse kahjutegeva hõju jm. Ta on kõigepe oma hõimu ja külla kaitsja. 152. Igal šamaanil on tema isiklik kaitsevaim, kes teda kunagi valvs, nõud kaitseb ja kõnutab. Mõnede Siberi rahvaste juures on šamaani kaitsevaim vastandsoost ja on selleg šamaani "teevanemaim". Kui šamaan on naine, siis ka harva esineb, siis tema kaitsevaim on ta "teevanne mees". 153. Peale kaitsevaimu on igal šamaanil veel abiliavaimud, kes on tema kõnutuses ja kelle teeneid ta šamaanimisel kasutab. Selleg šamaan ise teenib kaitsevaimu, kuid teda teenivad abiliavaimud. Mida rohkem on šamaanil abiliavaime, seda võgevam ta on.154. Tihti abiliavaimud ilmuvad šamaanile nägemustes või lõvesviibimise ajal. Siis nad esinevad mitmesuguste loomade ja lindude kujus ning teevad ka hõlit, mida võib kuulda šamaanimise ajal. 155. Abiliavaimud segadusini esinevad kaarnana, karuna, kotkana, kilpkonnana, vahel ka sõkuliina, kõrbina, hundina jr. Kuid vahest on šamaani abiliste teke ta nägemustes nahkhiir, pajakook, nõel, või mõni fantastiline olevus. 156.

Šamaanimise juures kannab šamaan erilist rõivastust, millel ripuvad amuletid ja muud mitmesugused ripatsid ja ehted. Peas on šamaanil omapärane peakate, kões kepp ja näistrumm - arb. Viimane on ta tähtsaim vahend. Ameerika indiaanlased tarvitavad trummi asemel ka kõrietit. 157. Jõevastuse saamiseks ja lõve olemusse langemiseks kasutatakse ka kunstlikke vahendeid. Siberi šamaanid jõovad selleks kõrbseeneme leotist, mis annab silmadele õudse läike, paneb kehalihased võrisema ja viib teadvuse kaotusele. Ameerika indiaanlaste šamaanid kasutavad selleks muid timeleotisi, alkohoolseid jooke ja tubaka suitsu. 158.

---

150. Tokarev, Religija v istorii, lk.149-150.
151. Sealsamas, lk.143-144.
152. Äpa, Indiaanirahvad, lk.139
153. Tokarev, Religija v istorii, lk.144.
154. Sealsamas, lk.144-145.
155. Tokarev, Ranniye formõ.lk.300
156. Äpa, Indiaanirahvad.lk.143.
157. Peschel, Narodovedenie .lk.263.
158. Äpa, Indiaanirahvad.lk.149.

Šamaanimist kirjeldavad mitmed pealtvaatajad. Nõnda kirjeldused toob Eva Lips "Indisanireamatus" 159. Soome professor Sirelius kirjeldab šamaanimist handide (ostjakide) juures, kus see, ajalooliselt juba hiliseast ajast, toimub lihtsamalt ja truumi asemel tarvitatakse kannelt. "Teas, kus nõidumine ette võeti, kaeti kõik aknad. Valitsees pilkane pimedus. Keset põrandat istus nõid põdramaha peal. Tema jalad ja käed köideti kõvasti kinni. Keegi ostjakk hakkas kannelt mängima. Lühikest aega oli kuulda ei mult kandle ühetoonilist hääle. Siis kuuldus põranda keskelt sügavat ohkamist ja pärast hakkas nõid laulma. Teadlane, kelle palve peale nõidumine oli ette võetud, pidi küsima, mida ta tahab teada. Tema küsib Soome õnne järele. Järgneb jällo vaikus. Seltsi nõia ümber olija lahkanud toast välja. Kõik ootavad ilma midagi ütlemata, ja natukese aja pärast kuuldubki hääl, nagu oleks kaugelt midagi tulemas, see lähemale, kuskil ligidal hakkab ragisema, lõpuks kõlab saalis toast läbi - see tähendab, nõid on tagasi jõudnud. Veel teise ja kolmanda korra kordab ta ning ütleb ja toob ikka samad sõnumid. Vastused ta annab madala, vaevaliselt hääldega, nagu oleks väga roidunud. Lõpuks kuuldub mürtsatus. Nõid palub valgust. Istung on otsas." 160.

Šamaanimõest jakuutide juures kirjeldab Leonard Neri "Ülem-Viiju rajooni küla lähedal metsas elab kuulus šamaan Kiriik. Nikolaev otsustas teda külastada. Kiriik saigas oma eneti vahe. Nikolaev hakkas Kiriiki enesetunnet ürritama: "Sa siis arvad, et ma polegi šamaan olnd? " "Olen ja šamaan!" - "Sa ei usu? " - "Suidugi mitte". - "Vaata siia!" Nikolaev on praegugi veel erutatud, mida ta tookord nägi. Üks krutsuus ja jurta täitus karudest... Väike ruum oli neid seinast seinani täis... Nul oli vist üsna veider ilme, sest Kiriik vaatas nulle otse, suigas ja ütles - nitab, nuid hiruutun su veel üra. - Ütles, ja kõik oli kadunud. - "Ja see poland mingi silmapete või"... "Ei. Ma olin isegi jalad tooli alla tõmmanud. See oli hüpnoos!" 161. Siin šamaan lõvesse ei laskunud. Endi seja šamaanitsest samade jakuutide juures toob kirjelduse S.Tenmann. 162.

Šamaanika saab see, kes selleks vaim valib. Kuid harilikult šamaani põlvneb endise šamaani perekonnast ning end ise šamaaniõpetab uuele oma vaimid ja vahendid. Alguses ei olnud olukutselisi šamaane ning šamaanisid harilikult vanemad ise. Selle järel tekkisid sugukondlikud šamaanid, igal suguhoonal oma. Järgnevalt tulid olukutselised šamaanid, kes olatuaid oma töö sissetulekust ja šamaanisid igale soovijale tasu eest. Hiliseimal ajal oli mõnede rahvaste juures mõrgata šamaanide edasiarenemist hõimujuhtide preestritoks, kes enam ei šajaanud, vaid palvetasid ja tõid ohvreid. 163.

---

159. Sealsamas, lk. 148, 153-157.
160. Nansen, Soome sugu, lk.316.
161. Neri, Laevapoisid, lk. 129.
162. Vt. Tenmann, Ekstaas ja müstika, lk.19-21.
163. Tokarev, Religia v istoorii, lk.127-142.

Ühisele seisukohale nimetuse "šamaan'i" seletuses ei ole jõutud. Seda sõna seletatakse evenkide (tunguusi) keelest, kus see tarvitatakse tähenduses 'erutatud, liigutatud, kõrgendatud meeleolus olev inimene'. Burjaadi õpetlane Zamzarov toob selle sama tähenduses aga mandžu keelest. On tuletatud sõna šamaan k sanskriti-keelsest sõnast "shramana", mis tähendab budaususlist munka ja milline sõnast on omandanud mongolide juures "näia" tähenduse. Šamaani nimetus läks venelaste kaudu teaduslikku kirjandusse ja võeti selle sõnata nimetuse-na tarvitusele üle maailma. Teised Siberi rahvad nimetavad šamaani eri nimedega: Altai türgimeelsed rahvad - kam, jakuudid - ojuun, jukahiirid - alma jne. 164.

Küsimuse jõud seisab šamaani taga, millega õieti seletada šamanistlikke toiminguid? Ka siin on erinevaid ja üksteisele vastukäivaid vaateid: 1) šamaanide tegevus on kurjade vaimude töö, šamaanid on tõidetud kurjade vaimudega ja on viimaste ühiskuulelikud teenrid. 2) šamaanidon lihtsalt petised ja šarlatanid. 3) Milisemad šamanismiga tegelejad ja selle pooldajad on seda iseloomustanud kui mõlgi rahva traditsioonilist taolist. 4) šamanismi käsitletakse kui üht teatavat usundi vormi, mis mõnes mõttesonka õige. 5) Seda peetakse ühe endise usundi osaks, selle mandumisnähtuseks. Sarnaseid mandumisnähtuid võib leida paljudes usundites. 165.

W.Schmidt ja tema tõsised oponendid šamanismi le lõunapoolse põhitolu ja leiavad tal sidemeid budhismiga. Teised aga peavad teda põhjaalade eranditukus nähtuseks. Nii Ake Ohlmarks ütleb, et šamanism on põhiliselt omane ja levinud ainult arktilis te rahvaste seas ja on tingitud karmist kliimast ja vitamiinide puudusest. Ta eitab ainult seal, kus puudub talvine toitumine aasta keskmine temperatuur pole üle nulli. Ainult seal tekkib "arktiline hüsteeria". Arktilise suure šamanismi puhul kutsub šamaani trummi löömes ja tantsides vaimu välja, kuni ta seelsõrkuse kaotab: algab "hinge suur reis". Subarktilis te rahvaste "väike šamaanitsimine" peaaegu ei tunne lõvaste langemist, või see on tagasilüdud. Võlutoimingud leiavad siin aset "poolteadvuses". Siberi põhja šaberausnud euroopalased on seal ka šamaanitnud.166. Mircea Eliade leiab esialgses šamanismis "arhailise ekstaasi tehnikat", mis tarvitatakse kui vahendit sidemete loomiseks kõrgemate taevaste vaimudega. Hilisemal ajal on see Urgne tehnika moonutanud ja alla käinud mitmesuguste võõraste mõjude, eriti budhismi, tõttu. 167.

---

164. Sauksmas, lk.143. Lipš, Indiaanirahvad, lk.137-138.
165. Tokarev Rahvaste formõ, lk.279-283.
166. Ake Ohlmarks, Studien zum Problem des Schamanismus, Lund-Kopenhagen, 1939, Tsit. Lipš Indiaanirahvad, lk. 141-142.
167. Mircea Eliade, Schamanismus und archaische Ekstasentechnik. Zürich-Stuttgard, 1957, Tsit. Tokarev, Rahvaste formõ, lk.281.

Õigusega peetakse šamaanismist hüsteeriliseks närbtoks, kitsete teadlaste kinnitusel on šamaanid ikka närvilised, korgesti ärritunud, tasakaalutud inimesed. Nende "Kutsumine" langeb nende peale ootamatult, saamatult haigusega, ja avaldub liikmete närkuses ja värinas, surves rinnale, hingamise hüpsamistes ja hüüetes, langetõvetaolistes krampides jne. Siit peale jääb šamaanitu ennaldlikuks omapärasteks inimeseks. Kuid teda ei saa samastada harilikku hüsteerikuga, kuna viimane ei ole suuteline mõjustama oma haiguse käiku, šamaan võib aga tahtlikult välja kutsuda hüsteeriahoo ja seda reguleerida.

Šamaanismiseos omab suure tähtsuse autosugestioon ja hüpnoos. Ekstaasis viibija usub ise, et vaim on sees tema ja kõneleb tema kaudu. Seda usuvad ka pealtvaatajad. 168. Nagu Lennart Mere kirjeldusest nägime, võib hüpnootiline kujutelm tekkida ka ilma šamaanita, lihtsalt hüpnoosi tegajärjel.

Võime lõpetada šamaanismi kirjeldusse Eva Lipsi sõnadega: "Segu haiglastest kalduvustest, ohtsast usust ning näilisist toimingutest ja teirkuse trikkidest, kokkutulnud usklike tõsiseniseks, on tõpilime kogu šamaani tegevusele, moodustab kompleksi, millele tugineb tema võim." 169.

Šamaanismiga seotud uskumusi leidme ka lõunapool Uurali asuvate soome-ugri rahvaste seas. Hiliseimal ajal olid maridel eriliseõpetajad, kes omasid ülelooomulikku jõudu. Sarnaseid õpetajad- usuõpetajaid olid ka udmurtidel. Need langesid lõvesse ja astusid ühendusse jumalatega ja vaimudega, et saada teateid tulevatest sündmustest. 170. Udmurtide juures võis näiteks seada see, kes saavutas vastava lõbielamuse oma kaitsevaimult. Näiteks taotleja lõhub õhtel koos endise näiega üksikusse paika ja rändab seal. Näid mängib kõige aja kaasalt, kuni ta õpilane hakkab nägema nägemusi. Oma rännakul, mis toimub nii ilusti kui vaikus, jõuavad nad jõe kaldale, mille üle lõhub sild kaadle keeltest. Kui õpilane seda silda mööda lõhub teisele poole jõge, saab temast võõrvaïd. Pärast katset järgneb näite avalik pühitsemine. Näite ülesandeks on ka ohvripreestri valimine ja pühitsemine. Selleks küla, kuhu tuleb valimisele ohvripreester, saadab näiteõ järele kolmehobuse vankri või reed. Kõik osavõtjad, ka näid, peavad ennast samasama. Siia kogunetakse tuppa. Näid seisab valges riides, ühes käes mõõk, teises piits. Kandlemängija mängib kaasalt, näid tantsib ja hüppab, kuni soha langeb. Naas olles nimetab uue ohvripreestri nime. Samaaegselt rahvas laulab ja palvetab. 171.

Rohkesti on šamanismi jälgi koosõel. Kus on näeid targad (komi "tõdus" 'teadja') ja näiad. Näiad või vad muutuda loomadeks. Nende võim asub peakattes, mille kaotamisel võim kaob. 172.

---

168. Tokarev, Ranniе formы, lk.292-295.
169. Lips, Inimesõpetus, lk.1946-147.
170. Tokarev, Religija v istorii, lk.175.
171. J.Krohn, Soome sugu pagamaasõpe jumala teenistus. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XII, Tartu 1895.lk. 189-190.(O.K./alda/ lühendat.tõlge) (Edaspidi Krohn Soome sugu).

Komi- sürjalastel kui ka komi-permjalastel esineb eriti sugugu närvihaigus "seva", mida peetakse šamanismi tagajärjeks. Haigus seisneb hüsteerilistes hoogudes ja selle põhjuseks peetakse mõnda materiaalset eset (niidiotsa, juuksekarva, putukat ju.), mida kuri näid on saatnud inimese sisse. Seda haigust põhjustab võib inimesest kõrvaldada teine võigvaim näid. 173.

c) Lõunaosa kalur-hüttide seas oli tol kaugel ajal levinud mängia ja, võibolla, teatavel määral ka šamanism. Vähe terminoloogiast. Kõigepealt vaatame mängia ja näidu sünkretismi. Näid on isik, kes omab tugevat hingejõu ja, ollen ühenduses vaimude maailmaga, tarvitab oma võimeid inimeste abistajana, näid arstides, mis on seotud ja saatus neilt ära kahjustatavaid mõjusid. Näid võib ise ka inimesi kahjustada, seda anjatamistega ning vara ja elu hävitamisega. Näid teostab oma võimu näidusšamade (loitsude) ja mängiliste toimingute (taigade) kaudu. Šamanism ägatoostab oma võimu põhimõtet šamanismiga, ise seal juures teadvust kaotades - lõvaste laagedes, mida näia juures ei esine.

Lõunaosa soomlaste mängiat tõendavad väljakaevatud kujud, riipatsid, looma hambad ja kihvad ju., mida eelpool mainitud. Taigale toimetamiseks olid kindlad üheloomulike võimetega varustatud isikud - näid.

Sõna "näid" on ise pärit soome-ugrialgast ja tarvitatakse mitmete rahvaste juures (mansidel "noit", udmurtidel "nodo" tark; lapplastel "noaidde"). O.Loorits tahab näha näidušamanismis, eriti kahjutegevas näidumõjus, võõrmõjusid, millised omandatud osaliselt slaavlastelt, enamuses aga pärast mõningustamist sakslaste poolt.Ta ütleb: "Eesti näidusõ ja mängia maailm oma praegusel kujul on rõhuvas enamuses saksast pärit"..174. See seisukoht on üldiselt õige, väga palju on meie näidumiskommetes ja "ebausus" hilisemaid võõraid mõjutusi, selleperast käsitame näidust kui ebausku jõrgmises peatükis. Kuid nagu sõna "näid" oma tähenduses ulatub vähemalt neoliitikumi, sama kindlasti esineb seal ka näidus ehk mängia. Reale "näia" sõna on eestlastel ja sugulusrahvastel teisigi väga vanu sõnu, mis on ühenduses näidumõtega. V.S.Toi vanem toob seesuguseid jõrgmisi: lapi "gikkat" 'ekstaasis laulma", mari "mužeše" näidune,' eesti "manama", "Lunama", mordva "sarasa" 'laulma,' ungari "ének" 'laul,' eesti "laulma", soome "virsi": 'laul;' "runo" 'laul '

---

172. С.Сидоров,Шаманство /колдовство и нарча у народов Коми,Ленинград 1928.

Tsit. Elmar Päsoi referaadi järgi Eesti Kirjanduse
173. [illegible],Inimliigia vistoori. lk. 176.
174. O.Loorits, Vana vara kultuuriloo teenistusses: Teoseid ja probleeme ühiskasjalikumaks uurimiseks. Vana vara valdast. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad I.Tartu 1932.a. lk.50 (Sõnaspidi :Loorits, Vana vara kultuuriloo teenistusse), Eesti Rahva Ajalugu I, lk.168 (O.Loorits)

"seida" 'mõtlema', ungari "mese" 'muinasjutt', soome "varma" - vepsa "vara" 'muinasjutt, muistend', eesti "jutustama", "mõistatama" jne. Ta leiab, et mõisted nõidumine, laulmine, mõtlemine, muinasjuttu jutustama, mõistatama on sarnased mõisted ja on tõhistanud niagit Ühist maailmatõlgendust. 175. Sellega võiks tõie õigusega oletada neoliitikumis soomeugu hõimudel ka maagiat (nõidumist). Nagu öeldud, maagiat käsitame järgnevas peatükis.

Teiseks probleemiks on, kas käsitatavel ajastul esines läänemere soomeugu rahvaste seas ka šamanism koos šamaanidega. Hilisemal ajal esineb šamanism Siberi rahvaste juures ja laplastel. Kuna seda oli see võrdlemisi üldine Karjalas ja Soomes, ning ka Skandinaavias ja Põhja-Ameerikas. 176.

Küsitav on, kas šamanism oli läänemeresoomlastel juba enne laplaste asumist siia, või tuli koos viimastega. Nagu eelpool nähtub, on šamanism omane Siberi rahvastele, eriti paleoaasia rassile. Võidetakse, et puudu vad andmed šamanismi esinemisest Eestis. 177. Räägitakse ka nõiatrummi, selle šamaani nõidusvahendi, tarvitamist soomeugu rahvaste juures. Uno Holmberg ütleb, et nõiatrumm on karjalastel tundmatu. See on lapi taiamist, mida soomeugu rahvad ka varemini, näit. soome-permi ajastul, pole tarvitanud. 178. Soomes ja Eestis esinenud küll nõiduse vahendina arp, kuid see ei ole olnud šamanismiseks, vaid enamustesse vahendiks. Arp'iks oli peamiselt trumm või nõel, mille peal või käärtel olid tinglikud märgid. Arpu "lõõd" vastu käsi, ja selle järgi, millise märgi juurde jäi peatuma nõelaots või trummile asetatud lasat või nuu ots, anti vastus ülespeatud küsimusele. 179. Sellega arpu vahendil ei kutsutud välja lõve seisundit, vaid see oli enamtasiseks, nagu seda oli nüüdi otsa riputatud võti või sõrmus, tulle pistetud vitsad, maha pandud oda, millest hobune pidi ülo astuma jm. Arp tähendas F.J.Wiedemanni "Eesti-Saksa sõnaraamatu" järgi nõidusvahendit ("Zaubermittel"). Kaarle Setälä (1864-1935) tähendab soome "arpa" ja ungari "orvos" 'aret', mordva "urus" 'nõid'. Kuid teiselt küljelt võivad ungari "orvos" ja "urus" olla laena türgi-tatari keelest esinevatest "orba", "orby" ja "arbn", mis samuti tähendavad nõidust. 180. Jeame õtlema, et meie andmed ei luba kindlat otsust teha šamanismi esinemise kohta meo-

---

175. Y.H.Toivonen, Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Kultur der finnisch-ugrischen Völker, Liber Saeculoris, Tartu, 1928, lk. 735-743.
176. M.Haavio, Väinämöinen, Eepos ja muinaisusko, Porvoo-Helsinki 1952. lk.83 jj. Teit. Kalevala, Tallinna 1950, lk.344 (A.Annist).
177. Eesti Entsüklopeedia V lk.652.
178. Palm, Juhani Aho, lk. 177-178.
179. Aimo Turunen, Kalevalaanamakirja, Helsinki 1948, Teit. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I, lk.469 (A.Annist).
180. J.Jõgever, Eestlaste haridusliku elu ülevaade kr. Eesti Kirjandus 1911. lk.343.

kitibumi ajastul Eestis, Soomes ja Karjalas leidunud šamanism oli arvatavasti laen laplastelt.

Üldiselt meie kaugete esivanemate kõsitatava ajastu usund säilitas oma endisèd animistlikud jooned. Valitses arenenud surnutekultus rikkalike uskumustega, milledest oli märgata juba mõningaid esivanemate usundi jooni. Totemism oli arenemas jahimaagiaks, kuid endiselt austati mõningaidloomi, eriti karu. Primitiivsemate kujutelmad olid täis saagilisi uskumusi, sagavasti juurdunud olid nõidumiskombed ja taigad. Šamanism arvatavasti ei ole imenud enne laplaste läänemeremaadesse asumust.

3. KARJAKASVATAJATE JA MAAHARJATE USULISI KUJUTELMI

Jõrgmine ajastu, mille usundit püüame jälgida, algab II aastatuhande esimese veerandi lõpust ja lõpeb umbes Kristuse sündimise paiku. Ajastu algusega lõpeb kivieg ja algab pronkseeg. Viimane kestis Eestis 1300.a.kuni 500 aastani e.Kr. Sellele järgneb Eestis varane rauaeg - 500 a.e.Kr. kuni 400 a.p. Kr. Sellega ajastu, mille kõsitamisele asume, võtab endasse terve pronksi aja ja osa rauaajast.

Pronksist esemeid on Eestis leitud napilt, seda peamiselt toreduserelvi ja ehteid ning mõned tööriistad. Pronksi kohapeal ei olnud ja seed esemed pärinevad lõunapoolsetelt aladelt, kus leidus vaske ja tina, millest sulatati pronksi, või kus osalvaa hõimuvaheliste suhete tõttu osiaas rohkem võõrsilt saadud pronksist esemeid. Selle tõttu on valdavenemaa arheoloogiliste leidude materjalist Eestis endiselt kivi ja luu. 131.

Kõsitataval ajastul elasid Kesk-Euroopa - Visla, Oderi jalbe jõgede vesikondades indo-euroopa hõimud, kelledest idapoolsed olid balti ja slaavi-ahvaste eellased. Nendel hõimudel olidtari vitusel iseloomulikud kivist venekujulised sõjakirved (an.venekirved) ja nõõkerasuika. Osa nendest karjakasvatajatest hõimudest, vist uute karjamaade otsinguteil, alustas II aastatuhande algul tungi põhja ja ida suunas ning jõudis en 1200 a.e. Kr. ka praegustele Eesti ja LÄti aladele, si irdudes siit edasi õle mere Edela-Soome ja isegi Ahvenamaa kaudu Kesk-Rootsi. 132. Neind venekirve kultuuri hõimu oli mitu gruppi, üks neist jõi peatuse lõuna ja lääne LÄtis ja vist ka Leedus, kuna teine leidis asukoha Eestistis ja Põhja- LÄtis. Siin asunud nad eeloinud kammkeraamika kultuuri kalur-küttide keskele. Võib arvata, et viimased ei tahtnud hoomeelega loovutada oma jahi-

---

131. ENSV ajalugu I, lk. 29 (H.Moora).

132. Moora, Eesti rahva, lk. 54-55. Märge 44.

Maad uustulnukatele ning siin võisid tekkida sõjalisi kokkupõrkeid. Et sissetungijad olid peremaste relvadega varustatud ja, kui kõikjal karjakasvatajad - sõjakamad, siis kohalikud asukad ei suutnud neile vastu panna ja nad asusid endiste elanike asemele elama. Pikapeale vahetorrad rahumeelid, toimus vastastikune liginemine, järgnesid segaabielud ja segade jooksul kaks etnilist ürgsust sulasid üheks. 183.

Sellest peale sisaldavad arheoloogilised leiud Eestis andmeid karjakasvatusest. Osa elanikke jäid endiste tõekalade, küttimise ja kalapüüdmise, juurde, kuid teatavas osatähtsuses omandas nüüd karjandus, selle kõrval viljakasvatus. 184. Nagu eelpool tõdeti, oletatakse keeleteaduse andmetel elgse viljakasvatuse esimesist kalastamise ja küttimise kõrval vähemalt juba III aastatuhandel e.Kr. Kuid uute hõimude tulekul on sellel suurgatav edu. Tutvustatakse uute põlluviljadega, nagu näiteks: hernes, uba, rukis, kanep, lina. Seejärel tuleb veel sõnad: aeake, vagu, äke, kõblas. 185.

Mõnda aega on teadlaste vahel olnud lahkarvamusi vanemate kultuuri rahvaste etnilise päritolu määramisel. Viimasel ajal on E.Meeri püstitanud hüpoteesi, mille põhjal need on olnud balti rahvaste (leedu, läti, preisi) eellased. Selle vastaga on ühinenud mitmed arheoloogid, keeleteadlased ja antropoloogid oma teaduste distsipliinidest väljudes. Kahe etnilise komponendi kokkusulamisel võitis Eestis ja Põhja-Lätimaal (kuni Väina jõeni) algusaukate läänemeresoome keel, kuna lõunapool soome-ugri hõimud kadudes balti rahvastikku, kaotasid oma keele. 186.

Nüüdseist peale Soome laha lõunapoolse maa-ala ajaline kultuur omas tugevat baltipärase värvingu, mida tõendavad arheoloogilised leiud. 187.

Peale balti hõimude oli siinsetel elanikel sel ajastul veel kokkupuuteid teistegi rahvastega, nagu lapplastega, germaanlastega, läänemeresoome-slaavlastega, kuid sellest edaspidi.

Ajastu jooksul karja-viljakasvatus pidevalt arenes ja veterõrsed kalur-küttide asulad pikapeale kasvad. Asustus siirdub hõredamalt metsastatud aladele, kus leidus paremaid söödamaid karjadele. Teki vad suurpered. Paralleelselt lahtiste kaitsmata asulate ga esinevad

---

183. Jansits, Peseln ais epohhi asoliitq,lk.346-347.
184. ESSV ajalugu I, lk.25 jj. (E.Meera).
185. Ariste, Vanimast läänemeresoome relvastest põllundusest, lk. 196-201.
186. Meera, Eesti rahva, lk.58-61; Ariste, Läänemeresoome keelte kujunemine, lk.10-11; Jansits - Peselgia epohhi asoliite, lk.342,351; Mark, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi, lk.200.

187. Н. Тейдеберг, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии /V в. до н.э. - /Таллин 1953, стр.310 /Тейдеберг, Археологические памятники/.

kindlustatud asulad - linnused. Muutusi tuleb ka matmisviisides. Jõuvad valitseva kõrgema seisuse ajastule sarnased mas-alused hauad, kuid kohtuse nüüd uusi maapealseid kivirangruid, mis ehitatud kuhjaliku kujulistena maapinnale - kividest ja mullast. Kangru keskel on kividest laotud kirst ja selle ümber asineb tavaliselt viisi kirste. Kõik seda piirab suurematest kividest ring. Tuleb otse ka laiba põletamist. 188.

Selleisel ajastul vastlasime Lõunaeesti soomlaste uskumusi ühiselt, kuna hõimud ei olnud ükstõistest keelelistelt veel eraldunud ja soodustasid ühise etnilise üksuse, kes kõnelesid lõunaeestisoome algkeelt ehk aluskeelt. Käsitatavel ajastul, niselt I aastatuhandel e. Kr., liikvad iseseisvatele keeltele vepsa, karjala ja liivi hõimud. Soome, vadja ja isuri hõimud koos põhja ja lõuna eestlastega soodustasid veel ühise rahvastiku.

Usundite kombed on väga püsivad ja ei muutu kergesti. Paljud primitiivsusndite tavad, mis omal ajal väljendasid kehtivaid uskumusi, on säilunud rudimentidena veel praegugi mitmes meie rahvakombes. Kuid need kujutelmad ise, milledel need kombed kunagi põhinesid, on aegade jooksul korduvalt muutunud. 189. Rahva kultuuri arenguga, inimese ilmavaate laienemisega, hõimudevaheliste kontaktide tihenemisega ja majanduse tõusuga tulevad uued usulised arusaamad ja tekkivad uued usundid, kuigi nende usundite välised vormid võivad ka uues olukorras endas teka jääda. 190.

Seda näeme ka lõunaeesti soomlaste esivanemate juures. Kehtima jäi endiselt animism. Kuid see ei ole enam endine looduse üldine hingestamine ja loodusvaimude eeldamine. Viimaste ring laieneb, nähakse loodusvaime kõikides looduse nähtustes, keda austatakse... Loodusvaimud ise muutuvad kaitsevaimudeks. Totemism, mis oli arenenud jahirahvaginks, areneb edasi ja muutub hõljem jahindusega seoses ob vateks uskumusteks, näiteks, ebausuks. Nüüd enam ei usuta, et karu põlvnebb inimesega ühistest esivanematest, kuid karupeidel toimuvad endiselt tavad, milledelt oodatakse jahiõnne. Surnute ja sugu-perekonna kultused, osaliselt ka totemism ja. arenevad edasi esivanemate usuks. Siberi rahvaste algline šamanism kaotab oma iseloomulikud jooned ja algiselt tähtsa kassas hõimud näidustembud omavad enda väärtuslikku tähtsuse ning arenevad näideseks, ebausuks.

1. ESIVANEMATE AUSTAMISE PROBLEEMIST UURIMISES

Selleisel ajastul esineb esivanemate usuud arenes edasi, seda eriti surnute kultuse alusel.

Selgitamaks tutvustasime hilisem kuudi'i vaadet, mille järgi olla esivanemate usundi (sealsami) eeldusteks to-

---

188. Vt. AMSV ajalugu I, lk.33-38 (H.Moora).
189. Tokarev. Religii formõ, lk.20-21.
190. Sealsamas, lk. 37.

tõmise. Teisel seisukohal asub E.B.Tylor, kes esivanemate usundi arendab surnud hingede usundist. Ta väidab, et kuna surnute hinged tegelevad põhiliselt surma inimestega edasi, siis inimesed peavad nende eest hoolitsema, neid toitma ja austama, nendele ohvrit tooma, see viib esivanemate kultuseni. 191

Tylori põhjendus on loogiline ja uskumapanev. Sellel seisukohal asuvad ka enamuses teadlased. Kuid tooni tatakse, et ei tohi ka alahinnata totemismi jaoomaseeelt naisjumalate tähtsust siin. Arenguredaalsel astmel esineb totemism jaoomaseeelt naisjumalate teeninine. Arengu edasi minekul kaob totemism ja muutub jahimaagiaks, kuid tootemloomaaustamise asemel tuleb oma surnud esivanema - inimese -austamine.192. Ühed mõtted kaovad, teised tulevad asemele. Ja et hiliseemal ajastul enam ei esine maiskujusid, olgu tagavarekonna uskumuste tõendeid, siis võime esivanemate kultuse selleks pidada totemismi, augupärekonna usku ja surnute kultust, viimast aga kõige rohkem.

a) Meie esivanemate tollesegse usundi sisuks oli peamiselt esivanemate hingede austamine, nagu see esines teistelgi samal arenemisastmel olevatel hõimudel. 193. Sarnast uskumust leidame siin juba kiviajal, see valitses nõnda proonziajal ja selle joont eä mes veel XIX sajandi rahvauskumustes. V.Veimonsa on olgtanud, et iga kihelkonna rahvas elanud oma ühise esiisa, kelleat see rahvas on põlvnenud ja keda ta hiljem hakanud austama. Soomes kanda nõnda kihelkonnad oma kunagiste esiisade nimetusi. Ka Eestis tuilla Sakala maakonna nimetus ühest Sakka nimelisest esiisast. 194.

Esivanemate usundi kindlamaks tõendiks meie maal on veel mitte aastu eelnenud hingedeaja traditsioon, mis on võrsunud kaugeast minevikust. Hingedeajal tulevad esivanemate hinged tagasi maa peale ja viibivad oma endistes kodudes, kus neid toidetakse. Seda tava peetakse paljude rahvaste juures, kuid osaliselt erinevatel aegadel. Ida-Euroopas ja Vanas Kreekas peeti surnute toitmispäha (hingamise päha) kevadel koos looduse ärkamisega. Kreeka-katoliku usu mõjul peeti seda aega ajal ka nendvaiaste ja kreeka maarahva juures. Lääne-Euroopas ja roomakatoliku maades peeti hingede päeva hilissügisel. Roomakatoliku kirik, püüdes oma koha kohaselt lülitada pagaiikud tavad oma usulisse süsteemi, määras 998. aastal kirikuaasta pühade hulka pühade meeste ja hingede päevana 1. ja 2. novembri. Ka Soomes ja Eestis on hingede aeg sügisel. Eestis peeti seda varasalt mihkliõhtust (29.sept.) nardipäevani (10.nov.). Valdat lõppes see ka aiaal enam seda, s.o. 2.novembril. Põhja-Eestis nimetati hingede aega paiguti ka jõe-ajaks, jõgu-ajaks või jõe-obtuteks. 195. Lõuna-Eestis esinesid

---

191. Tylor, Antropoloogia, lk.349-351.
192. Saar. lk.326- 328.
193. H.Koort, Eestlaste kultuur muistsel ja eelajal, Tartu, 1926, lk. 103-104. (Edaspidi: Koort, Eestlaste kultuur).
194. Saalasaar, lk. 115.
195. Eisen. Sm.I, lk. 46-47.

endiste hingedeaja mõlestistena hilisemad noorsoo kooskäimised kildsaan'id. 196. Skandinaavia mõjul on mõnes kohas hingede asemel peetud kuni uue-aastani.

Hingede ajal valitseb harilikult tormine ilm. Selle põhjuseks on hingede suur rõhdamine, kes kogunevad igalt poolt oma endistesse kodudesse. Tormile järgneb ikka tõlelik vaikus. Hinged on mõõdukoju jõudnud ning vajavad siin sõõki ja jooki. Kui perenaised ei ole nende tulekuks seda valmistanud ja valmis pannud, siis nõljased hinged võivad teha palju pahe. Sellepärast juba pühal ennelõunal seda algas toitude valmistamine: pruuliti õlut, küpsetati saia ja vorsti, tapeti loom. Pärast hingede saabumist asus pere sõõma ja pidutsema, kuid laudile, too õhtu otse, ahjule viidi hingedele toitu, selle hulgas tingimata putru. Saare- ja põrnumaal kõeti saun kuumaks ja peeti vaikust, et hingedi vihtlemisel mitte segada. 197. Mõne aja möödumisel hinged asuvad tagasiteekule. Seilo öeldakse siis: "Armsad hinged, vaadake, me oleme jõudu mööda teid vastu võtnud. Aidake meil see aasta edasi, siis tahame tuleval aastal teid niisama vastu võtta." 198.

Fr.R.Kreutzwald kirjutab, et Virumaal Alutaguse-l XIX sajandi algul valmistati "kõige õndsate päeval" (2. novembril) sõõmaseg hingedele. Pereisa jääb koskõõl üksinda tuppa, kutsub nisepidi surnud pereksana-liikmed ja sõpru pidusõõgile ning palub lauda istuda ja võtta õtte pandud roogadest. Ise jutustab neile möödunud aasta sündmustest. Lõpuks avab ukse, laseb hinged välja, näitab neile peerugа tuld ja tõmbab tuleku ees. 199.

Toodud kombed on küll hilisemast ajast, kuid need ulatuvad pronksi aega, kus toit ja jook olid tõelisteks ohvriks oma surnud esivanemate hingedele.

b) Esivanemate usuadiga ühendatakse <u>koduuksi de aus-tamist ja põhaks pidamist</u>, mis on välja arenenud esialgsetest totemistlikest kujutelmadest.

O.W.Hasing kirjutab, et 1770.aastate paiku ta kodukohas Avinurmes kiriku võõrumõõr Andikasare Jaan pidas toa põranda all mõõlusse, keda ta toitis. Jaani väljastamise peale roomasid kolm- neli- viis ussi tuppa ja hakkasid kausse valmis pandud piima lakkuma. Peremees toitis neid usus, et Jumal talle sõõle eest head teeb. Kui mõne aasta pärast usside asemel kadusid, olla ka Jaan kurvastusest ära surnud. 200 Mõne öeldakse Karksi kihelkonnas

---

196. R.Viidalepp. Kildsaan ja muid endisaegseid külamoorte kooskäimisi. Eesti Keel ja Kirjandus 1941. I lk. (Edaspidi: Viidalepp, Kildsaan).
197. H.J.Hisen. Esivanemate ohverdamised, Eesti mütoloogia III Tallinn, 1930, lk.129-130 (Edaspidi: Hisen EM III).
198. D.Fabricius, De cultu, religione et moribus incolarum Livoniae, 1610, lk.9.Teit.seal samas, lk.130.
199. Fr.R.Kreutzwald, Über die einige festliche Gebräuche bei den Esthen, Inland, 1837, 19, lk.25,27.Naaile ja mõnda, Tallinn, 1953, lk.65-66 (Edaspidi: Kreutzwald, Über einige)

sehest Andres Kiuslasest, kes elas 15i aud sajandi alul, et ta olnud suur nõiduse ja taltsutaja ja nõidega sõbrustaja. Kui Andres kõrtsi läi aud, roomanud usside ta kannul sinna ja oodanud teda kõrtsi nurga taga. Kui Andres suvel põõsa all ära puhanud, pidanud usside ta juures valvet. 201. Need ei ole ükskuid juhtumid, vaid on säilitatud sitsed ja sitsed näitavad koduusside eustamisest ja toitmisest. 202. Th.Hiärne (1638-1678) kirjutab XVII sajandi lõpust: "Soomlastel eestlastega on ühine, et nad kodus usgi sid toidavad ja ise kujutlevad, et need neile kasu toovad head õnne karjaloomadega ja palju piima". 203. Veelgi varasemast ajast, nimelt XI sajandist, kirjutab Bremeni Aadam (u. 1044-1075), et Eestimaa elanikud ei tea kristlaste Jumalast veel midagi, vaid kummardavad lehmi ja linde. 204.

Usside (madude) austamine esines väga paljude rahvaste juures. Usid olid uskumuste kohaselt maja, kodu kaitsevaimudeks asukohtadeks. E.M.Steinmani järgi oli usside austamine väga levinud Vahemereäärsete rahvaste keskel, kus neid peeti nii headeks kui ka kurjadeks olevusteks. Koduussis nägu esivanema hing, kes kaitses oma järglasi, maad põrandi ja kodu. 205. Skandinaavlaste kujutelmade kohaselt oli maailma madu - lohe Midgard võitluses jumalikul poolel jumalate aadide vastu. 206.

Usside austamist ja muid prooksiaega kuuluvaid uskumusi Eestis illustreerib hiid ja selle põhjal koostatud rekonstruktsioon esimese aastatuhande teise poole e.Kr. kuuluvast Asva linnusest: "Keskosse on siin-seal läigatud sitsevuguseid salapõrasid säärse, ukseava kohal aga ripub situ suurt sõtsa kihva. Kõik need peavad majapidamisele kindlustama karja- ja viljaõnne ning rohke saagi ajahiretkedel ning kalapüügil. Otse läävepaluses aga on märgatud elevant näivõrstik. Ei ole kahtlust, et uss on siin maja kaitsehaldjas, õrstiku kujutis läävepalkul peab eemale pidama kõik kurjad ja halad vaimud". 207.

---

200. G.W.Masing Kirjad Heljas anno, Tartu 1888, lk. 69-70, 72. (Edaspidi: Masingi kirjad I V).
201. Vana Kannel I V Karksi vanad rahvalaulud I Toimetanud H.Tampere, Tartu 1941. lk.28,29 (Edasp. Vana Kannel I V).
202. Vt. Eisen, E K I V. lk.239-245.
203. Th.Hiärne, Ehstr Lyf-und Lettlands sche Geschichte (1794). Tsit.Laugaste, Eesti rahva luuletaduse ajalugu. lk.74.
204. Bremeni Adam, Adami Gerta Hammaburgensis ecclesiae pontificum V r. 16-17 ptk. Tsit. Eesti Ajaloo Lugemik I /Toimetanud/Hans Kruus, Tartu, 1934.a. lk.12 (Edasp.: Eesti Ajaloo lugemik I).
205. Е.М.Штаерман, Мораль и религия угнетенных Римской империи, Москва 1961, стр.259/Штаерман, Мораль и религия/.
206. Edda, Tartu 1924, lk.21 (Edasp: Edda); Keskaja ja varauusaegsete kirjanduse antoloogia, Tallinn, 1969, lk.514-515 (Edasp. Keskaja antoloogia).
207.

2. ALGNE KARJAKASVATAJATE USUND

Nagu nad nimetas, eeldatakse,et juba neolitikumis esines soomeugu hõimude sellestel algeline põllundus ja ehk, vähemal määral, ka karjakasvatus. Hiiumaa omab suurema osatähtsuse põrast venekirjeste kultuuri hõimude sissetõmmakut.

R.Thurnwald väidab, et koos karjakasvatusega reeglikohaselt esineb teatavõgede usund, s.o. põlvede, kuu, tähtede, võlgu ja vihma austamine. Algtotemismi edasi arenguga tekkib kodustatud loomade (lammaste, hõrgade) pühaks pidamine. 208. Sama näeme ka balti hõimude eellaste juures, kus koos animismiga ja totemistlike uskumustega oli leida selleal ajal ka taevaõgede austamist. Totemismi tõendavad arheoloog Line leid ühest kalmust, kust saadi üle 100 hobuse hamba. 209. Kindel on, et soomeugu hõimude keskele asunud balti rahvaste taevaõgede austamine leidis mõnel määral teed ka meie kaugete esivanemate uskumustesse. On püütud oletada eestlastel Helle nimelist kodu- ja metsloomade kaitsevaimu.210. Kuid tegelikult see nimi on hiliseem laen vist alamsaksa keelest, sellega omaegse karja-kaitsevaimu nimi on unustanud. Soomlastel on siiski tuntud karjajumal Kekri. Vene ajaloolane S.Solovjov oletab, et ida-slaavlased said oma tuntud karjajumala Volos'i (Vlas) soomeugu rahvastelt, kelle maa-aladele olid ida-slaavlased asunud. Loomad omada soomeugu rahvaste juures erilist austust, mida ei olle märgata ida-slaavlaste juures. Peaegi preester Püha Abrami hõivitus omal ajal Volos'i kuju just soomeugu hõimude asukohas. 211.

Sirduse alla taevaõgede usundi vaatluseks.

a) Sõna "taevas" on laen balti keeltest. Kuna seda tähendas ligikaudset määratet soome-ugri ajastust pärritud sõna "ilm", mis kõik tuule, õhu, taeva ja ka taevahinge kohta. 212. Sõna "taevas" tuli eestikeelde juba

---

207. Selirand, Tõnisson, Läbi aastatuhande te.lk.72-73.
208. R.Thurnwald, Der Menschengeistes Erwachen, Wachsen und Irren, Berlin, 1951.a.Tai t.Scharovskaja, lk.100.
209. История Латвийской ССР,Том 1,Рига 1952,стр.13-14,22 /в дальнейшем: История Латвийской ССР.1/.
210.J.Jung,Helle ja Kõbas,Olevik,1938,17.lk.399-400.
211. С.М.Соловьев,История России с древнейших времён. Книга 1,Москва 1959,стр.290-291,примеч.79, /Соловьев,История России/.
212. Kiparsky, K.V.I, lk.10.

oma hilisemas tähenduses ja sellega tähistati taevast ja ka taeva vaimu (jumalat). Sõna ise on väga vana ja kuulub indo-euroopa rahvaste ürgvarasse (indo:"dei vis" 'jumal,kuiri vi a'. Kreeka: "Zeus", roomа:"deus" 'jumal', lätti "deews" 'jumal', leedu: "dievas", "dievas" 'jumal'). 213.

b) Kui võrd meie esivanemad taevast eemast, kui jumalust austasid, on teadmata. Kindlasti aga austati taevas asuvat ja sealt endast sõristamise ja vilkudega sõrku andvat Taeva isa või "-taati". See kujuneski tähtsamaks kui taevavaimuna, keda kardeti ja kelle heatahtlikkust püüti võita ohvrite toomisega. Ta oli tuntud mitme nime all: Pikker, Kõu, Kõke, Uku, Vanaisa, Vanataat, Taevataat jm. Kõik need nimed tähendavad enamvähes ühte ja sama - taevas olevat isa. 214. Taeva kaitsevaim sõristamisjumalusse sõlmitud võis esimeda siin juba enne balti hõimude tulekut, kuid nende sõjul arenes sõlmitu edasi ja taevakui taevavaim osas teiste kui taevavaimude ees esikohta.

Kuigi esimeb arvamine, et sõna "Pikker" on lihtsalt trükivigа läbisaamurdelise "pikken" asemel ja sarnasena on tunginud rahvaluulelisse kirjandusse,215. sõiski sõna "pikker" esineb ka vanades rahvatlustes: "pikker heitis välku", pikker puhub pilli" 216. Hargla õpetaja H.O.Hollmann (1780-1838) tõendab, oma 1843.a. ilmunud artiklis, et ta on kuulnud rahvasuus vormi "pikker". 217. Nii väike taevavaimu nimede sekka endi selt ja ta ka Pikkeri.

Taevavaimu teise nimena esineb "Kõu". See on "vanaisa" sünonüüm. F.J.Wiedemann seletab, "vana kõu" /väga vana mees, esiisa, vana isa'. H.Õõseken annab seletuse "kouv" 'esiisa', "vana kouv", ' suur isa, väga vana mees'. S.S.Getlin otsib ka selle tähendust sõnast "kauke", "kouki" järgi 'surnu, tont, kole suur loom karu, tõi'. Kuid ka leedu keelest võib leida selle sõna seletusi. Leedu "kaukas" maa-aluse mehikese, ristimatult surnud lapse "Kauka penzis" 'pikse nool; "kauks" 'hõõgdaasline majavaim'; preisi "couks" 'kurivaim', lätti "kaut" 'mõni nimi' on vad kõik sõnajuurelise ja sõistelise sarnasuse eesti "kõu'ga". 218.

---

212. Eesti Entsüklopeedia, III, lk.1139.
214. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I lk.427, (A.Annist)
215. Eesti Entsüklopeedia VI, lk.768.
216. Hiisen, E S I, lk.182.
217. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.245.
218. Hiisen, ES I lk.179-181; J.Jõgever, Finno-Ugrische Forschungen XII 1 - 2 Eesti Kirjandus, 1913.lk.221-222; Johannes Semper Kalevipoja rahvaluule motiivide analüüs, Tartu, 1924.lk.44. (Edaspidi: Semper, Kalevipoja rahvaluule.)

Balti keeltes samakõlaline sõna tähistab kahte mõistet: vaimu ja pikset. Ei ole võimatu sõna "kõu" laenamist sealt tema usundlikus varjundis.

Läänemeresoome põline sõna on kindlasti "pika", mis eesti keeles tähistab ka vanaisa (P.J.Hiedemanni järgi): "ai", 'naiseisa, vanaisa', soome: "aija" 'vanaema', lapi: "agja", "aija" 'vanaema', rootsi-lapi: "aija" 'vanaisa, kõu' soome-lapi: "aija" 'kõu, lapi "aäkkas" 'kõujumal, isake'. 219. "Pika" on deminutiiv "Aija'st".

Ka "Uku" on sünonüüm eelnimele, Soome "ukko" 'taat, ilma isa, jumal' ning "ukko-en" 'sõrisémine'.220. Ei näeta,et taevavaim esines Läänemere soomlastel mitme nime all, mis kõik sõnangul viisil on ühendusse viida või sõnaga isa. Olid metsaisad, kellele allusid metsloomad ja seal loodus, oli ka taevane isa, kellel oli kõrgeim võim üle taeva ja maa. Kuidsiin võime olla ka sõnanguid laenu balti hõimudelt.

Märkimisväärne,et balti rahvaste taevane isa Perkons ('pikne, pikse jõud või vaim') on meie juures seanud vastupidise tähenduse (eesti:"põrgu", soome:"piri" "perkel" 'kuri vaim'). Jällb tihti esineväärne, kus kahe rahva kokkupuutel ühe head vaimud osavad teise rahva juures negatiivse iseloomu.

c) Pikkusekultusest on tõendusi balti rahvastel.Müto loogias esinevad päike (saule) ja kuu (Menes) juba poegadena. Tuntakse päikese tõttroid ja sauuti päikese mägesid (Saules kalns), kus kunagi ohverdatud. 221. Eestlastel päikese austamise jälgi praegu enam ei leidu, kuigi arvatakse mõndeks vanad talupoegade valmistatud ratastristid on kunagised päikese sümbolid ja päikesekultuse tunnused. 222. Kuid need riitid on hälbemast ajast ja nende juures avalduvad skandinaaviapoolsed mõjutused, võib-olla isegi ranna-rootslaste kaudu.

d) Uskumusi kuu kohta on eestlaste keskel rohkesti levinud. Vanade idamaa- rahvaste juures oma kuu suuremat tähtsust kui päike. Kuu oli seal see õige viljakuse ja sigiduse andja. Kas samad uskumused valitsesid laiemalt ka Läänemere soomesugu rahvastel, on küsi-

---

219. Semper, Kalevipoja rahvaluule, lk.44.
220. Sealsamas, lk.44.

221. Istoorija Latviskoi SSR.I. lk.74.

222. L.Mandre, Harpsalu Rajooni devahelime Koduloomuuseum. Eesti NSV Muuseumid, Tallinn 1961.lk.296.

tav. Läti uud sajandi uskumused kuu kohta on kindlasti tulnud siia kristlikul ajastul naaberrahvastelt, eriti need, mis ühenduses kuu igaga lise mõjuga ja noore ning vana kuu tähtsusega.

Soome-ugri ajal arvasid meie esivanemad aega mitte päikese, vaid kuu järele. Kalendrikuud olid 28-se päevased ja aastas oli 13 kuud. Ka laplastel ja obi-ugrilastel oli 13 -kuulised aastad. 223. Selgest võime näha, et juba eellel vanal ajastul meie esivanemad tundsid kalendrit.

4) Eesti hiliseimates uskumustes on tähed hingeliste olevustena. Esineb uskumusi seoses "sabaga tähtedega", tähekogudega, "langevate tähtedega" ja Linnuteega.224.

"Sõnab laps, siis tuleb uus täht taevasse. Sureb keegi, siis kustub tema täht. See täht "langeb" ja mitsugust tähtede langemist võib öösiti näha". Väga vana on uskumus Linnuteest, mida mööda surnute hinged lendudeva lõunavad kaugele põhjamaale. 225. Siiski enamus rahva astronoomilisi kujutelme on saadud hiliseimate rahvusvaheliste laenudena.

f) Jaanipäevaga ühenduses olevaid uskumusi ja osa kombestikust pärinevad igatahes pronksiajast ja on laenud baltirahvaste eellastelt. Viimaste juures kaugemale arenenud põlluudus ja karjandus eeldas juba viljakuse ja sigivuse edustamiseks vastavat kevad-suvist pühaa omakohaste saagiliste tavadega. Selleks pühaks oli suvele pööripäevale langev jaanipäev oma igivanade kujutelmadega ja arusaamistega ning "ligo" lauludega.226. Jaanipäeva pidamine on ka ühenduses päikese kultusega.

Jaanipäeva tavadus on palju ühist eestlastel, baltirahvastel ja venelastel, viimastel eriti lõuna- ja edelapoolsetel aladel, kus oli meil kunagisi kokkupuutepiid ja segunemisi baltirahvastega. Ühised on tule süütamine ja üle tule hüppamine, ringmängud ja laulud tule ümber, sõnajalaõie otsimine, ravitaimede korjamine, ennustamine, karja üle tule ajamine, ennast lillede ja rohelistega ehitamine jm. 227.

---

223. Eisen, E.E.A.IV,lk.32-33.
224. Sealsamas,lk.44-80.
225. Loorits, Grundziige, III, lk.51.
226. O.L/oorits/.Läti rahvaluule ja usund. Eesti Entsüklopeedia V 1935.lk.693-694.
227. Eisen E.E. III, lk.117-119; A.Annist, Soome kirjandus-uudiseid,Eesti Kirjandus,1928,6.lk.252.

В.Н.Чичеров, Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI-XIX веков.//Академии Наук СССР.Труды Инст.Этнографии имени Н.Н.Миклухо-Маклая, Новая Серия Москва 1957,стр.18,20/Чичеров,Зимний период/; Н.Ф.Лавров,Религия и церковь,Которая культуры древней Руси,домонгольский период II,Общественный строй и духовная культура,Москва-Ленинград.1951,стр.36 /Лавров,Религия и церковь/.

Kuid ka skandinaavlastel on osa LÕHEMEREsoomlaste jaoks
nipõ va kommestiku välja kujunemisel. Suure suviseile
põõripõe valo laage va pidustuse pidamispaiga levinemad
üle Põhja-Euroopa. Seda peeti Norras - Baldre auks,
Ida-skandinaavlaste juures - Kupala'le ja LÕTlastel - Li go-
le. 228. Vana skandinaavia muistend kõneleb, et kõigi
Eesti-ema kuningapoeg oli kosinud Islandi kuningatütre.
Tagasiteel sattunud ta näiu kõtte vangi. Too kuningatütar, sellest kuuldes, olla siis teinud tugeva imelaeva, millele nõiavõim pole mõjunud, põõstaud mehe, sõitnud sellega koos Eestisse ja põletanud siin laeva ära.
Selle sõnadeuse mõistatamiseks pakutigi jaani tuld põletama. 229.

5. LAPLASTE MÕJUTUSI LÕHEMEREsoomlaste KOHTADES

Nõmi aeg põrast baltlaste tulekut LÕHEmeremaadesse siirdusid siia Uraali aladelt või LÕHEmSibeerist protoaasia rassi kuuluvad alglapsed. (Soome teadlane A.ÄyrÄpÄÄ arvamise järgi saabusid siia alglapsed küll vähe hiljem, nimelt pärast 500 a.e.Kr. 230, kuid see vaatel ei oma kõigi pooldamist.) Alglapsed liikusid piki Ida-Euroopa põhja rannikut ja asustasid praeguse Soome maa-ala kuni LÕHEmeremi ning Skandinaavia poolsaare vähemalt selle keskosani, Vänern ja MÕlari järvedeni. Nad kõnelesid sarnaseid keeleb LÕHEdast keelt. Laplased, kokku puutudes soome-ugu rahvastega, omandasid hiljemalt I aastatuhande alguseks e.Kr. viimaste keele, sõi li tades aga tugeva substraadi oma endisest keelest. 231. Kuigi on oletatud alglaplaste asumist ka praeguse Eesti aladele, otsides selleks tõendusi kohanimedes, ei ole need oletused siiski leidnud teaduslikku põhjendust.

Lapi algkeel on jõtnud mõningaid jõlgi soome-ugu rahvaste keeltesse. Nii peetakse lapi laenudeks soome: "loupolo" 'väike järv', kust jõgi lõbi jookseb,' eesti: "loup", ning: "vaara" 'mõgi', soome: "Vuori" 'mõgi' ja eesti: "Vai vara" = Vai-vaara' Vai-mõgi". 232. Lapi muistendites tihti pajatatakse "tähudidest" (vanalastel soome-ugu rahvaste, eriti eesti laste nimetusõ, kes neis muistendites esinevad laplaste vaenlastena. 233.

Aegade jooksul on laplased oma usundisse võtnud rohkesti naaberrahvaste - soomlaste ja skandinaavlaste mõjutusi ja neid sõi li tanud. Skandinaavlased peavad laplaste usundit tähtsamaks alliikaks eel-maskandinaavia

---

228. Kokkjar, lk.513.
229. Loorits, Grundzüge II, lk.61 jj
230. ÄyrÄpÄÄ, Doistoritseskoe posselenije, str.276-277.
231. Aristo, LÕHEmeare keelte kujunemine, lk.12-13, 15; Jaanits, Peselooma epoohhi neoliitia. lk.356.
232. H.J.Hisen, Lapi kohanimed, Eesti Kirjandus, 1913, lk. 26-29.
233. Hisen, Eestlaste sugu, lk.199.

usundi uurimisel. Kuid selle juures on praeguste laplaste uskumustesse jõnaud ka rohkesti muistset omapära, mille põhjal võime oletusi teha endisest usuadist. 234.

Meie ei kavatse lapi usundi vaatlusel pikemalt peatuda, kuidetiski nimetame mõned mõtted. Lapi vanadeks omapärasteks usuvormideks on totemism, kaitsevaimude usund, šamanism ja kivi- või suusamaaste n.n. "seida'de" kummardamine. Loomatud usuvormidetaks võime neil pidada ezivanemate austamist ning põlvede - ja pikse kultust.

a) Totemismi jõnnemm esineb laplaste juures karu kultus. Karule anti varjunimesid. Naised ei tohtinud karuliha kõiki osi süüa ega liha kõrge puutuda, vaid pidid sõõmisel kasutama puust tikke. 235.

b) Laplastel on omapõnne, Siberi aladel laialt esinenud kaitsevaimude - isandate ja omandate (perenaiste ja -naiste) austamine. Tuntakse tundravaimu, metsaisandat ja põdraisandat. Viimane elab tundras, väliselt on kui inimene, selle juures aga üleni karvane kui põder.236. Eestlastel kunagi esinenud sitsesugustest isadest ja omadest edaspidi .

c) Kuni viimase ajani on laplastel tuntud šamanism koos lõvasse laskumise ega ja sellega ühenduses olev a Sidus. Šamaani nimetusena esineb seal soome-ugri keeltest laenatud sõna "noaidde" 'näid'. Viimane on laplastel prohvetiks, targaks, õpetajaks, arstiks ja preestriks, kes kultuslikke toimetusi tõitis. Igal näial on oma kaitsevaimu, kellega ühenduse astumiseks võtab alguses viina, siis hakkab tulemasemalt palja kõrge süsi koguma, kirvega vastu põlve löömm ja kõrgega üle õla vihtuma. Viimaks langeb ta nagu surnud maha, langeb lõvasse. 237. Ennemalt tarvitati ekstaasi saavutamiseks näiatrummi (arbu), millele löödi põdranaha kõrgega, hiljem sai näiatrumm aimult arbumise (ennustamise) vahendiks ja tuli tarvitusele pea igas majas. 238. J.A.Friis kirjutab: "Arbu oli igas lapi pères, nagu piibel on igas kristlikus pères" 239. Kui laplane laenas soomeugu hõimudelt näia mõtteid, siis osakorda võib oletada näiagate näiakommete ning eriti näiatrummi, kui arbumisvahendi tarvitusele tulekut laplaste mõjutusel soomeugu hõimude seas.

---

234. Manninen, Soome sugu, lk.245.

Г.Н.Аврорин Изучение
языка и культуры саамов в СССР.Скандинавский С
Сборник у Таллин 1968,стр.309.

235. Manninen, Soome sugu, lk.268.
236. Tokarev, Religia v istorii, lk.155-156.
237. Eisen, Eestlaste sugu, lk.188-189.
238. Manninen, Soome sugu, lk.275-276.
239. J.A.Friis, Lapisk Mytologi, Kvantyr og Folkesagn, Christiania, 1871.Teit .Lauschkin, Onatskoe svjatilištše II, lk.269.

d) Omalaadi lisad on laplaste usundis - "seidadd". Need on erakordse väärtusega ja kujuga kivid, kiviharud, kaljud, mägipud, vahest inimesekujulised kivid, kas üksikutest kividest koostatud inimkuju, samuti inimesekujulise puupalk või pesamas. Neid jumaldati ja arvati, et neis elab kaitsevaim. Laplased uskusid ka, et seidad on kiviks muutunud inimesed. Seidadele ohverdati põdrasarvi, -päid, -jalgu ja -liha ning lihaputtidu. Seida't nimetatakse "stor junkar" või ka "Viron aka" 'esivanem'. 240. Mõned arvavad, et laplaste seidad pärinevad idaemalt ja on, koos mägede austamisega ("saivo") toodud Aasiast. 241. Teised aga peavad neid Skandinaavia laenuks. Ohvertatavasti samal ajastul tekivad ka seosed kividega, ohvrikividega ja mägedega seoses olevad usulised kujutelmad, ohvrikividega ja mägedega seoses olevad usulised kujutelmad, kas laplaste käest, meeldeaudu või otse skandinaavlastelt saaduna. Näib, et viimane oletus on eiskipärigan, sest läpi vastavate uskumuste iduperioodile päritolule rühmale vastu saamaste uskumuste puudumine teistelsiberi rahvastel.

Eestis on tuntud n.n."kivimaid" - hiitesse või küngastele püstitatud pikergused kivid, mida vist austati kui jumala kujutisi. J.Krohn tuletab "kivimaa" sõnast "kivijumal". Kivimaa' ide juures hiiesamal ajal ohverdati. Seesuguste kivisammaste hulka kuulusid ka Iru ja Kuusalu Pihu Taaned, ning mitmed "neitsikivid". Iru Hum asus Irumäel (Hiiemäe vist Hirumäel) kõrgel künkal Maantee ääres. See oli hiiepaik kahe muistse kõrguse kahekaksakandilise raudkivi pank, mis esmalt vaadatuna oli inimkujuline. Läänud sajandi algul olla vana tava kohaselt iga noorpaar, kes esmakordselt Tallinna läinud, taguotsaga vastu kivi löödud. Iru silla ehitamisel 1865.a. asetatud kivi silla aluseks. Fr.R.Kreutzwald tunnistab "Kalevipojas" Iru Hiiu Kalevi naiseks, keda nägid eli kiviks muutnud. Kuid teisel, nimelt kirjas "Õpetatud Eesti Seltsile" 1849.a.kirjutab ta, et Iru Hiiul pole midagi tegemist Kalevitega ega hiidudega, vaid see on nägemoor, kelle keegi tark oli tapnud, kuid kes enamat veel enne surma jõudis kiviks muuta. H.J.Eisen viib Iru nimetuse Uhtnaspe Karjala"Iro neitsiga", kes ei söönud kasamuna ega joonud lehmapiima, kuid söödud marjast sai

240. Eisen, Eestlaste sugu, lk.186-187; H.J.Eisen, Kivistunud inimesed, Eesti Kirjandus, 1942.lk.492-493.(edaspidi:Eisen,Kivistunud inimesed); E.Laugaste,H.Normann, Muistendid Kalevipojast,Tallinn, 1959.a.lk.534. (E.Laugaste,(Edasp.:Muistendid Kalevipojast).

241. Luiga, Soome sugu lk.269.

rasedaks ning sõnnitas Võinõoise, Ilmarise ja Joukohaise. Ilmselgelt oli Iru Kaks vist Tallinna sarnase piirikiviks, nagu seda oli ka Tartu maantee Ülemiste järve kaldal asunud kivitulp. 242.

e) Seidade kultust ühendatakse <u>esivanemate austamisega</u>. Surnud esivanemaid toideti ja neile toodi ohvreid, usuti, et esivanemad annavad edu ja õnnistust tõsta ja tegevusega. Näiteks kodukultus, kodukolde ja kodu vainu pärija austamine. Kuna teistel Siberi rahvastel esivanemate kultus peaaegu ei esinenud 243, siis arvatavasti laplastel see saadud skandinaavlastelt või soome-ugri hõimudelt.

f) Väga arvukad on laplastel <u>päikese ja päikse uuund</u>. Päikese jumalat Peivet (Beive) või päikest ennast peeti kõigi loomade emaks; temale toodi ohvreid ja osutati kõige suuremat austust. Nõia trummil, selle keskmisel ja tähtsamal kohal, oli alati päikese kujutus. 244.

Laialdane oli kuu austamine. Kui päike asus mäe all (öösel), siis arendas teda kuu, seda eriti talvel. Kui hommikul päike tõusis silmapiirile, siis öeldi, et kuu tõstis teda oma sarvedega üle s. 245.

Päikse jumala nimeks oli Aijo (Aije, Aijoke). See võitles kurjade vaimudega päikse-noolte abil. Aije endine nimi olla olnud Tiermes (Diermes). Ta elas taevas. Norra laplastel oli ta tuntud Radien-attje ('valitseja, vägevisa') nime all ja oli kõrgem kõiketeadja jumal.246

Nagu nimed "Peive" ja "Aijo" osutavad, on need laenatud soome-ugurlastelt. Võib ka oletada mõndega seoses olevate uskumuste laenamist viimastelt, või siis need on ühiskoos elggerõõmlastelt või algbaltlastelt. Teisi laplaste uskumusi, mis ilmselt laenatud skandinaavlastelt ja millised ei esine soome-ugurlaste usundis, jätame mainimata.

Nagu skandinaavlased teostavad oma esialgset usundot laplaste uskumuste alusel, võivad seda teha ka soome-ugurlased lähemalt. Võime kindlasti leida oma esivanemate austamise ja loodusjõudude usundi le, samuti võime oletada kivide, ohvrikivide ja -gede kummardamist juba sellel ajastul. Arvatavasti meie esivanemad said ka laplastelt mõningaid usulisi mõjutusi, seda totemismis, šamanismis ja loodusesanadate austamises.

---

242. Muistendid Kalevipojast, lk.820-825 (E.Laugaste); Hiiesõn, Kivistunud inimesed, lk.494-496, 459-460; M.Morrisson, Iru Kaks otsimas, Eesti Kirjandus, 1921, lk. 156-157; Aadi, August, Pr.R.Kreutzwaldi "Kalevipoeg" Esimene osa, Kalevipoeg eesti rahvaluules, Tartu, 1934, lk.153. (Edasp.:Aadist,Kalevipoeg eesti rahvaluules); Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I, lk.449 (A.Aadist).

243. Tokarev, Religia v istoorii, lk.186.

244. Лаутман, Очерки, стр.98-99.

245. J.A.Friis, nimetatud teos, lk.46.Vrt.seal samas, lk.101.

4. VENEMAA KOKKUPUUTEID GERMAANLASTEGA

Käikides läänemeresoome keeltes on hulk sõnu, mis ilmselt on laenatud vanagermaani keelest. Osa neist on väga lähedased germaani aluskeelele, näiteks rikas, laamas, kuningas, aimus, varas, osa aga on tulnud arvatavasti vanaskandinaavia keelest. 247. Ümmarguselt arvati, et eestlased asusid läänemere kallastele umbes esimese aastatuhande alguseil enne siia asunud ida-gootide keskele, kelledelt saidki ülaltoodud laensõnad. Kuid viimased uurimused tõendavad eestlaste esivanemate asumist siia juba vähemalt III aastatuhande alguseil. Teisalt on kindel, et gooti hõimud ei ole kunagi nii kaugel põhjas asunud. Arheoloogilised ja keeleteaduslikud andmed tõendavad, et läänemeresoome hõimudel oli kokkupuuteid germaanlastega juba esimese aastatuhande algusest peale e.Kr., see juures just skandinaavlastega. Soome hõimudel oli rohkem kokkupuuteid germaanlastega kui läänemere lõunakalda elanikel, aga idapoolsetel hõimudel oli seda veel vähem. Üldiselt on hõimude nurdes pool rohkem vanu germaani laenusid, kui eesti keeles. See näitab, et laenud on saadud läänest skandinaavlaste kaest. 248. P.Ariste omalt poolt jätab nende vanimate germaani laenude kulgemistee veel lõplikult otsustamata. 249. Kuid see ei välista tolleaegse aega küllaldaid suhteid skandinaavlastega.

Kui analüüsida germaani vanemate laensõnade põhjal suhete iseloomu germaanlastega, siis leiame nende seas sõnu "mõõk" ja "raud". Arheoloogilistes leidudes esineb mõõk esmakordselt pronksiajal, I aastatuhande esimesel poolel e.Kr., kuna sõna "raud" pidi tuttavuse saama aastatuhande keskpaiku vanema rauaaja saabudes. Teiste laensõnade seas leiame sõnu põllunduse alal (kaer, põld, aader), karjanduseat (laamas, laut), ühiskonna alalt (kuningas - pealiku või vanema tähenduses, pant, varas) jaususuhi alalt (haldjas). Need sõnad kõik sobivad tollaegse majandusliku ja ühiskondliku korraga. Laensõnade seas esineb ka sõnad (kaunis, "armas" jt., mis eeldavad kestvat kooselu germaanlastega. Senisti on nähtu nõnda uskumuste ja matusevormide laenamist.250. Selgpool pannse tähele laiba põletamise kivikiretkoolmetesse matmise kõrbe sissetulekut, II aastatuhandel e.Kr. Surnute põletamise komme saab alguse pronksiajal kõigepealt Briti saartel, Kesk- ja Põhja-Euroopas ja kestab germaanlastel, slaavlastel ja soomeugrahvastel

---

246. Hisen, Eestlaste sugu, lk.127.
247. Ariste, Läänemere keelte kujunemine. lk.16.
248. Moora, Eesti rahva, lk.87.
249. Paul Ariste, Saksa laensõnad Wiarti ja Stahli eesti keeles. Emakeele Seltsi Aastaraamat IX 1963, Tallinn, 1963.lk.85.
250. Moora, Eesti rahva, lk.86-87; Eesti NSV ajalugu I, lk.40 (H.Moora).

mõningate vahesegude ja erandite ega kuni meie rahvaste ristiusustamiseni. Haspelased kivikirst kalmed olid Skandinaavias ja Soomes varem, kui Eestis. 251.

Usutav on siiski, et germaanlased ja lõunaeurooplased võisid mõni aeg elada koos ugurahvastikuna. Seda omakorda tõendavad ka Kuremaal, Sõrve poolsaarel ja Lõuna-Soomes leitud skandinaavlastele tüüpilised laevakujulised kivikalmed koos skandinaavipärase inventariga. 252.

Arvestades Skandinaavia rahvaste suurt tähtsust lõunaeurooplaste kultuurile ja usundile, seda juba muistsest ajast peale, tuleb meil peatuda skandinaavlaste etnogeneesi juures.

Vanimaid jälgi inimesest Norras on leida 7- 8000 a.e.Kr. Arvatakse, et meie asukad on tulnud põhja poolt. Tuhat aastat hiljem tulevad lõunast uued rahvagrupid, kes asustavad ka Rootsi. Eeldab veelgi, et vanimad - põhjapoolse päritolu elanikud olla Skandinaavia poolsaarele asunud juba enne jääaega ja siin elanud väikeste rühmadena terve jääaja kestel, nagu praegu elavad eskimod Grööniaal. Lõunast siirdunud hõimud kuulusid vist 8000 a.e.Kr.Taanis ja Põhja-Saksamaal elanud hõimude hulka. Mesoliitikumi ja neoliitikumi kalurkütte de seeka asuvad elama en 8000 a.e.Kr. põlluharijad ja karjakasvatavad hõimud, kes, eeamuse vaadete järgi, tulid lõunast ja lõunaid asõda jõgede ja järvede kaldaid ja idapoolset merekallast ühe põja poole. Kuid mõned uurijad omistavad viimaste le hõimudele idapoolset päritolu. Aastatel en 2000 e.Kr. tulid siia Kesk-Euroopast n.n."Ükskalmete rahvas", kes levis kiiresti üle maa kuni Rootsi põhjaosani. See rahvas ei olnud põlluharijad. Kivieja lõpuks oli kõikidest nendest komponentidest välja kujunenud etniliselt enam-vähem ühtlane rahvastik.253. Aeimalt aastatuhande keskpaiku e.Kr. tuli Skandinaavia ee1 n.n. "germaani ratsaründrahvad". 254.

Nagu eeldatakse, on rootsi ste ja norralaste rahvastikku sulanud mitte vähe lapi-ja soomeugu hõime, kes on oma mõju jätnud ka skandinaavlaste antropoloogilisele tüübile, nende iseloomule ja usundile. On püütud määrata Skandinaavias elanud rahvaste etnilist päritolu, kuid peame ütlema, ilma ühiseta ja kindlatele seisukohtadele jõudmata. Esimesi 7-8000 a.e.Kr. Skandinaavias asunud hõime peetakse mõnel pool algelaplasteks. 255. Kuid selle võite vastu kõnelevad mitmed tõsiasjad. Eeiteks on tõestit võimatu, et paleoeasialaste seeka kuuluvad laplased, kes sootu hilisemal ajal olid veel keeleliselt ühenduses oma sugulashõimude eanejõgidega ja hiljemalt

---

251. Gorjunova, Etnicheskaja istorija, lk.75-76.
252. Moora, Eesti rahva, lk.79-80.
253. М.Андерсен, История Европы, Москва 1951, стр.19-24 /Андерсен, История Европы/; Народы мира. Народы Зарубежной Европы 2, Москва 1965, стр.24 /Т.М.Аксенова/ стр. 98-94/Н.А.Могилянская/ Народы зарубежной Европы 2.
254. Большая Советская Энциклопедия, т.47, Москва 1957, с.607

tuhat aastat e.Kr. lõksid üle lõunaeuroopa keelele, olevaid sellel kaugel ajal olnud juba Skandinaavias. 256 Pealegi, nagu märkisime, peetakse neid vanimaid Skandinaavia poolsaare elanikke juba enne jääaega kohal asunuks. Teiseks on praeguseid laplasoid tunduvalt elised, kuna selläevastu Skandinaavia muistseid algelanikke peetakse tugevasti dipigmenteeritute ks. Testavasti esineb maailmas kõige rohkem väga heledajuukselisi ja -silmalisi inimesi skandinaavlaste, eestlaste ja, mõnel määral, ka läänepoolsete lätlaste, loodepoolsete leedulaste ning läänepoolsete venelaste seas, kuna nende rahvaste lõuna- ja idapoolsed naabrid on kõik enam-vähem pigmenteeritud. Ühe hüpoteesi seletuse järgi on hilis-paleoliitikumis toimunud depigmentatsioon nende rahvagruppide juures, kes elasid pidevalt asustatuhandeid jääliustiku veerel. Tume pigment, mis kaitseb lõunapoolsemate tugeva päikesekiirgusega maade elanikke liigsete ultravioletsete kiirte eest, on aga takistuseks tarvilise kiirte hulga omastamiseks elanikele,kes elavad maa-aladel, kus päikese kiirgus on väike. Sellest tingituna toimub viimaste juures pigmendi vähenemine, juuksed, silmad ja nahk muutuvad heledamaks. 257. Sellega skandinaavlaste heledaveresus oleks päritud maa esimestelt elanikkudelt, kelle juures oli jääajal toimunud depigmentatsioon. Neid peetakse paleoeuroopalasteks, nagu eelpool tähele pandud, arvatakse seda ka kunda-kultuuri hõimlaste kohta. Hiljem aga asusid Skandinaavia poolsaarele seosesugu hõimud, laplased ja isegi kõige hilisemad tulnukad - germaanlased, kes keeleliselt assimileerisid varemalt kohal asunuid, on praegu veel kindlaks määramata.

Skandinaavia vanad saagad kõnelevad Rootsis ja Norras keskaja algul elanud "finnidest". Neid peetakse õigusega hilisemateks laplasteks. 258. Mõned teadlased, näiteks, rootslane O.Almgren, arvavad, et peale laplaste olid Skandinaavia poolsaarel varasemate elanikkudena seosesugu kalurkütid. Aasa germaanlaste tulekut elanud viimased laialdaselt üle maa, kuid siis nad tõrjuti põhja poole Väneri järve ääreelandi, kus veel hilisemal ajal elasid. 259. Ka nimetatud järve nimi oli tulnud selle rahva nimest "kvenir". 260.

Ääreelandi s elavad n.n. "metsasoomlased" veel praegugi. Kirjanik Selma Lagerlöf (1858-1940) meenutab neid oma mälestuses,kus kõneleb sellest mõjust, mis meid saladuslikud võõrkeelsed rahvad vahest asulasse ilmudes

---

255. Народы Зарубежной Европы 2,стр.34 /Т.Н.Анонимна/

256. Aristo, Läänemere keelte kujunemine,lk.12-13.

257.Народы Мира,Народы Европейской части СССР,1,Москва 1964,стр.39 /Н.Н.Нарк, Н.Н.Чебоксаров/ в дальнейшем: Народы Европейской части СССР/.

258.Всемирная история,том 3.Москва 1957,стр.195.

259. O.Almgren, Några svenska-finska stenåldersproblem. Antikvarisk Tidskrift för Sverige XX Stockholm, 1919.lk66 jj.Tsit.Moora,Eesti rahva,lk.76,märge.

260.Всемирная история по новейшим сочинениям 2.Изданне

tekitasid rootslastes ja ka tomas, tol ajal veel väikeses tÜtarlapses. 261.

Kõige sel ajal elab Rootsis ja Norras on 30 000 lapplast ja üle 100000 soomlase. 262.

Siirdudes skandinaavlaste usundi vastlemisele peaks ütlema, et nende komplitseeritud usund ja mütoloogia koos kosmogoonia ga, mida kajastab "Vanemas Eddas", ei ilmuta meile pronksiaja ega ka varaseema rauaaja Skandinaavia elanike uskumusi. "Vanem Edda" müüdid on koostatud viikingi ajastu lõpul, mõned isegi pärast maa ristiusustamist, sellega IX-XI sajandil p.Kr., ja sisaldavad rohkesti lõunapoolseid mingi idamaiseid, ka kristlikke, viikingiretketele saadud mõjutusi ja motiive. 263.

Skandinaavia usundi varaseimaid vorme on üldiselt loodusse hingestamine ja austamine, surnute usul põhinev esivanemate kultus ja pärkeses ning pikse kummardamine. Hiljem arenevad põllunduse kultused koos sigivus- ja viljakusjumalatega. "Vanemas Eddas" esinevad kaks jumalate sugukonda - varaseemad "vanid" ja hiliseemad "aasid", kes omavahel võitlevad. Sellest võitlusest ehk kajastub kahe kunagise erineva rahvusgrupi usundite võitlus.

a) Pronksi ajastul kaovad Skandinaavias endised suured kivihaual ja ka ürsikhaudadesse ei maeta enam. Nüüd tekivad rikkalike paanustega mulk või kivist kääpad. Varsti selle järele tuleb sootu uus matmisviis - laipu hakatakse põletama. 264.

Eespool mägime, et ka lõunaeraoomlastel pronksi ajal algas matmise maapealsetesse kivikirst-kalmetesse. Vähe hiljem algab laipade põletamine, kuigi esineb ka laiba matus. Siin näeme teatavat muudatust surnute kultuses. Laibapõletamine põhjeneb usule, et tuli oma puhastavat mõju. Tuli puhastab ja vabastab surnu kõigest roojastest ja pahadest jõududest, mis põhjustasid surma. Või b-olla tahtsi sellitada hauem lähkunu jõunuseid, seda tuhama, mis ei kõduma. 265. Mõned aga arvavad, et laip põletati kui ohver jumalale, või et

---

261. A.Suits, Selma Lagerlöfi elust ja loomingust. Looming, 1978, a. 9.lk.1028.

/260/A.АрКаспари, СПб, стр.103/Всемирная история Каспари 9/

262.Нарроли Мирр.Численность и расселение народов мира. Москва 1962, стр.115.

263.Андерсон.История Швеции,стр.46;Старшая Эдда.Древнесканд.эпические песни о богах и героях.Перев.А.И.Корсуна. Москва-Ленинград 1963 /Н.И.Стебницкий-Кашкинский/ /в книге: Старшая Эдда/.

264.Андерсон. История Швеции, стр. 24-25.

265. Eesti Rahva Ajalugu,I.lk.157-158.(O.Loorits).

hingel on kergem lahkuda "teise ilma" tuleskõdemata. Laibapõletamist soostatakse ka praktsi ajal levinud põlvekultusega. 266. Viimane vaade näib üldiselt paikapidavamana.

Matuste puhul korraldati hinge õrnastamiseks sõõming, mida nimetati põiedeks. See sõna on K. Krohni arvates pärit vanagermaani keelest (soome "peijaiset", eesti "põied" 'matusepidu; soome "peijakas" 'altilma vaim, surnud'(germ: "feige" ehk "fey",'mis surmale saagiks saanud) germ. "faignz" ühvripidu, surnute sõõtmine! 267. See ei tähenda, et surnute õrnastamise sõõming oleks ise germaani laen, vaid on põliselt tavale uue nimetuse saamist. Kirjeldatavat ajastul oli germaani mõjuligatahes kaugelulatuv tähtsus.

b) Primaarses animismis usuti, et elu hing saab kogu loodusest ja et viimane on võrdväärtuslik inimesega. Ühenegelt inimese viimaste võimete arenemisega, tootmisvahendite täiendamisega, algeliselt korilase ning kalur-küti olukorrast ülemineskuga rohkem komplitseeritud tootmisele, algpõllunduselle ja -karjakasvatusele, muutub endine animism. Loodusse üldise hingestamise asemel hakkab inimene kujutama üksikutes loodusesemetes eraldi eksisteerivaid loodushingi. Edasi viimase muutuvad individuaalseteks looduvimudeks, kes enam ainult ei eksisteeri, vaid avaldavad ka teatavat aktiivsust. Nad saavad oma tegevusala või objekti hooldajateks ja kaitsjateks - muutuvad kaitsevaimudeks. Nagu juba eelpool tähele pandud, olid igal ümbrusel oma kaitsevaimud, kes neid abistasid. Loodusvaimude muutumine kaitsevaimudeks toimus juba varajasemal arenguastmel; ilmselt rassemalsel olid vastavad usulised kujutelmad tekkinud igatahes juba kiviajal. Aga need kujutelmad pidevalt täienesid, kaitsevaimud olid väliselt omanud inimsarnasuse ja esinesid juba isade ja emade nimetuste all (lõe -isa, lee-ema, maa-ema, metsa-eit jne.) Ka loodu usundis leiame taeva-isasid ja maa-emasid.

Alggermaanlaste mõjutusel hakatakse põhja-Eestis ja Soomes neid loodusse kaitse-emasid ja -isasid nimetama haldjateks. (Eesti: "haldja", soome: "haltia", (gooti: "haldan"). Samajuurelisme saksa "halten" 'valitsema') Lõuna-Eestis, kus oli vähem kokkupuuteid alggermaanlastega (skandinaavlastega?), jäid püsima endised tule-, vee-, metsaemandad. 268.

---

266. Seliverst, Tõnisson, Läbi aastatuhandete, lk. 79-80.

267. V.Reiman, Krohn, Kaarle, Germanische Elemente in der finnischen Volksdichtung, Eesti Kirjandus, 1910, lk.288. Edaspidi: Reiman, Germanische Elemente.

268. Eesti Rahva Ajalugu, I. lk 156-157. (O.Loorits); U.Teder, Võrtusliikku lisa vadja folkloori publikatsioonidele (Paul Ariste, Vadjalaste laule), Keel ja Kirjandus 1961. 3. lk. 184.

Nendime, et -imad ja -isad esinesid kaitse vaimudena ka teistel soomeugurahvastel. Nii mordvalastel: "vedava" 'vee-oma,' "vir-ava" 'metsa-oma,' "varma-ava" 'tuuleoma,' "norev-ava" 'viljakuse oma,' "jurt-ava" "kodukoha -oma,' "mastör-paz" 'maa-jumal,' "purgin-paz" 'ikke jumal'. Ka maridelastel olid vee-, tuhe-ja põlluse omad ning vee- ja hoonete isad (perenehed). 269.

Võõrmõjutustel arenes kaitsevaimude mõiste veel edasi ja neid hakati pidama inimesest kõrgemal olevateks isikuteks. Tekkis haldjate austamine ja nende kultus. Oli toimunud põhjalik muutus lõunamerelaste usundlikes kujutelmades, mis lõplikult välja arenesid vast esimeseks sajandiks p.Kr. 270.

Teise vaate kohaselt on kaitsevaimude - haldjate austamine välja arenenud surnute kultusest. Seda vaadet pooldavad M.J.Eisen, K.Krohn jt. Eisenne kirjutab: "Haldjad on tekkinud surnute hingedest. Esiteesest majas surnud hingest sai maja haldjas, esimesest veest apunaust inimesest - veehaldjas, esimesest metsas surnud hingest - metshaldjas jne." 271. Tundub õigemana O.Looritsa seisukohta et haldjad on küll muutunud halbadeks vaimudeks, paiguti samastatakse neid isegi surnutega, kuid see on alles hilisema aja sekundaarne nähe. A.Annist lisab juurde, et loodusest edasi "elavad" inimsurnute vaimud ja looduse enda elujõudu kehastavad kaitsevaimud (haldjad) on hilisemal ajal ürsteisega kokku sulanud. 272.

Vanade germaanlaste uskumustes esinesid maa vaimud (elfid), mäe vaimud (trollid), vee vaimud (näkid) ja maa-alused vaimud (gnoomid). 273. Sarnaselt ka eesti usundis olid maa, metsa- ja maja- ja vee vaimud, kes asusid hiites, põhades puudes, veekogudes, mägedes, kividés, kelde all jm. 274.

Maa austamise jälgi leiame ka hilisemas rahvausundis. Teadmata on, kas see esines juba pronksi ajal või tekkis alles põllunduskultuste ajastul. Soomes olid tuntud maajumalad, neil oli teada ainult maa-emad. 275. Kuid Kreeka maarahval, kes eraldusid eestlastest I aastatuhande teisel poolel p.Kr., esinesid ka maajumalad. 276.

Eesti muinasjuttudes tegelevad vehised ja ilusad metsahaldjad. Vähest haldjas ilmub vanatasadine, metsavanane,

---

269. Tokarev, Religija i istoorii, lk. 174.
270. Loorits, Vanavara kultuuri loo tõenäosusest. lk.56-57.
271. M.J.Eisen, Eesti muistne usund. Eesti, maa, rahvas, kultuur. Tallinn, 1926.lk.234. (Edaspidi : Eisen, Eesti muistne usund). Eisen, E A I.lk,70.
272. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade, lk.84. Oskar Loorits, Eesti rahvaluuleteaduse tõsiasjad, Vanavara vallast, õpetatud Eesti Seltsi kirjad I Tartu, 1922. lk.23, märge 20. (Edaspidi:Loorits, Eesti rahvaluuleteaduse tõsiasjad), Kalevipoeg.Tekstikriitiline väljaanne I.lk.439.
273. Tokarev, Religija v istoorii, lk. 193.
274. Hõrn, Eestlaste kultuur, lk.189-193.
275. Eisen, E A I V, lk.74.
276. O.Kallas, Kreeka maarahvas, Helsingi, 1903, lk.67. (Edaspidi: Kallas, Kreeka maarahvas).

kes metsa ja metsaelanikke hoiab ja armastab, kuid metsavargaid, kütte ja metsas vanduvaid poisse hirmutab. Ta karistab pahu inimesi ja eksitab neid metsa. Kuid teine kord juhib eksijaid õigele teele, kui need on korralikud inimesed. Üldiselt eelneb metshaldjas headtahtlikuna. 277. Fr.R.Kreutzwald aga peab oma andmete kohaselt metshaldjat ebasõbralikuks kurjaks vaimuks. 278. Vähemalt rahva seas levinenud vaade on igatahes hilisem võõrmõjudest tingitud.

Rahvauskumustes leiame ka muruneite oma tütardega. Nemad asuvad metsas ja on ka väga headtahtlikud inimeste vastu. Muruneit ise on vanem nimi, kuid ta tütred on ilusad noorukse iludused, kes kuuvalgel suplevad ja vihtlevad. Kui neid siis juhtub keegi inimene nägema, võib siis see kas piledaks või keeletuks jääda. 279. Muruneit pole vist algupäraselt olnud loodushaldjas, vaid kuulunud maa-aluste, s.o. surnute vaimude hulka, hiljem muutunud ta metsavaimuks. 280. Romantilised uskumused muruneide tütardest on aga seotud hilisem XIX sajandi loomingu läänе-euroopa kirjanduse eeskujudel. 281.

W.Mannhardti arvates on germaanlaste juures metsavaimud muutunud kodu- ja majavaimudeks. Puuvaim elab edasi maja palgis, vahest ussi (tõugu) kujus. Külade kaitsjateks saavad nende juures kasvavad pühad puud. Metsavaimude endine pahatahtlikus maju muutub majavaimudes headtahtlikuks. 282. See seisukoht leiab vastuvidlemist. Õigemini majavaimu müüte sisaldab rohkem surnud kodakondseteuskumusi ja tulehaldja elemente kui metshaldja oma.

---

277. Hisen, E.M.I lk. 78-79; M.Kampmaa, Eesti kirjanduse peajooned, I Tartu, 1928.a. lk. 39 - 40. (Edaspidi: Kampmaa, Eesti kirjanduse peajooned.)
278. F.R.Kreutzwald, Einiges über Aberglauben, Sitte, und Sagen der Esthen, Inland, 1837.41,42.Tsit.Maailm ja mõtted, Tallinn, 1953, lk.73 (Edasp.: Kreutzwald, Einiges über Aberglauben...).
279. Hisen, E.M.I lk.181-82.
280. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne, I.lk.439. (A.Annist).
281. Loorits, Grundzüge I.lk.555 jj.Tsit.Saalemaas lk.439.
282. W.Mannhardt, Wald- und Feldkulte, Band II, 2. Auflage Berlin, 1905. Tsit Schtšerbana, Moral i religia lk. 112.

Majahaldjad kaitsevad maja õnnetuste eest. Pahanduste puhul ja kui majas valitseb tülitsemine, riidlemine, vastastikku sõimamine ning üldiselt paha elu, lahkub sealt majahaldjas. Tema lepitamiseks toodi temale ohvrit - pisut toidurasukesi laualt, mõni tilk õlut nurka. Soome usuti, et majavaim on tulnud maja esimese surnud omaniku hingest, või siis esimesest majasse asunud ja hiljem surnud pereliikmest ning tuleb ülestegijast, Võru- ja Setumaal nimetati majavaimu virukundraks, kes elas enamasti ahju peal, selle all või pareil. Harjumusel nimetati teda aga loomeheks ja usuti teda asuvat ahju või lae all. Skandinaavias kutsutakse teda "tomten". Sellest sõnast on tulnud soome "tonttu" ja eesti "tont". Eestis ei mõisteta enam selle all head kaitsevaimu, vaid ta on mingil põhjusel omandanud mingi tembutaja paha vaimu või isegi pahareti enda kuulsuse. 283. Eesti "tont" on arvatavasti hilisem laen rannа-rootslastelt ja esineb peamiselt kirde- ja kagupoolsetes murretes. 284.

Mõnel mõisal on veel tuntud tuulehaldjad, kes esinevad ka surumesse nime all, kivihaldjad ja mõehaldjad. 285.

Kaitsjaks on veehaldjate augukond. Nende austamine on seotud ürgsesse aega ulatuva vee austamisega. Põlluduse arenguga, millal hakati rohkem mõistma vee osatähtsust looduses, süvenes ka veekultus, veele omistati puhastavat, arstivat, elustavat ja sigitavat jõudu. Kujutlus veest kui elavast olendist on saanud aluseks veevaimude usule. Kuid viimase tekkimist püütakse seletada ka surnute kultusega. Veevaimudes elada edasi uppunute hinged. 286. Veehaldjad on tuntud mitmete nimede all. Algul olid nad igatahes headtahtlikud. Veeneitsidе, veeemade ja -isade poole pöörduti palvega kalasaagi pärast, aegade jooksul, vist võõrvahvate mõjul on nad muutunud enamusses kurjadeks, -nõkkideks, kes inimesi meelsasti uputavad. Nimi "nõkk" on tuletatud rannа-rootslaste sõnast "nõcken". Kujutlus nahi võrgutavast ja vette meelitavast ilusakaunist nõkimehest on hilisem germaani laen. 287.

Soome hilisemas eepostes uskumustes oli veevalitsejaks A h t o, kes oli vee-ema Vellamo meest, ja nende lasteks ("Ahto lapsed", "Vellamo neiud", "vee-väed") olid alamad veehaldjad. 288. Ahto, kui veevaim, võis mõnel mõisal tuntud olla ka Viru rannikul, muidugi soome asunike kaudu. 289.

Jõrgu valt vaatlesse <u>pühi paiku</u>. Need olid enamasti ohvrdamise kohtadeks ja neid austati germaanlaste eeskujul juba I aastatuhandel e.Kr.

---

283. Kiisen, E M I.lk.74-77; Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne, I, lk. 497 (A.Annist).
284. M.Lepasto. Carl von Stern: Estnische Volkssagen, Riia, 1935.a. Eesti Kirjandus 1935, 5 lk. 240.
285. Vaata nendest: Kiisen, E M I, lk.109-110, 90-91 ja 88- 89.
286. O.L(oorits) Eesti Entsüklopeedia VIII.lk. 964.
287. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I lk.445 (A.Annist). Sõna "nõkk" laenu kohta vaata märkus 269. samalaadses.

c) Paljude rahvaste seas austatakse pühi puid ja hiisi. Vanad germaanlased ja keldid uskusid, et üksikute puude ja inimese vahel valitseb tihe side, sõnad puud olla inimeste esivanemateks, Eesti muistendid selle vastu osutavad üksikutele puudele või nende rühmadele, mis olla seostunud inimese. Sii lehmja tammed olla puudeks muudetud pulmalised. 290. Keldid austasid puid ja ehistasid neile maagilist mõju. Puudel olid oma jumalad (deus fagus 'pöökpuu jumal', deus robus 'tamme jumal' j.t.). G.Mannhardti järgi on germaanlased laenanud puude vaimude usu teistelt rahvastelt. Nad usuvad, et puud hoide ja ka kurjade vaimude asukohaks on. Inimese elu on ühendatud mõne puuga - langeb puu, siis sureb inimene. 291. Puude austamine esineb juba paljudes primitiivsetes. Väga levinud on puutüvede ja ka sammaste kaunistamine lindudestega. 292. Pühi puid ja hiiesalusid olid slaavlastel, kreeklastel, roomlastel, Palestiina muistsetel elanikel ja paljudel muudel rahvastel.

Erilise tähtsuse rahva uskumustes omavad puude salud - hiied. Viimaseid seostatakse surnute kultusega. Hiied asuvad ikka põlistel matusekohtadel. Hiljem, kui suuremas kaitse vaimude - hali jate osatähtsus, unustas rahva teadvuses side surnute austamisega ja hiies asunud surnu vaim muutub loodusehaldjaks - saab samaseks muude looduskaitsevaimudega. 294. Hiies asunud vaimu mõiste areneb veel edasi, ja sõnal juhul, muutus tugeva jõuga varustatud, kuid ruumalavõitu isikuks - hiiuks. Sellega sõnad "hiis" (hiie) ja "Hiid" (hiiu) on üksteisega geneetiliselt seotud. Hiiude juures peatume edaspidi pikemalt.

Sõna "hiis" on pööratud tuletada gooti sõnast "haithins" (Saksa Heide) 'tühi kõnaumaa, ka pagan'. A.R.Kiparsky selgitab seda skandinaavia sõnast "hidr", vanagermaani "hido": karu talvepesa, koobas, urgas'. Selle vastu O.Loorits peab sõna "hiis" ürgvanaks soosõnaks metsa ja ühtlasi surnute maailma tähenduses. Alles hiljem olla ta omandanud matusekoha mõiste. Agricola tarvitab sõna kahes tähenduses, kord karjalaste jumalana, teinekord metsade ja metsasaludes nimetusena. 295. Hiiu saare nime arvatakse tulenevat sõnast "hiid", sest saar oli kunagi asustamata ja tõsi metsi, kus arvati elavat rohkesti metsaelanikke - hiide. 296.

Hiiesalude esinemist Eestis tõendavad paljud rahvaseust kogutud andmed ja kirjalikud allikad. Hiiesaludest kõneleb juba 13ti Henriku Kroonika. 297. Need olidtunatud meie lähemate sugulasrahvastel-soomlastel, liivlastel, ingerlastel. Hiied olid pühad, sealoi tohtinud loomi karjatada, marju noppida. Sinna toodi ohvreid - mõne väikese asja,

---

288. Kalevala, Tallinn, 1939, lk.347 (A.Aamist)(Edaspidi : Kalevala 1939.a.)
289. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne, lk.406 (A.Aamist)
290. Eisen A H IV, lk.290.
291. Фрезер, Первая Ж религия , стр.196; Коммерп, стр.418-419, Ал Ульяни, Языческая древнеевропейская и ее наследие, Прага 1961, стр.164-165./Ульяни. Языческая древнеевропейская/.

peenraha, okstele riputati paelu, lõngu sõlgi jms. Naljapärviti kogunesti hiiesalusse pühapidama, palumaa, ohverdama, isegi torupilli saatel tantsima. 298.

Hiiesalud koosnesid peamiselt tammedest, kuid peale nende austati pühadehiiepuudena veel mändi, kuuske, pihlakat, kadakat, saart, põrna jt.

Tamm on paljude rahvaste juures püha puuna, seda peamiselt germaanlastel, kus ta oli pühendatud pikse jumal Thorile. Ka lõtlastel, slaavlastel ja soomlastel on tamm püha. Tal on kas uur tähtsus eesti rahvaluules. 299.

Rohkem üksikpuudena esinevad ohvrimännid ja -kuused.

Pihlakas peetakse pühaks maagilises puks väga laialdaselt Skandinaavia "Vanemas Eddas" esineb ta Thori naisena. Pihlakat austasid vanad roomlased, britid, laplased, slaavlased, lõtlased, soomlased, eestlased jm. Põhja-Euroopaseen ta tamme kõrval kõige rohkem austatud puu. Erilise tähtsuse omab pihlakas mitmesugustes toimingutes, rahvameditsiinis ja ennustustes. 300.

Kadaka austamine on tekkinud hilisemal kristlikul ajal. Ohvri kadakaid esineb Eestis kaunisti. 301.

d) Vanageermaanlastel oli levinud laialt veevõimude austamine, seal peeti pühadeks ka allikaid ja muid veekogusid.302. Seda leiame ka eestlastel. Allikatele toodi siia ohvriks vask või hõberaha, neilt oodati abi haiguste ja õnnetuste puhul. Tuntakse pühi allikaid ja pühi jõgesid, millede tähendused on edasi kandunud ka kohanimedesse; teatakse terviseallikaid, millelt oodatakse tõbilistele abi ja millede puhastav mõju heiab haiguste eest, olid elusallikad, millede vesi säilitas noorust ja värskust meie supelnud meistel; tuntl silmaallikaid, kuhu ohverdati; riidelappe, lõnga, raha jm. ning oodati terveneist silmahaiguste puhul: ilma allikate põhjal ennustati ilma muutust ning leoõeti neilt abi põua või siis suure sõju puhul; udu allikad võimaldasid ebeellumishimulistel tüdrukutel mõnd soovide täitumist;

---

292. Frantsev, Ujstkov, lk.260.
293. Hiisen E M III. lk.43-44.
294. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I.lk.450. (A. Annist); Hiisen E M I lk.239240.
295. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I, lk.450 (A. Annist); Hiisen, E M I.lk.242; Annist, Noore, Teos eesti rahvausundi uurimise alalt. lk.505.
296. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I lk.450.(Annist).
297. Läti Nõariku Kroonika XXIII. O'Tsit.Laugaste,Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu.lk.19; Sõilunud hiiesaludest vt. Hiisen, E M III. lk.3940.
298. Hiisen, E M. I.lk.240-241.
299. Hiisen E M IV.lk.289-290.
300. Sealsamas,lk. 290-293; M.J.Hiisen,Edith Kurtz: Überesthenmauber der Letten, Riga, 1926.Eesti Kirjandus 1927.lk.252.
301. Hiisen, E M IV,lk. 293-295.
302. Tokarev, Religia v istoorii,lk. 193.

viina- ja mõdualliikatest veoloss vee asemel viia või mõdu.303. Võrgu sarnaseid uskumusi esineb ka liivlastel, ingerlastel, vadjalastel ja karjalastel. Oletatakse mõnda laenamist Skandinaavlast. 304.

d) Hilisemal ajal esinevad eestlaste juures rohkesti pühi mägesid. Jälb teadmatuks, kas mõnde austamine ulatus juba pronksiaega. Laplastel, nagu vaatlesime, olid pühad paigad sageli mägedel. Leiame seda ka germaanlastel. Meie esivanemate hiiesalud asusid enamasti mägedel, kuna seal-me pinnas oli parem puude kasvule ja seal võisid kasvada võimsad hiiepuud. Küsitavaks jääb, kas kõos puudega asustati ka paika, kus puud asusid. Eesti rahvausund mägede kui niisuguste austamist ei tunne.

f) Pühad kivid ning aukudega ohvrikivide sisevad skandinaavlaste juures juba III aastatuhandel e.Kr. Arheoloogia andmeid jõudsid nood skandinaavlastelt siia alles I ja II aastatuhande vahetusel p.Kr. 305. Neid käsitame edaspidi vastava ajastu juures.

Käsitatu põhjal selgub, et skandinaavlastevaundlikel kujutlustel oli otsustav mõju eestlaste esivanemate tollesegse usundi le. Surnute kultuses omandati uued ideed, mille tõttu muutusid matmiskombed ja sai valdavaks laipade põletamine. Päikese ja muude loodusjõudude jumaldamine, mis ilmus siia koos halti hõimude eellastega, arenes skandinaavlaste mõjutusel edasi. Tõsi, loodusjõudude kummardamine veel siiski suurt mõjuvõimu ei omandanud, kui mitte arvestada pikse kultust. Skandinaavlaste mõrgemate loodusjõudude kultus ei olnud suuteline kõrvale tõrjuma rahva teadvuses kindlasti juurdunud alganaistlikke vaateid ja viimased jäid endiselt eneie eellaste usulistes kujutlustes domineerivaks.

Vastuvaidlematu suur mõju on skandinaavlastel olnud kaitsevaimude usundi edasi arenemisel kindlavormiliseks haldjate usundiks. Kuigi haldja nimetus laenati ei nulit põhja-Eestisse ja teisal jäid alles endised loodusemad ja -isad, kuid ka seal rikastus usund uute lõunapoolsete haldjausundi elemendiga.

5. ESIMESED SUHTED SLAAVLASTEGA

Samasse ajastusse arvatavasti kuuluvad ka esimesed suhted slaavlastega, nimelt läänе-slaavlastega, läänemere soome keeltes esineb rida slaavlastelt laenatud sõnu, milledest osa on laenatud idapool asuvatelt vanemlastelt (ida-

---

303. Hisen, E R III, lk.54-60.
304. Sealsamas, lk.63.
305. Harri Moora, Ohvrikivid. Eesti kinnismuistsed muinasaegsed ja poolsajaloolised, Tartu, 1925, lk. 67. (Edaspidi : Moora, Ohvrikivid).

slaavlastelt). Muid osa laensõnu, nagu ike, kiru, 'palk', kooml, kimalane, und, sund, uba jt. omavad sõnakuju, mis eeldab rohkete laenamist algslaavi keelest, mida kõneldi esimesel aastatuhandel e.Kr. Samal ajal idaslaavlased, pregused vanalased, ei asunud veel meie naabruses, kuhu nad hakkasid jõudma alles esimese aastatuhande teisel poolel p.Kr. See sunnib oletama kokkupuutumisi läänemeresoomlaste läänelaavlastega. Sellel ajal olid põhjapoolsemateks läänelaavi hõimudeks venedi'd ehk vanasti'd, kellelt nimest on tulnud kõikidesse läänemeresoome keeltesse vanalaste nimetus (eesti: vanalane, vadja: venelain, soome: venäläinen, karjala: venäläini, vepsa: ven'älaine jne.) Eesti ealiste asulate leidudes on märgata läänelaavi kultuuri mõjusid, leitud samuti sealt läänelaavi keraamikat. Muidugi osa arheoloogilistest kaevamistega saadud leide ning isegi keelelisi laene võiksid siia saabuda balti hõimude vahetalitusel, kuid osa neist siiski tõenäoliselt otseseid kokkupuuteid läänelaavlastega. 306. On isegi oletatud, et slaavlastel oli läänemere idarannikul püsivaid asundusi, kuid selleks ei ole siiani tõendit. Tõenäoliselt olid kokkupuutumised läänelaavlastega peamiselt kaubanduslikud.

Mis puutub läänelaavlaste tollasesse asundisse, siis sellest oli rohkeid ühiseid jooni balti hõimude eellastega ja vanageermaanlaste asunditega. Läänelaavlastel oli juba võrdlemisi arenenud külvi viljandusliku põllundus ja karjakasvatus. 307. Asundilikult olid nad siirdunud algliselt kalur-küttide aniselisest kõrgemate asuvormide juurde. Neil esinesid metsa-, vee-, mäe- ja põllukultuurmaad, nad austasid päikest, pikset ja teisi loodusjõude. Olid tekkinud põlluharimiskultused. 308. Palju rahvaste uskumustest on jõudnud läänemeresoome hõimude asunditesse, on raske kindlaks määrata.

Kõnealuse läänemeresoome hõimude (peamiselt eestlaste eellaste) ühtlast arengut pikal ajastul. II aastatuhande teisest poolest kuni esimese aastatuhande lõpuni e.Kr. kui aga võrrelda selle ajastu toimunud ühtlast arengut eelnevatel, mitmekordselt pikemates ajastutes toimunutega, siis võime mõtelda, et ajal, kui inimene asus läänemere kallastele, s.o. XII-VII aastatuhandel e.Kr., kuni II aastatuhande algusesse, arenes tema ühtlane vaade väga vähe. Keeleliitikumi ja

---

306. Ariste, Läänemere keeled, lk. 20-21; Moora, Eesti rahvas, lk.80-81, 88-89.
307. Moora, Eesti rahvas, lk. 80.
308. Токарев, Религия в истории, стр. 188; В.Розанов, Прибалтийские славяне. Книга для чтения по истории средних веков составленная кружком преподавателей. Под редакцией проф.П.Г.Виноградова,III,Москва,стр.246

gelo
neoliitikumi asukate usulised kujutelmad püsisid peaaegu
samastena. Animism, surnutekultus, totemistlikud usku-
mused, jagimaagia, perekondlikud-sugukondlikud uskumused,
maagia ja šamanism jäid kõige aja valitsevateks usuvorni-
deks, ainult vähesel määral, korra ühes vormis, korra tei-
ses vormis edasi arenedes, uue kuju omandes, või siis pika
peale oma osatähtsuse kaotades.

Pruegu käsitatavat ajastut muutus usuline maailmavaade
tõelikult. Seda mitmel põhjusel. Ühiskonna elus puhkesid
uued jõud ja võimalused. Edenes majanduslik tegevus. Ko-
rilaste tõõaladelt mindi üle algeliselo viljakasvatuselo.
Et korjatud ainult enam seda, mida loodus ise endast
kasvas, vaid ise puistati seemne kõplaga kobestatud mulda
ja lõigati enda külvatud vilja. Et vili võiks kasvada,
selleks oli vajalik geograafilt niisutatud vihma ja soodsat
päikest. Et neid loodusjõude võita headtahtlikkusele, püür-
duti neade poole jahimaagiaga tarvitusel olnud kommetega.
Metsloom, kes seni oli olnud inimese isand, või vähemalt
inimesevõrne, sai nüüd alluvaks. Taltsutati ja kodustati
esimesed loomad. See kõik muutis eluolu taset, edustas
majandust ja tõstis tootmist.

Kuid mitte ainult majanduslik tegur ja tootmise areng
ei viinud iniühiskonda edasi. Avanesid nägemata psühhi-
lised jõud, inimvaim arenes üha edasi. Mitte ainult ei
rikastunud majanduslikud kogemused, vaid sai rikkaraks
ka vaimne pagas. Võiksime kõnelda "intelligentsuse" tek-
kimisest, kuigi asetasse selle sõna jutumärkidesse. Vaim-
ne areng oli inimese viinud metalaest tsivilisatsiooni
lävele. Ta oli välja kasvanud endi sest primitiivsusest
kammitsast ja vajas paremat ning kõrgemat usulist maail-
mavaadet.

Majanduslikku ja vaimset arengut põhjustasid osaliselt
tihedad kokkupuuted veel kõrgemal arenemisastmel olevate
rahvastega ja hõimudega. Käsitatav aeg oli erakordselt
rikas mitmesugustest uutest kontaktidest. Jälgisime sellii-
seid uusi viljakaid kogemusi ja kujutlusi andis tihe
koosolu balti rahvaste eellastega, Läänemeresoomlaste esi-
vanem oli seni tegelnud ürghingedega ja vaimudega. Ta
tundis neid oma saatjatena, leidis neid käänbaste ümbrusest,
metsa tumedast sügavusest . Nüüd vast tõstis ta oma pilgu
kõrgemale ja nägi, kui eemalkordselt seal avarat taevast,
tõusvat päikest, saladuslikku kuusõõri tuhandeid sära-
vaid tähti ning võgevat pikse ähvatust. Primitiivinimese
õrkas tõeline inimene. Ta omandas teise eõistmise
looduse käitsevaimudest. Kui oleks päikesekiir tungi mud
metsa sügavusse ja toonud valguse selle pimedusse. Andi-
sed surnute kultusega seotud hirmuõratsevad olendid too-
di päikese otte ja need ei osutunud enam nii õudseteks.
Nüüd elasid metsa sügavustes, allikate kallastel, puude
saludes, kodu lee all head käitsevaimud, keda oli kergo
headtahtlikkusele võita väikese ohvriannigs. Ka surm ei
olnud enam nii kohutav, kui nägid kuidas ning lendas
üles tähtede poole hõõguva tulesüdamena.

Uued usulised kujutelmad ei ole kergesti juurduma. Vanad usundid ei loobu ilma võitluseta oma positsioonidest. Kuid kõigi tatava ajastu uued usulised vaated leidsid endale liitlased tootmisalal ja vaimses arengus toimunud muudatustes. Koos ülestasid endiste seisukohtade vastupanu ning saabus usulise maailmavaate sai varsti domineerivaks. Kuid ka siin toimus teatav sünteesi. Võitmatuks jäid paljudki animistlikud sugemed, mis jäid kehtima kuni hiliseamate aegadeni. Surnute kultusega seotud tuisud jooned elasid edasi veel aastatuhandeid. Nõnda endist kinnitasid ja elustasid veel kokkupuutes laplastega, nende maagiaga (nõidusega) ja šamanismiga.

4. PÕLLUMEESKULTUURI ARENGU AJASTU

Järgmine ajastu, mida nüüd vaatleme, algas I aastatuhandi alguses p.K.r. ja kestis kuni VIII aastatuhande lõpuni. Sellesse kuulub Eestis vanem rauaaeg (kuni 400 aastani) ja keskmine rauaaeg.

Paiknes tõhelt suuri muudatusi, mistõttu rahvas vaimses arengus eelmise ajastu võitel. Kuid mida rohkem edasi, seda kiiremini omatakse kultuuri võõrtusi, seda energilisemalt kulgeb vaimne areng ja seda põhjalikumalt muutuvad kka usulised kujutelmad. Järgnise kahekss aastatuhandi arengu vaatlemine kinnitab seda väidet.

Vana-Idamaal võrsunud linna-tsivilisatsioon oli alustanud edasitungi Vahemere kallastmaadesse juba aastatel üks tuhat e.Kr. Tuhande aasta möödudes oli Rooma riik omanud domineeriva seisundi kõigi tuntud maade üle. Esimene Rooma imperaator Augustus võis valitseda võimutiiruses. Tema ajal viidi lõpule Püreneede poolsaare annastamine, algas idapoolsete Alpide ja Doonau ülemjooksu alade vallutamine ning alustatakse pealetungi germaanlastele. Reini ja Elbe jõgede vahelisse piirkonda luuakse 8.a. p.K.r. Rooma provints - Germaania. 309. Umbes 40 aastat pärast seda vallutati lõunapoolne osa Britanniast. 310. Kasutades Roomaimperiumi siseraskutusi ja nõrgenemist alustasid vähe hiljem vastupealetungi mitmesugused germaani hõimud - barbarid, kuni nad viimaks vallutavad Rooma linna ja likvideerivad Lääne-Rooma riigi.

Juba varem - I aastatuhande keskpaiku e.Kr. germaani hõimude ekspansioon Skandinaavia lõunaosast Läänemere lõuna rannikule ja sealt edasi Rooma riigi piiri ääres asuvatesse maadesse. See ekspansioon jõtkus I aastatu-

---

309. Vt. N.A.Maškin, Vana-Rooma ajalugu, Tallinn, 1962. lk.304-305. (Edaspidi: Maškin).
310. Sealsamas, lk.326.

hande algusel p.Kr. ning viis põhjapoolsed germaani hõimud vahetult kontakti Rooma (Vahemere) kultuuriga. Kuna lõunapoole asunud põhjagermaanlastel ei katkenud sidemed oma vana kodumaaga, siis nende sidemete kaudu ulatusid lõunapoolsed kultuuriveod ka põhjamaale, kus muu seas, kaudselt mõjutasid ka läänemereosa hõime, eriti Eesti elanikke. Sellest oligi tingitud kiire majanduslik ja kultuuriline tõus siin, sest läänemere kallastega oli tulnud Vahemeremaade kultuurilisse mõjusfääri. 311. Lõunapoolsete mõjutuste edasi andmisel läänemereosa hõimudele oli suur tähtsus baltide hõimudel ja Visla suudmealal asuvatel läänе-slaavlastel. Käsitatava ajastu viimastel sajanditel jõudsid siia Vahemeremaade kultuuri sugemed juba ida-slaavlaste kaudu, seda Ida-Rooma riigi osast läbi Mustamere. Samaaegselt oli kohapealse kultuuri enda areng loonud kindla aluspinna uute mõjutuste vastuvõtmiseks. Uus ja kohalik ei astunud omavahel võitlusesse, vaid organiliselt liitusid ning võimaldasid meie esivanemate ajaloos ühe suurima kultuuri tõusuaja. 312

a) Käesoleval ajastul muutus põllundus tähtsamaks majandusharuks, kusjuures endised peamised tootmisalad - kalandus ja küttimine - kaotasid oma domineeriva koha. Ajastu algul oli enamuses alatasu, kuid selle kõrval esines varakult juba künnipõllundus, kus kasutati veohärgade jõudu. Ajastu teisel poolel oli pii guti tarvitusel ramest sahateraga harkader, mis näitab künnipõlluduse hoogsat arengut. Kui pronksi- ja vararaua algusel elanikkond asus veel madalamates paikades veekogude ääres, kus sobivamad võimalused kalastamiseks, siis nüüd levivad asustused ühe enam mas hõrgetesse osadesse, kus viljakasvatusele on soodsamaid tingimusi. Paralleelselt viljakasvatusega edenes ka karjandus, juba II-III sajandil tuli tarvitusele heinamaiduvikat. Tootmise kasvuga seltsis ühtlasi elanikkonna kiire kasv, kuna põlluharimine võimaldas pealtoidust suuremale inimarvule.

b) Koos tootmise arenguga muutus ühiskondlik kord. Matmiskommete ja muististe iseloomu põhjal võib jälgelda sugukondliku korra arengut suurperedeks ja ajastu lõpuks, viimaste lagunemist osakorda üksikperedeks. Viimased ei ühinenud enam vereuguluse alusel, vaid moodustasid territoriaalsed kogukonnad. Endine hõimukord ja hõimuliidud asendusid territoriaalsete kogukondade liitudega - kihelkondadega ja maakondadega.

Seoses üksikperede tekkimisega eraldusid kogukonnast üksikud käsitöölised, kõigepealt sepad, kes oma käsitööga hakkasid üksiktarbijate vajadusi rahuldama. Kui enne kõik töö tehti suurpere liikmete poolt ja selle töövõi leidis ühist kasutamist, siis nüüd tekkis eraldatud tööalade alusel ärnemandus, mis ei kuulunud enam kogukonnale (suurperele) vaid üksikperele või üksikisikule.

---

311. Eesti ajalugu I, lk.81 (H.Moora).
312. Sealsamas, lk.121-122 (H.Moora).
313. Vt. Eesti NSV ajalugu I. lk. 42-46, 53-57, 61-64 (H.Moora); Moora, Eesti muhv, lk. 90-91, 104.

Vahetuskaubandus asendus kaubitsemisega. Nõnda jõukamate perede poolt kaubitseti ka kaugemate maadega ja keskustega, mis tõi maale uusi varasid, viimaseid kuhjusid üksikute perede kätte ja pani aluse varanduslikule ebaühtluse tekkimisele. Ühesgoelt kaubandusega hoognesid rõõv- ja sõjaretked naaberrahvaste alade le, mis omakorda tõid uusi rikkusi, eestkätt rõõv- ja sõjaretketest osavõtjate perede le.

Üleminekult põllunduse le suuremas tootmisaks vajalike tõõkäte arv. Enamalt sõjas vangistatud vaenlased surmati, nüüd viid need kaasa sõjavangidena ja kasutati kodus orjadena. Nii tekkis meie eestlastel orjandus. Mõkkuste ja orjade hankimise vajadus andis sõjakäikudele majanduslikku õigeloomu ja õhutas neid organiseerima ettekavatsetult. Sõdimine sai osa elanikkonnale eluviisiks. 313.

c) Endistel negadel peamised kokkupuuted teiste etniliste rühmitustega toimusid võõraste hõimude maale sisse tungimisel, kui mitte arvestada rahulikke lõbikäimisi sugulashõimude vahel, mis ikka aset on leidnud. Nüüd aga toimuvad need enamasti kaubanduslikel- ja sõjalistel retketel. Kaubanduslikud suhted viivad elanikke kontakti teiste rahvastega, nende eluviisidega, kommetega ja maailmavaatega, mis kõik avaldavad oma mõju endis tele tavadele ja kujutelmadele. Toimub võõraste mõjude rahulik, enam-vähem püsiv ja mõrkamata läbikanne ainud elanikkonna elu- ja mõtteviisile. Seda nimetatakse kultuuri difusiooniks. Sõjaliste suhete puhul on tähtsam osa sõjavangina saadud orjadel, kes vaikse mõjutamisega istutavad võõraid elemente oma orjastajate kodudesse. Sama teid mööda le vivad ka uued uzulised kujutelmad.

Tollel ajastul jõtkusid kokkupuuted lõunas asuvate balti rahvastega ja osalt ka, kas nende kaudu või vahenditult, läänе-slaavlastega. Viimast tõendab muude seas ka tolleaegne laensõna "turg", mis on saadud läänе-slaavlastelt. Suhted skandinaavlastega on jätnud mõnevõrra tagasihoidlikumaks, mida tõendab meilt pärinevate esemete vähesus arheoloogilistes leidudes. 314.

Aastatuhande teisel poolel jõudsid meie esivanemate maabruseese ida-slaavi sugu Kriviitši hõimud. Need matsid oma surnuid pikkadesse kõõbuskalmetesse. Kuna viimaseid on leida Tartumaa lõuna osas ja Võrumaal, siis võib oletada Kriviitši hõimude asumist ka nendele aladele. Viimast arvamust kinnitab keeleteadus, mille andmetel kagu-eesti murrakuis esineb rohkesti slaavi laensõnu ja nitmeid slaavipäraseid häälikulisi iseärasusi. Hiljemalt aastatuhande lõpuks assimileerus meilne slaavi rahvastik eestlaste sekka. 315.

---

314. Moora, Eesti rahva, lk. 98-99; Eesti NSV ajalugu I lk.60 (H.Moora).
315. Moora, Eesti rahva, lk.106-111.

Kuna üldisest lõunaeesti rahvastikust eraldusid esimesel sajandil p.Kr. Soomes asuvad hõimud ja esimese aastatuhande jooksul - vadja ja isuri hõimud, siis siin käsitlemegi ainult eestlaste, s.o. põhja- ja lõuna eesti hõimude usundit.

Asudes ajastu usundi vaatlusele toetume järgmistele alustele:

1) Kehtib teoreetiline oletus, et koos tootmisviiside muutumisega muutuvad samasugselt usulised vaated. Nii eeldatakse põlluharimise üle lõimud rahvaste juures n.n. põlluharimiskultuste tekkimist. S.Tokarev ütleb, et kuigi algelises kõblapõllunduse ajal oli juba põlluma jaduslik maagia, ja esimese põllunduskaitsevõimude uskumine, võib eriline põllunduskultuur kõne alla tulla üldjoones kogukonnas, kus on põhiliselt üle mindud põllundusele. Põllunduskultustesse kuuluvad loodusse- ja viljakuse haldjate austamine, hiiesse, mäe ja vihma jumaldamine ning põhadest paikadest ohverdamine. Neid vaatlesime juba eelmises osas algpõllunduse ajastut käsitades. S.Tokarev lisab, et põllundususundi kombestik on seotud põlluharimistõõde aegadega, viljakuse tõstmise tavadega ja ilmastiku maagiaga. 316.

2) Teise allikana on naaberrahvaste usundid. Siin tuleb tähelepanu pöörata ka ida-slaavi uskumustele. Endiselt mõjutavad balti ja skandinaavia usundid. Lõuna-slaavlaste usundlikke mõjutusi on raske määrata, kuna need on eristamata balti mõjudest.

3) Teatud võrdlusmaterjali pakuvad n.n. "Kreeka maarahva" uskumused. See rahvakild asus XIX sajandil end. Pihkva kub. Ajaloolisel ja arvatavasti oli jõgnus kunagisest eesti rahvastikust idapool Peipsi järve ning milline osamuses, peale Kreeka maarahva, assimileeriti slaavlaste poolt I aastatuhandel p.Kr. 317. Siiski sulgtult võõra rahva keskel säilitas Kreeka maarahvas oma algelise esimese aastatuhandesse ulatuvaid uskumusi.

4) Alates esimesest aastatuhandest p.Kr. on rahvausundi elementide kindlaks määramisel kasutada ka rahvaluule andmeid, kuna mõned vanemad rahvaluuleliigid, näiteks maagilised loikuslaulud, tavandilaulud ja ka matuse komsete ütlused põlvnevad vähemalt põllundusele ülemineku ajast. 318.

---

316. Tokarev, Ранние формы, lk. 286-287.
317. Moora, Eesti rahvas II, lk. 111-112.
318. Eesti NSV ajalugu I, lk. 52-53 (H.Moora); Eesti rahvaluule üle vaade. lk. 84-85. (Ü.Tedre).

1. SURNUTE KUJUTUS

Asudes ajastu uurid vaatlusele pakkuva kõige pealt andmete juures, mida pakub meile arheoloogia.

Selleaegsel ajastul maeti surnuid kivikangrutesse kivikirstude sisse. Nüüd kivikirstud on kadunud ja surnud maetakse otse kalmetesse, mis on piiratud suurematest kividest laotud ristkülikukujulise müüriga. Kalmete vahed on omakorda eraldatud kividega mitmeks osaks. Neid kalme nimetatakse tarandkalmudeks. Sinna maeti laibad põletatult tervete perekonnad kokku. Kagu-Eestis tuli põletusmatus tarvitusele alates II sajandist. Algul põletati laibad nõrgal tulel, kuid juba III sajandil tugeval tulel. Kirde-Eestis tuli põletusmatus tarvitusele alles III sajandil, kuid seal esines samaaegselt ka laibamatus, mis näitab endiste ja uute uuluste kujutelmade omavahelist võitlust. 319.

Kalmedes on leitud rohkesti ehteid, nende seas mitmeid tüüpe sõlgesid, käe- ja jalavõrusid ning sõrmuseid, mis valmistatud pronksist. Esemed on enamasti purustatud, s.t. "surmatud", et surnud väikseid neid kasutada ka teises maailmas. Ehted on peamiselt kolmnurga, risti, ketta või poolkuu kujulised. Kalur-küttide ajastule iseloomuliku looma ja linnu kujutiste asemel on need illustratud geomeetrilise ornamendiga. Need ringikesed, kolmnurgad, rombid, ristid jne. sümboliseerisid päikest, kuud ja teisi loodusjõude, millelt põlluharijad ja karjakasvatajad ootavad õnnistust oma saagile. Need leiud tõestavad kõrgemate loodusjõudude austamist ja laialdasi maagilisi uskumusi. Sümboolse ornamendiga ehted olid vahendiks õnnistuste ja haiguste eemale hoidmeks ning külluse ja õnnistuse saamiseks. 320.

Lõuna-Eesti tarandkalmete arvudel on leida keraamikat, mis tõendab, peiede korraldamist kalmete kohal, kuna Kirde-Eestis keraamikat ei esine, on see tõenduseks erinevatest matusekommetest eri hõimude juures. 321.

2. KLAASIA MAADAJA USKUMUSI

Kreenna maarahvast kõik kõige olulisem sajandi algul uurimas Oskar Kallas, kes avaldas nende kohta uurimusi. Nimelt olid nad õige usulised, kuid nende uskumustes olid mõrgatavad jäljed endisest paganlusest, kuid ka

---

319. Eesti NSV ajalugu I lk. 44-45 (H.Moora); Schmiedehelm, Arheoloogitseskia pamjatniki. lk.49,190; S.Laul, Virunuka tarandkalmed Võru rajoonis. ENSV Tead.Akad. Teimetised, Ühiskonnatead.seeria 1968.3, lk.349. (Edasp.: Laul, Virunuka tarandkalmed).
320. Eesti NSV ajalugu I lk.44-46, 51-52 (H.Moora); Selirand Tomisson, Läbi asutatuhandete.lk. 110-113.
321. Schmiedehelm, Arheoloogitseskie pamjatniki, lk.202; Laul, Virunuka tarandkalmed, lk.343.

hilisemast roomа-katoliku usust.

a) Väga olav oli neil surnute austamine. Hingedeseg nende juures langes liha võte pühadele, siis pandi õue peale väravа lähedale sõõgid surnute jaoks(pätt piima, juustu, v õid, liha, pirukaid jne.) Olid teidui kohal, algas perenaine surnud omaksеid nimepidi kutsuma. Kui arvati, et kõik on kohal, seisatati lühemat aega vaikselt. Siis saatis perenaine surnud esivanemad ja sugulased jälle tagasi oma paikadesse. "Üle jäänud" toidu sõi pere ise ära. 322.

b) Krassna maarahva koskel oli lehmemad ka loodus-kaitse viisude - isade ja emade austamine. Osa näist nimetati maajumalateks.

Aiamurgas - puhtas paigas elas aia-isa, keda austati ohvriandidega; nurme-isa annab viljale kasvamist, kuid oma osa on tal ka karja eest hoolitsemisel; eraldi esineb ka karja-isa. Nurme-isale viidi kolmel puhul ohvrit: 1) sõmikutalgu päeva hommikul, 2) kui kari kevadel esimesel karjapäeval koju tuleb ja 3) kui lehmad algas tiinusega. Oli tuntud veel kodu-isa, keda nimetati veel: külа-juma1, nurme kuldkuningas, hürbius j.n.e. 323.

c) Nendest haldjatest omas üks keskse tähtsuse. Teda tunti sajandi algul Pühа Tooma nime all. Algeliselt oli sellel kaitsevaimul teine nimi, kuid selle oli välja tõrjunud katolikliku pühaku nimi. PühaTooмas oli maajumal, kellest rahvale kõige enam oli jäänud mälestusi. Sünkohaks oli tal samuti paik aiamurgas, nagu teistelgi kaitsevaimudel. Üks päevaastas oli temale määratud, millal teda eriti paluti ja talle ohverdati. 324.

d) Krassaas oli ohvrikohaks aiamurk, mida nimetati "puhtaks paigaks". Seal austati maajumalaid palve ja anmetega. Aia nurgas kasvas kadakapõõsas, mille otte oli püstitatud kadakast rist ja samast puust teivas. Teiba ümber kasvas humal ja teiba ees oli kolm kivi, millede alla asetati ohvrigõõgi osad. Kuid oli ka eranaid, kus üks või teine "puhte paiga" ese puudus. 325. Mõnes külas oli igal talul oma ohvripaik, kuid teisel oli see ühine terve külale. Ohvripaigale võis ligineda ja ohvrit tuua ainult pereмees. Võrastel, eriti naiste tel, oli sinna minek keelatud. Kuid viimased võisid siiski kord elus sinna astuda, see siis kui noorik laulatuselt tuli ja perenaisena majasse asus. 326.

---

322. O.Kallas, Surnute austamine Krassna maarahva juures, Eesti Üliõpilaste Seltsi Album, V.1901, Jurjev, 1901, lk.72.
323. Kallas, Krassna maarahvas, lk.80-82.
324. Sealsamas, lk.76.
325. Sealsamas, lk.73.
326. Sealsamas, lk. 74.

Oli ka muid ohvrikohti. Neis kasvasid üksikud suured kased, kuused, põrnad või muud põhad puud. Nendel puudel piirdeaeda ümber ei olnud. 327.

e) Ohvriandideks olid toidu osad, mida viidi kas "puhtasse paika" või ohvripuu alla. Kriti oli levinenud n.n. kahjohver. See vana nimetus kindlasti esines esimesel aastatuhandel Eesti maa-alal. On aga teadmata, kas sarnaselt nimetati siin ohvriandi üldiselt, või siis tähendas ta ainult jooxmohvrit (hiliseamalt - õlleohvrit.): Kreeka maarahva juures tähendas see igatahes igat liiki ohvrit. Kahja viidi seal mitmetele maajumalatele. Oli tuntud "pärekahi", mis valmistati põhu Toomale; "hobuste kahi", sellele seas ka kolme tapetud kuke liha, mis viidi kevadel ja sügisel lauta sõnnikule ja põlvili paludes pakuti toiduks jumalale. Laudas toimetati veel "lehmakahja" ja "laudaste kahja"; "rehekahi" kaitses tulekahju eest, "nurmekahi" ja "rukkikahi" toodi viljakuse saavutamiseks ning "vihma kahi" abistas põua puhul. Kahja nimetus esines samuti kuni XIX sajandini Lõuna-Eestis. 328.

f) Kreeka maarahval oli ka pikse austamine. Usuti, et pikne on jumalik olevus. Ta on taeva jumal, sellepärast ta ei saanud ohvreid, viimaseid viidi ainult maajumalatele (haldjatele). Pikne tekitab kõuemürinat, kuid sama teeb ka "vaatsat". Viimane oli üheks pikse-haldja nimetuseks, nagu see oli ka eestlastel. 329.

Jaani päeva pühitsemises esineseid seal samuti omapärased tavad, kuid mandest edaspidi.

Kreeka maarahva uskumustes on palju hiliseemat - ristiusuaegset, näiteks risti asetamine "puhta paika" ja ohvripuude alla, kaitsevaimude - jumalate nimed nagu Toomas, Laurits jne. kuid siiski rohkesti vana muistse paganluse päramdit, mis iseloomulikud I aastatuhandele p. Kr.

Tuleb veel meenida, et kreeka maarahvas tõi ohvrit ikka neljapäevadel, mis vihjab I aastatuhande usundi suhetele Skandinaaviauskumustega.

3. VILJAKUST JA SIGIVUST TAOTLEVAD KOMBED

Kuna eestlaste põlluharimise kogemused saadi germaani rahvastelt, kas otseselt skandinaavlastelt või siis balti ja läänе-slaavlaste vahendusel, siis sellega seoses olevad uskumused on peamiselt germaania päritolu. 330. Siia

---

327. Sealsamas, lk. 75-76.
328. Sealsamas, lk. 83-89; Helia Keem, Kahjast ja kahja jootmisest. Emakeele Seltsi Aastaraamat VII 1961.a. lk. 86-90. (Edaspidi : Keem, Kahjast).
329. Kallas, Kreeka maarahvas, lk. 90.
330. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade, lk. 85-86, 88.

kuulub hilisema ajani säilunud komme esimesena või viimasena lõigatud viljavihku alal hoida kuni järgmise hooajani, tulupoisi nime all, või siia viljavihust valmistada alalhoidmiseks õlgnuku. Need olid viljakuse jõu kehastamiseks ja neis arvati asuvat viljakaitsevaim. Viimane oli paiguti tuntud ka viljaneitse, viljahundi, rukkihundi ja rukki paljaka nime all, millised nimetused on tõlgendanud germaanlastelt. Algeliselt oli see viljakaitsevaim hoatahtlik vaim, kellele toodi ohvrit ja kelle lt paluti viljale õnnistust. Nõnda nimetatud (vilja- ja rukkihunt, paljak) on hilisemal ajal omandanud kurjade koletiste kuulsuse, kelledega nüüd ainult lapsi hirmutatakse. 331

Viljaneitsi oli tuntud ka ida-slaavlastel. Sõna seal (poludnitsa) oli ilus kõrgekasvuline noor naisu valgeis rõivais, kes suvel viljalõikuse ajal kõndis põllupeenardel. Tšehhidel, poolakatel, serblastel ja sloveenidel on ka samad uskumused. Nei l esineb nüüd see viljaneitsi pahatahtlikuna, kes inimesi tülitab ja lapsi väljapõldu ära eksitab. Praegu ta kehastab mitte viljakuse kaitsevaimu, vaid suvist keskpäevast kuumust, mis võib välja kutsuda päikesepiste. 332.

Siin on suur erinevus germaani ja slaavi uskumuste vahel. Esimestel esinevad rohkesti mitmesuguseid viljakuse haldjaid ("rukki hunt" "rukki koer", "rukki siga", "rukki inimene", "kaera nõrelja" jne.), kuid ida-slaavlastel puuduvad need kõik, peale mainitud poludnitsa, mis pealegi esineb mitte viljakuse kaitsevaimuna, vaid kuritahtliku vaimuna. Võib arvata, et ida-slaavlastel endisest sarnastlikud kujutused põllundusest on unustanud või omandanud uue iseloomu. 333.

Ida-slaavlaste muistse usund ei ole avaldanud märgatavat mõju eestlaste esivanemate usundile, selle pärast ei käsita nende uskumusi pikemalt. Kuid viljakust ja sigivust taotlevas kombestikus on mõndagi, mille mõju võime oletada eestlaste rahvausundile.

Hoopiski rannajal tuli ida-slaavlaste laenuna läänemeresoome ja Saaremaale nõia nimetusena vühi, võlu, võ'l, seda sõnast "volhv" 334. Tõlgiselt väisase nimetuse päritolu ei ole veel selge. Siin otsitakse laenu keltidelt (kelt: "valah", "voloh" 'keltide end ise nimetus'), germaanlastelt (germ. "völva" 'naisennustaja') või kogunisoome-sugurahvailt (soome: "velho" 'nõid') 335. Vene ajaloolane S.M.Solovjov kirjutab "Slaavi volhvidest teame väga vähe, kuid ei ole kahtlust, et neendel on tihe side soome volhvidega, seda nende kahe rahva naabruses ja lähedus olekuga tõttu, peale selle, et pärast ristiusu vastu võtmist volhvid osasid paganluse ajal ja saalt tülitasid ristiusku vastuvõtnud slaavi rahvastikku. 336. Tõenäoline, sõna "volhv" ja ka ta mõiste võivad laenatud olla soome-ugri keeltest.

---

331. Vt. Eisen E M I, lk. 124-125; M.J.Eisen, Viljaneitsid, Eesti Kirjandus 1922. lk. 104-109 (edaspidi: Eisen, Viljaneitsid); A.S/aariste/, Mitmesugused riismed, Eesti Kirjandus 1922, lk. 864. (Edaspidi: Saaresto, Mitmesugused riismed 1922).
332. Eisen, Viljaneitsid, lk. 108; Tokarev, Religii v istorii. lk. 84.

Kui vaadelda viljakust ja sigivust taotlevat kombestikku, siis võib tähele panna, et paljude madalamal arenemisastmel olevate rahvaste juures maa viljastamist viiakse ühendusse ja sümboliseeritakse inimese enda seksuaalelu ga. Selliseid analoogiaid võime leida isegi antiikaja kreeklaste ja roomlaste arenenud usundites ja praeguse aja Indias ja Aafrikas rahvaste usulistes tavades. Kevadistel ja sügistel viljakusepidustustes püüdsid antiikrahvad väljendada loodusse ülevoolavat elu laulu, tantsu, kargamise, meeru ning ropendamise saatel sigimisega, prassimisega ja sugulise ohjeldamatusega. 327. Neid jooni elab edasi Lääne-Euroopa ja Lõuna-Euroopa karnevalides ja Mardi- kadripäevakommetes. Seda on leida ka eesti rahvusundi tavades, eriti Kagu- ja Kirde-Eestis. Neis võime oletada idaslaavi mõjusid, pealegi et on sarnasusi Uuralikutes kommetes.

Vene kirikupühak Pokrov'i peetakse seal abielu kaitsejaks. Alates pokrovi päevast (1.oktoober) kogunevad tüdrukud käsitöötuppa. Enne kokkutulekut käivad nad kirikust läbi, kus süütavad pühaku pildi ees küünla ja palvetavad, et peagi tuleks kosilane. Käsitöötoal liiguvad mõttetud ja kõnelused samas rada. 1.oktoobri ja 9.detsembri vahel on mitmeid kirikupühakute tähtpäevi, millal mõeldakse eriti abielu õnnele ja kaitsele. Tüdrukud ja naised tulevad oma vahel kokku, laulavad, tantsivad ja mängivad mänge, kus tähtsal kohal on pulmi taotlevad mängud. Nõnda kombed neis tuletavad meelde endiste paganlike naisjumalate pidustuste kombeid. Nendest tähtpäevadest on tähtsam Praskova-Pjatnitsale pühendatud päev 28. okt. Sellel päeval naised tööd ei tee. Selle pühaku kujud seisid peaaegu külakirikus, varemal ajal olid sambad Praskova-Pjatnitsa kujudega mistõttu. Neis kujutati naispühakut, vahest pastlatest talunaisena. Kujude ees naised palusid abielu õnne ja sigivuse pärast ning tõid sinna ohvriks villa ja puuvilla. Arvatakse, et Praskova-Pjatnitsa eelkristlikus ajas oli ida-slaavlaste paganausega viljakuse ja sigivuse naisjumal. 328. Tõenäoliselt oli kord viljakuse ja linnaharimise jumalannaks Nokos. Temast ja temale ohvrdamisest on teateid ka ida-slaavlaste seas. Võibolla et just Nokos oli ennekristlikus Praskova-Pjatnitsa eelkuju. 329.

---

332. A.Токарев,Религиозные верования восточно-славянских народов XIX - начала XX века.М.-Л.1957 стр.92/Токарев, Религиозные верования.

Loorits, Vanavara kultuuriloo teenistuses, lk.48.

335. Tokarev, Religiga v istoorii, lk.190.

334.

336. Соловьев,История России с древнейших времен,Tartu 1949, lk.23

337. V.Tronski,Antiik-kirjanduse ajalugu, (Edaspidi:Tronski, Antiik-kirjanduse ajalugu).

Токарев, Ранние формы,стр.331-332.

338. Чичеров, Зимний период,стр.40,42,44,53,56-58.

339. Лавров, Религия и церковь,стр.69.

340. Чичеров, Зимний период. стр.44.49.

Sügisel 4-14 novembri vahel peetakse kirikupühaku Kuzma-Demjoni päev. See pühak on samuti abielu õnne ja kodukolde kaitseja. Selle päev õhtul tulevad poisid ja tüdrukud ühiselt kokku, laulavad, tantsivad, mängivad, jõulu eriti pulmi iseloomulikke mänge, söövad, joovad, kannavad maskisid ja söidavad rodus mööda tänavaid pulmasõite. Neid õhtuid korralda vad tüdrukud, kes kutsuvad siis poisse.340.

a) Seletatakse, et Eestis piirkondadel asuvad Setus ja Kirde-Eestis esinevad naiste pidud olid laenatud venelastelt. Võinädala neljapäeval päevad Setu naised oma naistepühas (paabapraasdnik). See korraldati igas külas eraldi. Seal pressiti, joodi liikvust purju, toimetati salaja mitmesuguseid sigivust taotlevaid kombeid, "pühitseti" ('initsiatsioon') jne. Nõda nendele meestele, kes siis naistega sekka sattusid. 341. Paabapraasnik on tüüpiline slaavlaste mõjutusel arenenud sigivust taotleva maagilise pidustus, mis seisab üha nõuetes antiik-maailma tuntud bakhanaaliatega. Kirde-Eesti naistepühad selle vastu on rohkem karjapühad karjaõnne või siis põllu-ja naistekultuse maagiliseks mõjutamiseks, kuigi spetsiifilisi naistepidude jooni ka nende juures ei puudunud. Naistepühi peeti seal kas vastlapäeval või jüripäeval, viimasel päeval rohkem. Perenaised, pärast karja esmakordset väljalaskmist, lõkkid koos "lõpsikuid turrutama" ('loputama, leotama, kastma'), s.t. napsi võtma, laulma ja tantsima, et lehmad annaksid suvel hästi piima. Hilisemal ajal peeti pidu kohalikus kõrtsis, või selle juures murul. Kõige kuulsam naistepidu koht oli Taudi mõisa Tiisaku kihelkonnas. Sinna kogunes jüripäeval abielunaisi ligidalt ja kaugelt. Sõõdi kodunt kaasa võetud toitu ja joodi viina. Peol toimus ka noorikute naisekssaamisesse vastu võtmine, kus juures vastuvõetud pidid teistele naistele viina ostma. Peol lauldi ja tantsiti, varem torupilli, hiljem lõõtspilli ja kandle saatel. Selles oli lubatud pilliimees, sinuke oma pidul. Esines ka n.n. "võitegemine", milleks taoti võitegemise mõndidega vastu tühja tünni ise lauldes vastavat võitegemise laulu.

Siin on leida otseseid paralleele ida-slaavi kombestikuga, kuigi sellel taval on ka põlisseid oma rahvapäraseid juuri. M.Agricola oma psaltri eessõnas iseloomustab kevadisi "õkon vakkus" pidusid: "Ja kui kevadkülvi külvati, siis õkko joomaega joodi. Selleks toodi välja õkko vakk, nii jõi purju piiga kui ka vanaeit. Siis palju hüitegusid seal tehti, nagu mitõsti kuuldi kui ka nähti." 342.

b) Peatume veel kirmessi ehk kirmaski juures. Hilisemal ajal peeti neid sinult Setus. Seal need algsete lihavõtte pühadega ja kestsid terve suve kuni sügiseni kü-

---

341. Eesti rahvaluule viisidega, II, lk.25-26 (H.Tampere).
342. H.Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I, Slaavi-lähemate seoste ajaloost. Tallinn, 1965, lk.237-246. (Edasp.: Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I).

kide suuremate pühade ja kohalike kirikupühaku päevadel. Varemal ajal peeti kirmessi arvatavasti üle maa. Algliselt olid need noorte pidud lauludega ja tantsudega ning tingimata üllejoomisega. Neist võtsid osa ka vanemad inimesed. Suvel korraldati neid pühapäeva või laupäeva õhtupoolikul mõnes suuremas talus, kõrtsis või vainul. Teada on, et samasuguseid pidustusi peeti Kuusalus Lauritsa päeval (10. augustil). Balthasar Russow (1542/43 - 1602) toob oma Liivimaa kroonikas andmeid XVI sajandi kirmessidest kloostrite ja kabelite, eriti Pirita kloostri juures. Sinna tulid talupojad koos naiste, tüdrukute ja sulastega et pruuside, lauluga, torupilli mängides "mitte ilma tülita, riiuta, ja tapeliseta ja muu suure patu ja häbitööta". Nimi ise "kirmess" ehk "kirmask" on hiliseem ja tuleneb saksa "Kirchmesse" ('kirikulaat'). 343.

Valgevenelaste seas oli veel mõni aeg tagasi noorte koosviibimine tuntud sama nime all "kirmas". Seda peeti vastlapäeval, millal poisid ja tüdrukud kogunesid kõrtsu, kus tantsisid, jõid, rõõmustusid. Kui mõni poiss oli tüdrukuga seal kokku leppinud, siis sõitsid koos otse metsa ühe teatava tamme juurde. Kolm korda sõitsid üksteise tamme ümber ja see oligi rõnde laulatus, millele oli eelnenud abielu. 344.

Rendel koosviibimistel esines ikka tants ja ringmängud - tantsud. Hiliseemal ajal kuulus iidsete üldtuntud seltskondlike lõbustuste hulka, kuid algliselt oli neil maagilise ja rituaalse iseloom.

Vanimaks ja primitiivsemaks tantsuvormiks peetakse ringtantsu. Sarnasuguseina on olnud rituaalsed tantsud Antiik-Kreekas ja Idamaal. Vanade uuliste tantsude jooni on säilunud ka mõnes eesti rahvatantsus. Sellitena nähakse "Targa rohealuse" ka mõningaid imitatsioontantse (näit. "Harjutantsu", "Karutantsu") ning rõvedustantse, mis (viimased) arvatavasti sisaldavad rudimente kunagistest sigivustantsudest. 345.

Peale naistepühade ja kirmasside osavad viljakuse ja sigivuse kultuse jooni veel üle maa esinenud muud mitmesugused noorte koosviibimised ja Lõuna-Eesti ning Saaremaa omanegune "mängutoad". Märgatavaid viljakust ja sigivust taotlevaid maagilisi kombeid leiame mitmete tähtpäevade tavade juures, nagu mihkli-, martsi-, kadripäevade, vastla- ja jaanipäevade ning jõulu, setudel ja võrukeste ja Lõuna-Eestis lihavõtte tavades. Neid kõiki käsitame järgnevas osas kui vastleme põllunduskalendrit.

---

341. Eesti rahvaluule viisidega, II, lk.2546 (H.Tampere).
342. H.Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I, Slaavi-lõunaeesseoome suhete ajaloost. Tallinn, 1965
343. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. lk.81; Eesti rahvaluule viisidega, III, Tallinn, 1960. s.lk. 16 (H.Tampere) (Edaspidi Eesti rahvaluule viisidega III); Sisen A M II, lk.160-161; Balthasar Russow, Liivimaa kroonika I Tartu, 1920. lk.71-72 (Edasp.: Russow, Liivimaa kroonika I)
344. Solovjev, Istoria Rossii I. lk.287, märge 65.
345 R.Põldmäe, Rahvaloominguerituaalse rahvatantsu arengust Ida-Harju rannikul. Eesti Kirjandus. 1937. lk.800, 804-805

Viljakuse kaitsevõimudest peatume kolme juures. Need on Peko, Tõnn ja Metsis.

c) Veel kõige selgema sajandi algusel liikusid teated Peko kultusest. Setumaal oli see levinenud mitmes külas, kus sellel kaudu taheti saavutada õnnistust vilja kasvule ja karjale. Vana vurakorjaja Jaan Sandre on annud üksikasjalise kirjelduse Peko pidudest, selleks on valmistatud puust inimkuju ligi 50 sm kõrge. Kuju pealael on augukesed küünalde jaoks. Kuju hoitakse ühes küla talus, selle peremehe n.a. "Peko pappi" juures. Viimane on selleks ametis üks aasta. Antud küla Peko austajad, meest 20 - 30, moodustavad suletud salajase rühma, kuhu teistel, mittepühendatutel, ei ole juurdepääsu. Ka kõik Peko kultusesse ja selle pidudesse kuuluvad asjaolid hoitakse saladuses.

Tähtsam Peko pidu peeti Peko pappi talus ühel oktoobrikuu kuuvalgel öösl. Kõik naised on talust eemaldatud, meed pidutsevad koos teiste külanaistega oma vahel. Mehed tulevad nüüd kokku, igaüks koos leivakotiga, kus kaasas tingimata ka seapõkki. Mehed astuvad üksikult laua juurde, kuhu asetatud Peko kuju põlevate küünaldega, ja söövad, teistele selga pöörates, kaasavõetud toitu. Kui kõik on söönud, võtavad mehed üksteisel käest kinni ja hakkavad ringis ümber kuju käima, ise karates ja lauldes. See kestab paar tundi. Siis tormavad kõik rõõmsal viisil välja kuuvalgesse õhtusse, kus algab möll ja rüseleming. Kes selles madinas ennast esimesena veristada laseb, see on järgmiseks aastaks uus Peko papp. Peko pidustusi peeti samuti mõlipühade öösel, veel viidi kuju välja jaanipäeval ja külvipäeval ning võeti kaasa küünalapõlemisele võidusõidule. 346.

"Eesti Rahvaluuleenduses" (V 1936, lk.662) teadud seletuse järgi olla "peko" algselt tähendanud mingi söödava toime (osja või odra) nimetust, mille vihku on säilitatud vilja elujõu kohastiseks läbi talve, ja millisest toimingust Setumaal on arenenud eriline pekokultus. Viljavihk on seal muutunud kujuks, milles asuvat viljahaldjas. See seletus on liiga kitsas, kuigi arengu käigus viljavihus kohastatud elujõust kujuse peitunu viljahaldjani on põhiliselt õige. Peko nimi ja kultus ei ole ainult Setumaal. Kultuse algallikaid on otsitud valgevenelaste ja mordvalaste juurest, kus on tuntud väga sarnaseid kombeid suure põhu vahaküünla juures. Mordvalastel oli samuti meestest, vahest ka mõlemast soost liikmetest koosnev salajane ring "vonnastus". Viimane kogunes pidutsema, selleks sõõtasid õhtutoobril põhu vahaküünla (mordv."štatel" "šta" 'vaha', "tol" 'tuli'), kus juures palvetasid ja palusid viljale ning karjale õnnistust ja kaitset tulekahju ning suude õnnetuste eest. Mordva ja Valge-Vene küünal (Viimane -"bratskaja" või "mirovaja svetsa", 'vonnastuse või kogukonna küünal') viiakse ühendusse kreeka-katoliku kiriku pühitse-

---

346. V. Kiparsky, EM I.lk. 128-132; O.Nõmm, Materiaalne Peko, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX -X, 1934. lk. 178, 188-189 (Edaspidi: Nõmm, Materiaalne Peko),

tud ühtlaga. Slaavi rahvausundi uurijad D.Zelenin arvab, et need vendlusringidon alguse saanud poolkiriklikest seevendlustest, kes valmistasid Volga-Venes ja Ukrai nas kirikuühadeks seejooki. Peko kultust on püütud ühendusse viia nende idapoolsete kommetega. 347. K.Krohn seevastu seostab setude Peko't Islandi Byggvir'iga, keda peeti viljakuse naisjumala Freeja teenijaks. Nüüdri tähendada "bjugg" rootsikeelses otsa. 348.

Nagu edaspidi näeme esineb sarnane viljakuse kultus Eestis mujal, kuigi erinevate nimede all. Ka nimetus "Peko" ei ole lõunaeestlastele võõras. Turu piiskop Mikael Agricola oma "Psaltri" eessõnas (1661) toob karjalaste jumalatest seas "Pellon Pedro ohran caswan soi"'. 'Põllu Peko odra kasvu edendas'.349. Rootsis Virmalandis n.n. "metsaseomlaste" juures oli ka Peko nimeline kultus. Peremees seal oma küllvi palus Pelopekkoa't ('Põllupekat'), et see annaks viljale kasvu ja hoiaks oma hoole all põldu. Põllupekole ohverdati hõberaha, lõikuse ajal visati temale viimane vihk. 350. "Kalevalas" esineb viljakuse kaitsevaimuna Pellervoinen ehk Pellervo kultus, mis omas muistses karjala usundis suure tähtsuse. Sedanimetust tuletatakse sõnadest "pellawa" ('lina') või "pelto" ('põld') 351. Kuid seto nimi "Peko" arvatakse tulenevat eesti muistsetest seaniredest "Peko või Paikima. 352.

Peaaegu siiski ülemaks oletada Peko kultuses kohaliku viljakuse ja sigivuse kultuse muistseid kajastusi ning endiste uurijate, nurmenaade ja viljaaitside austamise ning viljakuse kaitsevaimude usundi sugemeid. 353. Kuid Setumaal on temaga tunginud sõndagi hilisematest idakiriku kommetest, nii küünalde põletamine ja nende pühaks pidamine. Võib isegi sealt laenatud olla Peko kummardajate ringi sulgtudiseloom. O.Loorits tuletab küll setude Peko salajasi rühmituri viikingiaegsetest killadest ja nendega ühendatud seisnud ohvritalitustest. Kuid oma hilisemates vaadetes üldiselt omistab selle kolm põhimõtet: 1) kõige algupõrasem - soomeugrilise surnutepõhja hõimuvanema austamiseks, 2) germaanlastelt laenatud viljakusmõtteorium ja 3) hilisem vene laenatud vennastuskülaline pühitsemine. 354. O.Loorits ühendab algliat surnutepõhja viljakuse maagiaga ja näeb Peko kujus esivanemat, kelles keskendatud hõimu elujõudu püütakse kasutada viljakuse suurendamiseks.

---

347. Mänk, Materiaalne peko, lk. 194, 196, 199-201.
348. Simon, E K I lk.132.
349. Samasama, lk. 132.
350. Lauri Kettunen, Vanalapsi Suomalaisten uskomuksia, taruja ja taikoja. Suom.Kirjallis Seura, Helsinki, 1938.lk.45-46. Tsit.Ülmar Pärn,Eesti Kirjandus, 1936.lk. 488.
351. Kalevala, 1969.lk. 370 (A.Annist).
352. H.Palli, Mida kõnelevad isikunimed eestlaste uusat XIII-XIV sajandil. Religioon ja ateismi ajalugost Eestis I Tallinn 1961. lk.110 (Edasp.Palli, Mida kõnelevad isikunimed).
353. Mänk, Materiaalne Peko, lk.201.

d) Muudest aladest põlliste metsadega ja jõgedega eraldatud Võndra maile oli säilunud veel kõrsolõ va sajandi esimestel aastakümnetel teine viljakuse kultus - ohverdamine Tõnni vakale. Selle kultuse jälgi on leitud ka Torist ja teistes naaberkihelkondades, ka mujal.

Tõnni vakk oli tehtud kas kasetohust, peergudest või puust. Vaka seest oli väike riidest nukk - Tõnn, omapärasti oli ta seest, - harva ka naisterõivastes, ja vaha küünal. Kuju oli mõnikord tehtud vahast. Vähest puudusid vakas kas kuju või siis küünal - oli ainult üks neist. Tõnn tehti omapärasti kolmel neljapäeva õhtul, varjatult, alasti vanaeide ja vanaeide poolt. Küünalaks koguti kirikuküünaldest otsi. Kuid oli ka muid Tõnni tegemise viise. 355. Tõnni vakka pandi ohvriandena igast uudsest: värskest õlest tilgake, tükk esimesest leivateost, terad rehepõksust, tükk liha, kanga otsast räbake, kevadel, loomade karjamaale saatmisel, mõned karvad või kild sarvest, lõpsi tulnud lehmalt tilk piima jne. Tõnisõpe val peeti Tõnnile suur põha. Selmise päeva õhtul viidi vakk lauta laua peale ja süüdati küünal põlema. Lauale toodi toitu, mida seal ühiselt söödi. Pärast sööki võttis pereemees küünla ja kõrvetas igal loomal pisut karva ning ütles: "Sõrukesed alaspidi, sarvekesed ülespidi!" Või siis upitas ta Tõnni igale loomale selga sõnadega: "Tõnn üppab, Tõnn kargab, Tõnn vaatab veiste järele." On väikesi erinevusi sõnades ja kommetes. Vähest tegi neid kombeid ka pereneime. 356.

Mõnel pool peeti Tõnni vaimulikeks olevuseks ja arvati teda asuvat kivivaredes või muudes põhadõs paikades, kuhu temale ohverdati. 357.

Mõõdunud sajandi esimesse poolde esines Tõnni vakk peaaegu kõigis Võndra vanemates taludes. Selle nähte vastu hakanud võitlema 1841.a. Võndrasse kirikuõpetajaks tulnud Karl Körber. Viimased teada olnud vakad hävitanud õpetaja Ernst Sokolowsky kuuskümnendatel aastatel. Kuid R.J.Eiseni andmetel olla üks talus ohverdatud Tõnnile veel 1932.a. 358. Sama tõendab ka üks 1967.a. tede, mille järgi Tori ümbruses veel pool sajandit tagasi Tõnnile viljakasvu ja karja edustamiseks ohvreid viidi. 359.

Peale Tõnni (ka "Tõnn isake", "Tõnn Issake") on rahvas nuum esinenud selle kultuse pühakuna veel Pelli ja Penn. Esimese kohta arvab R.J.Eisen, et see on antud "ebajumal" Tõnnile piibli "Pelli" eeskujul. 360. Pelli on tuntud ka A. Saarestel, kes arvab selle olevatki esialgse ja õige eesti jumala nime, mis hiljem muutunud Tõnnikse. 361. Viimane arvamine ei ole küll millegiga tõestatud. Harva esineb "Penn" on ilmselt saadud vareme "Pelli" eeskujul.

---

354. Eesti rahva ajalugu I.lk. 163 (O.Loorits); Anniste, Moora, Teos eesti rahvausundi uurimise alalt, lk.605.
355. Dr.H.Weske, Meisiaruanne 1879. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat, 1879. Tartu. 1879.lk.37. (Edaspidi: Weske, Meisiaruanne 1879); R.J.Eisen, Võndra Tõnn 1932. teadete valgustuses, Tartu 1933.lk. 16-18. (Edaspidi: Eisen, Võndra Tõnn).
356. Weske, Meisiaruanne, 1879, lk.36; Eisen, Võndra Tõnn. lk.27-30.
357. Eisen, Võndra Tõnn, lk. 12 - 13.
358. Sealsamas, lk.41 -42, 46; Weske, Meisiaruanne 1879, lk.40.

Nimekuju "Tõnu" on ühendatud roomа-katoliku pühaku Antoniuse (+356) nimega. Vanimast kultusest Eestis leiame andmeid juba 1428.a. 362. Nimi "Antonius" on siin muutunud alguses "Tõnniuseks", see "Tõniseks" ja siis lühenenud "Tõnniks". Sidemetele Antoniusega viitab Tõnni pea korraldamine just tõnisepäeval. Ajaloolane A.Põrk ühendab Tõnni kombestiku surnud esivanemate austamisega ja tuletab Tõnni nime Tooma nimest. 363. H.Palli peab Tõnni nime eelkristlikeks paganausunegaist eesti nime Tõnu, mis kirjalikes allikais ei esine ka Taino, Tauno ja Dawni kujul, samuti nimes Thoimodas. Ta arvab, et nimi Tõnn võis kujuneda ainult Antoniuse kui ka Toino eeskujul. 364. Aastal 1453 Väljalas Tõnija külla nimekuju (Tonnyegalli 'Toni-jõe(l)') alusel peetakse nime Tõn muistseks eesti nimeks, kuna nii vana külanimi ei luba eeldada tema kristlikku päritolu. 365.

Laskumata omapoolsetesse sõnaseletustesse väidame, et Tõnni kultusel on niipalju sidemeid pühaku Antoniuse kultusega, muude seas ka katolitkliku püha küünla austamises, et võime nentida Tõnni kultuse aremenist viimasest. Mis puutub Tõnni nimesse, siis see igatahes vist eesti kaitsevaimu nime ei ole. Kuid peale hilisemate ristiusulis te elemendide on Tõnni kesmetes tugev eestipärane ja muistsetel uskumustel põhjanev alus. Siin kohtame jälle põllunduskultuse kaitsevaimu, kes kindlustab viljakuse ja sigivuse põllule ja karjale. Põlime on ohvrianne toomine esimesest uuesest põllu-, karja- ja muudest saadustest, mis ühine kõikidele viljakuse kultustele. M.J.Eisen arvab, et alguses esines Uku vakk, kuhu ohvreid viidi, ja alles katoliku ajal omas ohvrivakk teise nime. 366. Soome teadlane A.Korhonen ei tunnista küll Uku nimelise vaka esinemist eestlastel. Sellegi poolest vastamata on M.J.Eisenil seisukoht sisuliselt õige. Ohvrivakk kui niisugune kuulus eesti muistsesse põllundususundisse.

---

359. Suviseid ekspeditsioone, ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1963, 4, lk.407.
360. Eisen, Vändra Tõnn, lk.11; Eisen, Pell, Eesti Kirjandus 1926, lk.204; Tanning, Salme, Eesti murded I. Mulgi murdetekste, Tallinn, 1961. lk.104-105 (Edasp. Tanning, Mulgi murdetekste)
361. A.S/aaresto/ Mitmesugused nimed, 1.Tõnn ja Tõnni vakk. Eesti Kirjandus 1921. lk. 392.
362. M.J.Eisen, Eesti Mütoloogia, II, Eesti uuem mütoloogia. Tallinn, lk.7 (Edaspidi: Eisen E M II).
363. A.Põrk, Tõnise päev, Tõnni vakk, ja Tõnni jumalus, Eesti Postimees, 1903, nr.94, 95, 99.
364. Palli, Mida kõnelevad isikunimed, lk.110.
365. Ena Koit, Väljala kohanimed, Emakeele Seltsi Aastaraamat VIII, 1962. Tallinn, 1962. lk.236-237.
366. Eisen, E.M.II. lk.74.

e) Viljakuse ja sigivuse kultuse jälgi leiame ka lõuna- ja põhja-Pärnumaal Audru, Hanila, Karuse ja eriti Kihnu kihelkondades n.n. metsikukultuses. Kihnu kiriku õpetaja Heinrich Göseken'i (1645–1705) 1694.a. teate põhjal avaldatakse raamatus "Denkschriften der russischen geographischen Gesellschaft zu St.Petersburg. Erster Band, Weimar 1849, lk. 464 järgmist: "Ebausuliisi tempe teevad talupojad ka vastlapäeva õhtul. Siis teevad nad õlgedest puusliku, pistavad selleesse terava puu ja ehivad õlgedest esimesel aastal sehe, panevad õlgedele põhe vana kübara või mütsi, panevad õlgedele sehekuue ümber; teisel aastal ehivad nad õlgedest naise, panevad põhe vana valge tanu, selga vana naisekuue. Siis kannavad nad puusliku õhtul pimedas välja metsatukka ja seovad selle puulatva. Selle tegevusega peavad nad seda ebausku, et vili, põlluvili ja linnahästi kasvaks ja õnnestuks. 367. Pärnu rae komisjon pani 1680.a. kirja Lemmetsa külast Lauri Andrese naiselt Maarjalt saadud metsikuviisise laulu, mis on järgmine:

"Hällime Mõtsa õllada
Metzike Mõtsa minnda
Sarra usse satada".

Laulu tekst ehk kõlaks tänapäevaselt:
"Õlgne metsa õletada (=saata),
metsik metsa minetada,
sarapuusse (=sarapikku) saata". 368.

Seda õlgedest kuju nimetati metsikuks, mõnel pool ka maakuningaks. Mõnedel andmetel oodati kujult ka õnne karjale ja kaitset metsloomade eest. Metsiku kuju valmistati vahest vanadest riietest, seda ka uusaasta päevaks ja veel muil aegadel. Kuju oon tantsiti, hullati, ehverdati ja mõnikord viidi kuju võõra mõisa maale, et sinna lõheksid kõik õnnetused. 369.

Metsiku nimeõ tuletatakse sõnast "mets" ja ühendatakse muistsete isikunimedega : Metsi, Meco, Meczkuk. Alguses ehk tähendati sellega metsas asujat, siis metsa, vaimu ja hiljem viljakuse kaitse vaimu. 370

---

367. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.70.
368. H.Laaksaam-H.Anderson, Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Kultur aus dem Jahr 1860, Tartu 1934, lk. 5. Tsit. Eesti rahvaluule viisidega II Eestanud H.Tampere, Tallinn, 1960, lk. 23–24 (Edaspidi : Eesti rahvaluule viisidega II).
369. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk. 73; Hisen, E M.I, lk. 122–123; H.Treumuth, Maakuningas ja mõngutõad, Eesti Kirjandus 1932.1, lk. 18–19 (Edaspidi Treumuth, Maakuningas ja maagutõad).
370. Hisen, E M I lk.123; Palli, Mida kõnelevad isikunimed, lk.110.

Samast kultust leiame ka soomlastel, kus kaitsevaim on tuntud Käkri (Kerki) nime all, ning Saksamaal, kus seda kommet nimetatakse talve või surma Ise kandmiseks. 371. Vanelaste seas Kuzma-Demjani päeval (1.nov.) teevad tüdrukud oma piduõhtul kuju, pelleks pannakse mehe pükside ja särgi sõlgi tihti, teevad otsa pea ja kannavad kuju metsa, kus võtavad sõled välja ja tantsivad nendel. 372.

Ei ole mingit kahtlust, et metsiku kombes kajastuvad põllundususundi uskumusi ja need kombed ise on väljakuse ja eigivuse kaitsevaimule pühendatud. Siin ei leidu isegi hilisemaid ristiusust mõjutatuid elemente. Ka puudub alus seda pidada hilisemaks saksa laenuks.

f) Mulgimaa, eriti Tarvastu ja Karksi kihelkonnad, on olnud rikkad ohvrikohtade poolest. Siin on esinenud pühad aiamurgud, rohkesti ohvrikive, ahvrvarsi jm. Tarvastus on need tuntud peamiselt ahikotuste nime all. Seal käidi ahtamas, eriti tõnise-, jüri- ja hingede päeval õhtuti. Ahikotusteks nimetatakse paiguti metsatukki, üksikuid puid, põõsaid, ka kive, kivihunnikuid, ahvrvarsi, mis leiduvad koldumadaa, koplites ja mujal. Peasegu igal Tarvastu talul oli oma ahikotus, peale selle veel ühine ühe või enam külade peale. 373. Ahikotustele ohvriandide viimist nimetati ahtimiseks. Sõnade "ahtima" ja "ahikotus) päritolus uurijad ei ole ühisel arvamisel.

Ahikotused arvatavasti olid muistsete isade matusekohtadeks, sellega nende kombestik kuulub surnute- ja esivanemate austamise alla.

Karksi kihelkonnas usuti, et tapusemadas ohvrikivide juures elab kodu kaitsevaim Pell, kellele viidi andeid uudsest lõikusest ja muudest saadustest. 374. Karksi Pelli püütakse mõnelt poolt ühenduses viia Vändra Tõnisga. 375. Kuid siiski näib, et tal on lähemaid seoseid surnute kultusega. Märgata on Pelli muutumist kurjategijakuks vaimuks, sellega ehk on siis põhjendatud tema nime tulletamine piibli Pellist. 376.

---

371. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, 73,139; Eisen E K I, lk.122.
372. Tshitsherov, Simni period, lk.51.
373. Eisen, E K III, lk.100; M.J.Eisen, Ahikotused, Eesti Üliõpil.Seltsi Album VI 1901, Jurjev, 1901, lk.85-89; Teateid ahikotustest teeb Oskar Loorits, Mulgimaa ohvrikohad, Õpetatud Eesti Seltsi kirjad III, "Kalevite maalt", Tartu, 1935, lk. 257-272. (Edasp.: O.Loorits, Mulgimaa ohvrikohad).
374. Tanning, Mulgi murdetekste, lk. 90-91, 104-105; Loorits, Mulgimaa ohvrikohad, lk.272-279.
375. M.J.Eisen, Pell, Eesti Kirjandus 1925.lk. 204.
376. M.J.Eisen, Pell, Eesti Kirjandus 1925, lk. 204.

Jälgsime vanu eestlaste asjandusse või veel vanemasse aega ulatuvaid uskumusi seal, kus meile kohta veel andmeid leidus. On mõistetav endiste uskumuste säilumine võõrkeelse rahvaga segunenud Setumaal ja metsadega eraldatud Lõuna-Pärnumaa piirialadel. Ümbruskonnast eraldatud olukord annab võimaluse vanade maailmavaadete säilimise põhjuseks. Küsimust aga tekitab endiste uskumuste kujutelmade leidumine kultuuriliselt arenenud Mulgimaal. Võime püstitada oletused. Mulgimaal on levinud peamiselt üksiktalulise asunduslaad. Teistest eraldatud ja metsa-maasiivõesse peidetud taludes võisid rahvauskumused segamatult edasi elada. Pealegi on Mulgimaa eesrinda asunud alles eelmisel sajandil koos seal suurema linnakasvatuse algusega ja sellest tingitud majandusliku tõusuga. Enne seda oli Mulgimaa viljakasvatuses põhja- ja Lõuna-Eestist taga. Lõuna-Eesti leetunud muldadel ale- ja kültisepõllunduse ajal, tarvitatses tollaegseid primitiivseid põlluharimisriistu, oli põllundus madalamal astmel ja majanduslik elu vähem intensiivne. Alles uute adratüüpide tarvitusele võtmisel, mis tagas sügavama künni, paranes maa viljakus. 377. Vanad usulised kujutelmad säilisid Mulgimaal ajast enne majanduslikku tõusu. Viljandimaa omapärа seisneb veel selles, et sajandite jooksul on siia ümber asunud suur protsent võõrast rahvastikku. Rootsiaegse 1638-1641 aastate revisjoni järgi oli Viljandimaal keskmiselt üle 10% võõrast rahvusest perekonni, nii Tarvastu kihelkonnas 10,6%, Põltsamaa kihelkonnas isegi 29,2%, Karksi kihelkonnas oli neid küll ainult 5,8%. 378. Need, peamiselt venelased, mordvalased, lätlased, poolakad, sakslased, sulased peaaegu täielikult ära sulasid, kuid tõid ja jätsid vastavaid rahvakultuuride oma usulisi vaateid ja kombeid. Nii võime osa Viljandimaa hiliseimaid usulisi kujutelmi omistada võõrastele etnilistele elementidele.

---

377. Herbert Ligi. Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI - XVII sajandil, Tallinn, 1963. lk. 116-118 (Edaspidi: Ligi, Põllumajanduslik maakasutus).

378. Eesti NSV, Viljandimaa, Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus I. Üldosa, Tartu, 1939, lk. 275-276. (Edaspidi: Eesti NSV, Viljandimaa).

4. PÕLLUNDUSKALENDER. TÄHTPÄEVAD JA AJAD

Rahvakalender on põlluharijate ja karjakasvatajate töökalender, mis baseerub sajandite vältel toimunud tähelepanekutele loodusest ja selle seostest põlluharimise, karjakasvatamise ja sesooni kaluri ja küti sesoonsete töödega. Kuid rahvakalendri aluseks on ka põllundususundile põhjapanevad asutasegadega seotud uskumused ja tavad. Paljudel põlluharijatel ja karjakasvatajatel rahvastel on põllundusKalender väga sarnane. Nii leidme ühisjooni eestlaste ja vene laste põllekohastes uskumustes ja tavades. Kuid sellega meie ei saa nentida nende üksteisest laenamist, vaid ühised tööd, ühine töörütm ja ühised kliima iseärasused loovad ühise kalendaariumi ja koos sellega üksikute tähtsegadega seotud ühised uskumused. Seldu ei eita mõningaid paganlussaega kuuluvaid laenamisi ka läänе ja lõuna poolt. Hiliseм rahvakalender sisaldab sellе vastu rohkesti laenusid ristiusu ideede ja kombestiku maailmast, mis saadud emamuses katoliiklikul ajastul. Siia kuulub peaaegu terve meie kalendaariumi nimede loetelu.

Põllutöödest võljudes jagunes eesti rahvakalender kaheks osaks: suviseks ja talviseks pooleks, millede piiripunktideks olid jüripäev (23.apr.) ja mihklipäev (29.sept.). Edasi jagunes aasta jõrgude järgi: küünlapäevast jüripäevani, jüripäevast jaanipäevani, jaanipäevast mihklipäevani, mihklipäevast jõuluni ja jõulust küünlapäevani. Nende tähtpäevade vahed arvestati nädalatega. Nende meelespidamiseks oli öpitud päevi vastavad salmikesed. Nii talvise poolaasta nädalate kohta käivad read:

Mihklist kuus marti,
Mardist kaks kudriase,
jõulust kuus küünlapäeva,
küünlapäevast kümme kündi.

KEA II 179,95 / Norma 379.

Juba vanal ajal olid kasutusel n.n. sirvilaud (ritmid) - kepid või lauakesed, kuhu lõigetega olid märgitud nädala- ja tähtpäevad. Iga kuu kohta oli oma lauake või kepp. Sirvilaud olid tuntud kõige rohkem Saaremaal. Sellest seletatakse nende laenamist Skandinaaviast. 380.

Aasta algus oli paljude rahvaste juures erinev. Roomа kalendris algas aasta 1. märtsil, Venemaal enne reetor I aegset kalendrireformi oli aasta algus 1.septembril, Põhja-Euroopa põlluharijad rahvad - keldid, germaanlased ja ka eestlased lõpetasid aasta sügisel lõikustöode lõppedes. Eestis algas siis uus aasta mihklipäevа- mardipäeva ümber. 381.

---

379. Eesti rahvaluule viisidega II, lk.9.
380. O.Kõnk, Rahvateaduslik ülevaade, Eesti Ü Saaremaa, Tartu 1934, lk. 157.
381. H.Tampere, Vanast rahvakalendrist ja aastavahetusest, Rahva Hääl, 1965.1.jaan.lk.3.(Edasp.Tampere, Vanast rahvakalendrist).

Arvatavasti oli eestlastel neljanädalane kuu, sellega oli aastas 13 kuud. Seda vaadet kinnitavad ka leitud sirvilaud, mis koosnevad 13 lauakesest. Praegu kalendris esinevad kuude nimetused on kõik võõrapärased. Rahvasuus esinevad samaaegselt iga kuu kohta veel mitu nime, kuid ükski neist ei pärine pagnalusajast, kui vast ehk kooljakuu (november) ja jõulukuu. Mõõrikuu on hilisem laen alamsaksakeelest. Nädalas oli ikka 7 päeva. Sõna "nädal" on laenatud venelastelt, kus see (nedelja) 'mitte tõötada') tähendas pühapäeva, millal ei tõõtatud. Kuid nädalapäevade nimed ei ole saadud sealt. Nende ja laupäev on tulnud alamsaksa või rootsi keelest, teised omavad järjekorda tähistava nimetuse.

Kuistsete tähtpäevade nimetused on samuti teadmata. Nendeks võiks arvata ehk järgmisi: jõulud, hingedekorjuse-, künni-, karuse- ja kolletamispäevad. Hiistiusu tulekul said endised kalendritähtpäevad uued kristlikud nimetused. Ühtlasi endised tähtpäevad nihkusid oma kohtadelt ligemal asuvatele kristlike pühakute nimepäevadele.

Üksikute aasta jaotuste vastlusele asudes algame sellega muistse aasta oletatavast uueaasta-päevast - mihklipäevast.

a) <u>Mihklipäev vast jõulutemi</u> oli seotud hingedeaja uskumustega.

Põllutöödest tekkel lõppes <u>mihklipäev vaga (29.sept.)</u> sellel päeval tööd ei tehtud. Põha puhuks olid pruulitud õlled ja õpetud lambas. Algselt ohverdati see. Hilisemal ajal toimus söömine ja joomine mõnes kihelkonnas ka kalmistul. Kuusalus ja Pärnumaal põletati mihklituld, sellest on teateid ka Soomest. 382.

Mihklipäeval käis külarahvas ükshaaval võõrsil. Selle päevaga algasid ühtlasi <u>noortekoosviibimised</u>, mis kestsid ligemale jõuluni või mõnes paigas kuni vastlapäevani. Noortekoosviibimised olid algselt tütarlaste käsitöötuba, kuid koos sellega laulu-, tantsu- ja mängude õhtud. Nende tõeliseks ülesandeks oli aga võimaldada noortele omavahelist läbikäimist ja nad said kohtadeks, kus noormehed naisi valisid. Need koosviibimised ulatuvad kaugesse aega ja olid seotud mitmesuguste usuliste tavade ja kommetega. Eestis olid need tuntud mitmete nimede all:

---

382. Eisen, E M II, lk.38-40; Eisen, E M III, lk. 122.
383. Eisen, E M III lk. 167; Eesti rahvaluule Ülevaade, lk. 362-363. (H. Viidalepp); Herbert Tampere, Ülevaade Kuusalu kihelkonnast ja usundeist ning rahvaluule kogumisest asundeis. Vana Kannel III Kuusalu vanad rahvalaulud I, Tallinn 1933.lk.22.

põhja rannikalal olid "jõguõhtud", Kesk-Eestis - "kildsaunad", Saarja-Magdaleenas - "ohasaun", Lõuna-Eestis - "mõngutoad", Setus - "istjatsed", Kihnus - "ülalistumised", Kirde - Eestis, - "ehalkõimine". Vadjalased tundsid neid "istjate" nime all, soomlased - "jakosika", vepslased "suprjatki", "posidelki".

Mõnikord oli eriaga-alade kooskõimiste kommetes suuri lahkumineku, kuid kooskõimised toimusid kõik ühel ajavahemikul ja kõik põhjendasid enam-vähem ühiselu hingedousule. Kõige suurem ühendu hingedega oli jõguõhtutel (ka jõgunes, jõuseg, jaoõhtud), mida peeti peamiselt Kuusalu kihelkonnas. Seal kogunesid mitte ainult noored, vaid ka vanad - mehed ja naised, kuhugi tallu, kus võeldeti seega "vanaviisi jutte" ajades, mõistatusi mõistes, lauldes ja naljatades. Õhtul tööd ei tehtud, ainult tütarlapsed võisid veinevakka valmistada. Mõra ja kõra oli keelatud. 383.

Rohkem noortekooskõimiste iseloomu omasid kildsaunad (kild saun), milliseid on peetud mihklipäevast mardi- või kadripäevani. Need toimusid laupäeva või neljapäeva õhtuti ja olid vallaliste kokkutulekud. Algiselt olid need tütarlaste käsitööõhtud, kuid hiljem muutusid tantsuga lõppeviks sööminguteks ja joominguteks. Nende korraldamine oli ikka tüdrukute ülesanne. 384... Seeseguseid olid ka setu ja vadja istjatsed, mis aga tihti peeti kuni vastlapäevani.

Ühenduses noortekooskõimistega seisid mardi- ja kadripäeva tavad. Mardipäev (10.november) pühitseb ristiusu tähtpäevana: varasel ajal 11. novembril Toursi piiskop Martini, hiljem - 10.novembril Martin Lutheri mälestusena. Kuid mardipäeva kombed ja ta laulud oma sisu ja vormi poolest kuuluvad ennekristlikku aega ning neis kajastuvad maagilised tavad viljakuse ja sigivuse saavutamiseks. Mardi "santimine", mis on tuntud paljude rahvaste juures, seostatakse esivanemate kultusega ja hingede kodukõimisega. Ka Eestis langeb mardipäev hingeaega. Oletatakse siiski, et kunagi on olnud mardipäeva paiku mingi lõikuspüha, mille põllundususundisse kuuluvad tavad elavad edasi meie mardipäeva kombestikus. 385.

Palju ühist mardipäevaga on ka kadripäeval (25.nov.) kommetes. Need samuti taotlevad õnne saagile ja kordaminekut. Kuid kadripäev on pearõhk asetatud karjale. Kadrilaupäeva õhtul kõiksse kadrisandiks, kadripäeva hommikul aga jooksid lapsed ja noored ühest talust teise ja tegid "mõõ, mõõ". Pererahvas kutsus neid sisse ja andis igaühele putru, et lambad hästi sigiksid ja head villa annaksid. 386. Arvatavasti oli eestlaste esivanematel ennekristlikul ajal üks lõikuse ja viljakuse

---

384. Vidaloepp, Kildsaun, lk. 49-50, 51.

385. S.Lõtt, Rahvakalender ja rahvakombed, Tallinn, 1960. lk. 5 (edaspidi: Lõtt, Rahvakalender); Eesti R N II, lk. 22-27; Vt. mardipäeva kombeid ja laule: Eesti rahvalaulud viisidega II, lk. 11-14, 63-84.

386. Lõtt, Rahvakalender, lk. 7; Vt. kadripäeva kombeid ja laule Eesti rahvalaulud viisidega II, lk. 11-14,

päha, kuid hiliseimatel mõjudel hakati pidama kahte pöörd- ja kadripäeva, kuid ühtlaste kommetega.

Kardipäeva ja jõulute vahel peeti Lõuna-Eestis ja Saaremaal mõõgutube, seda igal laupäeva õhtul. Kuhugi ruumikasse talutuppa kogunesid õhtuks oma paremates rõivastes peisid ja tüdrukud. Seal joodi õlut, tantsiti, hüpati ja lõbutseti kuni keskööni. 387. Mõnikord, tantsupeo lõppedes, valmistati metsiku kuju ja viidi see laulude saatel metsa alla. Saaremaal peeti samuti erilisi kokkutulekuid killapidude nime all, kuhu inimesed kogunesid koos õlledega. Seis toimetati ka mitmesuguseid usulisi tavasid. 388. Nagu tähele panime, esinesid mõõgutoad ka germaanlastel ja idaslaavlastel.

Fr.R.Kreutzwaldi andmeil peeti Virumaal tema lapsepõlves enne jõuluid 9 päeva jõe-õhtuid. Nende ajal oli keelatud igasugune mõrn. Ta viib need õhtud ühendusse jõulutega ning tuletab jõe-õhtute nimetust jõulute nimest. 389. Siin Fr.R. Kreutzwald eksib, sest jõe-õhtud on ühenduses hingede ajaga. Seda tõendab ka vaikuse nõudmine nende ajal, et kojutulnud hinged ei saaks häiritud. Sõna "jõe" tuleneb aga hingedele ehrvianni (= jagu, jae) jagamisest. 390.

b) Jõuludest küünlapäevani. Talvist pööripäeva meie esivanemad tähistasid jõuludega. Need vanasti algasid teomapäeva vaga (21.detsember) ja kestsid nuudipäevani (7. jaanuar), nii et uus-aasta päev ja kolmekuninga päev kuulusid jõulute sisse. 391. Siin on iseloomulik, et nimetus "jõulud" esinevad mitmuses. Võib arvata, et jõulud kunagi kestsid korjusepäevani (Soome taliharjapäevani) s.o. 14. jaanuarini, sest Skandinaavias peeti kunagi suurte rahvakogunemistega kesktalve päha just jaanuari keskpaiku. Kuna kaunis tõenäoline on jõulute tavade laenamine Skandinaavlast, siis võib oletada ka eestlaste esivanemate juures kesktalvist pööripäeva pidamist samal ajal, s.o. korjusepäeval. Viimane nimetus ei tulene mitte korjusest (surnust), vaid rahva kogunemisest. 392. On avaldatud arvamist, et kesktalve pööripäev peeti taliharjapäeval (12.märtsil), kuid sellel hilisemal ajal selle pidamine oli võimatu. Nimetus viitab sellele, et nüüd oli talve võim murtud.

Hingede aeg kestab paiguti kuni jõulueni. Ka sellel ajal käivad esivanemate hinged kodus. Kui pererahvas magas ise õlgedel või heinatel, siis hinged magasid nende sängides, parradel ja ahju peal. Samad uskumused on ka skandinaavlastel. 393. Hilisemal ajal, kui kodukäijates nähti juba kurje vaime, levis usk, et kurjad olevused lii-

---

387. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk. 69.
388. A.Soom, Kultuurilised oldi, Eesti V Saaremaa, Tartu, 1934, lk.211.
389. Kreutzwald, Einiges über Aberglauben, lk. 73-74.
390. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne, I.lk.480-481 (A.Annist);
391. Aisen, Meie jõulud, Tartu, 1931.lk.11. (Edasp. Aisen, Meie jõulud).
392. Tampere, Vanast rahvakalendrist, lk.3.
393. Aisen, Meie jõulud, lk. 31-32.

gavad jõulu laupäeval ja vana-aasta õhtul ringi. Nende tõrjeks tehti igale poole riste. 394.

Vana kombe kohaselt toodi jõuluteks tuppa õled, mõnel pool heinad. Neid toodi isegi kirikusse. See tava esineb ka Kesk-Euroopas, Islandis, Soomes, Skandinaavias, Lätis jm. Õled (heinad) samastatakse jõulutega, sest öeldakse, kui need on juba toas: "Jõulud on sisse toodud". Jõuluõled viiakse ühendusse Jeesus-lapsukese sõime õlgedega. Kuid tegelikult see komme põlvneb endisaegsetest uskumustest. Siin selles on kaks seletust. Mõned arvavad, et õled on selleks tuppa toodud, et koju tulnud hingedel oleks vaiksem. Õige on aga nõha õlgedes põllunduskultuuse esinevat viljakust taotlevat maagilist vahendit. Sellele viitab ka õlgede lakke või vastu parsi viskamise komme, mille kaudu ennustatakse ka järgmist lõikust. 395. Kohapeal pandme tähele, et mesiku kuju tehti ka õlgedest. Sügisel lõikuse ajal oli peremees või perenaine lõigamud esimese, mõnel pool viimase rukkivihu, mida hoiti kuni jõulutoni. Nüüd tuuakse viik tuppa ja asetatakse selle ette sõõki ja jooki, mis kindlustada head lõikust. Rootsis tehti sellle vihu teradest jõululeib. 396.

Kuusel, nagu mitmel teiselgi puul, on oma kindel koht animistlikes uskumustes juba iidsetest aegadest. Kuid selle tuleb jõuluta kombestikku toimus kaunis hilja - Saaremaal XVIII sajandi lõpul. Skandinaavias XIX sajandi algul, Eestis levis see alles lõinud sajandi lõpuks, seda peamiselt mõisade ja linnade kaudu. 397.

Jõuluto tavades oli suur tähtsus sõõmisel ja joomisel. Selleks valmistati varakult õlut, keedeti sealiha, kapsaid, ube, hernaid, valmistati loomakujulisi jõulu-ja nõõrileibu ja tehti vorsti. Need toidud ise on ühenduses muistsete uskumustega. Õlu oli kahjuks ('ohvrijook), mida/valmistati/ valati maha kaitsevaimudele või joodi nende auks. Skandinaavias joodi õlut jumalate auks. Eesti folklooris on andmeid jõulude aegsetest sigade ohverdamisest, kuid see komme võis olla hilisem katoliikliku aja laen. Ube ja hernes, kui muistsed toidud, kuulusid ikka kojutulnud hingedele. Vorst, öeldi selle sisu - pudru, on iidsest ajast põline rahva toit. Ida-slaavlaste juures sõõdi jõuluto ja uuesasta ajal samuti põlisseid toite, nii keedetud nisuteradest valmistatud kutja'd, plinisid, uhmris purustatud teradest tehtud toloknoed, kiislit jm. See oli inimese igapäevase toidu menüü, kui ta alles õppis valmistama toitu teradest ja tegi seda lihtsal viisil 398.

---

394. Sealsamas, lk. 35-36.
395. Sealsamas, lk. 44-45.
397. Sealsamas, lk. 53-58.
398. Tsitserov, Simni period. lk. 82.

M.J.Eisen ütleb, et "jõulude pühitsemise kommetest käib punane lõnganа läbi soov edendada maskarja ja inimese elujõudu. 399. Ennemalt ehvardati jõulude ajal põllunduskaitsevaimudele, nii hiljem arenes pühadeegaseks annetamiseks kirikule, kerjajatele, santšelе ja uusaasta õnnesoovide toojatele.

Jõulude ajal mängiti jõulumänge. Need ei olnud ainult ajaviiteks, vaid sisaldasid endiste maagiliste toimingute elemente. Kuna ahju all ja lees asus majakaitsevaim, siis jõululaupäeval küttis perenaine ise ahju. Esimesel pühal oli peremehe kord seda teha. Teeb seda mõni teine, siis väli ikalduks. Haljalas olla jõuluõõl ahju köetud 9 korda. Skandinaavias aga põles tuli lees läbi jõuluõhtu. Pärast jõululaupäeva süümaaega pannakse õhtul toidu üle jäägid ahju ja need on seal soojas terve jõulu- ja uusaasta aja. 400.

Lõuna-slaavlased toovad jõululaupäeval tuppa kaminasse tamme paku ja see põleb seal kuni kolmekuningа päevani. Põlevale pakule visatakse ohvriandideks viina, õlli, jahu, soola. Bulgaarlased nimetavad seda pakku koleda'ks. Kui kolmekuningа päevaks pakk ära ei põle, siis järelejäänud osa kasvatakse viinamäel maa sisse, või heitakse tule hakatusena jõgeisseks jõuluks. Ka Lõuna-Prantsusmaal põletatakse pakku, mida nimetatakse calendeau ehk calgneau. Lätlased nimetavad jõululaupäeva õhtut "blunku vakkars" ('puutombi õhtu'). 401.

Läänе-Eestis esinevad jõulu ja uusaasta kommetes veel jõulu- ja näärikroonid, näärisokud ning jõuluhaned, mis kõik saadud rootslastelt, vist hilisemal ajal, kuid milledest paistavad välja eelalgne hingede teenimine ja viljakuse taotlemine.

Teisel jõulupühal ehk tabanipäeval (Stephanipäev) käidi ka "mardisandiks". Siis noored sõitsid laulides ringi või käisid majast majasse kerjamas, kaasikad pahempidi seljas ja näod kaetud. Terve päeva mängiti jõulumänge, käidi hulganisti ühest perest teise, siirduti vahest ka kõrtsi, sõõdi, joodi, tantsiti. Öösiti heideti paaridemа küla lakka magama. 402. Ka Põhja- Lätis endise lõunaeesti hõimude loivude seas oli tuntud jõulusegue maskides ringikäimine koos vastavate laulude laulmisega. 403. Sama kommе esinеs ka lätlastel, kuid eriti oli see levinenud ida-slaavlastel, ukrainlastel, bulgaarlastel ja rumeenlastel. 404. Ida- slaavlased (venelased) tegid jõulude ja kolmekuningа vahel mitmesugumeid komboid, mis

---

399. Eisen, Meie jõulud, lk. 117.
400. Sealsamas, lk.121.
401. J.Jõgever, Vene rahva ebausu kombelistest pühadest, II Jõulu pühad. Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat. 1934. 5. Tartu 1936, lk. 39.
402. Eisen, Meie jõulud, lk. 141 - 142.
403. N.Ostrepramme, Некоторые итоги последних экспедиций этнографов Академии Наук Латвийской ССР в Северном Видземе.
Etnogr.Muuseumi Aastaraamat XVII, Tartu 1960, lk.231-252.

taotlesid viljakust ja sigivust. Olid tuntud noorte omavahelised koosviibimised koos tantsudega, tüdrukute vette kastmisega, puutide näitustega, seksuaalmõtteliste ja laulatust imiteerivate mängudega ning saunaskäimisega. Viimast tegid tüdrukud ja naised, peamiselt esimese püha õhtul ka noormehed. Neid pidustusi nimetati koljada, mõnel pool ka ovseni ehk vinogradje. Kreeka-Õigeusu kirikukogu 1551.a. (Stoglav) võitles selle kombe vastu ja iseloomustas seda kui kõrvist kõlbluse vastast ja kurjade vaimudele mõeldud tegevust. 405. Tegelikult olid nad endise põllunduskultuse viljakuse ja sigivuse soovitamiseks suunatud kombestiku hilisemad jäänused. Need on mõndapidi sarnased hiljem Eestis esinenud kommetega, ja nende põhjal võime oletada siinseid kunagisi viljakuse ja sigivuse pidusid. Kis puutub kojada nimesse, siis on see hilisem laen ladina keelest, kus sõna "calendae" algeliselt tähendas kuu alguspäeva, siis tegelikult jaanuari esimest päeva, hiljem - sellel päeval toimunud pidustusi. Roomas sellel päeval olid tähtsamal kohal ennustused. Eestis ja naaberrahvadel leviinud jõulude ja nõõriaegsed ennustamised on hilisem kristlusaja laen. 406.

Ei ole kahtlust, et eestlaste talvise pööripäevaegsed pidustused said oma alguse juba pronksiaja algusel, kui surnute usundi alusel kujunes välja esivanemate kultus. Jõulude kombestik on tihedalt läbi põimitud sellekohaste uskumustega. Kuid jõulude kommetes, nagu korduvalt mainitud, õrgatavalt erinevad viljakust ja sigivust taotlevatavad, siis iseloomulikud põllundususundile. Viimased tavad on ühendatavad põllunduse algusega ja pärinevad osaliselt lõunapoolsetelt balti hõimudelt, osaliselt ida-slaavlastelt, kuid suures osas skandinaavlastelt. Jõulud on tegelikult põhjamaade püha. Skandinaavlastelt on saadud ka jõulude nimetus, kelle ol see esimese nime all "jul". Viimase algeline tähendus on teadmata. Otsitakse tuletust skandinaavia vanemast vormist "hjul" ('ratas, aasta ratas'), anglosaksi sõnast "geol" ('rõõm, nali') või tõlgendatakse "jul" 'pea'. 407.

Suuri talviseid pühi peeti kõikide indo-germaani rahvaste juures, kui pööripäeva päike saab uue jõu pimeduse üle võitmiseks. Nemad sellel päeval ohverdasid valge hõbuse või siis hobuse esimese pidu kombestikus. Kuna valges hobuses nähakse päikese sümbolit, siis ühendatakse seda püha ka päikese kultusega. 408. Viimast tõendab õhtlasi tule ja valguse osatähtsus jõulu kommetes, kuna ka need kuuluvad päikese sümboolikasse.

---

404. Eesti rahvaluule viisidega II. lk. 15-16.
405. Tsitserov, Simni period, lk. 112-115, 148, 170-171.
406. Eisen, Meie jõulud. lk. 17.
407. Eesti rahvalaule viisidega II. lk. 18; Eisen, Meie jõulud, lk. 8-10; Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne, I lk. 480-481. (A.Annist).
408. Lips, Freisbõdenie, lk. 264.

e) Järgmine põllunduskalendri jaotus algas küünlapäe vaga (2.veebr.) ja kestis kuni jüripäevani (23. aprillil). Selles tsüklis on silmapaistvam tähtpäev vastlapäe v ehk lihaheide. (vastavalt ülestõusmisepühade liikumisele ajavahemikus 8. veebr. kuni 7. märtsini. Vastlapäe v peeti enne suurt paastu ja selle kombestikus on rohkesti hilisemat katolikuse gset. Kuid seal on leida mõndagi paganlikku elementi, eriti suhteid hingede ajaga. Vastlapäeval oli nõutav vaikus, kus oli keelatud puurmiumine, ketramine, õmblemine ja nõelumine. 409. Nagu sügisel hingede ajal, viidi nüüdki toitu lakka. Hiljem viidi sinna seajalgade konte, mis seisid seal kuni mm maarjapäevani (25.märts). 410. Seajalgade söömine, põlise toidu - ensupi keetmine ja seajala kontidest vurriga mängimine - on kõik vanad tavad, milledele omistati maagiline otstarve. Söömisele järgnes liulaskmine. Hiljem kujunes viimasest küll lasto harrastus, kuid varemalt võtsid sellest kõik osa ja püüdsid võimalikult pikemad otsad liuelda, et saada paremat ja pikemat linakiudu. Liuglemisel hüüti: "Linaliugu, pikka kiudu!" või lauldi vastavaid maagilisi laule. Mõnel pool Lõuna-Eestis valmistati metsiku kuju just vastlapäe val ja viidi see torupilli ja tantsu saatel põllule. 411. Siin nähme vastlapäe va sidemeid ei vanemate-ja põllunduskultusega. Kuud mitmesugused karnevalid ja vastlapeod, lõbustused ja hullamised, mis omal ajal peeti enamasti linnades sakslaste seas, olid päris katoliiklikust ajast ning olid tõ urahvale enamuses tundmatud. 412.

Ida-slaavlaste juures on ristiusust laenatud vastlapäeva tavade seas ka neid, mis põlvnevad paganlusest ja milledes on tunda päikese kultuse ning viljakuse ja sigivuse tavade jooni. Vastlapäeval veeti ringi saanis samba otsas rattal istuvat maskeeritud meest. Hattast teame, et see on päikese sümbol. Vastla ajal lauldi koljadõ laule, mis ühendavad vastla tava jõulude omadega, tehakse talvest kuju ning põletatakse see, mängitakse ringmänge, küiakse noorpaare tervitamas. 413.

Setude võinädala ehk maasleni tsa kombestik on ka slaavipärane ja kestis terve nädala. Võinädal algas setudel 8 nädalat enne ülestõusmispühi ja kestis terve nädala. Läbuglaskmine esines seal harva. Nagu venelasedki, mängivad ja laulavad maasleni tsa õrasaatmislaule kuskil mõel, sõidavad ja kihutavad hobustega valju laulu ja kisa saatel mööda küla, kõrtsi juurde, teistesse külladesse. Sama nädala neljapäeval peeti enamasti seal paaba-praasnikut "naistepüha". 414.

---

409. Ell.Päss. Lihaheide Eestis, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, VI 1930, lk. 19-20.
410. H. Tampere, Lihaheit. Vanavara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad I Tartu. 1932.lk.119.
411. Eesti rahvalaule viisidega, II .lk.22-23; vt. ka Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I lk.225-230.
412. Kisen, E M II .lk.144.
413. Solovjov, Istoria Rossii I, lk.111-112.
414. Eesti rahvalaule viisidega, II, lk. 24-26.

Rohked teated XVI - XVII sajandist kõnelevad ohverdamistest ja muust kombestikust mitmest Eesti alalt, kus katoliiklike riituste kõrval võib märgata vanemaid viljakust ja sigivust mõjutavaid tavasid. Neid puudutame vastava ajastu käsitamisel.

d) Jüripäevast kuni jaanipäevani. Suvised tööd algasid jüripäe vaga (23.aprill). Saabus kündmise ja külvamise, samuti küla ümberkarjatamise ning õitsenkäimise aeg. Tööd ja toimingud, mis enne olid keelatud, nüüd said lubatuks. Eesti rahvakalendris oli sedasel ajal kaks kevadiste tööde algust tähistavat päeva: karjalaskepäev (1.apr.) ja künnipäev (14.aprill), milliste tähistamise funktsioonid ja vastava kombestiku on üle võtnud jüripäev. Viimase tavades on ida-slaavi mõjutusi ja hilisemaid katoliiklikke kombeid, kuid olulisemad neist on välja kasvanud rahva enda usulistest kujutelmadest ning põhjenevad kohalikul majanduslikul elul. 415. Jüripäeva kommetes leiame taas surnute kultuse jälgi, mida tõendavad mitmete tööde, kolistamiste ja kõratsemiste keelud. Samuti austati sellel päeval üht metsa- ja koduloomade kaitsevaimu, kellest hiljem välja arenes hundide ja karjaloomade pühak Püha Jüri, sest ristiusu pärimustes ei leidu midagi, mis omistaks loomade kaitsja osa Kapadoonia sangarile Georgios'ele (+303) - Püha Jüri eellasele. 416. Kaitsevaimule ohverdati viljateri, leiba, piima jne. Jürilaupäeva õhtul põletati vanasti jüritulesid, millede tuhast või suitsust seti läbi loomi, kuna tulel on kaitsev ja puhastav mõju. Jürituled tehti hilisemal ajal harilikult teiste inimeste eest varjatult, väikeste tuledena õues, kõrvalises orus, metsas, või ainult paja sisse. 417. Jüripäeva nimi ja suur osa sellle kommetest on pärit katoliiklikust ajast.

Varasuviste tähtpäevadest nimetame veel ülestõusmispüha, mis rahva seas laiemalt tuntud lihavõtte ehk kevadpühana. Seksamaal süüdati sellel ajal tuled, mida peeti kunagise ohvripidu kajastuseks. Rootsis olid sellel ajal liikvel kurjad vaimud ja nõiad, kellede vastu otsiti kaitset. Samasuid sugemeid on pisut leida ka Eestis. On teateid lihavõtte tuledest Hiiumaal ning Pärnu, Põlva ja Helme kihelkonnas. 418. Kuid need andmed on siiski liiga vähesed selleks, et oletada eestlaste esivanematel mingit kevadist pidu. Ida-slaavlastel esines see "semik" ehk "rusalia" nimede all. Selles oli leida esivanemate kultuse ja vegetatsiooni jälgi. 419. Fr.R. Kreutzwald küll oletab ühe vana eestlase teatel Setumaalt, et kevadeti peeti Uku nimelisele jumalale pühendatud pidu, kus söödi ja joodi lauale pandud Uku vaka ümber ja ohverdati sellele. Jõrgenud sigimata naistele määratud salajane tseremoonia ja pidu omanud bakhanaalia ilme. 420.

---

415. Sealsamas, lk. 26-27; Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I, lk. 233-234.
416. Hisen, E N II, lk.19, 14; Tsitserov, Simni period, lk.226.
417. Lätt, Rahvakalender, lk.4; Hisen E N II, lk. 119-120.
418. Elmar Päss: H.J.Hisen, Kevadised pühad, Tartu, 1932. Eesti Kirjandus, 1932.12, lk.624.
419. Lavrov, Religia i tserkov, lk.80.
420. Fr.R. Kreutzwald, Über den Charakter des Estnischen

(Vt. järgmine lehte)

Fr.R.Kreutzwaldi teade tuleb võtta teatava kahtlusega. Võib-olla on siin mõned kuulduse ja reko kultusest, mis mitteusaldusväärsete teatajate poolt esitatuna võeti Fr.R.Kreutzwaldi poolt tõlgenda. Realegi ei ole õnnestunud vaka esinemine eestlaste esivanemate juures leidnud kinnitust.

Lõuna-Eestis kõigeks lihavõtte paiku kiikumas, seda arvatavasti slaavi ja balti rahvaste eeskujul. Viimastel algas kliimatilistel põhjustel suvi varem, sellega suve alguseed langesid lihavõttele. Nende tavade seas olid mitmesuguseed maagilist iseloomu omavad lõbustused, nagu mängud ja kiikumine. Põhja-Eestis algas kiikumäs käimine mõlipühal ja kestis kuni jaanipäevani. 421.

e) Kõigepool peatumine juba jaanipäeva kombestiku juures. Juhime veel tähelepanu mõnele üksikule joonele sellest. 422. Käsitatavat ajastul oli eestlaste esivanematel juba mõningaid kokkupuuteid ida-slaavlastega, kellelelt võis mõjutusi tulla jaanipäeva kommetesse. Ida-slaavlased kupalõ päeval ('jaanilaupäevat') ohverdasid valge kuke põletusohvrina. Ka eestlased tapsid kuke ning selle suled, jalad, sisikonna, vahest ka vere väikesid jaanitulde. Mõnel pool ida-slaavlaste seas nimetati kupalõ päeva ka Jarilõ'ks. Viimase kohta kirjutavad vene vanad kroonikad, et sellel päeval noormehed käisid mänguplatsidelt endale naisi tõmbamas. Hilisemad teated kõnelevad, et vene tüdarlapsed korjavad jaanitõõl lilli, teevad pärjad ja panevad pähe. Pärast pärjad visatakse tulle, usus, et siis peagi abielluvad ja saavad hoitud õnnetuste eest. Mõnel pool alasti otsitakse õõsel õnne lille ja ohverdatakse jaanitulele. 423.

Kreeka maarahva jaanilaupäeva-õhtu pühitsemine siiski erineb maaberveelastest. Seal süütab jaanitule iga pere omaette. Sarnane nähe esineb ka Bulgaaria Karkasi kihelkonnas. Viimases oli jaanitule põletamine erilise usulise toiming, mida peeti ühe pere rasmes. Pärast tule süütamist asti pere kari kolm korda ümber tule ja selle juures lauldi kohast laulu. Pärast pere liikmed istusid tule ümber sõõma ning saiasid tulle ohvrikahja. Noormaad laulsid, jooksid ja mängisid tule juures. 424. Veel sarnane sellega oli ka Kreeka maarahva jaanilaupäeva kombestik. Ka siin kogunesid kõik pere elanikud tule ümber. Sinna toodi vankrid ja hobused. Viimastele anti ette heinad. Perenai ja jagas tule juurde asunud perele toitu: võid, piima, juustu, putru, liha jne. Igast reast

---

420. Fr.R.Kreutzwald, Über den Charakter des Estnischen Mythologie, Vesh.OIG II, 3 (1850), Maailm ja mõnda, Tallinn, 1957.lk.122.123.
421. Eesti rahvalaule viisidega, II, lk. 27-30.
422. Jaanipäeva kommete kirjeldusi vaata Sealsamas, lk. 28-42.
423. Solovjov,Istoorja Rossii I, lk.111-112.Hisen,AM III lk. 115.
424. Vana Kannel IV lk.11.

hoideti kübemeke tulde, ülejäänud osa söödi ära. Kuigi jaanitõntu langes kreeka-õigeusu paastule, ei keeldunud ükski kreasnalane jaanitule juures lihast. Enne kui loomadele anti ette heinad, suitsetati need tules, 425.

Järgmine tähtsam töö, mis kuulus aja vahemikku kuni mihklipäe vani, oli viljalõikamine. Sellega ühenduses eeldatakse eestlastel erilist lõikuspüha, seda mihklipäeva paiku. Kuid selle oletuse tõestamiseks puuduvad andmed. Kelmisel, lõinud sasta, viljalõikusel viimasena (vahest esimesena) lõigatud viljavihk, n.n. hiirevihk, mis harilikult hoiti kuni jõuluteni, mõnel pool hoiti kuni uue lõikuseni. See lõigati erilise tavandilaulu saatel, milles soovitj edu lõikustöös. Lõikus lõpetati erilise kombega - "põllu ülestõstmisega". Viimaste kõrte lõikaja tõstis need sirbiga kõrgele üles ja laulis soovi, et kasvaks tuleval aastal pikem ja andku palju saaki. 426. Tuntud on ka sirbiviskamise komme. Üks lõikajaid võttis lõikuse lõpul kõigi meidude sirbid otsapidi kätte ja viskas need korraga välja. Viskamise eel lauldi: "Sirise, sirise, sirbikene, kõrise, kõvera raunakene! - Kelle sirp otte jõuab, see mõisat mehele saab." 427.

Läbi rahva põlluanduskalendri tähtsamate tähtpäevade ja nende kombestiku, mis on säilunud hilisematel sajanditel, lubab meid otse kujutada, millised võiksid olla põllundususundiga seotud uskumused esimesel aastatuhandel p.K.r. Nägime siin sumute kultuse jälgi, mis pole kadunud isegi kõesoleval sajandil, märkasime mõningaid päikese kultuse igandeid, mis ulatuvad vähemalt teise aastatuhandesse e.K.r.; leidsime rohkesti tunnuseid viljakuse ja sigivuse maagiast, mis iseloomulikud igale põllundususundile, ja milles kohta esineb küllaldaselt paralleele Vahemeremaade ja Vana-Idamaa rahvaste juures.

---

425. Kallas, Kreasna maarahvas, lk.93-94.

426. Eesti rahvaluule viisidega I. Koostanud H.Tampere, Tallinn, 1956, lk. 52-53.

427. Sealsamas, lk. 154.

5. RAHVAASTRONOOMIA

Põlluharimise valdavaks tootmisalaks kujunemise ajahil - saastatuhandel p.Kr. aegnes arvatavasti väljaku eesti rahvastronoomia. Nagu J.Hurt kirjutas oma "Eesti astronoomias" (1899) "taevast peistab põllutöö ja maamehe majapidamine meie põhle maha", sest tähtede ja tähekogude nimed olid võetud põlluharijale tuntud põllutöö alalt.

Rahvastronoomia omas eestlaste juures praktilist eesmärki. Taeva tähtede ja päikese järgi määrati aega ja ilmakaari. Taeva näo järgi ennustati ilma, põllutööde edukust ja elatatavat põllusaaki.

Nagu teada, põhjaneb paljude rahvaste tähetaeva religioossetel kujutelmadel. Päikesele, kuule ja üksikutele tähtedele omistatakse isikliku jumalate osa. Mütoloogia ja kosmogeneesia tegeleb rohkesti tähtede maailmaga. Astronoomia tekkimist ühendatakse religiooni praktiliste tarvitustega. Eestlaste astronoomias seda ei kajastu, siin puuduvad igasugused seosed tähistaeva ja usundi vahel. Siin vaid esinevad mõningad uskumused. Rahvas arvab, et tähed taevas on pärgeldus sellest, mis sünnib maa peal. Igal inimesel on oma täht. Uus täht tekib taevasse, kui sünnib laps, ja langeb täht, kui sureb inimene. Tähe langemisel pidi midagi sarnast, see siis tähtis. Tähesadu ennustas harilikult midagi halba. 428.

Lõunamere kallastman Võina ja Narova vahel oli muutunud väljakaevatajate rahvaste maaks. Kõrgematel kohtadel puhastati metsi ja tehti aiamaad, milledest kujunesid meie praegused põlispõllud - "vared". Inimene tundis, et ta peatoidus, ta heaolu sõltus põllutöökist, mida ta haris. Kuid inimese võimed on ju piiratud, ka kõige hoolsam töö võib luhtuda, kui orase võtab hiilne kevadkülm, väljakasvu peatab pikaleveninud põud või väljapead määdandab lakkamatu sadu kõige sobivamal lõikuse ajal. Kõik meie vaos olenab huldjate heatahtlikkusest. Nemad võivad õnne anda või viisase võtta. Põlluharija ja karjakasvataja terve püüd oli suunatud selleks, et headele huldjatele, põllu- ja karja kaitsevaimudele, tuua seda ohvrit, mis neile meeldis, mida nad armastavad, et leida neilt abi väljule, karjale, endale ja kodukondsetele. Selles peamiselt seisnes esimese aastatuhande usund.

Ühtlasi võime nentida mitmesuguseid mõjutusi meie esivanemate tollasegusest usundis. Need mõjutused tulid lõunast, lõunast ja idast. Toimus uute ideede sissetung rahva usulisse maailmavaatesse. Kuid selle juures jäid pidama paljud endiste kalur-küttide tõekspidamised. Samasuguselt enam arenenud usundivormidega elavad edasi animistlikud vaated loodusele, surnute hingede usund, viimane osaliselt esivanemate kultusena, maagilised tavad ja isegi igapäevased totemistlikust ja šamanistlikest uskumustest. Seda kõik veel hiliseimatel aegadelgi. Uus lised kujutelmad võivad muutuda, oma vormi vahetada, uued varjundid ja tõekspidamised omada, kuid meis on midagi, mis ei kao.

---

428. P.Prüller, Eesti rahvastronoomia, Eesti Loodus 1961.5. lk. 292-293.

5) USUND VANAPÕDAALSETE SUHETE KUJUNEMISE AJAL

Järgmine ajastu, mille juures peatume, on ajaliselt veel lühem. See algas IX sajandiga ja kestis nõli aastasada kuni XVIII sajandini. Arheoloogia nimetab seda aega eesti nooremaks rauaajaks.

Kolmist 800 aasta pikkust ajastut iseloomustasime kui suurte ja põliste muudatuste aega eestlaste esivanemate majanduse, kultuuri ja usundi arengus. Pool lühema vanapõdaalsete suhete kujunemise aja kohta võime sama öelda veel suurema õigusega.

Nüüd oli jõudnud uude faasi. Läänemere kallastel asunud mõningate soome-ugri hõimude baasil oli kujunenud eesti rahvas. Eestide nime all tundsid nüüd naabrid ja kaugemadki rahvad mitte enam mingit idamaalist rahvastikku, vaid üht kindlat rahvast - eestlasi. Eesti rahvas võitles enmast ajalukku ja leidis seal oma koha.

Millised ajaloolised jõud olid selle arengu põhjusteks?

a) Selle aregu kutsuvad välja VIII ja IX sajandi vahetusel elavnenud lõbikaimised läänе ja ida vahel, mis rivasid ka eestlaste eluruumi. Paljuski maailmariigi purunemise järele ei suutnud selle varemetel tekkinud läänepoolsed riiklikud kohastused kaua aega saada uut elujõudu ja virelesid, aastasadu endisi kultuurisaavutusi mälestades. Idapoolne osa endisest maailmariigist - Bütsants - avaldas suuremat kultuuritsetlust ja temas elasid edasi endised antiikmaailmast põlvenevad vaimsed varad, kuigi suuresti tardunult. Bütsantsist veel idapoolalgas oma võidukäiku araabia kultuur, mis oli sündinud islami usuõõsast. Seal tekkis suurriik uus. - Araabia kalifaat, mis edaspidi kujundas ümber Edela-Aasia, Põhja-Aafrika ja Lõuna-Euroopa poliitilise pildi ja oli keskuseks, kus algas araabia kirjanduse, kunsti ja teaduse võidukäik. Tee Põhja-Euroopast uude kultuurikeskusesse viis läbi Läänemere idapoolsete kallasmaade. Selle tee rajasid Skandinaavia <u>viikingid</u>. 429.

Läänesuunalised viikingi retked olid alanud juba palju ennem. Skandinaavia pinnas oli vähe soodne põllumajanduseks ja ei annud küllaldast toidust ühaõ kasvavale rahvastikule, mille tõttu osa elanikkonnast pidi teisel teel otsima endale ülalpidamist. Suur rannikala ja tihedased kokkupuuted meregа olid varakult viinud skandinaavlasi mere väljadele, algul ligemale - kalapüügile, siis kaugematele aladele ühane, vara ja seiklusi otsima. Neri ei olnud

---

429. Eesti ajalugu I. lk. 139-140 (H.Moora).

enam takistuseks, vaid enam meelitas mereretketeks ja ühenduste pidamiseks kaugete maadega. Aastatuhande lõpusajandil Skandinaavia üksikud hõimupealikud - kuningad vallutasid naaberhõime ja ühendasid neid enda kui suurkuninga alla. Kõrvaldatud väikekuningad, suurkuningate nooremad pojad ning paljudki suurmikud asusid oma rahvahulkade ettevõtsa ning rõndasid mere avarustele. 430.

Neeb "normanni'id" ('põhjamehed') sõitsid oma laevadel "merehuntidel" ehk "merehobustel", kus igas 60 - 70 meest, "merekuningate" - viikingite (viik - laht', king - kuningas') juhatusel algul lähemates maadesse - Iirimaale, Šotimaale, Inglismaa saartele, siis ikka kaugemale - Islandi, Gröönimaale, Põhja-Prantsusmaale, mööda jõgesid Prantsusmaa südamesse, Hispaaniasse, tungisid Vahemerre ja rõndasid selle kaldaid. 431. Viikkiirelt randuvad nad mõne linna või suurema asula juures, riisuvad selle paljaks ja koos saagiga kiiresti kaovad mere kaugustesse. Nad muutuvad ikka julgemaks. Kuulduseid nende võitegudest ja kasutoodud varandusest meelitavad uusi ja uusi hulkasid seiklusele rõdadele. Rõõvretked said skandinaavlastel tootmisalaks ja seda elukutset peeti tõesti vooruslikuks. Normannid lõksid lahinguse kui peole teadmises, et kes sõjas langeb, see jõuab otse jumalate riiki. Oma taplustes olid nad küll kangeõaslikud, kuid metsikud ja toored, vihas halastamatud kõttemakajad. Mõnikord joovastusid võitlustes ja neid hasras hullustushoog. Siis tungisid heitlustesse kui seestunud, raiusid ja hävitasid kõik, mis ette juhtus. 432.

---

430. Eesti ajalugu, lk. 248-249 (H.Kruus).
431. Keskaeg I Tartu 1945, lk. 121-123 (Edaspidi: Keskaeg I)
432. Üldine ajalugu I. Dr.J.Kanni toimetusel, Tallinn 1930. lk. 590-592 (Edaspidi: Üldine ajalugu I)
Norra kirjanik Jonas Lie (1833) oletab Skandinaavia põhjaosa elanike segunemist soomlastega ja laplastega, mida tõendada ka saagad. Skandinaavlaste iseloomu mõningaid jooni, nii ootamatud tujud, elav fantaasia lõnd, mitte loogikapärane mõtlemine jne. olla pärit viimastelt. Selle veresuguluse mõju tundis J.Lie enda hingeelus ja leidis ka Norra luuletaja Henrik Wergelandi (1808-1845) juures. (J.de Coussange, Jonas Lie, Revue 1.VIII.1908. Tsit. J.Luiga, Põhja Vaim, Eesti Kirjandus 1911, lk.116). Õieti need joonad psühhikas ei ole soomlastel sünnipärased, vaid saadud laplastelt. Omaaegset viikingite lahinguvahvust võime ette kujutada soomlaste ennastsalgavatest lahingu heitlustest ka selle sajandi sõdades. Skandinaavia laplaste hingeelust ja maailmavaatest annab ilusa pildi Axel Munthe (San Micheli raamat, Tartu, Tall, 1938. lk. 107 jj.).

Miljon rüüvretked arenesid maade vallutusteks ning vikingid asutavad riike Lõuna- ja Lõuna-Euroopas ja Aafrikas. Pikapeale sõjalised retked kaovad ja enamvad maad kaubanduslikkudele suhetele.

Vikingite rüüvretked idapoolsetesse maadesse algasid vähe hilisemal ajal. Esialgu piirdusid need Lääneneremo idakallastel paiknevate asulate rüüvimisega. Kuramaal oli mõni aeg ka skandinaavlaste asustus. 433. Selle järgi tungisid "põhjamehed" Laadoga järvest lõunapool asuvatele aladele, kus arvatavasti vallutasid seoses oma sugu hõimud. Siis liikusid nad piki Volhovi jõge läbi Ilmjärve idaslaavlaste aladele, kus nende juhtimisel moodustati IX sajandi teisel poolel vene riiklik organisatsioon. Põrastpoole viisaste keskus nimkus Novgorodist lõunasse-Kiievisse. 434. Samaaegselt loodi skandinaavlaste poolt kaubatee Skandinaaviast Bütsantsi ja Kaspia mere maadele läbi Ilmjärve, Dnepri või Volga kaudu. Selle postee kõrval kulges siiani teine tee läbi Väina jõe. Kaubatee kaitseks oli rajatud kindlustatud linnu, nende seas Holgärd (Novgorod), Aldeiginborg ('Alajõelinna' - Vana Laadoga), Isborsk, Valgejärve (Beloozero) jt. 435.

Vikingite vahetalitusel toimus kaubandus Põhja-Euroopa ja Ida-Euroopa ning selle taga asuvate maade vahel. Eeskätt kodumaalt kaasa toodud kaupadele rüüvisid vikingid varandusi kaubatee lõpus asuvatelt soome-ugru- ja slaavi rahvastelt, seda bütsantslastele ja araablastele edasi müümiseks. Rüüvitud kaupade seas olid esikohal orjad, eriti naisorjad. 436.

Eestlaste maa, kui esimene võõras maa-ala idatee alguses, oli alaliselt vikingite rüüvretkete ohus. Vähe on küll andmeid, mis lähemalt teavad vikingite sõjakäikudest siia, kuid neid on siiski Skandinaavia saagades. Kaudseteks tõenditeks on esimesel aastatuhandel ehitatud rannakäreed linnused, kuhu kohalikud elanikud rüüvilte siiski tungil koos oma varaga põgenesid. Saagade järgi esinesid üksikuid ajutisi eestlaste maksustamisi skandinaavlaste poolt, kuid ka viisaste püüdeid siia oma asundusi luua. Kuid need annastamise juhtumid ei osanud püsivat iseloomu ja olid lühiajalised. 437. Norra kuningas Olaf Haraldson püha tuleb 1008.a. kevadel Saaremaale, kus nõuab maksu, mida maalanikud on suostitud ka andma. 438. Alates 1024. aastast valitses Rootsis kuningas Olaf Šoskonung, keda hiljem süüdistatakse selles, et ta kaotas Upsala kuninga Erik Võitja (+on 994) poolt vallutatud maa-alad Soomes, Karjalas, Eestis ja Kuramaal. 439. Anal oogilistest rõt-

---

433. Eesti Ajalugu I, lk. 250 (H.Kruus).
434. Saalasaga, lk. 251-252 (H.Kruus); Julius Mark, Prof. Wilhelm Thomsent Eesti Kirjandus 1927, lk.207; A.Stender-petersen, Svar på V.V.Pokhljobkins og V.S.Vilabek hoos bemærkinger, Kuml 1960.lk. 144. Teit.

В.В.Рыдзевская,Несколько замечаний о теории А.Стендер-Петерсона,Скандинавский сборник VI, Тарту 1963,стр.348.

435. Uldine ajalugu I lk. 592-593.

ketest, "idamaadesse" (arvatavasti Ida-Baltikumi) kõnelevad veel mitmed saagad. Kuid need sõjaretked ei kindlustanud skandinaavlastele siin püsivat võimu ja Eesti alad jäid kuni XIII sajandini poliitiliselt iseseisvat teks. 440.

Teiselt poolt oletatakse, et pärast Vene riigi asutamist olid siinsed rahvad IX - X sajandil alluvad Novgorodi või siis Kiievi võrstidele, olid nende maksualused ja pidid andma sõjavägesid võrstide sõjakäikudeks. Vene kroonika andmetel vallutas Kiievi võrst Jaroslav Tark 1030. aastal Tartu (Jurjevi) linna. Sellest järeldatakse Kagu-Eesti ühespidist kuuluvust Vene riigi koosseisu. 441. Selle vastu võidetakse, et venelastel ei olnud siiski korda läänd eestlaste alade pärast veelt kaua kindlustada. Kui Novgorod võrdlemisi kergesti allutas sealseid soomeugri rahvaid, ei suutnud tema seda siin. Eesti oli tihedamini asustatud kui idapoolsed maad ja oli mõndest jõukam ning kultuurijõrjelt ees. Eestlased olid palju võitlusi pidanud oma maa eest ja ilma selleta iseseisvuse kindlustanud. Kui venelastel oleks siin olnud singlsuguseid püsivaseid vallutusi ja mõndest tingitud õigusi, ei oleks pidanud nad korduvalt siia sõjakäikudega tulema ja ka tugevaid eestlaste vastuhoope kaasatama, mis ulatusid mõnda aadi maale. 442. Tartu linnaga oli juba 1061.aastal eestlaste käes, sellega venelaste võim oli siis pärast murtud. 443. Ühtepidi oli Tartu suunitud korduvalt allistuma idapoolsetele venelastele, kuid ilma ja jällo võidetakse ta pöagi tagasi. H. Kruus ütleb, et, eestlased suutsid ka nooremas raunaja lõpupoole tagajärjekalt kaitsta oma iseseisvust, olles naabruses asuvate Vene võikevõrstkondade suhtes enam- vähem jõudude tasakaalus. 444.

b) Millise mõju oli mõndel läänе-ja idapoolsetel agressioonidel Eesti saatuse kujundamisele? Peame ütlema, et see oli nii negatiivne kui ka positiivne.

Seni oli elu kulgenud enam- vähem rahulikult. Hariti oma maid, vahete vahel tõrjuti tagasi naabrite rõõvõtki ning vastutasuna ja saagisaamiseks võeti ette sõjakäike ka naabrite juurde. Naabrid olid samal majanduslikul ja sõjalisel tasemel ja neid ei pruukinud eriti karta. Vikingite

---

436. Sealsamas, lk.593- 594.
437. Eesti ajalugu I, lk.250-251 (H.Kruus).
438. Eldine ajalugu I lk.127.
439. Geijer, Geschichte Schwedens. Bd.I Hamburg, 1832, lk. 124, 126. Vt.t.Solovjov, Istoria Rossii I lk.215.
440. Eesti ajalugu I.lk.253- 254 (H.Kruus).
441. Eesti NSV ajalugu I, lk. 95- 96 (A.Vassar).
442. Eesti ajalugu I.lk.259-261 (H.Kuus).
443. Eesti NSV ajalugu I.lk.97 (A.Vassar); Paul Johansen, Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland, Stockholm 1951.lk.70 (Edasp. Johansen, Nordische Mission).
444. Eesti ajalugu I, lk.261. (H.Kruus).

puhul oli aga tegemist sõdimisega harjunud, paremate relvadega varustatud vaprate ja hulljulgete elukutseliste sõdalastega. Nemad ei tundnud halastust ja neid tuli karta. Oma nobedate laevadega, kus ühtaegselt arendasid kiirust nii sõudjate kõveramuu, kui mitme võrvilistesse purjedesse kõtkaunud tuulejõud, paiskusid nad ootamatult rannale ning peagi oli näha põlevate külade suitsu ja kuulda õnnetute autukisa, keda võgisi tassiti merele.

Rannaligidased ja teedeäärsed külad olid pidevalt sõjahuus. Kis võtta võis, selle viis viking; mis maha jäi, seda hävitas tuli; kes otse sattus, seda ootas surm või orjaturg kusagil idas.

Kuid ei olnud halba ilma heata. Alalise valveolek virgutas pikki aastasadu vaimses tardumuses viibinud inimest. Iga-päevane valmisolek oma vabaduse ja varanduse kaitsemiseks tõi uut elu vaikesse põlluharijate ühiskonda. Võitluses seisab edu, seda kogeb ka eestlane Läänemere ohtlikul kaldal, ja oma vabaduse eest seistes areneb temas suurem otsevõtlikkus, hoogsam energia ja ppi vam võitlusvaim, mis teda eraldas idapoolsest rohkem passiivsetest oma sugulasrahvastest.

Tuuled, mis siit läbi puhusid, tõid võõrkeelt vaimu nii läänest kui idast. Tekib kokkupuutepunkte uute rahvastega, maadega ja kultuuriühtustega. Ühtlasi areneb eestlaste sõjavõgi. See õpib vaenlastelt ja annab peagi valusaid vastulööke viimastele.

c) Omakorda algavad eestlaste viikingretked. Alates XI sajandist kõhelevad Skandinaavia saagad Läänemere idapoolsete rahvaste, eriti eestlaste, sõjakäikudest Rootsi ja Taani randadesse. Skandinaavia riigid olid aastatuhande vahetusel vastu võtnud ristiusu ja see suuresti pidurdas nende sõjakust. Skandinaavlaste viikingite rõõvretked olid praktiliselt lõppenud . Nüüd jõudsid oma haripunktile "idapaganate viikingiaeg" . 445. Eestlaste merevõidust Taani kirjutab Läti Henrik, kelle järgi piiskop Albert, sõites 1203 aastal Liivimaale koos tema poolt kogutud ristisõitjatega, kohtas merel saarlasi 16 laevaga. Viimased olid äsja tulnud Taanist, kus "maha põletanud kiriku, tapnud inimesi ja mõningaid vangi võtnud, olid rüüstanud maa, ära viinud kirikukellad ja varandused, nii nagu seda paganlikele eestlastel kui ka kuralastel oli seni olnud kombeks teha Taani ja Rootsi kuningriigis." 446.

Eestlased oma õnnestunud viikingivõitudest tõid kaasa rõõvitud varandusi ja orje, mis tõstis meie üldist majandustaset. Hiljem, kui rõõvretketega kaasnes veel merekaubandus, järgnes sellele rahva kiire rikastumine.

D) Tihedad sidemed mitmete rahvastega koos uute majandusalaliste kogemuste saamisega, varanduste kuhjumine, rõõv- ja kaubandusretkete kaudu, kohalikk tootmisalade ja -suhete edasi areng - kõik see viis kõsitatavasti ajastul majandusliku arengu uuele õitsengule.

---

445. Saalsaamn, lk.145 (H.Moora).
446. Läti Henriku kroonika, VII, 1- 2. Tsit. Eesti ajaloo lugemik I, lk.16-18; Eesti ajalugu I, lk.212-213

Kõrgemad maa-alad olid kõik juba asustatud, koos põlis-põlde asusid rahvarohked külad. Elanike arv ajastu lõpul ulatus 150000 kuni 200000. 447. Peamiseid tootmisalasid on endiselt põlluharimine ja karjapidamine, kuid nüüd valitseb aleuse kõrval ülekaalukalt künnipõllundus. Tarvitusele on võetud paremad tööriistad, ajastu lõpusajandite l esineb rauast sahateradega ader, kasutati äkket, uut tüüpi sirpi ja vikatit. Odra kõrval saab tähtsamaks viljaliigiks rukis. Karjandus oli samuti teinud suure edusammu, nagu seda ilmutavad arheoloogilised leiud, kus esineb rohkesti kodulooma de luid. Läti Henriku andmeil siinsid sakslasi oma rõõvikudel XIII sajandi algul rohkesti välja hobuseid, veiseid ja lambaid. Kõrgi kasutati juba künni- ja veoloomadena. 448. Käsitsi vormitud keraamika kõrvale ilmuvad potikedral valmistatud savinõud. Areneb kohapealne metalli töötlemine. Kõik see tõendab eriliste oskusmeistrite tekkimist ja nende eraldumist üldisest põllumajanda ja karjakasvatajate massist. 449.

Vast mainimise eestlaste viikingaaja, mis olid rõõvretketest kujunemas kaubanduseretketeks. Kaubitsemine võttis eriti ulatusliku iseloomu ajastu viimastel sajanditel. Eesti kaupmehed liikusid maad ja merd mööda ja nende teed ulatusid Novgorodi, kus neil oli omaette hoov, Pihkva, Polotski ja teistessegi vene linnadesse ning, võibolla, ka kaugemale idapoole piki Venemaa suuri jõgesid. Läänes oli neil pidev kaubavahetus Visby'ga Gotlaa saarel, mis oli kogu Läänemere kaubanduse keskuseks. Põhjas kaupleseid nad soomlastega, lõunas - balti- ja , võibolla, läänelatvi rahvastega. 450. Peamise tähtsuse omas transiitkaubandus. Läänest ja lõunast toodi valmisesemeid, eestkätt rauast ja pronksist relvi, ning rõõhkaubana loomi ja orje, idast ja põhjast saadi vastu aga tooraineid, nendes esikohal karusnahku. Kuid ajastu lõpupoole said peamiseks väärtuseks, millele vastu vahetati nii Läänelõuna kui ka ida-põhjapoolseid kaupu, väärismetalli d, iseärane d hõbemünd d. Kaubandus ja rõõvimisega saadud väärised kuhjusid siia ning rikastasid nende aladega tegelenud rahvastikku. Idapoolseid arsaabia päritoluga hõbemünte on leitud Eestis hulga rohkem kui ühteski teises Läänemereäärses maas. 451.

Paremale järjele tõusnud põllundus ja karjapidamine, kuid eriti kaubandusega ja rõõvretketega kogutud varanduse d panid Eestis aluse varafeodaalsete suhete kujunemiseks. Rikastunud perekonnad, kelle liikmed võtsid aktiivselt osa väliskaubandusest ja õnnestunud sõjaretketest.

---

447. Eesti NSV ajalugu I, lk.72-73 (H.Moora).
448. Sealsamas, lk.73- 75 (H.Moora).
449. Sealsamas, lk. 79 (H.Moora).
450. Eesti NSV ajalugu lk.79 (H.Moora); Eesti Ajalugu I lk. 146- 147, 167-174 (E.Laid, H.Moora).
451. Eesti ajalugu I lk. 174-175 (E.Laid, H.Moora); Eesti NSV ajalugu I, lk. 79- 81 (H.Moora).

Nendel oli võimalus hankida ja pidada rohkem orje või võrbida kohalikku tööjõudu ning sellega tõsta maaharimise intensiivsust. Need perekonnad eraldasid oma maa-alad kogukonna ühismaadest ja rajasid iseseisvad põllundusüksused nii et sellel ajal nimetati vist juba võisatoks. Rikkad maarasid enda sõltuvusse oma vaesemaid naabreid, kes olid sunnitud neilt tegema mõningaid töid ja tooma teatavaid andameid. Selle vastu feodaalsed maavalitsejad osutasid neile kaitset sõjakohtude ajal, võtsid neid oma sõjaväeladesse ja keubaeõitudesse ning jagasid nende vahel oma saadud saagist. Kasutades oma sõltlaste tööjõudu hakkasid need ülikud endale ehitama linnuseid, kus elasid koos perede ja kodukondsetega, kellede seas oli orje ja sõjasulaseid. 452. Samal ajal tekkisid siia juba linnad, kui käsitöö ja kaubitsemine, kultuurilised ja usulised keskused. Need asusid X-XI saj. suuremate teede sõlmpunktides või sadamakohtades ja ennemuses nendest arenesid välja neile praegused linnad: Tartu, Viljandi, Otepää, Tallinn, Rakvere jne. 453.

c) Meie teema seisukohalt omab tähtsust orjuse tekkimine, mis jõi küll patriarhaalsele alusele. Orjad toodi peamiselt väljast poolt, kas sõjasaagina või ostuteel.454. Need kuulusid võõrasse rahvusesse ning töid endaga kaasa võõraid, aimlisse ja vaimsesse valdkonda kuuluvaid teadmisi ja vahendeid. Uued viisid põlluharimises, käsitöös, kaubitsemises, sõdimises levisid eestlastele osalt nende kaudu. Kuid ei ole välke nende osa ka <u>uue maailmavaate arengus</u>. Võõrad usulised kujutelmad, hiliseimal ajal ristiusulised tõekspidamised ja kombed, samuti mitmesugused müteloogilised ja muistsendilised elemendid ning perekondlikud tavad jõudsid siia osalt orjade vahetalitusel. Üldiselt suures lõbikäimise oma naabritega, nende seas ka kaugematega, tõi palju uut eesti elu mõtteilma. Sõja- ja kaubaretketelt toodi kaasa mitte ainult nähtavaid varandusi, vaid ka uusi tõekspidamisi vaimsest maailmast.

On teada, et laibamatmise komme esines enneaalt Eestis ühesugselt enam levinuna põletusmatustega. Kuid alates
x I sajandist on võrgata väinase vähenemist rohkes esinema hakkava laibamatuse kõrval. Laibamatuse kombe tasapisist ühendatakse ristiusu vaadete levimisega. 455. See ei tähenda küll seda, et ennemuses maaelanikke oleks siirdunud ristiusku, vaid näitab võõrmaiste kommete ja "moodide" sissetungimist esiti rikkamate juurde, kellede seas laibamatused just levinesidki.

Hooremad raunajal ei ehitata enam põletusmatusteks suuri tarandkalme, vaid kasutati matmiseks endisi kalmeid või puistati põletatud põrm väikesele kivivarele, või siis pandi see maasse kaevatud hauda. Sarnab ka Skandinaavia enamkujul laibn põletamist paadis. 456.

---

452. Eesti NSV ajalugu I, lk.86-91 (H.Moora).
453. Sealsamas, lk.218S (H.Moora); Eesti ajalugu I, lk.210-211 (E.Laid).
454. Eesti NSV ajalugu I, lk.91 (H.Moora).
455. J.Selirand, Muistsed matusekombed eestlaste usundi ja ristiusuvastase võitluse kajastajana. Religioon ja ateism ajaloost Eestis. Artiklite kogumik II, Tallinn, 1961 lk.77,83-84. (Edasp.: Selirand, Muistsed matusekombed).

1. JUMALA MÕISTE ARENG

a) Vanad eestlased tundsid jumalaid. Kreeka maarahvas nimetas mõnda kaitsevaimu maajumalaks. 457. Meie igapäevane kõnepruuk tarvitab jumala nime, kui ütlesse "jumalaga", "jumalime" või "aitäh" (aitoma aitumal aita jumal). Sõna "jumal" on vana ja kuulub arvatavasti soome-ugri aega. Teda tuletame tüvest "jusi" või "juma" tähenduses 'säravus, jõud, tervis, tubli' . 456. Teisal leitakse talle tähendused: "hea", "õun", "taevas", "terve", "magus" jne. 459.

Kuda eestlaste esivanemad kujutasid jumalat ja alla? Siin on mitmeid seisukohta. A.Saareste annab sõna "jumalus" sõltuvana: 'kõrgem olevus, jumalik olend, jumal'; sõnale "jumal"aga ühingestatud taevas, kõrgem olend'. 460. E.Laid kirjutab: "Endiste mitmepalgeliste hingede asemele või õigemini nende kõrvale on tekkinud nüüd (mooremal reunajal) ka juba jumalused mõiste universaalsemas ühenduses kui üksik loodus- või surnuhing". 461. O.Loorits arvab, et varem tähendas see sõna lihtsalt taevast, sellele järele tõlgi teeti sellega taevavaimu, taeva kaitsevaimu. Sellega sõnad "haldjas" ja "jumal" on ühetähenduslikud. Alles ristiusu mõjul omas sõna monoteistliku tähendust. 462. Sama seisukohale asub ka A.Annist, kes väidab, et neid "jumalaid" peeti tegelikult ei nii palt haldjaiks, üksikute loodusjõudude (kõue, taeva, taimekasvu, elujõu) isikustuseks, kuda kaugeltki ei kujuteldud kõige võgevaimana, või ainsana saatust määravana." 463. Enam-vähem samale seisukohale asub ka E.J.Sisen, kes peab jumala mõistet mitte päriseimeks, vaid suguimeks. Kaitsest tähendusest oma ta alles ristiusustamisega. 464.

Nõukogude teadlane S.Tokarev kirjutab, et jumala mõiste kujunemise algus asub kaugest minevikus. Juba primitiivrahvaste juures esineb rohkesti jumala uskumise jälgi, mille alusel promonoteisti teooria peolda jad püüavad tõestada ainujumala uskumise priori teeti. Kuid kindlasti on tõestatavad jumala, mitte hõimujumala, uskumised ajal, kui ürgkogukondlik kord oma lagunemisel annab ruumi klassiühiskonnale. 465. Eestlaste esivanemad jõudsid sellele ühiskondlikule astmele juba esimese aastatuhande esimesel poolel ning, nagu nägime, aastatuhande lõpuks tekkisid juba isegi varafeodaalsed suhted. Sellepärast on

---

456. Eesti NSV ajalugu I, lk.107 (H.Moora).
457. Kallas, Kreeka maarahvas, lk.67-68.
458. Loorits, Grundzüge I § 100 ja 136. Vt t.Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne I lk.444.
459. Jõgever, Eestlaste haridushised oled, lk.342-343.
460. Saareste, Eesti keele mõistelise sõnaraamat I, lk.761.
461. Eesti ajalugu I, lk.237-238 (E.Laid).
462. Loorits, Eesti rahvausundi saatilmavaade, lk.83.
463. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I.lk.444 (A.Annist).
464. Sisen, E M I, lk.165.

meil täielik põhjus oletada ka eestlaste esivanemate seas tollel ajal isiklikku jumala uskumist. Kas teda nimetati jumalaks, või kandis ta teist nime - ei ole oluline. Igatahes võib Uhtmede S.Laiu seisukohaga ja oletada, nooremal rauaajal rahva uskumustes üht isiklikku hiiseema jumalamõiste kohast jumalat. Muide, S.Tokarev ei tunnista hõimujumalat ainujumalana, vaid üht hõimu jumalaks, kelle kõrval olid teistel hõimudel oma jumalad. Hõimude ühinemisel rahvaks jäävad endised hõimujumalad ka edaspidi austamise objektideks, kuid üks nende seast asub esikohta, terve rahva peajumalana. Sellega on seletatav polüteismi tekkimine.

Hõimujumalate puhul on olemas enam-vähem kujunenud preestrkond, kuigi juhid ja vanemad omavad sageli kultuslikeks toiminguteks. Esinevad pühad paigad, kus asuvad jumalate kujud ja kus käiakse palvetamas ning ohverdamas. 466. Eestlaste kohta on rohkesti teateid pühadest paikadest, hiiedest ning ohverdamistest. On väga kahtlane, et eestlastel oleks eri liist preestrite seisust olnud, kuigi tahetakse näha damaanide jäärglastes - tarkades ka preestreid. LÕbi Henriku andmeil oli eestlastel jumala kujusid. Sii Virumaal ühel mõel preester raius maha jumalate kujud ja näod (LH.XXV,5), nuhulased, kui neide liinust piirati, palusid abi ühelt puutükilt, (LH.XXX,4) ja Volde linnuse juures pärast eestlaste ristimist uputati Kre "Vhareo" (LH,XXX,6). Samuti kirjutab LÕti Henrik jumala kujudest liivlaste juures. 467.

b) Vanade eestlaste üheks jumala nimeks on peetud Uku't. See nimi esineb soome rahvausundis, kus ta esineb ainult peajumalana, või siis kas piksu või ka viljakuse jumalana. Aga Ukku on seal ka jumala vanaisa lihtne sünonüüm ("Ukku", 'taat', 'vanaisa'). Eestis on "Uku" leida peamiselt Põhja-Eestis. Arvatakse, et seal ta on soome laen, tulnud kas koos soome asunikega või siis saadud läbi Ingerimaa. Sellevastu aga peetakse Uku't ikkagi eesti põliseks mütoloogiliseks olendiks. Fr.R.Kreutzwaldi järgi tunti Uku't vähemalt Alutaguse, kus temale toodi ohvreid, kui viljakuse jumalale ja surnutekaitsjale. 468. H.J.Hisen samuti arvab, et kunagi oli Uku ainult jumal, kellele ohverdati Uku vakkadesse. Viimased said hiljem nimetuse "Tõnni vakad". Üldiselt aga olla mälestused Ukust rahva seast ununenud ja kunagisest Uku kultusest kõnelevat ainult ukuinimelised koha-nimed. 469. Kui arvestada aga, et Uku nimi esineb mitmesuguste seostes küllaldaselt ka Lõuna-Eestis ja Setumaal (Uku kivid), siis on võimata

---

465. Tokarev, Ranne formõi, lk. 347-348.
466. Sealsamas, lk.377.
467. Teit.A.Pärk, Eesti ajalugu I Vanem iseseisvuse aeg kuni 1227 aastani, Tallinn, 1927, lk.121-123 (Edaspidi Pärk, Eesti ajalugu I).
468. Fr.R.Kreutzwald, Beitrag zur Mythologie der Ehsten "Inland" 1838. Teit.Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk.73; Kalevipoeg Tekstikriitiline väljaanne II).
469. Hisen, EMI, lk.171-173; Hisen E M III, lk.64-68.

selle nime tulekut seletada sinult hilisema soome kolonisatsiooniga. Nimi oma tähenduses - taat, vanaisa - kuulub samasse rühma, kui Tõu, Ukko, vanem jne., mis rakendati nii meiste kui taevase isa kohta. Nagu Soomes, nii ka Eestis Uku võis tähendada lihtsalt "Taevaisa", kelle all mõeldi piksejumalat. 470. Uuemad soome uurimised väidavad omalt, et soomesugurahvastel olla Uku kord tähendanud ka tõelist äijajumalat, teiste jumalate ja haldjate käskijat. 471. Uku traditsiooni vanust tõendab see, et Rootsi Vürmlandi soomlased pesvad eriliist Uku pühal külviaja ning jaanipäeva vahel. 472.

Igatahes Uku küsimuses ei ole ühist seisukohta ei Eestis ega Soomes. Tõenäolisem näid on O.Looritsa vaade Ukust kui vanaisast ja Ütlasi Taevaisast.

c) Samasuguse probleemi leiame ka Taara juures. Eestis algas XIX sajandi teisel poolel Taara väimustus. Teda mainitakse kõnedes, tõmast tehti salmikesi, anti see nimi seltsidele ja kauplustele, otsiti selle nime tunnuseid kohanimedes. Väimustus Eestis edasi veel XX sajandi algusel ja viis isegi Taara usundi loomiseleo. Kuid siis algasid Taarale languma kahtlusi ja vastulöke ning Taara tunnistati tõbjaks nimeks. Kuid kuni tänaseni ei ole täit kindlust Taara küsimuses.

Seisukohad selles võib kokku võtta kolmesse lausesse: 1) Taara oli vanade eestlaste jumal, keda nad said skandinaavlastelt, 2) Taara ei ole kunagi olnud eestlastel jumalaks, vaid see nimi ja temaga ühenduses olev mõiste võisid kombestik oli hilisem sekundaarne laen. 3) Taara, kui põline soome-ugri hõimude taevavaim (jumal), oli selleks ka eestlastel.

Ainsa dokumentaalse teatena esineb Taara viis korda Liivi Henriku Kroonikas, seda erinevates kirjakujudes. Tharapita, Tharapille, Tharabitha ja Tharabita. Algkirjast on vist meie kirjaviisis Tarapita. Kord mainitakse ühte mõisa Virumaa piiril "kus põrisesukate jutu järgi olevad sündinud suur saarlaste jumalnisega Tarapita, ja sellest kohast lennanud Saaremaale (LH. XXV,5). Teised nimetused on ühenduses Kuhu ja Valjala linnuste vallutamisega, kus "karjuvad ka linnuses elijad, olles rõõmsad oma Tarapita üle (LH XXX,4) ja "et saarlaste jumalat Tarapitat välja ajada"..."kõrvaldama Tarapitat koos teiste paganlike jumalatega (LH.XXX,5) 473. Nime "Tarapita" üldiselt dešifreeritakse kui kahest sõnast koosnevat: "Taara - avita".

Hilisemad kirjalikud andmed Taarast on väga vähesed ja ebamäärased. Piiskop Johannes IV Kyvel'i visitatsioonidest esinevad veel XVI saj. algul teated pikse (Taara) austa-

))

---

470. Loorits, Grundzüge II 9.Teit.Kalevipoeg,Tekstikriitiline väljaanne I,lk.425.
471. J.Kemppinen,Suomalainen mytologia,Helsinki,1960,lk. 119 jj.teit.seal samas,lk.425.
472. A.Amist,Soome ringvaade,Eesti Kirjandus 1931.lk. 347. (Tutvustatakse Helmi Helsingi Kirjutust "Kalevalaseuran vuosikirjassa XI 1931).
473. Teit. Hiiem, EM I lk.174.

misest ja temale joogiohvri toomisest. 474. Th.Hjärne (1638-1678) kroonikas esineb sõna "Thor asita", 475. mis võib olla ehk on võetud Läti Henriku Kroonikast. A.Knüpffer testel austati Eestis XIX sajandi alguses Toorut, kelle nimi seostati Taaraga ja oletati tema laenamist Skandinaavlaste Thori usundist. 476.

Nimed ja nimed kohanimed ühendatakse Taara või Tooru nimega, nii Türi, ja Tori kihelkonnad ja viimase nimelise mõis, paljud mäed, väljad, vainud, heinamaad, koplid, tammed jne. Mõni mandest paikadest olla vanasti olnud ka hiiepidustuste kohaks. 477. Omal ajal valitses kindel veendumus, et Tartu nimi on tulnud sõnadest "Taara padu" ('hiis') või kogumi "Taara pada". Viimasel ajal on see seletus kõrvale jäetud ja Tartu nimi ühendusse viidud sõnaga "tarvas". 478.

Vaatleme järjekorras neid kolme Taara probleemi lahendamiseks aetud lauset.

1) Skandinaavia usund oma rikkaliku panteoniga oli välja kujunenud juba eelneva aastatuhande keskpaiku. 479. Sreesemi Adam kirjutab XI saj. 70. aastatel, et Helarmi orus oli päha paik kolme jumala kujuga, "Thor, vägevam nendest, on omal troonil templi keskel, ja tema ääremal pool on Wodan (Odin) ja Frikko (Freyer). Thor on, nagu rõõgitakse, õhu valitseja. Tema juhib õhust ja välku, tormi ja vihma ning headilma. Odin on sõja jumal". 480. Viimast samastatakse lõunapoolsete germaanlaste Wodan'iga, aga Thor'i - Donnar'iga. Kuid teised andmed kõnelevad, et lõunapool oli just Wodan ja põhjagermaanlastel - Odin peajumalaks. Thor oli Odini ja maajumalanna Jõrdi poeg ning oli väikseima tähtsusega jumalaks. 481.

Üldiselt valitseb Odini ja Thori vahel seletamatu vastuolu. Thor kuulub jumalate vanemasse generatsiooni. Ta on rahuarmastav, talupoegade elu kaitseja ning langeb Midgardri (inimriigi) kaitsmisel. Tema hukkudes hävivad kõik inimesed maa pealt, peale kahe, kelledest põlvneb uus inimkond. Thori austavad talupojad, kuid peale nende ka suurmikud kuningatemi välja. Thor ei tarvita nõiakunsti, nagu seda teeb Odin. Ta viibib tihti Idamaal, sealse hiiglaste riigis. 482. Esineb arvamisi, et Thori ja Odini vahelises võitluses kajastub maa algsuikate ja uustulnukate vaheline võitlus, kusjuures Thor oleks olnud esimeste jumalaks. Thori kui pikse jumala tunnuseks oli koos Thoriga esinev naan. Thori vasar. Selle pildumisel käisid välgud ning vasar tabas alati sihtki ja tuli ikka viskaja juurde tagasi.

---

474. Olaf Sild, Eesti kirikulugu vanemast ajast olevikuni, Tartu 1938, lk.88 (edaspidi: Sild, Eesti kirikulugu).
475. Eesti kirjanduse ajalugu I Tallinn 1965. lk.101 (E. Vahtre). (Edaspidi: Eesti kirjanduse ajalugu I).
476. A.Knüpffer Inland 1836 nr.22. Teit. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I, lk.422.
477. J.Jung Mõnda muinasaja teadusekorjandusest, Tooni ja Taara nimelistest kohtadest. Saarlane 1899. nr.3; A. S/aarespõld. Mitmesuguseid riimed, 1922, lk.55-56.
478. Loorits, Grundzüge, II, 145, lk.41. Teit. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I, lk.467.

Kuna Läti Henriku andmeid Terapita(Taara-avita) esimese Saaremaal ja ehk ka Virumaal, millega olid suuremad kokkupuuted Skandinaavlaga, siis leitakse sellest tõendust Taara sealsest päritolust. Sama väidab ka M.J.Eisen, kelle järgi eestlased said skandinaavlastelt jumala nime ja selle kultusest mõningaid jooni. Eesti muinasjuttudes olla motiive, mis sarnased Thori muistendi tega "Edda's". Thorile pühendatud nädalapäev - neljapäev (Torsdag, Donnerstag) peeti eestlaste kui ka germaanlaste juures pühaks päevaks. Eestlased kogunesid sellel päeval hiide, et ohverdada ja rõõgustuda. 483.

2) Juba varakult tekkisid kahtlused hästi, mis ei tahtnud Taarat tunnistada jumalaks. K. Krohn ütleb, et kui Eestis oli eriti Skandinaavia mõjul mingi üleva, tähtsama ja üldisema jumaluse Thor-Taara mõiste kujunemas, oli see alles algusel ega olnud vist veel täit mõlgust saanud. 484. O.Loorits kihutab täie vendega Taara tulutust Skandinaavia Thorist, sest selle kasuks kõnelevad mitmed, osalt omavahel ooliisse aega ulatuvad kohanimed ja rahvasuus esinevad mõõtlised nimetused, tooru, tuulu jne. ja neljapäeva pühitsemise kombed. Ta pooldab Tharapita interpretatsiooni. "Thor-avita". Kuid O.Loorits ei tunnista Taarat päriselt mõlemaks jumalaks või liiati veel üli jumalaks, vaid lihtsaks pikse nimetuseks kõrvuti kõu, Nikese ja teiste sarnaste nimedega. Rahvapärase aimestiku põhjal ta väidab, et siin on tegemist ainult sekundaarse laenamisega s.t. skandinaavlastelt omandati ainult surnuks kivistunud nimi ja sellega ühenduses mõned kombed.ja motiivid, millised suurelt osalt võisid isegi laenatud olla pärast ristiusustamist rootsi asunduselt. 485. Läti Henrik kroonikas esinevat sõnastust "Tarapita" (Taara-avita) peab ta oma algelise mõiste kaotanud keelekujuks, mis analoogiliselt Utluselo "aituma" (kunagine "aita jumal") 486. Ta lisab, et kui maabritel kaitsevaimud olid aremad personifitseeritud isikupärasteks päriselulisteks jumalateks, siis meil seda ei olnud ning sel ei olnud ühtegi suure algtähega kirjutatavat jumalat. 487.

Mis puutub viimasesse O.Looritsa väitesse, siis põhjendab ta seda sellega, et hilisemas rahvaluules ja -päritsustes puuduvad sugemed, mis võiksid oletada isikliku jumala uskumist. Ta unustab, et ühelgi rahval, kellel ei ole oma pagemaajastust pärinevat kirjandust, ta teadvuses ega tema hilisemas folklooris ei ole säilunud andmeid oma endistest jumalatest. Nende nimed ja nende tegemiste kombed on ikka ülesse tähendanud võõrad, kes kirjeldasid neid paganluses elavaid rahvaid. See seletab nii slaavlaste, germaanlaste,

---

479. Станислав Пшибычик, К вопросу о славянских божествах в Эстонии,Славянский Сборник VI,Тарту 1963,стр.17

480. Аннерсон. Которая Эстония, стр. 47

481. Edda, Tartu 1924, lk.15 (kommentaarid) Edasp. Edda Фридрих Фогт, Макс Кох. История немецкой литературы от древнейших времён до настоящего времени.С.Петербург 1901 стр.3 /Ф.Фогт/ /История немецкой литературы

482. Edda, lk.46,52(Kommentaarid); Koskaja antologia lk.515

483. Eisen, Eesti muistne usund, lk.237

keldide jt. kohta. Vähest on põhjavalgele tulnud rahva enda poolt paganluses kirjutatud teosed, või vanimad folkloristlikud materjalid, milledest selgub sõnadagi rahva muistsetest jumalatest. Nii on seda skandinaavlastel "Edda" ja saagad, lõunapoolsetel germaanlastel - kangelassaagad, kreeklastel ja roomlastel eeposed jne., milledest selgub nende rahva endised uskumused. Eestlaste kohta seda ei ole. Napid ja ebamäärased on kirjeldused eestlastest nende paganluses, LÄti Henriku Kroonika ei sea endale eesmärgiks kirjeldada eestlaste kombeid ja uskumusi, sest ta on ainult ristiusu levitamise kirjeldus. Kaunis hilja algas eestlaste juures rahvaluule kogumine, selleperast ei tule imestada, et seal on järel nii vähe rahva vanejaoomatest uskumustest ja jumalatest. Sama vähe esineb ka vanelaste juures. Milliseid vanu slaavi jumalaid on leida vene rahvaluulest ainult ristiusu laadilisi pjatnitsaid, Jüriseid ,ja saarnaseid. Endistest slaavi jumalatest loeme aga vanadest kroonikatest, mida koostati ristiusumaadest pärinevate või seal haridust saanud munkade poolt.

Kui naaberrahvastel, kes olid sama või peaaegu samal arenguastmel, oli usund arenenud isiklike jumalate uskumiseni. Skandinaavias isegi keerulise elu mitmejumala süsteemini, siis sis pidurdas seda arengut eestlaste juures. Nagu eelpool nägime, ka viimased olid jõudnud varafeodaalsete suhete kujunemise aega, millises ajastus leiame teiste rahvaste juures isegadast mõistetavalt hõimujumalaid või siis rahvasjumalaid.

3) Taarale otsitakse alust idapoolsete soome-ugri rahvaste uskumustes, kus esineb ka Taara nimele sarnaseid jumalanimesid. E.A.Castrén'i järgi on need: laplastel - "tiermes" 'taevа ja ilmse jumal', mansidel - "tarõm" 'jumal, taevas', handidel - "turum", "torem" - 'taevа ja ilmse jumal, tõuvassidel - "tora" 'kõrgus, taevа jumal'. Sama leiame veel ungarlaste juures, kus sõna "dörrõm" tähendab 'müristama, kõlduma' ja soomlastel - "Toran" 'vaidlema, riidlen'(eesti "torisen"), "Turisen", müra, krigisen'. Kõik need sõnad olla ühest juurest sõnaga "taara". 433.

Võimata on oletada, et Taara nimi oleks tulnud meile juba jumala nimena idа poolt, sest sellel ajal, kui soome-ugri hõimud elasid lähestikku ja olid oma vahelises läbikäimises, oli nende arenguaste nii madal, et mingist isiklikust jumalast ei võinud juttugi olla. Ühine võis olla aga mõni sõnajuur, mis oli ühenduses pikse mõistega. Sõna edasi areng jumaluse tähenduse toimus iga rahva juures aga iseseisvalt.

---

434. K.Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, Helsinki, 1914, lk. 300.
435. O.Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade, lk.86; O. Loorits, Eesti rahvaluule ja usund, Eesti Entsüklopeedia II.lk.300 (Edasp.: Loorits, Eesti rahvaluule ja usund); Loorits, Vana-vara kultuuriloo teemistusse, lk.55.
436. Eesti rahva ajalugu I , lk. 157 (O.Loorits).
437. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade, lk.87.

Kui taanlased vallutasid 1168 või 1169 aastal lõuneslaavlastelt Rügeni saare ja kõvitasid seal selle paganausutempli koos jumalakujudega, siis kunstlingi saaga nimetab nende jumalate seas ka Turupit' at. 489. Ka seda nime on ühenduses viidud Läti Henriku "Tharapitaga". U.Hasing jõuab järeldusele,et Rügeni Turupit tegelikult võis olla nende saarlaste jumal, kes viikingiretketel või muul teel jõudsid Rügeni saarele ja asusid siinse koos oma jumalaga. Saarlased ise võisid hiljem seal slaavistuda. 490. U.Hasing arvab isegi, et ka skandinaavlase said oma tõkese jumala nime saarlastelt, kes selviikingisajastul asusid Skandinaaviasse. Kuna seda oli seal pikse jumala nimeks Hrungnir, võibolla hiljem Fjorgyna, mida (viimast) samastatakse ka vana-slaavi ja balti Perkuni'iga. 491. Nüüd võtsid skandinaavlased oma pikse jumalale sisse rännanud asukate jumala nime. Sellega seal Taara muutus Thoriks.

Kõiges selles oletuses on palju võimatut. Jumalate nimesid nii kergesti ei muudeta, pealegi väikese hulga ajalooliselt tõestamata sisserändajate mõjutusel.

Ka keltide juures esineb kõlaliselt sarnase nimega jumal. Nende jumal Taranis oli taeva valitseja. Sõna "taran" tähendab müristamist, kuid ka ratast. Jumal tähti esines koos rattaga, mis oli ka päikese sümbol. Taranitis'ele ohverdati harilikult põletamisohvrit. 492. Mitmel maa-alal, kus oma elasid keldid, esinevad jõe- ja isikunimedena sama sõnajuurega nimed, näit Taranis jm. 493.

Võime oletada, et sõnajuur "tar", "ter", "tur" põlvneb substraadina sõna endise lõunapoolse päritoluga rahva keelest. See rahvas asus Kesk-Euroopas ja oli Skandinaavia ja Ida-Euroopa algrahvaks. Teda võiksime ehk samastada kunda kultuuri elanikega või siis nende probleemsetilistega Skandinaavia "algpoomlastega". Nimetatud sõnajuur oli ühenduses pikse tähendusega ja sellest areneb edasi pikse kaitsevõimu mõte. Thor-Taara oleks siis Skandinaavia enne germaanlasist asukate piksekaitsevaim. Alg-germaanlased asudes Skandinaaviasse tõid sinna kaasa oma jumalad, ja, nagu ikka kordub, algasid võitlused kahe jumalate rühma vahel. See peegeldubki siinses saagis ja vanades vahelises võitluses, kus esimesed elasid algasukate ja teised - uustulnukate usulistes kujutelmades. Hiljem lülitati nii

---

489. Г.Трусманъ,Введеніе христіанства в Лифляндію.С.Петербургъ 1884,стр.[illegible]/Трусманъ,Введеніе христіанства/.

489. Uku Masing.Taara päritolust,Usuteaduslik ajakiri,XI 1939.lk.1 (Edasp.: Masing, Taara päritolust).

490. Sealsamas. lk.3.

491. Sealsamas, lk.15-16; Hrungir Fjorgyan kohta vt. Helm, Die Entwicklung der germanischen Religion,Heidelberg. 1926.lk.301. Vt.sealsamas, lk.3.

492. Filip, Keltska ja tšehhi sõnaraamat, lk.172.

493. Masing, Taara päritolust, lk.14-15.

endine pikse jumal Porgyna, peajumalaks saanud sõjakate viikingite jumal Odin, kui ka uus äikesejumal Thor ühisesse jumalate perre. Kuid siiski Thor jäi enam-vähem kõrvalisemaks tegelaseks, võib-olla endiste maaelanike jõuoltuli jaks, jumalaks. Saagade järgi Thor "oli kuidagi tõmp ja äidlik ning kristlastele nii kaua lollakas". 494.

Koos uuendi ülduse arenguga omas piksekaitse vaim Thor skandinaavlaste juures isikliku jumala mõiste. Ta sugeneb levisid kõigepealt seaiste laplaste seas, kus Thor sai nimeks Hora-galles (=Tora - taat) ja keda kujutati nõia trummil vasara ja vikerkaarega, nagu skandinaavlastegi juures. 495. Kuid väga tõenäoline on Thori laenamine vähemalt esimese aastatuhande lõpul ka eestlastele, seda juba isikliku jumalana.

Küsimuse alla jäävad teda levinud piirid Eestis. Ainus kirjalik allikas - Läti Henriku Kroonika - nimetab siin Saaremaad ja jumala sünnikohana nimetab Virumaad. Kuid me oname ühe kaudse tõendi Thori- Taara kultuse levikust üle maa. See on neljapäev või neljapäev pühakspidamise komme. Kuni XX sajandini peeti üle Eesti neljapäev või poolpühaks, millal ei sobinud teha igat tööd. Miliseemal ajal käis see eriti mõiste töödo kohta. O.W.Masing kirjutab oma aja kohta: "kes sel päeval seadis vähemad tööd näppo vähele piddi võtma ... mõnnes paigas naisterahvas vokki neljapäeval ei läguta". 496 A.Saareste andmetel veel 1921.a. käisti kihelkonnas ei kedrata ega kujuta sukka neljapäev ega õhtul. 497. Kuiste oli neljapäev veel mitmesuguste koosviimiste (mängutubade), ehverdamiste (nagu Tõnni vakad), arstimiste, kohtupidamiste ja kosimiste päev. Hiliseemal ajal muutus see ka näidumise päevaks, millal olid liikvel kurjad vaimud. 498. Neljapäev on õigusega ühendusse viidud Taara austamisega. Harjumaal nimetati seda päeva "Tooru teeramise õhtuks", mis ühenduses Toorigaga. Siis olla rahvas kokku tulnud torupilli saatel mängima ja tantsima. Torupilli olla enamsalt nimetatud toorupilliks ja see nimetus olla tulnud Thori nimest. 499.

Osa neljapäeva kombestikust ja uskumustest võisid küll olla hiliseemaid laene, isegi saksalastelt, kus samuti pühitseti neljapäeva. Kuid siiski osa andmeid viitavad neljapäeva vale kui vanale paganalikule pühale, millist peeti ka eestlaste seas, mis kõik annab mõningat pidepunkti skandinaavlaste Thori uskumiste olemasolust paganalikus Eestis.

---

494. Mannhardt, Naturmythen II.lk.XII Tsit. Annist, Kalevipoeg eesti rahvaluules, lk.209.
495. K.J.Hisen, Suomen suvun uskomot II, Lappalaisten uskonto; Uno Holmberg, Porvoo, 1915, Eesti Kirjandus 1916.lk.354.
496. Otto Wilhelm Masing, Pühapäe ja Pahhe-luggemise I 1818, lk.146.
497. Saareste, Hitmesuguseid riitusi, 1922, lk.367.
498. Saareste, Eesti keele sõnastelime sõnaraamat I.lk.242; Eesti Entsüklopeedia VI.lk.163.
499. Hisen EM I.lk.176-178; Hisen, EM IV, lk.171-172.

d) Eesti rahvuseliku ärkamisaja võimustuses XIX sajandil rekonstrueeriti eesti vana usuad. Seldati, et muistsel ajal ollaõnnelik ja vaba rahvas elanud keset küllust võgevate ja õiglaste jumalate valitsuse all. Algas ligemale sada aastat kestnud eesti pseudomütoloogia ajastu.

Saksamaal püüdes XVIII sajandil võidab romantism. Selle mõjud ulatusid ka Baltimaale. Siin tekkib rühm estofiile - filantroope, kes allarõhutudi talupojas näevad ka inimest ning hakkavad eestlaste minevikku idealiseerima ja heroiseerima. Balti-saksa ajakirjanik ja kirjanik Carlieb Helwig Merkel (1769-1850) oma teoses "Die Vorzeit Liefflands. Ein Denkmal der Pfaffen und Rittergeistes" (Berlin 1798-1799) esitab eestlaste legendaarseid võitlegusid ja veel legendaarsemaid jumalaid. Tema poolt heidetud tuleõde 155b loitma Fr.R.Faehlmanni, Fr.R. Kreutzwaldi ja teiste esimeste eesti enda soost valgustajate südametes ja sõnades. Soomlane uurija Kristfried Ganander oli 1789.a. välja andnud "Mythologia Fennica", mille saksa keelde tõlkimisega ja oletatavate eestipoolsete jumalate juurde pookimisega tõi Kr.J.Peterson 1821.a. eesti pseudouurundi ja jumalad üldsusse kasutusse. 500. 1821.a. eesti pseudouurundi ja jumalad üldsusse kasutusse. Teised rahvamehed aitasid omalt poolt kaasa ja soome eeskujul lõid veel teisigi jumalaid rahva väga vastuvõtlikku vaimupinnasesse.

Peatume mõne, tol ajal käibesse tulnud jumala juures.

Vanemuine esineb soome mytholoogias nime Väinämöise all, mis tegelikult tähendab seda, kes elab väina ääres. Ta on juba Agricola "Psalttaris" (1551) hõimlaste jumalate seas. Vanemal ajal peeti teda veejumalaks, kuig Agricola nimetab teda jumalaks, kes "viisisid tagus". Väimeseaja uurimused näitavad, et algliselt oli ta eimult muistne hõimujuht, imeosav laulik ja nõid-tark (šamaan). (Vt.M.Haavio, Väinämöinen.Porvoo 1951). 501. Eestisse jõudis see soome jumal esmakordselt G.Merkeli Ülalmainitud töös, kus teda omistatakse ka eestlastele, kuid nüüd juba nime all Wainamöinen. Kr.J.Peterson võtab teda Väinemoise nime all "Finnische Mythologie" tõlkesse ja sealt arendab Fr.R.Faehlmann teda edasi Vanemuiseks. Kahjuks rahvapäraseid teateid selle jumala kohta ei leidu. Kr.J. Peterson põhjendab järgmiselt: "ka eestlased tõenäoliselt on tundnud seda jumalat, sest mõnel eesti laulul on silmapeistev sarnadus Ilal esitatud soome omadega." Kuid seda siiski on vähe, et isegi oletada Vanemuise mõningat osa eestlaste usundis. 502.

Raskema probleemi seab ülese Ilmarine. See jumal tuli eesti üldsusesse jällle Fr.R.Faehlmanni kaudu, kes tema nime võttis "Finnische Mythologie'st" ja tema koostas kreeka seppjumala Hefaistose eeskujul. Eesti pseudomütoloogias esineb Ilmarine sepana, nagu ta on ka Karjala

---

500. A.Amnist (Amni) Fr.R.Kreutzwaldi "Kalevipoeg".Teine osa "Kalevipoja" saamislugu.Tartu,1936.Lk.35-37,42-45. (Edaspidi:Amnist,"Kalevipoja" saamislugu).

501. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne 1,lk.423 (A. Amnist), Sisen E M I,lk.134-136.

502. Amnist,"Kalevipoja" saamislugu.Lk.43.

kangelaslauludes. 503. Kuid Ilmarinet peetakse üheks vanemaks soome-ugri hõimude taevahaldjaks, sellega peajumalaks. Ta oli tuntud udmurtidel "Inmar" 'jumal' nime all ja on laplastel "Ilmaris", mis tähendas termi ja paha ilma sõnastajat. Soomlastel Agricola tunneb teda tuule-, õhu- ja ilmajumalana ("Ilmarinen rauhan ja ilman tei ja matkamiehet edhes wei") 'Ilmarinen rahu ja ilma tegi ja matkajaid edasi viis'). Ta tarvitab vasarat, millega taevast taob. Vasar tuletab välja selt meelde Thori vasarat. 504. Ilmarine nime seostatakse ka sõnaga "ilm".

Eesti rahvaluules puuduvad igasugused teated Ilmarinest ja ta asi siin teata vaks koos teiste pseudojumalatega. Kuid see ei välditi võimalust, et ta kunagi tuttav oli lõunameresoomlaste seas, siin pool merd.

Soome Lemminkäise eeskujul tõi Fr.R.Faehlmann Eestisse ka Lemmekõne. Soomlastel ta tõeliselt ei esinegi jumalana, vaid on tavaline mehenäi, mis tähendab "lemmitu" 'armastatu'. Ta tuleb ette "Kalevalas" koos teiste sangaritega. Eestis teda ei tunta, esineb vaid vähe Kuusalus, vist soome laenuna. Eesti pseudomütoloogias on temas tähetud näha jahimeeste jumalat. 505.

Kr.J.Peterson andis eestlastele sõjajumala Turia'e, seda Agricola järgi. Wiisaste oma psalteris kirjutab: "Turisbs annoi voiton sodhast" 'Turisest andis võidu sõjast'. Soomes on Turisest tulenenud vist Skandinaavia Thorist, Eestis puuduvad tema kohta igasugused teated. Fr.R.Kreutzwald küll ütleb, et sügisesse põõripäevale pühendatud suur pidu sõjajumala Turise auks koos eiku ohvrdamisega ja esitab ka ühe ohvrilaulu, kuid kõigile selleks puudub igasugune alus. 506.

Sellega XIX sajandil loodud eesti jumalate süsteem on sinult ilus luule. Kuid sellest luulest seas või vad leiduda siiski mõned tõepärlikesed.

---

503. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I.lk.474. (A.Annist);

504. Riisen E N I.lk.187-190.

505. Sealsamas, lk.192.

506. Sealsamas, lk.195-196.

2. OHVERDAMISEST

Perafeodaalsel ajastul valitses endiselt eestlase usulises maailmavaates animistlik elukäsitus. Kuid see oli koos rahva üldise vaimse ja sotsiaalse arenguga omandanud uue sisu ja vormi.

a) Oli välja kujunenud kindel ohverdamise kombestik. Ohverdamine ise on niisama vana kui usutunne, kuna sellega avaldub ürgne tahe leppida inimesele tundmatutes vägudes kehastatud jõudu. Eestlase kauge eellane kasutas Uraali-aegsel ajal juba ohvrit, mida tähendab iidne sõna "tõi v" 'töötus'. Algliselt nimetati nii pärist esmaliste kõrtest, ekstest, õi tõst jm. Ning ajudu sisaldavast esemeist tehtud sidet, mida inimene sidus puu külge lepingu ja töötuse märgiks. Sellest areneb välja ohvri mõiste - tuua andeid, et saada õnnistust ja kaitset. 507. Ohver on õieti kohustuslik või vabatahtlik and, kingitus üleloomulikele jõududele. 508. Sõna "ohver" on muide hilisem laenladinakeelest "offerre" 'pakkuma, kinkima, annetama'. Endised omad sama tähendusega sõnad, peale tõi vu on veel: ande , jagu, kabi, uri.

Eestlaste ohverdamise kombeid, ennustamisi, ohverdamise aega, ohvriloomi, ohverdamise paiku jne. toob Lätti Henriku Kroonika. 509.

b) Kuna eelpool peatutud hiiesalude juures, nii ka käsitatavat ajastut kasutusest leiavad, siis nüüd käsitleme ohvrikividest. Eesti alal varasemad sest kuuluvad juba neoliitikumi. Lohkudega ohvrikivid tulevad siinsette alles esimese aastatuhande vahetuses p.Kr. Skandinaavias esinevad need juba III aastatuhandel e.Kr. Kuna idapoolsete soome-ugri rahvaste seas neid ei tunta, siis on need kindlasti tulnud siia Skandinaaviast. Arvatakse, et aukudega ohvrikivide algkodu asub Vana-Idamaal, ka Palestiinas, kus need levisid Vahemere kallastmandest Põhjamaadesse. 510.

Ohvrikivid Eestis on, peale paari erandi, looduslikud raudkivid, millesse on enamasti süvendid või lohud, mis võivad olla looduslikud või kunstlikult tehtud. Vahest nimetatakse looduslikke peaaegu nägusid ka jälgedeks ja usutakse, et kivid olla ennemalt olnud pehmed, nii et nendesse võinud jääda jala, käe, istumise jm. jälg. Jälgede tegijatena nimetatakse kas piibli pühakuid, kuradit, Kalevipoega, mõnda kuningat, kuulsat sõjameest jne. Jälgi ja muid

---

507. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade, lk.65-66.
508. Saaresto, Eesti keele mõisteline sõnaraamat II, lk. 1263.
509. Vt. väljavõtteid: Laugaste, Eesti rahvaluule teaduse ajalugu. lk.19820.
510. Moora, Ohvrikivid, lk.67.

sõlvendeid ohvrikivides kasutati ohvriandide asetamiseks neisse või tarvitati sõndsse kogunevat vihmavett aretamiseks. 511.

Enamus ohvrikividest on siiski kunstlikult tehtud lohkudega. Neid pidevalt avastatakse uusi, nii et teada olevate ohvrikivide arv üha kasvab. Ohvrikive esineb üle maa, kuid peamiselt Põhja- Eestis ja Saaremaal. Lohud on enamasti ümmargused, sügavusega 2-4 cm. ja läbimõõduga 5-10 cm. Leidub ka väiksemate ja ka suuremate lohkudega kive. Sagedamini on ühe lohuga kive, kuid rohkesti on leida ka enama arvu lohkudega. Kõige suurema lohkude arvuga kivi Eestis on leitud 54 lohuga. Lohkude paigutamises on kindel süsteem, nad on asetatud sümmeetriliselt, vahest suunatud ilmakaarte järgi. 512. Lohud on määratud ohvriandide vastu võtmiseks, kuid neile antakse ka maagilist ja sümboolset tähendust, vimast ühenduses päikese kultusega. Nõnda, rahva seas levinenud, seletuse järgi olla surnute suistsel põletamisel tehtud kividesse lohkusid, et nende kaudu lahkunute hinged teed leiaksid teise maailma. Ürgi kividel või vad tehtud olla ka surnute mälestuseks, nagu neid sageli lõigati kasvavatesse puudesse. 513.

Ohvrikivid asuvad enamasti kiltes. Neid on paigutatud ka vanade kalmete lähedale, mis tõendab, nende, või bolla erandikke, suhteid surnute kultusega. Neidleidub veel endiste linnuste kui sõjaliste suististe juures, selle-pärast seostatakse nendega veel muidki tavasid, nii nende juures rahvakoosolekute pidamist, kohtumõistmist jne. 514.

Hilisemal ajal ohverdati ohvrikividel peamiselt üksikult. Vähesed teated kõnelevad massilisist ohverdamisist, seda Setumaalt. Ohverdati enamasti neljapäevade hilisõhtul, vahest ka jaanõhtul ja hingedeajal. Neeglikohaselt oli koos ohvriga ka ohvrisõmasag. Karuselt ja Põlvast on teateid, et seal ohverdamise ajal tantsiti kivi ümber torupilli saatel. 515. Hiljakuse ohvrina viidi kivile igast uudisasjast esimene osa, nii toidust, joogist, karjasasdusist, oma esimesest rõivapiimest jne. Erandjuhtumeil toodi samuti ohvrit, eriti haiguste puhul. Viimasel juhul kas pesti enamast lohkudesse kogunenud vihmaveega, vajutati haige kohaga vastu kivi või haige kehaosaga kokkupuutunud esemeid viidi kivile. Ohvrikividel toimetati ka armastusmaagia tavasid ja taotleti sigivust. Viimasega on ühenduses nn. "liukivid", milledest alla liueldi sigivuse ja põlluviljakuse saavutamiseks. 516.

Peale mainitud ohvrikivide on tuntud veel kivisaabad ja nn."saajakivid", millede juures on ka ohverdatud. Saajakivid püüti tati surnud mõrsja või peigmehe mälestuseks,

---

511. R.Viidalepp, Iseloomustavat eesti ohvrikividest,Eesti Kirjandus,1929. lk.490-491.(Edaspidi: Viidalepp, Iseloomustavat eesti ohvrikividest); Muistendid Kalevipojast,lk.526.
512. Sealsamas,lk.493-495.
513. Sealsamas,lk.497-499.
514. Sealsamas,lk.462-465., 549-550.
515. Sealsamas,lk. 502, 540-541.
516. Sealsamas,lk.542-546.

kui need surma said pulmaliste omavahelisel või kahe saaja pulmaliste vahel ettetulnud kokkupõrkel. Mii kõneleb rahva traditsioon. Õigem on arvata, et tapmine sündis ühenduses mõrsja tõsbamisega ja tema päästmispüüetega. 517.

c) Läti Henriku Kroonika andmeil (XV, 4) eestlased "osutades oma jumalaile austust muistse kommete järgi, tapavad nad loomi, ohverdavad koeri ja sikke..." 518. Siin nähes,eestlaste ohvriandide seas loomi. Kroonik toob veel mujal ette (XV, 3) veiseid, mis moodustasid tähtsama osa ohvriloomadest. Milisemad teated räägivad härjaohverdusest. Johann Gutslaffi poolt võhandu jäel ülestähendatud ja 1644.a. avaldatud pikse palves kõneldakse härja ohvriks toomisest. Rahvajutt pajatab kuriositeedina, et keegi kuningas või rahvavanem ohverdanud Kuusalu allikale kuni 300 härga. 519.

Hobuste ohverdamise kohta on teateid hilisemast ajast, seda eriti Tartu- ja Võrumaalt. Krasnaja maarahval esineb küll hobustejumal, aga sellele ohverdati kuke liha. Laadoga Äärmete rahvaste seas esinenud ka hobuste ohverdamist. 520. Kokkem on andmeid idapoolsemate soomesugurahvaste (merjalaste, muromlaste, udmurtide ja komide) kohta nende seas kunagi levinenud hobuste austamisest ja ohverdamisest. Seda seletatakse Volga äärmete türgi-tatari rahvaste mõjuga. 521. Eestlaste seas esinenud hobustechverdamise kombed on siiski vist hilisemad, tulnud võibolla kreeka katoliku usundi aladelt.

Lambaohvrist on andmeid mitmelt poolt, eriti Saaremaalt, kus alevipõ val toodi ohvriks lambaid. Kuidi need teated on hilisemast ajast ja on seotud katoliiklike pühakute nimepäevadega, tundub siis, et lammas on olnud vanadel eestlastel üks varasemaid ohvriloomi. 522.

Samuti on seda olnud ka kitse, kelle ohverdamisest, eriti toomispäeval, räägivad mõned teated. Kuid igatahes on aluseta Fr.R.Kreutzwaldi teade kitsede ohverdamisest sügisesel ohvripüh val sõjajumal Turisele. 523.

Kohkem andmeid on sea-ohvrist. Seda toodi peamiselt tõnisepäev val. Krasnaja maarahva juures ohverdati siga Pühha Toomale. Seaohver on põhjaliselt omane põhjamaa rahvastele ja esineb laialdaselt skandinaavlastel. 524. Kuid ta on tuntud ka kõikide germaanlaste juures. Eestis esinenud seas ohverdamise ruditsentidena võime pidada lõunapoolsetel aladel säilunud "jõuluorika" süümist ja isegi vastlapäe vaagneto seajalgade söömist. Need on hilisemad laenud. Kuid varafeodaalse ajastu eestlastel oli ohvriloomaks siiski ka siga.

---

517. Hisen, E M III, lk.89-91.
518. Tsit.Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.19.
519. Hisen, E M III.lk.24- 25.
520. Sealsamas, lk. 26-28.
521. Gorjunova, Etnitseskaja istoorija, lk.139-140, 152.
522. Hisen, E M III, lk.28-29.
523. Sealsamas, lk.29- 30.
524. Sealsamas, lk.30-33.

Vanad eestlased tundsid igatahes ka inimohvrit, nagu see oli levinud Volga-Märeste soomesugu hõimude juures, kus veelinnu, eriti pardi, kultus oli väga laialdane. 525. Kuke ja kana ohverdamise, samuti mardihane sõõmise, on saadud kindlasti sakslastelt. 526.

d) Omaette probleem on <u>ihimohvri</u> küsimus eestlaste juures.

Tuntud on Bremeni Adama (ca 1044-ca 1075) teade Aestimaa elanikest, kes "kummardavad draakoneid ja linde, kellele nad ka elusaid inimesi ohverdavad, keda ostavad kaupmeestelt". 527. Kahtlane on siiski, kas siin juttu Aestist. Arvatakse, et siin tuuakse ette Ösa idamaa (Ostland) tõpsemalt, siin kirjeldatakse Läänest balti hõimust. Läti Henriku Kroonikas on küll mitmed vihjed, millede põhjal võiks oletada inimohvrite esinemist eestlaste ja liivlaste juures. Toreida liivlaste keskel elas tsistertslaste ordu vend Theoderich, pärastine Aestimaa piiskop. Teda tahavad liivlased oma jumalaile ohverdada ja küsivad liisu läti sõi leiks jumalate tahet. Liisk otsustab Theoderichile Jelu. (I.10) Inimohvri tõenäosema tuuakse seal veel Järvamaa vogt Hebbe surmamise saksalaste poolt. Need kiskusid veel elusal Hebbel südame rehast välja, praadisid seda tulel ja, jagunud endi vahel, sõid selle, et muutuda tugevaks kristlaste vastu (XXVI,6). Veel leidub kroonikas Tartu preestri Hartwigi ohverdamise katse, keda eestlased panid õige ranmuna hõrja selga, sest et preester oli samuti ranmus, ja viisid mõd linnusest välja, kus päriseid liisu kaudu jumalate tahet. Kuid ka siin liisk langes preestri kasuks ja ohvriks toodi hõrg. (XXVI,7). 528.

Johann Gutsleff, kirjeldades Võhandu jõe juures toimunud ohverdamisi, mainib ka, et seal viljaka aasta saamiseks ohverdati lapsi. 529. Ajalugu kõneleb kunagistest inimohvritest, mitmete rahvaste juures, nii Palestiinas toodi ohvreid Moolokile, sarnaseid surmaseid esineb kreeklaste ja roomlaste juures, seda on teada Assüüriast, Fööniikiast ja ka germaanlastest jm. Eesti rahvaluule andmetel olla ristiusu ajal lapsi ohverdatud kirikute ehitamisel, kes sinna sõõridesse jõetud. Seda kõneldakse ka tõmmaskvanud inimestest.530.

Kuid nõmede arvates nendest andmetest ei piisa, et tõendada, eestlaste juures inimohvrite toomist. Nii A.Põrk oma ajaloos ei tahagi seda täiesti. 531. E.Laugaste ütleb "vogt Hebbe südame sõõmise ei näita midagi rohkem kui uskumust, et tugeva vaenlase kangejõudu võib omaenese jõududele liiaks saada "kangelundi" sõõmisega. 532. Selle seisukohaga ühineb ka E.J.Eisen, kes vogt Hebbe südame sõõmist viib samuti ühendusse maagilise elujõu üle andmisega. 533.

---

525. Gorjunova, Etnitseskaja istoorija, lk.140.
526. Vt. nendest: Eisen E R III, lk.33-34.
527. Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, IV,17. Teit.Eesti ajaloo lugemik I,lk.12.
528. Laugaste, Eesti rahvaluule teaduse ajalugu, lk.17,20.
529. Eisen, E R III, lk.7-8.
530. Sealsamas, lk. 9-11.
531. Põrk, Eesti ajalugu I, lk.115.
532. Laugaste, Eesti rahvaluule teaduse ajalugu, lk.289.

liisuhtumine liivlaste poolt Rhoederi ehi ja tatarlaste poolt Hartwigi kohta näitab, et jumalad ei vajanud inimohvrit. Kuid see ei ole inimohvrite juhtudel eristada sõjavangide ohverdamisi, nagu need olid toimunud germaani (ka skandinaavia) hõimudel enne rendi ristiusustamist.534. Kuid rooglikohane ja tavaline ohverdamine ei tundnud inimohvrit. Rahvaluule teated laste ohverdamisest ja kivitesse elusinimeste sissemüürimist või vai põhjenda küll mõningatel tõsiasjadel, kuid need hilisemad kombed on tulnud siia laenuna sakslastelt.

e) Perekondlikke ohvreid tavaliselt tõi perekonna vanim meesliige - perekonna pea. Erandjuhtudel ohverdasid ka perenaised. Ühiskondlikke ohverdamisi toimetasid aga rahvavanemad või targad. Ei ole andmeid, et eestlastel oleks olnud eriline preestrite seisus. Preestritest ei kõnele ka Läti Henriku Kroonika, kuigi seal tuuakse ette teised eestlaste seisused. Tarkade ehk tundjate peamine ülesanne oli siiski ennustamine, jumalate tahte teatavaks tegemine, maagiliste toimingute tõttu ja ravimine. Vahest targad nimetati ka nõidadeks, kuigi nõidu üldiselt peeti siiski kurjategijakuks võlujaks. Sõna nimetus ise on vana, esineb laplastel "noidde", mansidel "noit" ja udmurtidel "nodo", "nodma" - seega targa ja mõistliku tähenduses. 535. Targal oli erilise tarkus ja tugevam hingejõud. Ta oskas ja võis mõjutada loodusnähtusi ja astuda ühendusse üleloomuliku maailmaga, sellega on tõenäoliselt seotud ka tunnuseid. On teada, et mõnel pool samaaegselt oli hakanud ka ohvritalituse tähtjaks preestrikss, nagu näiteks burjaatide juures. 536. Eestis ta selleks veel ei olnud arenenud. Tark esineb paiguti nõidade all, tundja, teadmeeste, tumeja, tuuslar, võlu, nõid ja arbuja. 537.

Muinas-Eestis puudus tarkade organisatsioon, kuid ühest vähest rühmitusest on siiski andmeid. Saaremaalt ja Lõuna-Eestist, see on killadest. Need ühendused olid loodud ühiste tootmishaaste huvide põhjal ning olid määratud vastastikuseks abistamiseks ja ühisettevõtete sooritamiseks. Erilise tähtsuse oli neil ühiste usuliste ohvritalituste korraldamises. Viimased toimusid nn.killamägedel koos viljakuse kultuse elemente sisaldavate killapidudega. Hilisemal ajal need olid osaliselt arenenud süngutubadeks ja kildsandadeks. Killad, nii nimetatult kui sisuliselt on saadud skandinaavlastelt. 538. Samaaegselt rühmitused olid ka eelpool käsitatud peko ühendused. Siin leiame huvitavaid paralleele keskaegsete ristiusu gildidega, mis olid alguses vaid religioossed ja vastastikku abistavad vennaskonnad ning siis selle järele käsitööliste ja kaupmeeste kutseühingud organisatsioonid. 539.

---

533. E.J.Simon, Inimeseohverdamine ja ülepea inimeseliha söömine, Eesti Kirjandus, 1934, lk.176-178.
534. Simon, EK III, lk.13-14.
535. Eesti ajalugu I, lk.242 (E.Laid); Simon, EK III, lk.136-137.
536. Tokarev, Religia v istorii, lk.143.
537. Saaresto, Eesti keele mõistelise sõnaraamat, II, lk.1158, j.j.
538. Eesti Rahva ajalugu I, lk.163.
539. L.Tõik, Tallinna Gildidest ja nende kindlustusist. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Ühik 70 1958, lk.3-4; (Edaspidi: Tõik, Tallinna gildidest).

7. MIUD EESTI RAHVALUULES

Selgpool kõsitades püüti puid ja hiisi nautimise sõnade "hiis" ja "hiid" ühist päritolu ning hiiu mõiste arengut algsest suurusteo hingest müstoloogiliseks isikuks. Kuna hiidudel on oma osa rahvausundis, siis peatume nende juures ja vaatleme, mida kõneleb meist rahvaluule.

Eesti rikkalik rahvaluule on osaliselt väga vana ja on sõnal määral välja arenenud, nagu muljelgi, maagilisest ja usulisest pinnasest. 540. Soomesugu rahvaste vanimad rahvaluule vormidon joigud ja itkud. Joigud esinevad veel ainult laplastel, kus neid, mõnesõnalisi venitatud hüüetusi, isesuguse läbilõikava häälega monotoonselt lauldakse. Harilikult "joigutakse" näiatrummi saatel usulistes tavade toimetamisel või lõvesse langemise eel. 541. Ühetoonilised itkud ehk leinalaulud esinevad veel setude juures. Väga vanad on veel loitsulaulud, mis esitati maagiliste toimingute (näidumiste) ajal. Varafeodaalse ajastu kohta on meil andmeid õkendimavia allikail saarlaste sõjalauludest, s.o. kangelaslauludest. 542.

Eesti rahvaluule üleskirjutamised algasid juba varakult. Esimene teadaolev arvestuslaul "Jõrru jõrru! jooks ma tullen" avaldati Chr.Kelchi poolt 1695.a. (Chr.Kelch, Liefländische Historia, Reval, 1695, lk.14). Kuid seda laulu teiteeriti juba 1586.a. Ühes ladinakeelses teoses, kus laulu algus tuuakse järgmiselt: "Jeru, Jeru, Masco Lon". Kuiteesumina nendime, et selles laulus leiti Jeruusalemma ja Damaskuse nimesid ning ühenduses sellega järeldati, et "liivoom" rahvas ongi iisreeli kaotsiläinud sugularu. Tartu Ülikooli professor Fr.Menius veel 1692.a. väidab, et kuigi rahval on sõna "jeru" tähendus teadmata, jorutab ta sedailmaiõpmata, otsekui nende esivanemad Paabeli vangipõlves Jeruusalemma templit meenutades. 543.

Eriline osa rahvalauludes omavad muistendid, milledes kajastuvad rahva uskumused ja kombed. Muistendite ideed ulatuvad kaugesse minevikku, inimeste primitiivse mõtlemise ajastusse. Muistendite liikidest on meile tähtsamad rahvausundilised muistendid ja võgilasmuistendid. Rahvausundlistes muistenditos esinevad rahva animistlikud uskumused, seal esineb terve loodus hingestatult, loomad kõnelevad, kivid, veekogud ja muud eluta esemed tegutsevad, kõikjal on leida haldjaid ja muid vaime. 544. Võgilasmuistenditos aga kõneldakse ebatavalistest suurtest, tugevatest, hiidlikest ebainimlikest kangelastest ja nende tegudest. 545.

---

540. V.Grünthal, Eesti rahvaluule, Eesti Kirjanduse 1913. lk.402 (Edaspidi: Grünthal, Eesti rahvaluule).
541. Sealsamas, lk.499; Eesti rahvaluule Üleviade, lk.83,84. (H.Tedre).
542. Eesti rahvaluule Üleviade, lk.84-86 (H.Tedre).
543. H.Tedre, Eesti rahvalauludest K.Marxi albumis, Keel ja Kirjandus, 1961, lk.525-526.
544. Eesti rahvaluule Üleviade, lk. 425-426, 428-430. (R. Viidalepp).
545. Eesti rahvaluule Üleviade, lk.431 (R.Viidalepp; Vt. Ühiskasjalik Üleviade muistendite iseloomust: Muistendid Kalevipojast. lk.27-42.

A) Vägilas- ehk Hiidsuistendid on Eestis levinenud laialt ja nad omavad kindla koha rahva kujutelmades. Rahva vaate kohaselt oli Oks see, kus maa peal elasid Hiiud. Nii põhjarannikul esineb rahvapärane ajalooperiodiseerimine:

1) Loomise aeg, siis Jumal, vanaisa Uku esinevad loojatena.

2) Aeg, millal Jumal jalgsi maa peal käis.

3) Hiidla ehk lapiaeg. Siis viibivad maa peal suured hiidlased, kes tulnud Lapimaalt. Sellel ajal on tegutsenud Kalevipoeg, Tõll, Hans ja vanapagan jt.

4) Muuga aeg, kus esinevad hiidlased mererõvlitena, inimeste röövjatena, koorekoolastena, kirikute ehitajatena.

5) Kristiusu ehk meie aeg. 546.

Hiiu kui müstoloogilise isiku tekkimise kohta esinevad mitmed seisukohad. Teene neist tähtsamad:

1) Muistsel ajal elanud üksikud tugevad inimesed, kelledest on rahva seas säilunud mälestusi. Rahva arenev fantaasia tegi aegade jooksul neid veel suuremaks ja võimelisemaks, kuna nad lõpuks omasid erakorralise üleinimliku jõu - said hiidudeks. 547.

2) Kas reaalsed muinasaja elanikud, kes, kas uute asukate tulekul, või rahva ristiusku minekul tähtsid säilitada oma vabaduse, omapära ja usundi ning põgenesid laantesse, kus elasid primitiivselt, vanaaikuna teiste rahvastikule ja ristiususte, kui "vanad paganad". Nad on jõuliselt küll tuistest üle, kuid vaimliselt maha jäänud. Sellepärast on hiid rahva kujutelmas tugev, aga rumal. Selle vaate pooldaja on ka K.Krohn. 548.

3) Hiiukujutelmad on tekkinud erakordsete looduselähtuste mägede, kaljude, kivide, jälgede jne. selgituse vajadusest. Rahva kollektiivse mõistus oletas, et kunagi pidi olema tugevaid ja suuri olendeid, hiidumid, kes neid loodusobjekte on oma kohale asetanud. Miljon hakkas rahva fantaasia neile hiidudele juurde luuletama veel muid vigiteguseid. 549.

4) Hiiu projektsioonis elab loomulik inimene välja oma alateadvusesse surutud animaalsed tungid. Argielus puudujäävad jõu-, toidu-, une- ja seksuaalsed tarbed saavad rahuldatud ja kompenseeritud ülevoolava tegevusrikkusega saagari - üleloomuliku hiiu kujundis. 550.

Nendes kõikides vaadetes leiame tõe terri. Õigem seletus on ehk meade üksikute vaadete sünteesis. Vaimliselt ja füüsiliselt tugevad isiksused, kes püsivalt tegutsesid oma veendete ja seisukohtade järgi, et paindunud kellegi ette ja taotlesid oma õigust, omasid ja kinnitasid endale hulkade poolehoiu, vaimustuse ja kestva mälestuse.

---

546. Hisen, E.M.T II, lk.115- 117.
547. Vt. Hisen E.M.T I, lk.203- 206.
548. Anniste, Kalevipoeg eesti rahvaluules, lk.21,24; E. Hisen, Vaade eestlaste muistsete jutustuste maailma, Tartu, (1909), lk.8.
549. Anniste, Kalevipoeg eesti rahvaluules, lk.21-22.
550. Sealsamas, lk.77; Loorits, Eesti rahvaluule ja usund, lk. 804,805.

Nad võisid kuuluda maa muistsete elanike seisa, kuid samaväärselt võisid ka seda mitte olla, kuid nad olid tugevad iseloomud ning nendes hakati nägema rahva päästjaid ja aitajaid. 551. Olles erakorralised isiksused, võtsid nad teinekord oma iseloomu müüngide jooni loodushaldjailt ja said demiurgiliste ülekannete täitjateks loodusseaduste loomises ja ümberpaigutamises. Rahvafantaasia rikastas neid mitmete omadustega ja tegudega, ning nägi neis oma tungide ja soovide kehastust.

Eesti kiidumuistendeid peetakse eriliseks sajandi aegseks germaani laenuks, kusjuures oma lõpliku kuju omasid nad viikingiaja ajastul, seda Ida- Eestis - Skandinaaviast Venemaale kulgeva kaubatee piirkonnas. 552. Ka vene bülinades leitakse samasugust Skandinaavia mõju. 553. Kuid kõik meie kiidumuistendites ei ole laenatud, vaid osa nendes mõttemaailmast on koha peal välja arenenud siinsetest ühiskondlikest- majanduslikest tingimustest. 554 Varafoodnaalsel ajastul on meie esivanemad olnud kitsagi vahed germaani-skandinaavia mõjust, mille tõttu ei ole meil ka oma tõelist rahvaeepost. 555.

b) Vanimaks eesti kiiuks peetakse <u>vanapaganat</u>. Sieti ta on aimus seni teada olev nimetus, kuna sõna kiid ise on rahva suus kaunis tundmatu. Nagu vanapagana nimi ise viitab, on selle kiiu mõiste arenenud vist nendest endistest vanadest paganatest, kes eemalduvad ristiusu tulekul unde usku läinud ühiskonna liikmeist, nagu eelpool ju e tähele panime. Et loodushiidudes esinevad rahvusvahelised kaunis varajasse aega küündivad sugemed, siis on võimata vahet teha, mis on meis algupärast ja milline kuulub motiivistiku laenude sekka. 556.

Vanapagana nimi ja ta algupäraomad pärimused olid säilunud Eestis eimult Karksis ja seal Ambrusses. Seal need kiiud on jõuliselt tugevad ja võigevad, kohaliselt suures, kuid vaimliselt lihtsameelsed antropomorfsed olanikud. Nad teevad hariliku talupoja töid, on ka sepad ja kingsepad, käivad kalal, külastavad külades inimesi, võtavad osa pulmapidudest jne., kuid elavad eraldi teistest, vahest urgastes ja kaevastes (Mägiste ja Tori põrgus, Koodiorus j.a.). 557.

Pärast maa ristiusustamist omandas vanapagan ühe enam ristiusu kuradi iseloomu. Sellisena esineb ta laiemates aladel Viljandimaal, Võrumaal jm. ning üldises rahva kõnepruugis üle maa. 558.

---

551. E.Laugaste, Kalevipoja kujust eesti kiidumuistendeis. Keel ja Kirjandus, 1961. lk.468-

552. Loorits, Grundzüge I; Loorits, Vanavara kultuuriloo teenistusse! lk.54; Eesti rahva ajalugu I, lk.162 /O.Loorits/.

553. Johansen, Nordische Missionslk.66; Annist, Kalevipoeg eesti rahvaluules, lk.23.

554. E.Laugaste, Kalevipoja kujust eesti kiidumuistendeis, Keel ja Kirjandus, 1961. lk.468; Muistendid Kalevipojast, lk.52.

555. A.Annist. Meie rahvaluule stiili küsimusi, Looming, 1936, lk.785.

556. Annist, Kalevipoeg eesti rahvaluules, lk.24,26.

Virurandkul esineb Miu nimetusena jättlane, kuid viisane ilmselt tuleneb seoses "jättilinna" Biiglane, mis omakorda on laenatud rootsi "jätte'st" Biiglane.559.

c) Soetu eduaiarenenud ja mitmete muude rahvaga rikastatum Miid on Kalev (Kalevipoeg). Eesti vanimad rahvaluulelised andmed kirjeldavad Kalevipoega tüüpiliselt Miiutaolisena. Nii A.Knüpffer kirjutab temast 1617. a. "Kalleva poeg künnab soid, kiusab muist, ta visatakse jokke saarmaks." Veel ennem H.Stahl seletab nime "Kalliweh" kui Miidu (1611.a.) ja A.W.Hupel - kui "Miuvõlist" (1790.a.) 560. Muud rahvaeprimused peavad Kalevipoega mitmete maapinna-vormide loojaks. Samaaegne esitab teda juba Agricola (1551.a.) "Kalevanpoikad (Kalevanpoiset) miidud ja muud loid". Eesti Miisemates võrgilas- ja kohamuistendites esineb tihti Kalevipoeg, kus ta on muudustanud mägesid, kündnud orge, visanud suuri kive, jõtnud meile ja maapinnale oma lamamise, istumise jälgi jne. 561.

Kalevipoja muistendite ürgseks aluseks peetakse Miidmuistendeid. Siia liituvad jutud ja põrimused tegelikult elanud suurtest tugevatest meestest. Varafeodaalajastul tõusid esilatele motiividega rahvaluulelised kujud uljastest ülikutest, enamasti ihaldusväärsetest noormeestest, keda kosjafantaasia põhjal varustati kõikvõimalike omadustega. Samuti võivad siia leida kohta elemendid kunagi elanud võrgilastest, rahva juhtidest, juhtivate seisuste liikmetest - sõjalastest ja kaupmeestest. Viimased motiivid lisanduvad sinna eesti viikingajastus, kus oli juba välja kujunenud aktiivne sõjalaste ja kaupmeeste kiht. Siia kajastuvad kindlasti ka mitmed germaani mõjud ja laenud. 562.

---

557. Sealsamas, lk.24; S.Lätt, Märkmed rahvaluule kogumise ekspeditsioonist. Kirjandus, 1960, lk.621.
558. Anniste, Kalevipoeg eesti rahvaluules, lk.85; Loorits, Vanavara kultuuriloo teenistuses. lk.80.
559. Anniste, Kalevipoeg eesti rahvaluules, lk.24, märge 46.
560. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne, I. lk.42.
561. Vt.Sealsamas, lk.42; Muistendid Kalevipojast, lk. 54-55; Eesti rahvaluule Oleviste, lk.431-439.
562. Muistendid Kalevipojast, lk. 82; Kalevala, 1959, lk. 268. (A.Anniste); Eesti rahva ajalugu I, lk. 165. (O.Loorits).

Nime "Kalev" päritolu kohta on rohkesti mõtteid väljatatud. Seda nime tuletatakse sõnast "kalju" (Fr.R.Faehlmann, A.H.Neuse jt.) vanaskandinaavia "kulfing(j)ar" 'päripingil istuja, ka auiga võitleja'(P.A.Schiefner, J. ja K.Krohn jt.), leedu "kalevis", läti "kaleja" 'sepp, taguja, sepp-jumal' (A.Ahlquist, E.N.Setälä). K.Krohn annab ka võimaluse: "rego" 'kuningas' - Kalev. H.J.Sisen omakorda leiab, et sõna "kalev" on ainult parema, ilsama iseloomustus (vrd. kalevi-riie, -sõud, -iste, -kivi, -juuksed, -jõljed).Setu rahvalauludes tähendada "kalevine" ka midagi head ja meeldivat. 563. Uuema seisukohana annab P.Ariste sõna "kalevi" seletusena -jõuline, tugev'. Vanemas eesti keeles, samuti veel praegu murdeis esineb sõna "kali" tähenduses 'tugev, jõuline, suur'. Sellest sõnast võis tekkida omadussõna "kalev" (analoogiline: võgi-võgev) 564. Viimane seletus on paikapidavam ning leiab pooldamist.

6) Enamtuntud muud vägimehed, kellede kohta on rahvalauludes leida vähe motiive, on Sulevipoeg, Alvipoeg, Olev, Suur Tõll ja Leiger. Rahvalaules Sulevipoeg esineb ainult ühes, aga väga vanas laulus ""Suisa suud"), see a Kalevipoja paralleelnimena. Nimi ise on ühenduses viidav soomekeelse "sulo" 'meeldiv,armas' ja algsoome "sulho" 'noorus, peigmees'. Sellest on ka tulnud eesti "sulane".565.

Alevipoeg nimib Nilsen, vist Fr.R.Kreutzwaldi looming olevat. Ta esineb "Kalevipojas". Olev on igatahes laen Skandinaaviast. Neil esineb ta kirikute, ehitajana, peamiselt Oleviste kiriku ehitajana. Oleviste kiriku ehitamist lõpetades ta saab surma. Koos temaga nimetatakse kirikute ehitajana ka ta poega Olevipoega. Olevimuistendid on levinud üle Eesti - 45 kihelkonnas 91 teisendis. 566.

Rohkem Nilsenil Saaremaa vägihaaruistendi tes esineb Suur Tõll. Viimane on suur ja tugev loodushiid, kes esineb rahvasuus peamiselt mitmesugustes seletusmustendites ehitamise, maapinnavormide, veekogude tekitajana. Kriti rohkesti on ühenduses Suur Tõlluga muistendid kivide kandmisest. Kui Kalevipoeg kordagi ei esine kiriku ehitajana,

---

563. Muistendid Kalevipojast, lk.46-47; Nisen, EM I lk.207-213.
564. Paul Ariste, Kalevist, Looming, 1946.lk.922-925.
565. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I, lk.431. (A. Annist); Annist, Kalevipoeg eesti rahvalaules, lk. 173, märge 221.
566. Vt. Muistendid Kalevipojast, lk.352- 359, 566-568; E.Laugaste, E.Mi v, E.Normann, Muistendid Suurest Tõllust ja teistest, Tallinn, 1963.lk.281-310, 40-42. skeeme lk.405. (Edaspidi: Muistendid Suurest Tõllust).

küll aga nende ehitamise takistajana, ja kividega kirikuid pildujana, siis Tõll, olgugi, et loobib kirikuid kividega ja takistab nende ehitamist, ehitab ise koos pojaga üle s peaaegu kõik Saaremaa ja Muhu kirikud. 567. Tõll (- Tell, Till) enda ja ta naise Piret' i (Brigitta) nimed juba tõendavad väheselt nende nimede kuulumist ristiusu ajast. Muistendid ise on aga vanad ja kuuluvad ürgsete hiidmuistendite sekka.

Tõllu vennana on hiiumaal tuntud Leiger, kelle tegevus on sarnane Tõllu tegevusega. Ta nime seletatakse muinas-rootsi nimest 'lekare' 'pillimees, ooslaulja, oostantsija. 568.

---

567. Muistendid Suurest Tõllust, lk. 22824, 29-36; Visen, E N I, lk. 229- 235.

568. Muistendid Suurest Tõllust, lk. 26; Visen EN I, lk. 226.

4. EESTLASTE KOSMOGOONIA

Eestis on vähe säilinud müütilisi laule. Kui mõnedel rahvastel on keerulised teogoonika süsteemid ja kosmogoonilised müüdid, siis puuduvad need eestlastel. Teame kreeklaste jumalate sündimisi, idamaade uskumused kõnelevad maailmaloomingust ja inimkonna tekkimisest, germaanlastel on tuntud jumalate vaheliste võitluste, jumalate hukkumised ja taassünnid, isegi soome-karjala müütoloogia on palju rikkalikum meie omast. Oleme mõnd mud skandinaavlaste usundi mõjutavat osa eesti usundiliku maailmavaate väljakujunemises. Kuid eelnevast teogoonilist ja kosmogoonilist ei leidu meil midagi. Ainukese seletusena oleks eeldada, et skandinaavlaste müütoloogia tekkis nii-võrd hilisemal ajastul, millal eeltpoolsetel usundlikel kujutelmadel ei olnud enam mõju eestlaste usundile.

Müütiliste laulude vähesust Eestis on püütud seletada eesti rahvaluule lüürilise iseloomuga, kuna rahvaluulet olla viljelnud ainult naised. Siin puudus kõik eepiline ja mõistuspärane, ning fantaasia oli pidurdatud. Fr.Tuglas ütleb: "Need laulikud ei või nud ka jumalate müüte ning usulikke süsteeme sünnitada, sest et nende filosoofilise mõistus oli ülevoolavalt edenemata. 569. O.Loorits selle vastu aga püüab eesti usundi süsteemi võrdlemisi arenguta seletada raskete elutingimustega kurikuulsal "seitsmesaja aastasel" orjaajal. Raske surutis ja elu alaboiu imatist on juhtinud rahva fantaasia jumalatemüütide ja sangaritelugude kujundamisest reaalsemate jõgeliku elu tagakiusu, hirmu ja nõlja "müüdide" loomisele. 570. Tõeliselt olid eestlastel vanaeeodaalajastul siiski eepilised laulud, sangarlaulud ja ehk ka jumalate müüdid, kuigi meil selle tõestamiseks puuduvad otsesed andmed. Skandinaavia vanadsaagad kõnelevad saarlaste sõjalauludest, nende viikingiretkedel. Selgelt võime jälgida sangarlaulude olemasolu. Need, sisult ja laadilt, võisid lähedased olla "Kalevala" lauludega ning sisaldada hõimu ja sugukondade vahelisi võitlusi, sõja- ja kaubitsemisretkede kirjeldusi, ning olla ligidased soome ja karjala kangelaseepikale. Sellel seisukohal asub ka K.Krohn. 571. Järgneb iseseisvuse kaotamine, rahva raske töö, majanduslik ja vaimne degenereerimine, see kõik sündis unustama endise elurõõmsa ja elujaatava eepilise lauluvara, mende seas ka müütoloogilise loomingu, kui seda enam võhm oli. 572.

---

569. Friedebert Tuglas, Kirjanduslik stiil. Mõned leheküljed eesti salmi ja proosa ajaloost. Kriitika I, Tartu, 1919, lk.19-20.
570. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade, lk.7-9.
571. Eesti rahvaluule üldvaade, lk.35 (E.Tedre); K.Krohn, Soome-Eesti vanast rahvalaulust, Tartu, 1924, lk.35. (Edaspidi: Krohn, Soome-Eesti vanast rahvalaulust.)
572. Eesti rahvaluule üldvaade, lk.36-37 (E.Tedre).
573. Sisse, EK I V, lk.5-6.

a) Väheste olemasolevate riismete põhjal on püütud taastada eesti muistset kosmogooniat. Kuid ka siin on jõutud pseudokosmogoonilisse. Fr.R.Faehlmanni loomisloos on taevas juba enne maad olemas. Taevas elab Vanaisa, kes loonud kelevõi: Vanemuise, Ilmarise ja muud jumalad, pooljumalad ning vigilased. Selle jõule Vanaisa loob maailma, Ilmarine tuob taevavõlvi koos tähtedega, kuu ja päikesega, Vanemuine lauldes ja mõpates sigitab lilled, puud ja linnud. Teisendi järgi valitsenud maailmas pisedus. Vanaisa korralduse l Ilmarine võtab kõhedat ja valab sellest muna, tähdab selle tulega, kuldab väljast ja paneb taevavõlvile liikuma päikesena. Selle järele Vanaisa loob loomad ja inimese. 573. Siinesineb ilmne rõstiusu mõju ja samuti Fr.R.Faehlmanni oma luuleloominq. Tõelisest rahvausundist pärineb enk ainult muna. Samasuguse ilukirjanduslik teos on ka Fr.R.Faehlmanni "Keelte loomine", milles siiski näib olevat mõnda rahvaloomingulist alust, kuigi rahva suus see ei esine loomismüüdina. Mitmed loomisteemalised, nende seas ka legendilised laulud, nagu "Mehe ja naise loomine" kuudi loomine setude rahvajutus, legendid maailma loomisel Ukraina loomade ja putukate loomine jm. on kõik hilisemad ristiusu aimestiku perifraasid, saadud enamasti slaavlaste kaudu kreeka-katoliku usust.

b) Kuid sellega ei ole tõestatud algupäraste loomislaulude tõelik puudumine. Tähtsam osist on üle 150 teisendis esinev "Loomine". Selles jutustatakse taevakehade tekkimist ühe linnu (sinikirja linnuke, sinilindu, põlha põrje linnukene jne.) munadest või poegadest. Lind leiab mere kohal ja otsib kohta, kuhu pesa teha. Selle teob kopliste kullakarvalisse põõsasse, kuhu munab munad. Munadest tekivad päike, kuu ja tähed, vahest ka mõni teine. Selle laulu tekkimispaigaks peetakse läänе-Eesti rannikut, kust ta on läbi Põhja-Eesti rännanud Ingerisse, Karjalasse ja Soome ning saanud "Kalevala" esiosa laulu alguseks. 574.

Ühes Saaremaal üleskirjutatud proosavormilises tekkemuistendis kirjeldatakse maailma loomist järgmiselt:

"Jumal olla ennast ükiste vee pealt leidnud, polo muud kui laiva vesi olnud, ei puid ega rohtu, ei kivi ega mulda - olla maailma loonud kotka munast. Üks ilmatu suur kotkas olla kas vee peal rahutumalt alatasa ühtepuhku sonna ja tonna ja tagasi lennud. Sellsamal puhul oli ka üks liig vana ja tuge vaitsi olnud, see olla 700 aastat käima peal olnud. Viimaks olnud temal üks pesa vee peal olles, kõveras põlved rõukus. Siis olla see rõngat suur kotkas, mis alati ühest paigast teisse lennas, sinna juhtunud ja poissi rõukude vahele ühe liig suure muna munenud. Jumal võtnud selle muna omale ja olla sellest munast maailma valmistanud, nagu ta praegu on.

Nende olla ilm vana Eesti rahva pagana usu järele loodud". 575.

---

574. Eesti rahvaluule üldvaade, lk.131-134 (R.Viidalepp).
575. R.Hupp 105(2)<Karja< C.Allas (1879). Teit.Oskar Loorits, Kujutelmade ja mõtlemise põritolust ja vanusest. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX-X, Tartu 1934. lk.173.

O.Loorits järgi on siia sõlminud Lõuna-Euroopas tundmatud asetatuhandete vanusega idamaalised motiivid, näiteks algneri, algloojа, hingelised, loomismuna, meitsisünnitaja, mis kõik tõendavad, et teks, muistendi suurt vanust ja sellega ka ta ehtsust ning, teiseks, eesti rahvausundi sidet idamaalistе uskumustega. 576.

Taevakehade tekkimise lihtsamast oli tuntud juba vanas Egiptuses ning maailmamuna esineb vanades Indias, Birmas, Hiinas jne. mõõtides. 577.

O.Loorits väidab, et eesti kosmogoonias puudus loojana üks kindel isik, kes oleks maailma loonud ühe korraga. Maailma nähtused on kas ikka olnud või siis tekkinud ja tehtud ükshaaval. 578.

c) Väga vana on ka kosmilisi motiive sisaldav mõõtiline laul "Suur tamm", mis kirjeldab hiigelpuud, mille oksad kasvavad taevani ja varjavad päikese ning kuu. Tamme raiub maha laulja meie võiks vennake. Edasi kirjeldatakse mitmesuguseid asju ja ehitisi mis kõik maharaiutud puust tehakse. Laul sisaldab peidetud kosjaigatsust ja teda lauldi omamasti kihlal. See on väga laialt tuntud üle Eesti ning levinud läbi Ingeri Karjalasse. Laulu aluseks on muistsed paganlusse ulatuvad müütilised kujutelmad. - Hinnutse tekkimisest. Sead kujutelmad koos hiigelpuu motiiviga pärinevad samuti idamaalt, kus Jaapanis on hiigelpuuks kastan, Indo-Hiinas - liian, viigipuu jt. Nordvalased laulavad suurest kasest, mis varjutab päikest ja kuud. 579. Maailma puu esineb ka kreeklastel, roomlastel ja isegi germaanlastel. 580. Evenkide (tungusiide) uskumustes kosmiliseks puuks on lehis, mis kasvab kuni taevani. Maailma puu nimeks on seal turu, millist nimetust viiakse ühendusse Buddha püha puuga - dru, taru. 581.

Kosmiliste laulude seas on üle Eesti levinud ka "Salme laul", kus kirjeldatakse kuu, päikese ja tähtede kosjaskäiku "Sula Salme neitsikesele". Laul on kindlasti tekkinud siin paganluse ajal ja on siit levinud Karjalasse ja Aunuksesse. See laul sisaldab vanu kujutelmi inimestetaolistest taevakehadest. 582.

---

576. Sealsamas, lk.173-174; Üksikutest variantidest vt. Misen I V, lk.5-9.
577. Eesti rahvaluule ülevaade, lk.134 (R.Viidalepp).
578. Anttut, Koora, Teos eesti rahvausundi uurimise alalt, lk.505.
579. Eesti rahvaluule ülevaade, lk.134-136 (R.Viidalepp).
580. Anisimov, Kosmologitseskie predstavlenia lk.31.
581. Sealsamas, lk.24, 31.
582. Eesti rahvaluule ülevaade, lk.137-138 (R.Viidalepp), Laul on toodud: Ed.Laugaste, Valimik eesti rahvalulet, Tallinn 1940.a. lk.302-309 (Edaspidi: Laugaste, Valimik eesti rahvalulet.)

5. PEREKONDLIKUD TAVAD

Mõlemad perekondlikud tavad, mis toimetatakse lapse sünnil, noorte täiskasvanuseks saamise, kihlusel, pulmade ning surma puhul, on tihedalt seotud mitmesuguste ja mitmetesse ajastutesse kuuluvate uskumustega ning endise ühiskondliku eluga. Neis leiame animistlikku maailmavaadet ja maagilisi toiminguid. Kuigi perekondlikud tavad ise tähendati ülle eelmuses alles XIX sajandil, on mõned üksikud elemendid tekkinud juba kiviajas. Osa neist kuuluvad inimkonna ühisesse kultuuripärasse, osa on laenatud osaliselt naabertuhendeil germaanlastelt, suur osa aga on mõjutatud ristiusust, või veel hiljem laenatud. Käsitame tavasid samasteena, nagu nad olid tuntud lähinud sajandil.

a) Juba lapse sündimisega olid ühenduses mitmed maagilised ja rahvameditsiinilised toimingud ning uskumused. Lapse sünnituskohaks oli harilikult saun või lambalaut, kus nurga- ehk tuhuneist abistas sellaks kutsutud kogenenud vanem naine. Et kõrgendada sünnitust soodi lahti kõik sõlmed ja avati uksed, et lapse hingel oleks kergem sisse tulla ja "ilmale tulevasse" asuda. Sünnituse momendil lausuti vastavaid sünnitusõnu. Teisel või kolmandal päeval kõeti saun kuumaks ja ema koos lapsega läks "titesauna", kus last viheldi või vähemalt pesti veega. Selle juures loeti maagilisi võrsse, kus oli tähtsõnu saunakütjale ning soove lapse tuleviku jaoks. Varasti hakkasid last ja ema külastama sugulased ja naabrinaised, seda sinult abiloomise , kes tõid kaasa traditsioonilt õrgsegapoid toite - tanguputru või odrajahu kohmet. Seda külastamist nimetati üldiselt katsikuil käimiseks, hulgimaal - tuhun käimiseks ning läänemeestis ja saartel - titepudru ehk titekoogi viimiseks. 583. Ka lähtlastel sünnitati saunas, kuna seal abistasid sünnitamist saunas asuvad vaimud! Käidi ka katsikul. 584.

Ristiusu kiriku nõudel tuli last ristida hiljemalt 3-4 nädalal. Ristimata last ei jõetud kunagi üksi, teda pidevalt valvati ja ta juures põles tuli, sest kardeti et nuidu kuri vaim viib ta ära ja paneb asemele lapaku. Ristimise toimus reeglikohaselt kirikus, kuhu viie lapse mitte ta ema, vaid vanemad, nende seas tingimata "ümbrusvanem" (ema, kellel oli endal rinnalaps) 585. Enne sel ajal antud lapsele nimi juba sündimisel, seda ikka surnud vanaema- või vanavanemate või siis muude surnud sugulaste nimi, et surnu hing võiks edasi elada lapses. 586. Ristiusulisele ristimisele järgnesid kodus varrud (ka joodud, ristsed, tuhud) jm., mille kom-

---

583. Eesti rahvalaule viisidega II, lk.178-179, 181. (A.Tampere); Eesti NSV ajalugu, lk.684-685 (A.Moora).
584. Narodõ Evropeiskoi tasasti SSSR II. lk.175.
585. Eesti rahvalaule viisidega II, lk.179 (A.Tampere).

bestikus leiame muistsete maagiliste kommete elemente. Varrude löÿ koguti lapsele "hambaraha", millele hilisemal ajal eelnes tervisevõima nn. tiitejale" ehk "tiitevarba" joomine. Mulgusalt on andmeid varrude ajal toimuvast omapäraselt rituaalsest tantsust nn. "telu tegemisest". Selleks võtsid vaderid pika pingi, istusid sellele seljad vastamisi ja kiskusid pinki kõigest jõust enda poole nii, et kumbki võlas ninagi laulsid vastavat laulu. Telu tegemises olla peidus aigi vanaaegia mõte. Sama olla ka kombes esetada pärast ristimist ristitud tütarlaps poisslaps - vallalisest naisvaderi sülle. Mõnel pool, näiteks Saaremaal, viidud kõik vaderid ühiselt saunas, kus nad üksteist vihtlaud ja veega üle valanud. 587.

Põhja-Eestis esineval sõnakujul "varrud", vastab Soomes "varpaiset" "Varpajaiset", mis seal tähendab sugulaste ja naabrite ühist kokkutulekut pärast lapse sündi. L.Kettunen tuletab need nimetused soome sõnast "varpa" ehk "varpu", eesti keelest "varb", varvn, mille tähendus 'rauskome, lahitu oksakene'. See oksakene olla tarvitusel olnud eelkristliku kastmistoimingu juures ja sellega olla nimeandja lapsele vett peale riputanud. Veepiserdamise, vitsaga löömise ja vihtlemise komme esines muudelgi juhtudel sünn- ja kasvutoova toimingunä. 588.

b) Primitiivrahvaste seas esines ühe ühe sama tavana <u>initsiatsioon</u> s.o. täisealiseks saamise pidulik vastuvõtmine täiseaaliste seltsi. 589. Hiliseamal ajal asendas seda neil kiriklik leer. Viimane tava ei ole vana, seoseb testati alles XVIII sajandil, seda pietismi mõjul, et õpetada küpseiÿka jõudnutele enne esimest pühaõhtusöömaaja minekut ristiusu põhitõdesid. Uued õigused, mida leeriskÄinud omasid, samuti rahvalikud kombed leeri lõpetamise puhul viitavad sellele, et ka meie esivanemate juures on kunagi olnud midagi initsiatsiooni taolist. Mõningaid kaugeid sugemeid sellest võiksime oletada naistepidude ja noorte kooskäimiste kommetes. 590.

c) Hilisema ajani säilinud eestlaste <u>pulmakombestik</u> oli rohkearvuliste traditsioonidega ning tuntud leialdasel muna alal. Sellest kajastuvad muistsetesse aegadesse ulatuvad ühiskondlikud tavad ja maagilised toimingud. Viimased olid mõeratud õnne ja sigivuse saavutamiseks ning kaitseks kurja eest. Pulma tseremooniast võtsid osa rida asutusi (saunavanem ehk isamees, pöiupoiss, kaasamees ehk kõrvatsenaim, pruudivend, pruuttüdrukud ehk mõrsjasõbrad jm.), kellest kõigis mõnes endisi sugukonna

---

586. Hisen, SK I V, lk.108.
587. Eesti rahvalaule viisidega II, lk.179-180, 242, (H.Tampere). Hisen, S K II, lk.154-156.
588. Eesti rahvalaule viisidega II, lk.180-181 (H.Tampere); Lauri Kettunen, Eesti varrud'Kindtaufe, Taufschmaus', Eesti Kirjandus, 1920, lk.56-60.
589. Tokarev, Rannie formÿ, lk.215-217.
590. Eesti rahvalaule viisidega II, lk.182-184 (H.Tampere).

ja suurpere esindajaid. Pulmade kombestikus võime leida kunagise naiste rõivastuse (tõmbamise) või ostmise tanssõõmslavastuse joone. Mõõkadega varustatud peiupoisid, seotuna saajavanemaga, ja peigmehega, kes ratsutasid pruudi koju, pruudi omaste vastupanu, pruudi peitmine, valepruudi esitamine, tõkked ja lunamaksud tagasisõidul, veised ning kingitused pulmapäevaks, pruudi proovitõõd uues kodus jne. instseneerivad endist tegelikku olukorda. Veel XVI sajandil kirjutab Sebastian Münster (1489-1552), et kui eesti talupoeg on naise võtmiseks küllalt vana, siis ta ise valib välja pojale naiseks sobiva neiu ja koos oma sõpradega rõivad selle, leidavad ta kaasavõetud sasmi ja viivad koju. Pruudi kodakondsed ja maabrid odade ja mõõkadega varustatult sõidavad järele ning mõlema rühma vahel tuleb heitlus, mille tagajärg otsustab neiu saatuse. 591. Tõmbamine tuli otte isegi XVIII sajandil, kus enamasti neljapäeva õhtul, peig oma abilistega kõik väljavalitut tõmbamas. 592.

Pulmade ees käivad kosjad. Kosja sõitis kosilane koos isamehega (saajavanemaga). Endisel ajal sõideti kosja tingimata neljapäeval - põhjarahvaste pühapäeval. Hiliseimal ajal ei olnud nädalapäev enam tähtis. Kosilase tulekul peitis pruut ennast ikka ära. Isamees algas pikka juttu kadunud looma otsimisest. Lõpuks tuli pruut peidust välja või isamees ise leidis kadunud looma otsima minna ja ta leiabki peidetud neiu ning tunnistab selle kadunud loomaks. Isamees annab pruudile kingituse, hiliseimal ajal kosjaviim. Kui pruut kingituse vastu võtab ja omalt poolt vastukingituse annab (võõ,kindad jm.), siis on kosjad vastu võetud. Sõna päevam pärast peetakse pruudikodus kihluse pidustus.

Pulmad jõrgnesid kaks- kolm nädalat pärast kirikülikku laulatust. Endisel ajal peeti neid võimalikult sügisel. Pulmad kestsid kohati kuni nädalapäevad, kuid mitte alla kolme päeva. Kende kombestik oli siiski kaunis erinev. Esimesel päeval, mida Kagu-Eestis nimetati "saajapäevaks", kogunesid kumbki pere oma koju ja alustas seal pulmasõõminguga. Järgnes peigmehe pulmaliste pulmasõit pruudikoju. Pulmalised olid osaliselt ratsa, osa ratsutasid saajamees (isamees), peigmees ja peiupoiss. Kõik, nagu nägime, olid mõõkadega. Tee oli külaraha poolt siin-seal tõketega sulgetud, mis avatakse pärast kingituste saamist. Suletud on ka pruudi kodu väravad. Seejärel avatakse alles pärast nõilist taplust, laulikute vastastiku laulmist ja kingituste andmist. Mõnel pool toodi pruut kodu ukse ette kastult välja linaga. Kui ta lina alt väljanes, panevad peigmees, peiupoiss ja saajavanem oma mõõgad risti ta pea peale ning käivad kolm korda ta ümber. Seda nimetati pruudi reutamiseks. Selle järele läks pruut majasse ning peitis ennast ära. Vähest pruudi asemel pakuti peig-

591. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.24-25.
592. Hiiesalu, EM II, lk.157.

sohe/ pulmalistele ebaõrsjat, hirmuärratavalt või vastatud teist neiut või naiseks riietatud meest. Kui õige pruut üles leiti, algas pidulik sõõming.

Sõõmapeo lõppedes siirdus pulmarong koos pruudiga tagasi peigmehe koju. Kaasas olid pruudi poolt pruudivend, kaasaminne ja pruuttüdruk. Õndisel ajal sõitis pruut peigmehe ees saduhs. Teel oli jõlle tõkkeid, millede ületamisel püüti pruuti röövida. Pruudil oli nägu kaetud, pass linik. Peigmehe kodu lävel võtsid noori vastu peigmehe vanemad, kes laotasid pruudile tuppa astumisel jalge alla kasuka või vaiba. Toas puistati pruut üle viljateradega. Selle järele ta viis andeid koldesse (vahest mõned halud), sita, lauta, kaevule. Lehmalauta ta viskas suka, sealauta viskas kinda, kaevu juurde viskas võõ. Asuti sõõma. Pruudi sülle pandi istuma väike poiss (sülelõik rüpepoiss), milline komme pidi edustama eigi vust. Kirde-Eestis mõni tugevam mees viskas pulmalised põrandale maha ükshaaval otsa, pruut ja peigmees kõige alla. Seda nimetati "koguvuse unnik". 593. Mõnel pool tohti pärast sõõki väljas tuli üles, selleks süütati kas puu või kännud. Noorpaar käis kolm korda ümber tule ja viis sinna ohvriandina raha. 594.

Tähtsaim pulmatava oli tanutamine (linutamine). Kraldi rummis vähesta juurescht jate seina all võeti esimese pulmapäeva hilisõhtul või järgmisel hommikul pruudi pealt pärg ja asendati see tanuga. Pruudile seoti otte põll. Tanutamisega, mitte kirikliku laulatusega, sai nüüd pruudist noorik. Nüüd järgnes pulmaliste poolt kingituste jagamine noorikule (põlle leppimine). Vahest tohti seda enne tanutamis t. Noorpaari magama viimisel olid ka omad tavad, teine kord kaunis rõvedad. 595. Järgmisel hommikul lõigati noorikul juukseed lühemaks.

Teine pulmapäev nimetati vakapäevaks. Siis vast sõidavad nooriku omakesed mehe koju koos voimevakaga. Sealt jagati kingitusi mehe omastele, enamasti kindaid, sukki, paelu, või jne. Algas üldine, mitu päeva kestev lõbutsemine sõõminguga, laulmisega, tantsimisega, pulmamängudega, jõukatsumistega ja muude pulmanaljadega. Vanimal ajal oli tähtsamaks pulmatoiduks kliimbisupp. Kliimpidesse pandi enne keede keema pannkut väikesi inimesekujusid ja metallrahasid, mis leidjale ennustasid kas abiellumist, lapse saamist või surma. 596.

Mõnes paigas, kui pulmad olid lühemad, peeti nädala pärast järelpulm (langujeodud), kus noorpaari sõlmapoolsed omakesed tulid kokku sõõminguks.

---

593. Pajatusi Põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste II, Tallinn, 1957, lk.80.
594. Selma Lätt, Ajatulu põletamine - vana pulmakomme, Eesti Kirjandus, 1940. lk.282-288.
595. A.Krumberg, Eesiisade esmajaloolise tähtsus. Eesti Kirjandus 1920. lk.65-68. (Edaspidi Krumberg, Eesiisade ajaloolise tähtsus).
596. O.Mänk, Rahvateaduslik ülevaade, Eesti V, Saaremaa, Tartu 1934, lk.131-132.

Tervet pulmakombestikku saatis laul. Laulsid pulmalised, laulsid selleks kutsutud naispulmalaulikud. Viimased esitasid tavalaule, õpetuslaule pruudi ja peigmehepoolsete, vahel. pruudi kasvelaule (nõrjatked) ja gümnakoomilisi, osalt lausa rõvedaid pilke ning sõimu laule. Eesti lauluvõistlusi kahe lauljate rühma, pruudi- ja peigmehepoolsete, vahel.

Soomlaste pulmakombestik oli väga sarnane sellele. Siin kõigis eeldatakse skandinaavlaste mõjusid, eriti viikingiaegseid. 597.

Sarnaseid pulmakombeid leiame ka maaberrahvastel. Läti pulmas õidul asetati pulmalistele taol tõkkeid, noorpaar puistati koju tulles õle teradega, esinesid laulud ja vastastikku laulud, kingituste jagamine, tanutamine. Noorik oh vardas uues kodus koldesse, sauna, aita, kaevu. 598. Samad tavad, nagu vastastikused kingitused, pulmarongile tee sulgemine, õues luua nõudmisega jne. esinesid ka leedulastel. 599.

d) Mõlemates matusekommetes on rohkesti vana animistlikke uskumusi. Hoist lähib usk surnu edasielamisse teises maailmas. Lahkunu peab saama õhendust oma maapealsete omastega. Surema asetati inimene harilikult põrandale õlgedele. Akna või ukse avati, et lahkuval hingel oleks võimalik välja pääseda. Pärast surma surnu kohe pesti ja rõivastati. Õsseti omakesed ja naabrid kõigid teda vaatama. Valvajatele anti süüa, tavaliselt seotaga keedetud herneid või tbo.

Haualaguna on kujutati Sana naisena, selleks veel XVIII - XIX sajandil pandi kauda kassa inimesele tarvilikke esemeid, nagu seepi, rätsa, leiba, ka viina jne. Vahest lõigati mõnele teeõrsele puule koore sisse ristikujutis. Kalmistul oma kojusõitu sõõdeti veel õhtuselt ja jagati andeid vaestele ja kerjustele. Kodus jatkus veel sõõming ja jooming matusepidul (peiedel). Endisel ajal lauldi kalmistul ja matusepidul itkulaule. Praegusel ajal esineb seda ainult Setumaal, kuid varem oli see komme laiemalt üle maa. Läti õenrik kirjutab, et eestlased matsid lahkunuga langenuid oma kommete kohaselt itkudes ja kahjadega. 600.

Lõtlaste matusekombed olid siinsetega väga sarnased. Seal maeti veel XIX sajandil surnud koos kaupadega (pesu, jalatsid, piip, maitsel - niidid, lõngad jne. ka raha). Enne matmist kalmistul, ja pärast leinamaja ees leinalistele joodavat ja sõõdavat. 601.

---

597. Loorits, Vanavara kultuuriloo tundmistusse, lk.54; Pulmakommetest üldiselt vt. Eesti rahvaluule viisidega II, lk.184-200; Eesti VII, Viljandimaa, lk.112-116(E.Piho); Eesti Kirjanduse ajalugu I, lk.56-57 (J.Tedre); G.Wilberg Naise võtmine vanemal ajal Kolga rannas külades Kuusalu kihelkonnas, Eesti Kirjandus 1913, 9-26, 56-69; Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.312, 313; Johann Heinridj Rosenplanter, Hochzeitsgebräuche des Ehstenlandes, Beiträge, 1818, lk.39-50, Tsit. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.116-124.
598. Narodõ Evropeiskoi tsasti SSSR II, lk.174-175.(L.Jefremova.)
599. Sealsamas, lk.75-76.(A.Miljajauskaite).
600. Eesti rahvalaule viisidega, II, lk.207-209(E.Tampere).
601. Narodõ Evropeiskoi tsasti SSSR II, lk.175-176(L.Jefremova).

K O K K U V Õ T E

Eesti rahvausundi varajasema ajastu vilevaatest, mis hõlmas paljusid asjatundjaid esitame lühikese kokkuvõtte.

a) Eestlaste esivanemate usulises maailmavaates on valitsenud mitmesuguseid ja mitmeladilisi uskumuste komplekse. Meie leiame neis jälgi ja elemente peaaegu kõikidest primitiivrahvaste usundi vormidest.

1) Punase niidiga lõhib eestlaste eellaste uskumustest animism. Seda usulist vaadet võime oletada juba neoliitikumi aegsete esivanemate seas, kus see on tihedas seoses surnute kultusega usundi ga. Kui neoliitikumi inimese uskumustest omame veel vähe andmeid, siis teame, et neoliitikumiaegse esivanem, kes siis asus Põhja-Euroopa metsaaladel Uraalist Läänemere kallastani, hõlmates terve loodus t. Kõik loodus tema ümber oma mitmekülgsuses elas ja oli sarnane inimese endaga. Terve loodu, sellega ka inimene, omas elujõudu, mida siis tähistati sõnaga "vaim". Elujõudu, vaimu on ühes isikus või esemes rohkem, teises vähem. Suurema elujõu omaja võib kõsutada seda, kellel on seda vähem.

Animismi võime pidada üheks vanimaks usundi vormiks. Seda leiame peaaegu kõikide primitiivrahvaste juures ning animistlik eluvaade on omane neoliitikumi asukatele. Frankaajal elgasid läänemeresoome hõimud kokkupuutes kõrgema kultuuriastmel olevate rahvastega. Nende kaudu, kuid peamiselt rahvas endas pühkevate arengujõudude tõttu arenes jõudsalt animism ja vaimne kultuur. Primitiivinimene õrkas teadvuslikule elule. Ta maailmavaade arenes ja koos sellega ka usuline vaade. Looduses seni valitsenud elujõud omas isiklike kaitsevaimude kuju. Inimene võis nüüd astuda nendega ligemasse kontakti, võita nende headtahtlikkust ja saada neilt abi ja õnnistust oma ettevõtetele. Kaitsevaimu eeldas inimene puudel, metsaaludel, allikatel, jõrvadel, mägedel, kividel, metsloomadel jne. ning need muutusid pühadeks austamise objektideks. Eriline tähtsus omasid kõrgemate loodusjõudude s.o. taeva, pikse, päikese jm. kaitsevaimud. Rohkesti on andmeid pikse austamisest. Kõrgemate loodusjõudude uskumuste levikus eestlaste esivanemate seas on suur osatähtsus germaani ja balti rahvastel. Esimestelt omandati, muuseas, kaitsevaimu mõõna haldjas ja teistelt - taevaste jõudude kaitsevaimu mõõtus - taevas.

Vanemal ja nooremal rahvajal valitses endiselt edasi animistlik usuvaade. Nooremal rahvajal oli taevakaitsevaim omandud isiklikku jumala mõiste ja, võib-olla, oli saanud mõningaid monoteistlikke jooni esimeses Taevase Isa nime all. Tema kõrval võime oletada skandinaavlaste piksejumala Thori uskumuste levikut eestlaste esivanemate seas, kus Thor oli Taara (Toori) nimelise õldjumal või piksejumal. Animistlike uskumuste väljendusi leiame mitmesugustes ohverdamiskommetes, millede üksikud elemendid olid läbi sajandite jõudnud isegi XIX sajandisse, mida tõendavad mõnel pool esinenud ohvermissed ohvriki videle, -allikatele ja -vahkadele. Lapse sündimise, pulmade ja

matuste ajal toimunud perekondlikud tavad sisaldasid rohkesti elemente ja igandeid kunagisest animistlikust maailmavaatest ja vastavatest kommetest.

2) Paralleelselt animistliku vaadetega oli algelise inimese juures väljakujunenud mitmesuguseid inimese surmaga ühenduses olevaid kujutelmi ja kombeid. Võib-olla, et need on isegi vanemad kui alganimismis. Nendest varasematest surnutehingute kultuse joontest kõnelevad meile matusekombed, mida leiame juba paleoliitikumi elanike juures.

Eestlaste kaugete esivanemate matusekommetest kõnelevad neoliitikumi ajastust pärinevad arheoloogilised leiud. Surnud on maetud osaliselt asulatesse ja elumaapealla, mis tähendab, et surnut veel ei kardetud. Surnute pea alla puistatud punane ocher, surnute kindel asend hauas ja hauapanused, need tähendavad uuest elusse pärast surma. Samasse ajastusse ulatuvad ka paljud surmaga ühenduses olevad sõnad, nagu kalm, kolli, tooni, muna jm. Tolleaegsetes jaa ka hilisematen uskumustes eeldati, et inimesel on mitu hinge, milledest surmisel lahkub inimesest hingushing. Siirdhing võis aga surmisel siirduda teise inimese kehasse või asuda elama loomas, linnus, putukas. Viimaseid nimetati hingeloomadeks ja neid (mardikas, liblikas, toomasepp, toomekurd, karu, hunt j.t.) peeti pühadeks.

Pronksiajal hakkab esinema laipade põletamine, millises kombes nähakse uskumusi tuhe puhastavasse ja uuendavasse jõusse, kui ka päikese kultuse mõju. On märgata algelise surnute hingede usundi edasi arengut kõrgemate usundivormide suunas. Surmud esivanemate hingede uskumine paneb aluse esivanemate usundile. Eestlaste juures levinud hingeseegade kommetes esinevad nii surnute kui ka esivanemate usundi jooni. Kuid tähtsasi eeldatakse, et pronksi ajal levinud kalmetevaimude uskumine osaliselt põhjeneb surnute hingede usundil ning kalmetevaimud tegelikult on arenenud surnute hingedest. Samuti nähakse sidet puhade hiitega ja arvatakse, et need olid algeliselt surnute matmise kohtadeks.

Hauma ja matusekommetes avalduvad uued ühiskondlikud suhted ja usulised vaated. Seda tähendavad tarandkalmud, maa-alused hauad, laibamatus ja loodusjõudude usundile viitavad ning põllundusmaagias kasutamist leidnud haualeiud - mitmesuguused ilustused ning ehted.

3) Totemistliku uskumuste ulatuslik esinemine eestlaste eellaste seas on mõnes mõttes küsimuse all. Nagu teada, oli totemism tähtsal kohal Lõuna-Siberi ja Ida-Euroopa hõimude juures. Neoliitikumi leidudes esinevate loomakujulise te ripatsite, loomahammaste ja kivade põhjal võib oletada selle levikut ka lõunaeesteeesse hõimude

keskel. Teatust selle oletusele pakub rahvaluule, kus nähtu loomade, eriti karu, esiletõstmist ja austamist. Neoliitikumi lõpus algeline totemism areneb edasi jahimaagiaks.

Pronksiajal võisid laphaste mõjutusel taaslevida mõningad totemistlike uskumusi, kuid ka need viisid peagi siirdusid jahimaagia kombestikku. Miljonites rahvaluules esinevad totemistlikud jooned on kaugeid kajastusi kunagistest uskumustest.

4) Selgitamata jääb perekondliku- sugukondliku uskumuste osa lõunaresoomlaste usundis. Neoliitikumi leiudes esinevad inimkujud on paremini seletatavad esivanemate usundiga või maagiaga.

Esivanemate usundist on meil kindlamaid andmeid pronksiajast. Arvatavasti siis algas ka siin hingedeja pidamise komme. See vana ja levinud tava on ühtlasi paljude rahvaste juures ja on vist välja kasvanud rahva enda ürgsest hingetarvest. Siin erilisi laene meie ei saa oletada, kui ehk hingedeja hiljemates tõhtaegades. Kontrastvõrne on,et esivanemate usund põhjaga ei esine Siberi rahvaste juures.

Vanemal ja nooremal rauaajal esivanemate usundi kombestik on endiselt tugev. Selle jooni leiame matmi- ja kadripõhjaga ning jõuluõhtu ja uusaasta kommetes ning perekondlikes tavades. Nendest on mõndagi laenatud germaani rahvastelt, kuid vanade põliste uskumuste põhi on siiski algupärane.

5) Šamanism, kui eriseguune psühhiline nähe ja usuline praktika, esineb väga laialdaselt Siberi rahvaste ning nendega sugulases olevate põhja-Ameerika algelaadike juures. See oli ka kunagi kaunis üldine Skandinaavias, Soomes ning Karjalas, seda viitsetti laplaste mõjutusel. Eestis šamanismi ei tunnistata kunagi olnuks. Eeldame, et šamanismist osa saamiseks on tarvis teatavat rassilist alust. Kuid meie teame,et osaliselt idapoolse põritoluga eestlased on omandanud mõndagi oma sealsete kaugete esivanemate hingeelust, mis nüüd on alla surutud alateadvuse pimedatesse soppidesse. Teiseks, Siberist pärinevatel laplastel esines šamanism, mida nad edasi andsid soomlastele, karjalastele ja skandinaavlastele, seda mitte välime laenuna, vaid pärandasid koos oma verega kui osa oma psühhikast. Rahvastik siin pool Soome lahte võis osa saada ka sellest pärandusest, kas või toma sekka sulanud skandinaavlaste ja soomlaste kaudu. Sellest kahest eeldusest lähtudes võime oletada šamanistliku psühhika kalduvust ka eestlastes ja nende müüdiaegsest praktiseerimist läinud sajandel.

6) Pronksiajal, koos põllunduse ja karjanduse tekkimisega, tuli eestlaste esivanematele põllunduse viljakust ja sigivust taotlev usund, mis eriti suure tähtsuse omas jõrgisel ajastul, vanemal rauaajal, ning millo kombestik osaliselt on jõudnud hiljemates segi sajanditesse.

Viljakust ja sigivust taotlevaid kombeid leiame maistapõ vade ja noortekoosviimise tavades, need esinevad

tunduvalt Peko, Tõnni vaka ja Metsiku kultuutes ning mitmed tähtpäevad, nagu jõulud, jaanipäev, mardipäev, kadripäev, setude võidupüdal, mihklipäev jm. sisaldavad viljakuse ja sigivuse taotlemise kombestiku elemente. Neid on leida isegi hilisemates pulmakommetes.

See usund on osaliselt välja arenenud kohalikel alustel paralleelselt majanduse ja tootmise arenguga. Kuid mõrgatav osa sellest on siiski võlislaenudel. Enamuses laene on saadud sellesse usundisse ja usundi kombestikku skandinavlastelt ja, võibolla mõnel määral, balti rahvastelt. Kui teiste usundilikide juures seie ei või konstateerida erilisi idaslaavi laene ja mõjutusi, siis siin on need küllalt tugevad.

7) Koos usunditega esineb ikka maagia. See ei ole küll usundi osa, kuid on õige pool sellest, kuigi tagumine pool, varjude pool. Kui usund on maailmavaade ja eeldab vastastikust andmist ja võtmist transtsendentse ja maise elu vahel, siis maagia on praktiline elukäsitus ja ainult võtmine ühepoolse mõjutuse teel.

Ei ole kahtlust maagia esinemises eestlaste eellaste juures juba koos algeliste uskumustega. Kuid maagia, sõltudes ajast vana õrgsetesse aegadesse ulatuvaid elemente, siiski pidevalt areneb vastavalt usundivormide muutumisele ja tootmisalaliste suhete seisundile. Kalur-küttide ajastul oli kaluri- ja jahimaagia, põllundus ja karjanduse ajalstu põllundus ja karjanduse maagia ning viljakust ja sigivust taotlevad kombed. Surmd usund elab edasi maagias, kommetes, mis enam ei õtle midagi inimhingele, vaid mida inimene toimetab ebausulikus kartuses, et ehk vahest nende täitmata jätmine toob kahju ja õnnetust. Eestlaste esivanemate juures leidis aset maagia kõigis oma arenemisastmetes.

b) Tõuseb küsimus, kumb on eestlaste rahvausundi arengus domineerivam, kas idaline või läänelik. Ida päranduse all mõistame Aasiast kaasa toodud ning seoslaste rahvaste küsest saadud usulisi kujutelmi. Läänepäranduseks peame seda, mis on omandatud läänepäritoluga Euroopa rahvastelt.

Seninenud kokkuvõtte järgi näeme, et nii ida kui lääne on oma jäljed jätnud eestlaste rahvausundisse. Tähtsam ja põhilisem kui õkski laen on rahvausundis rahva enda hingeelust välja arenenud usulised kujutelmad.

Animism, oma algelises vormis, on algupärane kõikidele primitiivsetele kalur-küttidele. Sama võime öelda ka surnute hingede kultuse kohta, mis sarnane rahvastele nii idas kui läänes. Algelise animismi ja surnutehingede kultuse on läänerahvastelt eellased küll kaasa toonud Aasiast, kuid mõlemad usuvormid on niivõrd üldised, et need ei kalluta kaalukalt ei ida ega lääne kasuks. Esivanemate usund on põhiliselt surnute hingede kultuse hilisemaks arenemisastmeks ja ka siin ei ole veel tarvis oletada põhilisi laenamisi.

Läänepoolseid mõjutusi märkame animismi hilisemates vormides, kus looduse kaitsevaimud omavad isikulis te haldjate kuju ning kus tekib jumaluse mõiste. Läänepoolset mõju oletatakse mõnel määral ka esivanemate usundi hilisemale

kombeetikule. Loodusjõudude austamine, samuti põllunduskultuse viljakust ja sigivust taotlev kombeetik on tõlgiti välja arenenud germaanlaste ja baltlaste, viimane ka ida-slaavlaste, laenudel.

Mis on siin spetsiifiliselt idapärane? Kindlaks peame tunnistama totemistliku uskumuse ja šamanismi. Totemistlikul karukultusel, kui see eeldame ka eestlaste esivanematel, on tugevad sidemed Siberi rahvaste uskumustega, nii et seda usuvormi võime pidada idapoolseks pärandiks. Selpool püüdsime otsida šamanismi võimalusi eestlaste esivanematel.

Kindlaks,et vanemates usundikihtides on leida idapoolseid või idamailt kaasa toodud sugemeid, kuna hilisemad usundikihid põhjenevad peamiselt lähemast saadud kultuurile või nende kombeetik on sealt laenatud.

Idapoolsete mõjutuste ülekaalu rahvausundis tähetakse põhjendada idamaiste motiividega eesti vanemas rahvaluules, näiteks müütilises laulus "Loomine" ja võigilasmuistendites. Kuid need motiivid on vist saadud skandinaavlastelt, kes tõid neid kaasa idaretkelt viikingiretkelt. Eestisse jõudsid need idamaised sugemed siis juba teistest kätest.

Väidetakse,et usuvanded ja usundi kujutelmade tekkimisel ja arengul on määrav osa rahva iseloomul, tema tõulisel ja hingelisel struktuuril, ja et eestlastel on need tüüpiliselt idamaised.

O.Loorits ütleb: "Soome-ugrilaste ürgseteks tõupeadusteks on südamlikkus, hellasoelsus, vähem agressiivsus, demokraatlik sotsiaalsuhe, loodustunde staatilisus, püüd loodust mitte ekspluateerida, vaid austusega kohelda". Ta lisab, et siin on tegemist "sõgavate ja kogu hingeelu haaravate loodusekalmustega, mis läbi aastatuhandete soome-ugrilastele on omaseks jäänud ja nende vaimsust ja usundliku maailmavaadet pidid mõjutama." 602. Kelle ei väidle vastu antud soome-ugrilaste iseloomustusele.Kooskõla ja ühtesulamine loodusega on tüüpiline animistliku kujutelmadega kalur-küttide. Enam-vähem sarnaseid võime otte kujutada lähemate rescomlaste eellast neoliitikumi ajal. Kuid koos tootmissuhete, majanduse, vaimse ja intellektuaalse arenguga muutus usund ning muutus ka rahva iseloom. Astudes välja metsast, oma jahimaadelt, ning asudes seda metsa hävitama, alet tegema, põlde harima, sattus põlluharija seotu uute "vaimude" tegevusalasse ning pidi arvestama teiste loodusjõudude abi oma tõõle ja vaenujõule. Siin taas muutus rahva iseloom. Veel suuremad nihked toimusid rahva asumisel kaubitsemise- ja sõjaretkete radadele. Uus tootmisaste, majanduslik olukord ja rahva omapärastamine kultuurilistest ning vaimsetest väärtustest muudab terve rahva iseloomu.

---

602. Loorits,Grundzüge.Tsit.Anmist,Koorn,Tees eesti rahvausundi uurimise alalt,lk.506,504.

Kuid need väljastpoolt mõjustavad tegurid ei ole suutelised muutma rahva iseloomu selle tervikus. Igal inimesel on midagi, mida ta on pärandanud oma ürgsetelt esivanematelt, mis on salvestunud aastatuhandete jooksul ükskõik selle järgnevate põlvkondade hingeellu, mõnda paremikasse. See moodustab sisemise rassilise tüübi, mis on püsiv, nagu seda on ka silmaga nähtav antropoloogiline tüüp. Need muutuvad aimult ristamisel teiste rahvaste ja rassidega või siis, seda väga aeglaselt, väliskeskkuse pideval ja pikaajalisel mõjutusel. Lõuna-eestlased ei ole enam tõuliselt (rassiliselt) sarnased Uraalisaadel ja Volga kallastel elavate soome-ugrilastega. Siin on soetu erinevad tüübid. Mõlemad rahvaste grupid on aegade jooksul segunenud eri rahvastega ja arenenud eri rada. Lõuna-eestlased, jõudes oma praegustesse asupaikadesse, leidsid ees ürgeuroopaliku päritoluga kundakultuuri elanikke, kellega sulasid kokku. Kuigi uus rahvastik säilitas idast pärinevat keelekuju, oli vist arvuline ja rassiline ülekaal endistel elanikel. Viimast tõendab uue rahvastiku europoidne antropoloogiline tüüp, aga ka eestlaste hiliseim valgevereliisus, mis ei või kaasa toodud olla idast. Hiljem, II aastatuhande algul toimunud assimileerimine balti rahvastega, kusjuures juurdetulnute arv ei olnud vist palju vähem endistest, tõi rahva antropoloogilisse tüüpi ja paremikasse rohkesti lõuna-poolset sinastikku. Järgnevad segunemised germaanlastega, eriti skandinaavlastega, ja osaliselt, ida-slaavlastega andsid jällegi palju uut eestlaste esivanematesse. Nõnda, et ka eestlaste rassilises tüübis ei ole palju idamaist.

Meie ei tohi ka siiski alahinnata idapoolse osatähtsust. Eestlane on ikkagi pärit idamaalt ja tema kaugete esivanemate "hõll on rippunud" kusagil Kesk-Aasia lõunamail, aladel, kus kunagi tekkisid ja sealt väljumid erinevad rassid ning millodest aladest on läbi käinud rohkeid rändrahvaid. Eestlaste soontes voolavas veres ja tema hingelises struktuuris on säilunud mõndagi, mis omatud sealt. Kuid antropoloogiliselt, oma kõrgemate vaimsete omaduste poolest, oma iseloomult ja mentaliteedilt on eestlane põhiliselt ja ülekaalukalt läänelane.

TEISES PEATÜKIS KASUTATUD KIRJANDUSE NIMESTIK

Abo, Juhani, Panu, Tartu, 1926.
= Abo, Panu.
Annist, /Annist/, Aug. Fr.Kreutzwaldi "Kalevipoeg" Setomaa osa. Kalevipoeg eesti rahvaluules, Tartu, 1934.
= Annist, "Kalevipoeg eesti rahvaluules".
Annist, Aug. Fr.R.Kreutzwaldi "Kalevipoeg" Teine osa, Kalevipoja saamislugu, Tartu 1936.
= Annist, "Kalevipoja saamislugu."
Annist, August, Meie rahvaluule stiili küsimusi, Loeming, 1936.
Aun /Annist/, A. Soome kirjandusuudiseid, Eesti Kirjandus, 1928.
Annist, A.Soome ringvaade, Eesti Kirjandus, 1931.
Annist, A., Koora, A. Teos eesti rahvausundi uurimise alalt. Oskar Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens I Lund, 1949. XVII+591S. Keel ja Kirjandus, 1965.
= Annist, Koora, Teos eesti rahvausundi uurimise alalt.
Aristo, Paul, Kalevist, Loeming, 1946.
Aristo, P. LÜhemõõtu keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. Eesti rahvaetnilisest ajaloost. Artiklite kogusik, Tallinn, 1956.
= Aristo, LÜhemõõtu keelte kujunemine.
Aristo, P. Mõnda substraadist, Keel ja Kirjandus, 1961.
Aristo, P. Mõningaid märkmeid, "Eesti NSV ajaloo" I köite kohta. Edasi. 1956.
Aristo, Paul, Oskar Loorits "Estnische Volksdichtung und Mythologie. Eesti Kirjandus, 1932.
Aristo, Paul, Saksa leonõmad Heinrich Stahli eesti keeles. Emakeele Seltsi Aastaraamat IX 1963. Tallinn 1963.
Aristo, P. Vanemast lÜhemõõtulisest põllundusest keelelisete andmete põhjal. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetused, vihk 30. Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tartu 1955.
= Aristo, Vanemast lÜhemõõtulisest põllundusest.
Aristo, P. Über die früheste Entwickelungsstufe der Ostseefinnischen Sprachen NSV Teaduste Akadeemia Toimetused. Ühiskonnateaduste seeria, 1961.
Aristo, P. Ühest sõnaksiaalsest uurimusest, Keel ja Kirjandus, 1964.
Edda, Tartu 1924.
= Edda.
Eesti Wl. Wiljandimaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus I. Üldosa, Tartu 1939.
= Eesti Wl, Wiljandimaa.
Eesti Ajaloo Lugemik I, /Toimetanud/ Hans Kruus, Tartu 1924.
= Eesti Ajaloo Lugemik.
Eesti Ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Toimetoimetaja H. Moora, Peatoimetaja H.Kruus, Tartu, 1935.
= Eesti Ajalugu I.
Eesti Biograafiline Leksikon, Tartu 1926-1929.
= Eesti Biograafiline Leksikon.
Eesti Biograafilise Leksikoni Täienduskõide, Tartu-Tallinn 1940.
= Eesti Biograafilise Leksikoni Täienduskõide.
Eesti Entsüklopeedia I - VIII, 19 - 1937.
= Eesti Entsüklopeedia I - VIII.

Eesti Kirjandus Ajalugu I, Tallinn 1965.
= Eesti Kirjanduse Ajalugu I
Eesti NSV Ajalugu I Peatoimetaja G.Haan, Toimetanud A.Vasser, Tallinn, 1955.
= Eesti NSV ajalugu I.
Eesti Postimehe Lisaleht, 1876.a.
Eesti Rahva Ajalugu I, Tartu 1932.
= Eesti Rahva Ajalugu I.
Eesti Rahvalaule viisidega I. Koostanud H.Tampere, Tallinn, 1966.
Eesti Rahvalaule viisidega II, Koostanud H.Tampere, Tallinn, 1960.
= Eesti rahvalaule viisidega II.
Eesti rahvalaule viisidega III. Koostanud H.Tampere, Tallinn, 1958.
= Eesti rahvalaule viisidega III
Eesti rahvaluule Ole vaade, Toimetanud R.Viidalepp, Tallinn 1959
= Eesti rahvaluule Ole vaade.
Eisen, H.J. Mõikotused, Eesti Õlipilaste Seltsi Album VI, 1901 Jurjev 1901.
Eisen, H.J. Eesti muistne usund. Eesti maa-rahvas-kultuur, Tallinn 1926.
= Eisen, Eesti muistne usund.
Eisen, H.J. Eesti Mütoloogia, Tallinn, 1919.
= Eisen EM
Eisen, H.J. Mütoloogia II, Eesti uuem mütoloogia, Tallinna
= Eisen, EM II
Eisen, H.J. Eesti Mütoloogia III. Esivanemate ohverdamise, Tallinn, 1920.
= Eisen, EM III.
Eisen, H.J. Eesti Mütoloogia IV, Eesti vana usk, Tartu 1926.
= Eisen, EM IV.
Eisen, H.J. Eestlaste sugu, Tallinn 1922.
= Eisen, Eestlaste sugu.
Eisen, H.J. Edith Kurtz: Eberesche und Traube der Letten, Riga 1926. Eesti Kirjandus, 1927.
Eisen, H.J. Inimese Õdame ja Õlepea inimeseliha sõõmine, Eesti Kirjandus, 1934.
Eisen, H.J. Kivistunud inimesed, Eesti Kirjandus, 1924.
= Eisen, Kivistunud inimesed.
Eisen, H.J. Lapi kobanised, Eesti Kirjandus, 1913.
Eisen, H.J. Meie jõulud. Tartu 1921.
= Eisen, Meie jõulud.
Eisen, H.J. Pell. Eesti Kirjandus 1925.
Eisen, H.J. Suomen suvun uskonnot. II lappalaisten uskonto, Uno Holmberg, Porvoo 1915, Eesti Kirjandus 1916.
Eisen, H.J. Suomen suvun uskonnot I V permalaisten uskonto. Uno Holmberg, Porvoo (1915). Eesti Kirjandus 1915.
Eisen, H.J. Vaade enamuistsete jutte maailma. Tartu/1909/.
Eisen, H.J. Viljamaitsid, Eesti Kirjandus, 1922.
= Eisen, Viljamaitsid.
Eisen, H.J. Võndra Tõnn 1932.a. teadete valgustusel, Tartu 1933.
= Eisen, Võndra Tõnn.
Fiedler, Arkady, Vaigust lõhnav Kanada, Tallinn 1962.

Forselius, Johann, Eestlaste ebausu kombed, viisid ja laulumused (vanemad Eesti kirjamikud) Tõlge ja eestsõna J.Jõgeveralt
= Forselius - Boecler - Jõgever.
Fr.R.Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseumi Teatmik, Tartu 1960
= Fr.R.Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum.
Grünthal, V. Eesti rahvaluule, Eesti Kirjandus, 1912.
= Grünthal, Eesti rahvaluule.
Indreko, R. Eesti Urgaeg, Pilte Eestist 7-9000 aasta eest. Slav teadus nr.69, Tartu 1937.
= Indreko, Eesti Urgaeg.
Jaanits, L. Eesti NSV territooriumi kiviaja elaniku põritolu, Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik, Tallinn 1956.
= Jaanits, Eesti NSV territooriumi.
Jaanits, L. Joomi kiviaja uskumustest. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, Artiklite kogumik II, Tallinn 1961.
= Jaanits, Joomi kiviaja uskumustest.
Johansen, Paul, Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland, Stockholm 1951.
= Johansen, Nordische Mission.
Jung, J. Mõlle ja Kõõbas, Olevik, 1898.
Jung, J. Mõnda mulmasaja teaduse korjandusest. Teori ja Taara nimelistest kohtadest. Saarlane, 1899.
Jõgever, J. Eestlaste haridusliseid olud enne Kristust. Eesti Kirjandus, 1911.
= Jõgever, Eesti laste haridusolud.
Jõgever, J. Finnisch-Ugrische Forschungen XII 1-2. Eesti Kirjandus, 1913.
Jõgever, J. Vene rahva ebausu kombeist test pühadest II Jõulu pühad. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat 1884/5, Tartu 1886.
Kallas, Oskar. Kreenna maarahvas, Helsingi 1903.
= Kallas, Kreenna maarahvas.
Kallas, O. Surnute austamine Kreenna maarahvas juures. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VI 1901. Jurjev 1901.
Kalevala, Tallinn 1939.
= Kalevala 1939.
Kampmann, H. Eesti Kirjanduse peajooned I, Tartu 1938.
= Kampmann, Eesti Kirjanduse peajooned I
Kannisto Artturi. Über die Bärenzeremonien der Wogulen. Liber Saecularis, Tartu 1938.
Keem, Hella. Kahjast ja kahja jootmisest. Emakeele Seltsi Aastaraamat VI, 1961.
= Keem, Kahjast.
Keskaeg I, Tartu 1945.
= Keskaeg I.
Keskaja ja varareneissansi kirjanduse antoloogia, Tallinn 1962.
= Keskaja antoloogia.
Kettunen, Lauri, Eesti vanrud 'Kindtaufe, Taufschmaus'. Eesti Kirjandus, 1920.
Koit, Enn. Valjala kohanimed. Emakeele Seltsi Aastaraamat VIII 1962. Tallinn 1962.
Kreutzwald, Fr.R. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I Tallinn 1961.
= Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I.
Kreutzwald, Fr.R. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne II, Tallinn 1963.
= Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne II.

K

Kreutzwald, F.R. Rasi lm ja mõnda. Tallinn 1953.
= Rasi lm ja mõnda.
Krohn, K. Soome-Eesti vanast rahvalaulust, Tartu 1924,
= Krohn, Soome-Eesti vanast rahvalaulust.
Krohn, J. Soome sugu paganasegune jumalateenistus, Eesti Kirjanduse Seltsi Albumi III, Tartu 1895/O.K./alla/ lühendatud tõlge/
= Krohn, Soome sugu.
Kruusberg, A. Esiisade eamaja looline õigus, Eesti Kirjandus 1920.
= Kruusberg, Esiisade eamaja looline õigus.
Kõpp, J. Juhan Luiga mälestuseks. Eesti Kirjandus, 1927.
Laasman, Ed. Eesti muinasusust ja kultuuri lähtekohtadest. Looming, 1936.
= Laasman, Eesti muinasusust.
Laanest, Arvo, Isurid ja isurikeel - meie lähemaid sugulaskeeli, Tallinn 1964.
Laugaste, Ed. Carl von Stern: Estnische Volkssagen, Riga 1935. Eesti Kirjandus, 1935.
Laugaste, E. Eesti rahvaluule teaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. Tallinn 1963.
= Laugaste, Eesti rahvaluule teaduse ajalugu.
Laugaste, E. Kalevipoja kujust eesti nõukuistendeis Keel ja Kirjandus, 1961.
Laugaste, Ed. Valmik eesti rahvaluule t, Tallinn 1948.
= Laugaste, Valmik eesti rahvaluule t.
Laugaste, Eduard. Walter Anderson teaduslikust pärandist. Keel ja Kirjandus 1964.
Laugaste, E., Liiv, E., Normann, E. Muistendeid suurest Tõllust ja teistest, Tallinn 1963.
= Muistendid Suurest Tõllust.
Laugaste, E., Normann, E. Muistendid Kalevipojast, Tallinn 1959.
= Muistendid Kalevipojast.
Laul, S. Viruniuka tarandkalmed Võru rajoonis ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1965.
= Laul, Viruniuka tarandkalmed.
Lõgi, Herbert. Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil, Tallinn 1963.
= Lõgi, Põllumajanduslik maakasutus.
Lõnnus, P. Metsamajandus. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XII-XIII. 1936-1937, Tartu 1939.
Lõps, Eva. Indiaaniraamat, Tallinn, 1962.
= Lõps, Indiaaniraamat.
L./oorits/, O. Eesti rahvaluule ja usund. Eesti Entsüklopeedia II
= Loorits, Eesti rahvaluule ja usund.
Loorits, Oskar, Eesti rahvaluuleteaduse tähtpäev. Vana vara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad I, Tartu 1932.
= Loorits, Eesti rahvaluule teaduse tähtpäev.
Loorits, Oskar, Eesti rahvausundi uurimise vaade, Tartu 1932.
= Loorits, Eesti rahvausundi uurimise vaade.
Loorits, O. Grundzüge der estnischen Volksdichtung I, III, Lund 1949-1957./Teise tõlke järgi/.
= Loorits, Grundzüge.

Loorits, Oskar, Kujutelmade ja mõtteviisiliku pärimuse tõlgendusest. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX-X, Tartu 1934.
L/oorits/, Oskar, Lõti rahvaluule ja usund. Eesti Entsüklopeedia V.
= Loorits, Lõti rahvaluule ja usund.
Loorits, Oskar. Hulgimaa ohvrikombed. Kalevipoja maalt. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad III, Tartu 1935.
= Loorits, Hulgimaa ohvrikombed.
L/oorits/O. Soome-ugri usund. Eesti Entsüklopeedia VIII, 1936.
Loorits, Oskar, Vanavara kultuuriloo tõsistusse. Teema ja probleeme üksikasjalikumaks uurimiseks. Vanavara valdast. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad I, Tartu 1932.
= Loorits, Vanavara kultuuriloo tõsistusse.
Luiga, J. Põhja Vaim. Eesti Kirjandus, 1911.
Luiga, J. Soome sugu usk, Eesti Kirjandus, 1918/19.
= Luiga, Soome sugu usk.
LÕtt, Selma, Alatuse põlistamine - vana pulmakomme. Eesti Kirjandus, 1940.
LÕtt, S. Märkmed rahvaluule kogumise ekspeditsioonilt Karkeist, Kesk ja Kirjandus, 1960.
LÕtt, S. Rahvakalender ja rahvauskumused, Tallinn 1960 (Käsikirja õigustes. Abiks lektorile).
Manninen, J. Soome sugu rahvaste etnograafia, Tartu 1929.
= Manninen, Soome sugu 2 1
Mark, Julius, Prof. Wilhelm Thomsen t. Kirjandus Eesti, 1927
Mark, K. Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi paleoantropoloogia valgusel. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik, Tallinn 1956.
= Mark, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi.
Masing, Otto Wilhelm. Põhjaeesti Rahvaluuletõlgendusi I, 1918.
Masing, F.O. Tont, Kirjad 4 aasta, Tartu 1886.
Masing, Uku. Taara pärimusest. Usuteaduslik Ajakiri XI, 1939.
= Masing, Taara pärimusest.
Maskin, N.A. Vana-Roomа ajalugu, Tallinn 1962.
= Maskin.
Meri, Lennart. Laevapoisid rahvalikul ookeanil, Tallinn 1961.
= Meri, Laevapoisid.
Moora, H. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemine arheoloogia andmeil. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik, Tallinn 1956.
= Moora, Eesti rahva.
Moora, H. Eestlaste kultuur muistsel iseseisvuse ajal. Tartu 1926.
= Moora, Eestlaste kultuur.
Moora, Harri. Ohvrikivid. Eesti kivimuistised suumaagsed ja poolajaloolised, Tartu 1925.
= Moora, Ohvrikivid.
Morrison, H. Irukuma otsimas, Eesti Kirjandus, 1921.
Muntho, Ants. San Michieli reisimat, Tartu-Tallinn 1938.
MNlk, Vaina. Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused VII, Tallinn 1962.
= MNlk, Eesti Kirjameeste Seltsi.
Pajatusi Põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste II, Tallinn 1957.
= Pajatusi Põhjarannikult
Palli, A. Mida kõnelevad isikunimed eestlaste uuest XIII-XV

Palli, A. Mida kõnelevad isikunimed eestlaste usust XIII-XVI sajandil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II, Tallinn 1961.
= Palli, Mida kõnelevad isikunimed.
Palm, August, Eesti-liivi mütoloogia-uurimise tulemuslikust taotlemisest. Prof. Emj.Hisseni jadr.O.Looritsa uusmaterjalide mütoloogiliste teoste puhul. Eesti Kirjandus, 1927.
Palm, August, Juhan Aho, Pärnu, Eesti Kirjandus, 1927.
= Palm, Juhan Aho.
Palm, A. Mõttetoid jaanikuseid ajalookirjanduse asutatoodangu puhul. A.Wasseri "Soomlaste Soome siirdumise lähteuuringust." Ajaloolise Ajakiri 1939. Eesti Kirjandus, 1939.
Prüller, F. Eesti rahvastroncomia, Eesti Loodus, 1961.
Põldmäe, R. Rahvaloominguliste rahvatantsu arengust Ida-Harjumaa näitel, Eesti Kirjandus, 1937.
Pärk, A. Eesti ajalugu I, Vanem iseseisvuse aeg kuni 1227. aastani, Tallinn 1927.
= Pärk, Eesti Ajalugu I
Pärk, A. Tõnise päev, Tõnni vakk ja Tõnni jumalus Eestis, Postimees, 1903.
Päss, Elmar. A.S.Sidorov, Sasbarstvo, koldovstvo i porisa u narodov komi. Leningrad, 1928. Eesti Kirjandus, 1929.
Päss, Elmar, Lauri Kettunen. Vertailuja Suomalaisten uskomuksia, taru ja taikoja, Suom.Kirjallis.Seura.Helsinki 1925. Eesti Kirjandus, 1926.
Päss, El. Lihapeide Eestis. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat II. 1930. Päss, Elmar. E.J.Hisen, Kevadised pühad, Tartu 1932. Eesti Kirjandus, 1932.
Raadre, L. Haapsalu Rajooni evangeelium Koda loomamuseum. Eesti NSV Muuseumid, Tallinn 1961.
Reiman V. Kroha, Knarle, Germanische Elemente in der finnischen Volksdichtung, Eesti Kirjandus, 1910.
= Reiman, Germanische Elemente.
Ridala/Grünthal/, V. Soome-ugri keelkonna ja samojeedi keelte sugulus, Eesti Kirjandus, 1916.
= Ridala, Soome-ugri keelkonna.
Russow, Balthasar, Liivimaa kroonika I, Tartu 1920.
= Russow, Liivimaa kroonika I.
Rõuk, O. Materiaalne põhi, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX-X, 1934
= Rõuk, Materiaalne põhi.
Rõuk, O. Rahvatarkuslik õlevaade, Eesti II, Saaremaa. Tartu 1934.
Saareste, A. Eesti keele mõistelise sõnaraamat I, Stockholm 1958.
= Saareste, Eesti keele mõistelise sõnaraamat I
Saareste, A. Eesti keele mõistelise sõnaraamat II, Stockholm 1959.
= Saareste, Eesti keele mõistelise sõnaraamat II
S/aareste/, A. Mitmesugused riimed. Eesti Kirjandus, 1921.
= Saareste, Mitmesugused riimed 1921.
S/aareste/, A. Mitmesugused riimed. Eesti Kirjandus 1922.
= Saareste, Mitmesugused riimed 1922.
Selirand, J. Huilsteed matmiskombed eestlaste usundi ja ristiusu vastase võitluse kajastajana. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik II, Tallinn 1961.
= Selirand, Huilsteed matmiskombed.

Seliranд, J., Tõnisson, E. Läbi aastatuhandete, Tallinn, 1967.
= Seliranд, Tõnisson, Läbi aastatuhandete.
Semper, Johannes, Kalevipoja rahvaluule motiivide analüüs, Tartu, 1924.
= Semper, Kalevipoja rahvaluule.
Sild, Olaf, Eesti kirikulugu vanemast ajast olevikuni, Tartu 1938.
= Sild, Eesti kirikulugu.
Soom, A. Kultuurilised olud. Eesti Vi Saaremaa, Tartu, 1934.
Suits, A. Selma Lagerlöfi elust ja loomingust. Looming 1938.
Suvised ekspeditsioone. NSV Teaduste Akadeemia Toimetised Ühiskonnateaduste seeria, 1963.
Tampere, A. Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I Slaavi-lähemaresoome suhete ajaloost. Tallinna 1965.
= Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I.
Tampere, Herbert, Lisaeit. Vanavara valhst. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad I, Tartu 1922.
Tampere, H. Vanast rahvakalendrist ja aastavahetusest. Rahva Hääl, 1965.
= Tampere, Vanast rahvakalendrist.
Tampere, Herbert, Ülevaade Kuusalu kihelkonnast ja asundusist ning rahvaluule kogumisest asundisis. Vana Kannel III Kuusalu vanad rahvalaulud I, Tallinna 1938.
Tanning, Selma. Eesti surdeid I. Mulgi surdetekste, Tallinn, 1961.
= Tanning, Mulgi surdetekste.
Tedre, U. Eesti rahvalauludest K. Marksi albumis, Keel ja Kirjandus, 1961.
Tedre, U. Võrtsjärve liisu vadja folkloori publikatsioonidele (Paul Ariste) Vadjalaste laule). Keel ja Kirjandus, 1961.
Tiik, L. Tallinna gildidest ja muude kinnistuist. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Vihik 90. Tartu 1958.
= Tiik, Tallinna gildidest.
Toivonen, Y.H. Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Kultur der finnisch-ugrischen Völker. Liber Saecularis, Tartu 1938.
Treumuth/Loone/, H. Maakuningas ja mängutoad, Eesti Kirjandus, 1932.
= Treumuth, Maakuningas ja mängutoad.
Tronski, I.M. Antiik-kirjanduse ajalugu, Tartu 1949.
= Tronski, Antiik-kirjanduse ajalugu.
Tuglas, Friedebert. Kirjanduslik stiil. Mõned lehekülje eesti vaimu ja proosa ajaloost. Kriitika I, Tartu, 1919.
Tõnisson, E. Seliranд, J. Nõukogude Eesti arheoloogide välistöid aastail 1958-1962. NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 1964.
Tõnisson, E. Seliranд, J. Ülevaade arheoloogide ja etnograafide kokkutulek Moskvas. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria. 1962.
Vana Kannel IV Marksi vanad rahvalaulud I Toimetanud Herbert Tampere, Tartu 1941.
= Vana Kannel IV.
Veske, N. Gr. Meisiaruanne 1879. Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1879, Tartu 1879.
= Veske, Meisiaruanne 1879.
Viidalepp, R. Iseloomustusi eesti ohvrikividest. Eesti Kirjandus 1939.
= Viidalepp, Iseloomustusi eesti ohvrikividest.

Аспелин,А.О., Нюгрен,А.Х. В поисках исчезнувших цивилизаций. Очерки археологии, Москва 1959.

Андерсон,И. История Швеции,Москва 1951.
= Андерсон, История Швеции.

Анисимов,А.Ф. Космологические представления народов севера. Москва-Ленинград 1959.
= Анисимов, Космологические представления народов севера.

Апохин,Г.И. Изменения в духовной культуре саамов в СССР. Скандинавский Сборник У, Таллин.

Бельшер,В.Н. Очерки по этнографии народов Коми XIX - начала XX века.Ак.Наук СССР. Труды института им.Н.Н.Миклухо-Маклая. Новая серия,Москва 1958.
= Бельшер, Очерки по этнографии.

Большая Советская Энциклопедия,111.47,Москва 1957.

Бросов,А.Н. Предки народов Зауралья. По следам древних культур. От Волги до Тихого Океана,Москва 1956.

Бызынбаков,В.В. Несколько замечаний о теории А.Стенлер-Петерсена. Скандинавский Сборник У1,Тарту 1963.

Всемирная история по новейшим сочинениям т1. Издание А.А. Каспари. СП-б.1902.
= Всемирная история Каспари 11.

Генрих Латышский. Хроника Ливонии,М.-Л.1938.
= Хр.

Горюнова,Е.И. Этническая история Волго-Окского Междуречья. Ак.Наук СССР. Материалы и исследования по археологии СССР. № 94,Москва 1961.
= Горюнова, Этническая история.

Гурина,М.И. Древняя история Северо-Запада Европейской части СССР.Ак.Наук СССР.Материалы и исследования по археологии СССР. пр.97,Москва-Ленинград 1961.
= Гурина, Древняя история.

История Латвийской ССР.Т.1,Рига 1952.
= История Латвийской ССР.1.

История немецкой литературы от древнейших времён до настоящего времени. Проф.Фридриха Форта и проф.Макса Коха,С.Петербург 1909.
= История немецкой литературы.

Лавров,П.Ф. Религия и церковь. История культуры древней Руси.Домонгольский период 11.Общественный строй и духовная культура,М.-Л.1951.
= Лавров, Религия и церковь.

Лаушкин,К.Л. Онежское святилище I. Скандинавский Сборник IV, Таллин 1959.
= Лаушкин, Онежское святилище I.

Лаушкин, К.Л. Онежское святилище II.Скандинавский Сборник V, Таллин 1960.
= Лаушкин, Онежское святилище II.

Народы Мира. Народы Европейской части СССР.I,II,Москва 1964.
= Народы Европейской части СССР. I,II.

Народы Мира. Народы Зарубежной Европы II, Москва 1965.
= Народы Зарубежной Европы II.

Народы Мира. Народы Сибири,М.-Л. I, 2
= Народы Сибири.

Народы Мира. Численность и расселение народов мира,Москва 1962.

Окладников,А.П. Древнее население Сибири и его культура. Народы Мира. Народы Сибири, М.-Л. 1956.

Очерки общей этнографии. Общее сведение. Австралия и Океания, Америка и Африка, Москва 1957.

Пенарчин,Станислав. К вопросу о сложении феодализма в Швеции. Скандинавский Сборник VI,Тарту 1962.

Пенель,Оскар. Народоведение. СПб.1870.
= Пенель, Народоведение.

Розанов,В. Прибалтийские славяне. Книга для чтения по истории средних веков составленная кругом преподавателей. Под редакцией проф.П.Г.Виноградова.Т.III,Москва 1910.

Соловьев,С.М. История России с древнейших времен.Книга I, Москва 1959.
= Соловьев,История России I.

Старшая Эдда. Древние исландские песни о богах и героях. Перевод А.И.Корсуна. Комментарии М.И.Стеблин-Каменского,М.-Л.1963.
= Старшая Эдда.

Степермане,М. Некоторые итоги последних экспедиции этнографов Академии Наук Латвийской ССР в северном Видземе.

Токарев,С.А. Ранние формы религии и их развитие.Москва 1964.
= Токарев, Ранние формы.

Токарев,С.А. Религиозные верования восточно-славянских народов XIX-начала XX века,М.-Л. 1957.
= Токарев, Религиозные верования.

Трусман,Г. Введение христианства в Лифляндии,С.Петербург 1884.
= Трусман, Введение христианства.

Фиппи, Ян. Кельтская цивилизация и ее наследие,Прага 1961.
= Фиппи, Кельтская цивилизация.

Черников,В.Н. Древняя история Нижнего Приобья. Материалы и исследования по археологии СССР.вр.85,Москва 1958.
= Черников, Древняя история.

Чичеров,В.И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI-XIX веков.Изд.Ак.Наук СССР. Труды инст. Этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Новая серия, Москва 1957.
= Чичеров, Зимний период.

Шмидехельм,М.Ф. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии / V в. до н.э. - V в.н.э./. Таллин,1955.
= Шмидехельм, Археологические памятники.

Штаерман,Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи, Москва 1961.
= Штаерман, Мораль и религия.

Якимов,В.Н. Начальные этапы заселения восточной Прибалтики. Балтийский этнографический сборник. Труды института этнографии им.Миклухо-Маклая,Новая серия XXXII, Москва 1956.

Янитс,Х.Э. Поселения эпохи неолита и раннего металла в пределах р. Эмайыги, Таллин 1959.
= Янитс, Поселения эпохи неолита.

Ярилин,А. Историческое население Финляндии. Финляндия. Географический Сборник, Москва 1933.
= Ярилин, Историческое население.

Англо-Американская этнография на службе империализма, Москва 1951.

Бертольд, Вернер. "... господать и повелеваться". Историография на службе германского империализма, Москва 1964.
= Бертольд.

Карр, Н. Философия истории как социология, СПб.1902.
= Карр.

Лайштейн, О.Э. Историография средних веков, Москва-Ленинград 1940.
= Лайштейн.

Виндельбанд, В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками II, СПб.6.1913.
= Виндельбанд. История новой философии II.

Кареев, Н. Общий ход всемирной истории . СПб.6.1903.

Ключевский, В. Курс русской истории 1, Москва 1916.
= Ключевский, Курс русской истории 1

Кокьяра, Альберто. История фашистской историографии в Европе, Москва 1960.
= Кокьяра.

Критика новейшей буржуазной историографии, Ленинград 1967.
= Критика новейшей буржуазной историографии.

Салов, В.И. Современная западно-германская буржуазная историография, Москва 1968.
= Салов.

Современная психология в капиталистических странах, Москва 1958.

Чайльд, Гордон. Древнейший восток в свете новых раскопок, Москва 1956.

3-

E R N S T A D E R

E E S T I U S U A J A L U G U

3.ptk.

KATOLIIKLIKUD MÕJUD RAHVAUSUNDIS

4.ptk.

REFORMATSIOON JA SELLE TÄHTSUS EESTI USUELULE

III ptk. KATOLIIKLIKUD MÕJUD RAHVAUSUNDIS

Käesolev peatükk käsitab katoliiklikku keskaega Eestis. Ajastu algas Vana-Liivimaa ristiusustamisega ning lõppes reformatsiooni tulekuga siia. Sellega ta kestis tervelt kolm sajandit, s.o. XIII, XIv ja XV sajand.

Palestiinast väljunud ristiusk kui ilmutususund oli sajandite vältel omandanud mitmesuguseid erijooni, mis teda viisid kaugele esimese sajandi ristiusust. Keskaja katoliiklik ristiusk enam ei leidnud ja tõsiselt ei otsinudki teed inimsüdamete juurde, vaid piirdus väliste kommete täitmise nõudmisega. Sellepärast pole imestada, et ta polnud suuteline võitma siinsete paganate usulist maailmavaadet. Ta rikastas seda ainult uute kujutelmadega ja tõi uusi kombeid rahva keskele.

Enne kui asume vaatlema katoliikliku ristiusu mõjusid eesti rahvausundis, peatume ajastu üldisel iseloomustusel ja ristiusustamise käigu juures.

1. IDAPOOLSEID MÕJUSID EESTI VARAJASEMAS KRISTLUSES

a) Vanimaid ristiususlisi oskussõnu eesti keeles on laenatud idapoolsetelt naabritelt - venelastelt. Sellest lähtudes on varajasemateks ristiusulisteks mõjudeks siin tunnistatud idapoolsed.

Sealt laenatuteks peetakse sõnu: papp (venek."pop"), ristima, rist (vene keeles - "krestith, krest), raamat (venek. "graamota"), pagan (vanavenek. "p-ogan", "pogannõi"), nädal (venek. "nedelja" 'nedelath') jm.[1].

Idapoolseid mõjutusi tõestab ka arheoloogia, sest juba XI sajandi leidudes esineb venepäraseid pronksist ja hõbedast ristikujulisi rõpatseid, seda eriti laibamatuste juures. Selliseid ripatseid seostatakse ristiusu levikuga, ning nad on leitud enamuses Kagu-Eestis, kus olid tihedamad kokkupuuted venelastega. Ka vanimad laibamatused, kui ristiusuliste vaadete kajastused, esinevad Eestis ida- ja põhjapoolsetel aladel. Need ristiusulised mõjud on levinenud siiski väga katkendlikult, vahest ehk jõukamate kihtide seas, kuna paganliku mõttemaailmaga seotses olevaid endisi ilustusi matusekombeid esineb leidudes valdavas enamuses.[2].

---

1. O. Sild. Kas hommiku poolt tuli ristiususlisi mõjusid paganausulistele eestlastele? Usuteadusline Ajakiri IV 1931/2 3/4 lk. 110. (Edaspidi:Sild,Kas hommiku poolt tuli ristiususlisi mõjusid.

2. Selirand, Muistsed matusekombed, lk.84-86.

b) Slaavlased, liikudes esimese aastatuhande esimesel poolel oma senistelt aladelt Dnepri keskjooksul põhja poole balti rahvaste keskele, jõudsid aastatuhande teisel poolel juba kontakti lõunaemeresoome hõimudega, nende seas ka lõuna eestlaste esivanematega, seda Väina ülemjooksul ning Velikaja jõe kallastmail Peipsi järve lähistel.[3]. Slaavlastele, nimelt kriviitši hõimudele, iseloomulikud samaaegsed pikad kõnnpad Peipsi lõuneranniku tõendavad slaavlaste jõudmist isegi nendesse paikadesse.[4].

Esimesed teated ristiusust Venemaal on IX sajandi keskpaigast. Konstantinoopoli patriarh Photius teatab 867.a., et rossidе seas on ristituid, kes võtsid vastu ristimise pärast seda, kui 860ga. vallutasid Konstantinoopoli. Vene 945.a. lepingus Bütsantsiga on samuti juttu vene kristlastest. Kuid neid leidus vast ainult druzinade seas, sest vürst ise jäi paganaks. Kiievi vürst Vladimir Lasi ennast ristida 988.aastal. Sellele järgnes tema rahva sundristimine.[5].

Nii võime oletada idapoolsete ristiusuliste vaadete levimist eestlastele mitte enne XI sajandit.

c) Vaatleme nende oletatavaid levikuteid. Enamus kriviitšide asundusi, mis olid tekkinud Peipsist lõunapoole, sulasid esimese aastatuhande lõpusajandil eestlaste sekka. Vahepeal soomesuguhõimude keskele asunud slaavi hõime ühinesid ja moodustasid riikliku organisatsiooni - Novgorodi vürstkonna. Järgnes Kiievi Muistse Vene riigi asutamine. Selle järele algavad organiseeritud sõjalised sissetungid Eesti aladele, kus kohalikud hõimud polnud veel ühinenud riigiks. Vene kroonika andmeil Novgorodi vürst Jaroslav sõdis 1030.aastal "t'sudidega" ja rajas Jurjevi (=Tartu) linna ("postavi grad Jurjev (gr.Gurgev) vo svoe imja"). Venelaste ülemvõim ei kestnud aga kaua, sest mõne aja pärast järgnesid novgorodlaste uued sõjaretked Eestisse. Lõpuks eestlased vallutasid 1060.a. Tartu, ajasid põgenevaid venelasi taga kuni Pihkvani, kus toimus lahing, milles venelasi langes 1000 meest.[6].

Ajal, kui Tartu oli venelaste käes, ehitati igatahes sinna kreeka-katoliku kirik, vähemalt sõjavõelaste ja linna asunud vene elanikkonna jaoks. Sealt võisid levida eestlaste keskele ka üksikuid andmeid ristiusust koos ristikujuliste ehteasjadega, mida on leitud aare- ja kalmeleidudes.[7]. Kuid laialulatuslikumat ristimist vist küll ei toimunud. Läti Henrik kirjutab, seda hilisema aja kohta, et "vene kuningatel on harjumus rahvast, keda nad alla heidavad, mitte ristida, vaid sundida neid maksu ja raha maksma.[8]. Veel hiljem venelased ristisid küll pärismaalasi, seda siis kui lõunapoolsed ristiusulevitajad olid juba

---

3. П.Н.Третьяков, Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.Л.1966, стр.305/ Третьяков, Финно-угры, балты и славяне/.

4. ENSV ajalugu 1.lk.65.
5. Lavrov, Religia i tserkov. lk.81-85.
6. Eesti Ajalugu 1, lk.258-259 (H.Kruus); Sild, Kas hommikupoolt tuli ristiusulisi mõjusid, lk.105; Solovjov. Istoria Rossii I, lk. 368.
7. V.Trummel, Slaavi-Vene elemendid Kagu-Eesti materiaalses kultuuris (Kuni XIII sajandi alguseni). Eesti NSV ajaloo küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, Vihk 87, Tartu 1960 lk.35.

liivlasi ja lätlasi ristimas. Pihkvalased ristivad 1200.a. maksualuseid Tolova lätlasi. Poloteki vürst nõuab 1212.a. Riia peapiiskopilt liivlaste ristimise lõpetamist, seat peab neid oma alamateks ning jätab enda otsustada, kas neid ristida või mitte. Kui Novgorodi vürst Mstislav vallutas 1210.a. Otepää, siis lasi ristida mõnda eestlast ja lubas sinna saata oma preestreid. [9] Kuid need nilised ristimiskatsed on ilmselt suunatud oma enam-vähem illusoorse võimu näitamiseks.

Kuigi on kindel, et esimesed ristiusu mõjud eestlasil pärinevad idapoolt, jääb siiski küsimuseks nende leviku tee. Vene kroonikad kõnelevad eestlaste korduvatest sõjakäikudest vene aladele. Õnnestumiste puhul pöörduti sealt tagasi koos sõjavangidega. On teada viimaste osatähtsus välismõjude levimisel. Läbi Eesti kulgesid läänе-ida vahelised kaubateed, mida mööda liiklesid ka vene kaupmehed, ning võib oletada nende kaubapunkte siin. Selgitamata on eestlaste kaubaretkete ulatused itta. Kuid vene kroonikate andmeil leidus vene vürstide družiinades küllaltki tšuude, kui nende all mõista just eestlasi. Kõik need suhtlemisviisid võisid olla väravateks, mille kaudu ristiusu ideid ja oskussõnu tuli eestlastele.

Peale ristiusu piirkonda kuuluvate, on X-XII sajanditel idast saabunud Eestisse muidki kultuurilisi mõjutusi. Sellesse aega kuuluvad mõned idapoolsed, eriti idakristlikud sugemed eesti rahvaluules. Oletatakse, et savinõude valmistamiseks kasutatud potikedər omandati XI sajandi Venemaalt, kus see oli tarvitusel alates X sajandist. [10].

2. LÄÄNEPOOLSEID RISTIUSUSTAMISE KATSEID.

Meie kodumaa läänepoolsetest ristiusustamise katsetest esineb rohkem andmeid, seda juba varasti pärast Skandinaavia sattumist ristiusu mõjupiirkonda.

a) Kuna ristiusu levitamine läänemeremaadesse oli tegelikult Skandinaavia ristiusustamise niliseemaks etappiks, siis vaatleme teid ja põhjuseid, mille kaudu ja miks ristiusk jõudis skandinaavlastele.

---

9. LHK (16,2).
9. LHK (11,7; 16,2; 14,2); Sild, Kas nommiku poolt tuliristiusulisi mõjusid, lk.107.
10. Annist. "Kalevipoeg" eesti rahvaluules, lk.145; H.Moora, Käsitöö arenemisjärg Baltimail 12.,13.sajandil. Pronksiaajast varase feodalismini, Tallinn 1966.lk.127.

Kolmises peatükis kirjeldasime juba viikingite rõövretki Lääne-Euroopasse. Paganlikud rõövlid ei tunnud mingit aukartust ei ühegi püha asja vastu. Kirikud ja kloostrid põletati maha. Pühad pildid ja kiriku riistad näpitati, ninnalisemad neist võeti kaasa. Preestreid, munki ja nunni põnitati, näpistati ja sõna surmati. Võrejaanulisi põhjameni võis parandada ainult ristiusk. Lääne-Euroopat tabanud "normannide nirm" viis Põhja-Euroopa ristiusustamisele. "Põhjamaade apostel" Frank Ansgar &p.) (801-865) oli levitanud ristiusku Rootsis Birka asulas ainult aastat kolm (829-831), kuid kasu sellest oli väike. Alles 935.a. läks Bremeni peapiiskop Unni uuesti rootslaste keskele. Kuid ka tema ei suutnud midagi korda saata paganliku võimu murdmiseks. [11] Olukord paranes pärast seda, kui üksikuid viikingite juhte koos oma sõdalastega võrvati Lääne-Euroopa mõne valitseja teenistusse. Otsene kontakt kõrgema kultuuriga ja usulise maailmavaatega avaldas pikapeale oma mõju. Osa palgasõdureid ja nende juhte lasi ennast ristida. Pealegi nende leivaisad ja ka vaimulikud tegid kõik, et tuua sõjakaid paganaid ristiusu rüppe. Saksa-Roomariigi kuningas Ludwig Vaga (773-840) (5) nõudis kõigilt normannidelt, kes tema teenistusse astusid, ristiusu vastu võtmist. Enamus tegigi seda, sest vastristitud said uued rõivad ja muid kingitusi.[12]

Kui mõni aeg miljem skandinaavlased alustasid kaubaretki, maade vallutamisi ja koloniseerimisi Lääne- ja Lõuna-Euroopas, siis see viis neid veel tihedamasse kontakti ristiusu ranvastega ja nende maailmavaatega. Põhjamaalane pidas seda loomulikuks, et viibides võõral maal teise jumala asutamisaladel, tuleb ka temal seda jumalat tunnustada ja teenida. Selles mõttes astuti ka ristiusku. Taas kodumaale tulles ohverdati endiselt Odinile, Thorile ja teistele kodumaa jumalatele, sest vastristitule oli täiesti võõraks jäänud ristiusu õpetus patust ja lunastusest. [13] Kuid oli ka neid, kelle vaimumaailma ristiusk oli sügavamalt vallutanud, või kes millegi pärast pidasid sobivamaks tunnistada ka kodumaal ennast kristlaseks. Need jäid siis vastuvõetud usule enam-vähem truuks.

---

11. Джемс С.Робертсон, История христианской церкви. 1 Петроград 1916.стр. 974/ Робертсон, Истори_ христианской церк

12. А.Я.Гуревич, Походы викингов,М.1966,стр.90 /Гуревич, Походы викингов/.

13. Sealsamas. lk.165.

Skandinaavia hõimud polnud viikingretkete ajastul veel jõudnud feodaalse korrani. Kokkupuuted Lääne-Euroopas kiirendasid selle kehtestumist. Normannidest palgasõdurite juhid, siirdudes tagasi oma kodumaale, püüdsid ka siin luua feodaalse maavaldamissüsteemi. Katoliiklikus läänes oli feodaalkorra üheks iseloomustavaks jooneks poliitilise võimu tihe seos kirikliku võimuga. Feodaalkorra taotlejad Skandinaavias nägid ka oma liitlasena siin roomakatoliku kirikut ja asusid selleks seda kõigiti toetama, et kasutada kirikut vahendina hõimupealikute alistamiseks ja keskse kuningavõimu tõstmiseks.[14] Kõik eeltoodu oli peamiseks põhjuseks Skandinaavia ristiusustamisel. Kristlikul misjonilähkitusel oli siin väike osatähtsus.

Taani oli ligemal läänekultuuri keskustele, sellepärast ristiusk jõudis sinna varem. Kuningas Harald oli ennast lasknud ristida juba 826.aastal, kuid ranvas ristiti Knut Suure (valitses 1018-1035) ajal peaaegu ilma vastupanuta. Rootsis ei läinud see nii kergesti ehkki esimene ristiusuline kuningas Olav Sülikuningas (valitses 993-1022) püüdis uut usku igati edustada. Alles XII sajandil võitis siin ristiusk. Norras aga kehtestati ristiusk suure võitluse tagajärjel.

Esimeseks ristiusuliseks kuningaks Norras peetakse Hakoni, keda 936.a. ristiti Inglismaal. Ka Olav Trygvepoega (valitses 996-1000) ristiti seal. "Olav Trygvepoja saaga" järgi olla eesti mereröövlid vangistanud väikese Olavi koos emaga ja müünud neid orjaks Eestisse. Olav osteti sealt kuue aasta pärast vabaks onu poolt, kes oli Novgorodi vürsti Vladimir Püha teenistuses. Ta oma olla vabaks ostetud palju hiljem.[15] Olav sai 995.a. Norra kuningaks, kuid ei valitsenud kaua, sest nelja aasta pärast lahingus Taani ja Rootsi vägedega ta uppus ning maa jaotati võitjate vahel. Olavi katsed ristiusku levitada põrkasid vabatalupoegade (bonde) vastupanule, kes ähvardasid teda vägivõimuga kõrvaldada.[16]

Norra vabastati 1017.aastal Olav II Haraldipoja poolt, kes hiljem sai lihtsanimeks Püha. Olav II oli ristitud Läänе-Euroopas ja nüüd, saades Norra kuningaks, asus kodumaal ristiusku levitama sunnivõtsil. Kes ei lasknud ennast ristida, selle varandus konfiskeeriti, neid endid tehti pimedaks, vigaseks või surmati. See, ning kuninga vägivald maksude tõstmises ja väikeaadli ja vabatalupoegade õiguste kitsendamine viis rahva ülestõusule. Vabatalupojad (bondid) tapsid preestrid, purustasid kirikud, lõpetasid maksumaksmise ja nõudsid endise usundi ja vanade tavade taastamist.[17] Olav Haraldipoeg põgenes 1028.a. Venemaale oma sugulase suurvürst Jaroslavi juurde. Seal ta viibis ka ka aastat ja, arvatavasti, organiseeris sõjakäiku oma kodumaa vallutamiseks. Ta tuli 1030. a. tagasi Norramaale, kus temaga ühinesid suured rahvahulgad,

---

14. Всемирная история Каспари 11. стр. 262.

15. Eesti ajalugu I. lk.180.

16. А.Р.Корсунский. Образование раннефеодальнаго государства в Западной Европе.М.1968стр. 124/Корсунский, Образование раннефеодальнаго государства/.

ja valmistus lahinguks. Enne lahingut ristiti kokkutulnuist paganad, sest ristimatuid ta oma sõjavõkke e i võtnud. Kilpidele tehti ristimärk ning astuti Stiklestad'i juures lahingusse, kus Olav aga kaotas ja langes ka ise. Peagi tekkisid kuuldused ta imetegudest ta elupõevil, kuid ka pärast surma. Rõõgiti, et sõdurite haavad said terveks kokkupuutel langenud kuninga verega. Juba Venemaal olla tema kaudu imesid sündinud. Ta maeti ümber Trondhjemi peakirikusse ja kuulutati Norra kaitsepühakuks. Algasid palverännakud Trondhjemi Olavi kirstu juurde, kus toimusid imed. Tekkis olavikultus, mis levis Rootsi ja teistesse maadesse, kus iganes liikusid Norra meresõitjad ja kaupmehed, seal ehitati Olav Püha nimelisi kirikuid.[18]

Norras valitsema asunud ristiusk erines siiski Lääne-Euroopa ristiusust, sest usundi vastu võtmine oli siin toimunud teatud kompromissi alusel. Juba väliselt pidi katoliku kirik tegema järelandmisi. Brandina teistes maades kehtivast kirikuõigusest võisid Ida-Norra bondid veel XII sajandil valida preestrid, keda piiskop ei saanud kõrvaldada. Osa kiriku heaks kogutud kümnisest võisid bondid jaotada vaestele. Piiskopliku kohtu otsused kuulusid rahvakogu kinnitamisele.[19] Ametlikult domineeris kristlik ideoloogia, kadus usk aasid'esse, viimaste asemele tulid Kristus ja Neitsi Maarja, kelledele omistati müningaid endiste jumalate jooni. Kuid seniseid kultuslikke kombeid, tavasid, ja rituaale toimetas norralane oma argielus vana viisi, kuigi avalikult olid need usundis välja tõrjutud.[20] Erinevus ilmnes eriti Islandis, kus rahvakogu (alting) otsusel kõik islandlased astusid 1000. a. ristiusku. Otsuses oli punkt, mis lubas paganakommete salajast täitmist, hobuseliha ja -vere söömist ning vastsündinud laste surmamist. Endised paganapreestrid (godi'd) nimetati otsekohe ristiusu preestriteks.[21]

b) Ristiusu kaugeim tugipunkt oli jõudnud Põhja-Euroopasse, Skandinaavia oli lülitatud kristliku kultuuri maailma. Kuid sealt idapoole asusid veel paganlikud rahvad: leedulased, lõtlased, kurelased ja mitmed soomesugu hõimud. Need olid agressiivsed rahvad, eriti ohtlikud oli meresõitjatena kurelased, eestlased ja karjalased, kelledo kiired purjekad olid ülevõimu võtnud Läänemere põhjaosas, kui seal oli vaibunud Skandinaavia viikingite noog. Idalaste sõjaretked ulatusid Rootsi ja Taani rannikmaadeni. Idaagressiooni likvideerimisest oli kõige pealt huvitatud skandinaavia poliitiline võim. Kuid ka rooma-katoliku kirik pidas oma ülesandeks viia ristiusk idapoolsetele paganatele, pealegi kui nägi konkurentsi kreekakatoliku kiriku üha tõusvas ekspansioonis idapoolsete soomesugu-hõimude seas.

---

17. Sealsamas, lk.78.
18. Sealsamas, lk.79; Робертсон, История христианской церкви 1 стр. 977-978.
19. Корсунский, Образование раннефеодальнаго государства, стр. 1246 примеч.210.
20. Гуревич, Походы викингов, стр. 168-169.
21. Sealsamas, lk.166.

Peagi alustati Skandinaaviast ristiusu kavakindlat levitamist Läänemerest idas asuvatesse maadesse. Juba Norra kuningas Olav Püha kavatses seda teha ning selleks kutsus kolm misjonäri Inglismaalt ja saatis neid Rootsi, Ojamaale ja "teinepool põnjamaad olevatele saartele". Selle misjonitöö tulemused on teadmatud. Järgnevalt avaldas seks initsiatiivi Taani kuningas Sven Estridipoeg (valitses 1047-1076), kelle toetusel üks kaupmees lasi 1048.a. ehitada kiriku Kuramaale ("in insula Churland" 'Kuramaa saarele'). See oli esimene teadaolev kirik läänemeresoome näimude alal, kui Kuramaa all mõistame Kura poolsaare põhja osa, kus elasid liivlased, või siis Saaremaad. O.Sild peab selleks kirikuks Tumisnisi kirikut Kuramaa põhjaosas.[22]. Knut Püha (valitses 1080-1086) püüdis esmakordselt rakendada ristiusu levikuks relvi ja sõdis selleks eestlaste, semgallide ja kuralaste vastu.

Kuna need üksikud katsed ei annud tagajärgi, asus idamisjoni etteotsa Hamburg-Bremeni peapiiskopkond. Peapiiskop Adalbert (1045-1072) kavatses luua Põhjamaade patriarhkonna, kuhu kuuluks 12 piiskopi, nendest üks piiskop soomesugu rahvaste jaoks. Peapiiskopi suurejooneline kavatsus küll ei teostunud, kui soomesugu rahvad said endale misjonäripiiskopina munk Hiltuin'i (1082-1064), keda nimetati nüüd Johanneseks. Ta asukohaks määrati Birka Rootsimaal. Esimest kaht aastat kestnud viljatuid püüdlusi viia ristiusku "võõrjumalate ägedatele kummardajatele" loobus ta pettunult tõsist, andis karjasekepi piiskopile tagasi "kartes, et kui ta nende hulgas kauemini töötab, jätab nooletusse anda ningeõnnistuse eest hoolitsemise".

Vahepeal (1103) oli asutatud Lundi peapiiskopkond Taani (praegune Lõuna-Rootsis, mis siis kuulus Taanile). Selle peapiiskopkonna tähtsamaks ülesandeks sai ristiusu levitamine idamaadesse. Kui 1164.a. seni Lundi peapiiskopkonnale allunud Rootsis loodi Upsalas iseseisev peapiiskopkond, mis võttis üle Soome ja selle taga olevate maade kristianiseerimise, siis tolleaegne Lundi peapiiskop Eskil sai rohkem tähelepanu pöörata eestlastele. Ta kutsus Prantsusmaalt Celle kloostrist benediktlase Fulco Eestisse misjonäriks ja pühitses ta 1164 või 1165 aastal "eestlaste piiskopiks". Fulco ilmus siia alles 1169 või 1170.aastal. Ta tööpiirkond ja misjoni- keskus on teadmata. Paul Johansen oletab, et esimene eesti piiskop asus Tallinna, kus leidis ees ristiusulise koguduse tollel ajal juba eksisteerimas Püha Olevi nimelises skandinaavlaste kirikus, kus asuski tööle.[23]. Fulcol ei olnud siin kerge. Kuigi ta kirjutas, et ta on heal meelel valmis pärima mõrtrikroonni "surma, mida ta igatseb uskmatute barbarite läbi", kuid siiski on ta korduvalt sunnitud tööd katkestama ja Eestist lahkuma. Ta kaebas, et "ta on ühele

---

22. O.Sild, Bremeni Adam ja tema teated, "Aestlandist" ja "Churlandist", Usuteaduslik Ajakiri IV 1930.lk.69, 71-72.

23. Johansen, Nordische Mission. lk.94.

karmile maale läinud ja oma hinge Jumala kätte andnud, alati enam surma kui pikka iga oodates." Teated tema raskustest tulid paavst Aleksander III kätte. Viimane püüdis osutada abi misjonitöölo eestlaste seas ja andis selleks korraldusi. Esimeses kirjas (10.sept.1171) ta kohustas Tronnjemi peapiiskopi andma Fulcolo abiks Stavangeri kloostri eestlasest munga Nicolause, kes on esimene teadaolev ristitud eestlane. Teises kirjas (17.sept. 1171) kutsutakse Taani usklikke aineliselt toetama eestlaste piiskoppi Fulcot, kes kannatada suurt puudust. Järgnevas kirjas (11.sept 1172), mis on adresseeritud kuningatele, ülemaatele ja kristlastele Taanis, Norras, Rootsis ja Cootis, kutsutakse ranvaid eestlaste ja teiste pganate vastu. Ristitõotuse võtjatele lubati üheaastane patukaristuse kustutus. Fulcolo anti õigus pühitseda kirikuid ning ordineerida vaimulikke. Kuid kõik need abinõud jäid viljatuks. Ristisõjast ei tulnud seekord midagi välja, eestlaste vastupanu ristimisele jäi endiseks ning piiskop Fulco oli jälle sunnitud lahkuma. Veel 1178.a. võttis ta ette uue misjonireisu eestlaste juurde, kuid ka sellel polnud edu. Ranulik misjonitöö eestlaste juures ebaõnnestus.[24] Saabus aeg sõjaliseks ekspansiooniks. Selle viisid läbi juba sakslased.

c) Ristiusk polnud siiski eestlastele võõras. Meie esivanemate kaubasõidud viisid teda kontakti mitme ristiusuliise ranvaga. Peamiseks ja ligemaks kaubavahetusepunktiks jäi eestlasele siiski Visby linn Ojamaa saarel. Siin oli tal võimalus tutvuda paljudes ristiusu kirikutes jumalateenistuse välise hiilgusega, kõige selle, pganat haarava, nähtava iluga, mis põhiliselt erines ta enda hiitesse suletud tagasihoidlikest tavadest. Võimsad ehitised, kirikud, kindlustused, suurnikude ja jõukate kaupmeeste elamud - need kõik jätsid ülova mulje. Kõrgem kultuur, kunst, iluasjad, rõivad, käitumine - see kõik avaldas oma mõju lihtsa elulaadiga harjunud talupoeg-kaubitsejale. See kõik oli kristliku kultuuri vili ja ta mõistis ning hindas seda. Kristlaste seas oli ka inimesi, kes püüdsid elada omakstunnistatud maailmavaate ideaalide kohaselt. Pole võimatu, et nii mõnigi eesti mees, haaratuna ristiusu veetlusest, laskis ennast ristida. Teame seda vähemalt Pudiviru vanemast Tabelinist, kes oli ristitud Ojamaal.[25].

Oleme korduvalt viinjanud välismaalt toodud orjade osatähtsusele aineliise kui ka vaimse kultuuri levitamises.

---

24. Lähnepoolsetest varajasematest katsetest vt. Eesti Ajalugu I.lk.265-266 (H:Kruus); Eesti Rahva Ajalugu I lk. 73-76; Sild, Eesti kirikulugu.lk.17-21. Johansen, Nordische Mission, lk.88-92.
25. LHK (XXIII 7),lk.200
26. Johansen. Nordische Mission, lk.104-105.

Sõjakäikudelt toodi kaasa orje, kes olidki väärtuslikumaks sõjasaagiks. Need kristlastest orjad külvasid paganliku eestlaste kodudesse ristiusu seemet. Mõni seeme neist idanes ja tõi paganliku südame ristiusu tõdede juurde. Paul Johansen loetleb mitmeid eesti feodaale XIII sajandi algusest, keda peab ristiusulisteks.[26]. Tabelin võis pärast ristimist jääda endiselt Pudiviru va-nemaks, sellest võime oletada, et ristimise vastuvõtmine ei loetud keelatuks, see tunnistati isiku eraasjaks. Laibamatuste levinemine Eestis, Kirde-Eestis osaliselt juba V sajandist, mujal aga teise aastatuhande algusest, tõendab ristiusu viiside sissetungi ka matusekombestikku.[27].

Kuid miks ebaõnnestus siin ristiusu misjonitöö ja miks lankus siit piiskop Fulco pettumustega? Selleks oli kolm peamist põhjust. Oletasime, et ristiusk leidis mõningat vastuvõtmist eesti kujunevate feodaalide poolt, kes kaubareisidel ja sõjakäikudel puutusid rohkem kokku ristiusulise maailmaga. Nendel oli harilikult rohkem ka kristlikke orje, kes mõjutasid neid selles suunas. Need kaubitsejad ja sõjajuhid moodustasid ise harituma, laiema silmaringiga ja ettevõtlikuma kihi, kes on õige vastuvõtlikum uutele ideedele ja oppidele. Kuid see ei otsustanud ristiusu saatust siin, sest feodaalne kiht oli tol ajal ikkagi väikesearvuline ja sotsiaalselt ei omanud küllaldast ülekaalu. Rahva enamus koosnes aga konservatiivsematest, oma põlistele tavadele, kommetele ja usuvaadetele usta vaks jäänud inimestest, kes nii kergesti ei lasknud ennast kõigutada uutest mõjudest, ning kellel olid arusaamatud ja vastuvõtma tud ristiusu abstraktsed ideed patust, lunastusest ja tulevast kontust. Nad elasid oma isaisade usus ja olid ranul sellega, neil polnud mingit põhjust hakata austama uut Jumalat, kes pealegi ei sallinud teisi enda kõrval. See oli üheks ristiusumissioni luhtumise põhjuseks.

Eestlaste seas oli ka neid ettenägelikke rahvaliikmeid, nende seas ka loomulikult feodaale, kes jälgides vastristitute naaberrahvaste saatust, mõistsid selles rooma-katoliku kiriku misjoni tõelisi poliitilisi põhjuseid ja asusid sellepärast ristiusu vastasrinda.

Lõpuks olid misjoni ebaedus süüdi misjonärid ise, kes ei osanud leida õiget teed paganate südamete juurde. Teatav halisemine Fulco juures, pimeda ja kurja paganamassi peale ülalt alla vaatamine, nende jäägitu hukkamõistmine, mõningad üksikud võigvalla aktid misjonäride poolt - see kõik oli põhjuseks ristiusu kuulutajate neade kavatsuste läbikukkumiseks.

---

27. Selirand, Tõnisson. Läbi aastatuhandete, lk.174-176; Laul, Virunuka tarandkalmed, lk.349.

3. UUED JÕUD LÄÄNEMEREMAADE RISTIUSUSTAMISEL.

a) Algas uus ajastu Läänemeremaade ristiusustamisel, siinsele ajaloo-areenile astus uus rahvas - sakslased.

Karl Suure poolt alustatud saksi® maa kristianiseerimine lõppes suurte võitluste järele alles IX sajandil. Uus rohkearvuline rahvas oli ühendatud ristiusumaailmaga. Ristiusk osutas siin suure teene ühendades üksikuid rahvushõime tugevaks rahvaks ja andes sellele enesekindluse ja energia, mis pani aluse kestvale agressioonile naaberrahvaste vastu. Nii tekkis kuulus sakslaste "õttatung". Viimases ühtusid maa poliitilised, majanduslikud ja usulised huvid ning leidsid rahuldamist elanikkonna kõikide kihtide nõuded.

Vürstid ja kuningad ihaldasid suurendada oma maavaldusi naabermaade arvel, milleks pakkusid suuri võimalusi põhjas, kirde® ja idas asuvad suhteliselt nõrgad läänе-slaavi hõimud, kes osalt olid juba ühinenud riiklikeks organisatsioonideks. Läänemere kaudu kulgev Skandinaavia idamaade kaubandus oli meelitavaks suutäieks saksa tõusvale kaupmeeskonna le. Algul oli viimase püüdluseks võtta osa idakaubandusest, hiljem aga, pärast esialgsete soovide rahuldamist, tekkis kavatsus seda kaubandust täielikult enda kätte kiskuda. Ristisõdade vaheaegadel või nende lõppedes jäid tööta ja leivata v vaeste rüütlite ja vabameeste hulgad, kes ihkasid uusi seiklusi ja rõõvimisvõimalusi. Rahva arv oli kasvanud, tekkis maa-nälg, talupojad sellest väljapääsu -väljarandamises. Kolooniaid tuli aga vallutada. Kirik nägi oma olemasolu panti üha paisuvas misjonitöös, ristiusu sõnumi levitamises kõige äääaivama rahvastele. Põnjas, kirdes ja idas a-susid aga paganlikud slaavlased, balti- ja soomehõimud. Kirikul oli laiutamiseks ka teisi põnjuseid: ta oli feodaal, kelle maavaldused vajasid suurendamist, ta oli organisatsioon, mis püüdis oma võimu laiendada, sest omand, va-randus ja võim on fetiš, mille austamine ei tunne piire. Sakslaste tungis itta olid koostöös kõik need komponendid.

b) Juba X sajandil suundus "ittatung" slaavlaste maale, kuid see tõrjuti tagasi. Uus pealetung slaavlastele a-lgas XII sajandil. Bernnard Clairvaux'st (s) (1081-1153) oma jutlustegaFrankfurdis vaimustas hulki teiseks ristisõjaks Jeruusalemma vabastamiseks. Kuid ainult osa kokkutulnud ristisõdijaist saadeti itta, teine osa läks vabastama Hispaaniat araablastest ning kolmas osa suunati läänе-slaavlaste vastu. Slaavlased osutasid meeleheitlikku vastupanu. Ikka uued ja uued võehulgad tungisid nende maale. Üks rahvas teise järele alistati, kuni viimaks terve slaavlaste ala Läänemerest lõuna poole oli ühendatud saksa riikidega. Mõnel pool hävitati slaavlased viimseni, teisal osa kinutati välja ja maa jaotati saksa krahvide vahel, kes asustasid selle saksa kolonistidega. Veel ellu jäänud slaavlased saksastati vägivaldselt. Slaavlaste endistel maa-aladel moodustati Mecklenburgi, Brandenburgi ja Pommeri vürstkonnad. Ka Lüübekist aeti slaavlased välja ja see sai esimeseks saksa linnaks Läänemere kaldal.[28] Kroonika kirjutaja Helmold (ca 1110-1177) kirjeldab

---

28. Keskaeg I, lk.345-346.

seda olukorda: "Terve bodritsiide maa ja naaberalad... olid muutunud kõrbemaadeks. Kui kusagil veel oli säilunud jõgnusi slaavi rahvast, siis leiva puudusel ja põldude hõivinemisel olid nad niivõrd kummatud nõljast, et olid sunnitud minema pommerlaste juurde või Taani, kus neid halastust tundmata müüdi" (II,5).[29] "Nüüd, kus Jumal kinkis hertsogile ja teistele valitsejatele õnne ning võitu, on slaavlased osalt surmatud, osalt pagandatud ja siia tulid okeaani äärest toodud tugevad rohkearvulised rahvad, kes said slaavimaad, enitasid üles linnad ja kirikud ning muutusid üliväga rikkaks." (I 88).[30]

c) Sakslased, jõudes Lüübeki juurest välja Läänemerele, suunasid oma <u>taotlused veel idapoolsemate maade poole</u>. Pioneeride osas olid siin saksa kaupmehed. Viimaste osatähtsus suurenes Ojamaal, kuni viimaks lõks nende kätte peaaegu kogu Läänemere kaubandus. Järgnevalt algas võitlus skandinaavlastega vene turgude pärast, kus peagi sai saksa kaupmees tähtsamaks teguriks. Liivlaste, lätlaste ja eestlaste aladele tuli saksa kaupmees XII sajandi lõpupoole, esimene teade tema ilmumisest Väina jõele käib umbes 1180.a. kohta.

Kaugekaubandust ohustasid mereteedel varitsevad mereröövlid ja kaubapunktide lähistel elutsevad paga-nlikud rahvad. Viimastel olid kaubapunktide sporaadilised rõövimised üheks elatusallikaks. Kaubanduse julgeoleku kindlustamiseks sai saksa kaupmeeste tähtsamaks ülesandeks taltsutada siinsete paganlike rahvaste ettevõtlikkust, neid vallutades ja kristianiseerides. Sellepärast on igati reeglipärane saksa misjonäri, saksa vallutaja sõduri ja saksa feodaali ilmumine Väina jõesuhu pärast saksa kaupmeest. Kui slaavialade anastamisel oli lisaeesmärgiks maade koloniseerimine, siis see siin puudus. Saksa talupoja maanälg oli juba rahuldatud slaavi laialdaste maa-alade hõivamisega ning temal polnud enam nõudeid ebasobivama kliimaga Ida-Baltikumile.[31] Peaaegi mereteede raskused seadsid omalt poolt tõkkeid suureulatuslikuma kolonisatsiooni läbi viimiseks.

Sellega eestlaste ristiusustamisel olid tegevad peale usuliste veel majanduslikud ja poliitilised põhjused.

---

29. Гельмольд. Славянская хроника. Москва 1963, стр. 225./Гельмольд, Славянская хроника/.

30. Samalsamas, lk.201.
31. Eesti ajalugu I, lk.272-273 (H.Kruus).

4. EESTLASTE RISTIUSUSTAMISE KÄIK.

a) Koos saksa kaupmeestega ilmus 1180.aasta ümber Väina jõe suudmesse Holsteni munk Meinhard, et kuulutada ristiusku liivlastele. Kuna sealsed liivlased olid Polotski vürsti maksualused, siis Meinhard nõutas endale loa siin talvitumiseks. Ta ehitas 1184.aastal Üksküla kiriku, mis sai esimeseks kirikuks nendel aladel. Piiskopiks pühitseti ta 1186.a. Hamburg-Bremeni peapiiskopi poolt. Meinnardi ranulik misjonitöö kandis vähest vilja: üksikud liivlased lasksid ennast ristida, nende seas ka liivlaste vanem Kaupo (1190). Vastristituile piiskop jagas kingitusi, lasi liivlastele ehitada kivilinnuse Väina ülemle saarele. Kui olid käes need hüved, pesid liivlased südameranuga ristimise mana. Üldiselt oli siiski ranvas võrdlemisi heatahtlik uue usu suntes. Miljem, võib olla tutvunedes neile vastuvõtmatu ainujumaluse nõudega, või siis aalludes tarkade vastutöötamisele, liivlased asusid enamuses ristiusu vastu, kuigi vanem Kaupo püüab neid mõjutada ristiusule. Piiskopi hakati pilkama ja narrima, nii et ta tahtis ära põgeneda, kuid seda ei lastud. Viimaks piiskopi abilisel Theodoricnil lähkb korda põgeneda Rooma, kus paavst Coelestinus III kuulutab liivlaste misjoni toetuseks ristisõja (1193). Ehkki sellest ristisõjast pole rohkem kuulda, on paavsti korraldus siiski tähtsaks, et vähe üle kümne aasta kestnud ranuliku misjonitöö ajastu oli lõppenud ja nüüd algas maa võgivaldne ristiusustamine. Meinhard suri 1196.aastal ja tema järeltulijaks pühitseti Hannoveri kloostri abt Bertnold. Viimane sai tõus peagi liivlastega vastuollu ning sõitis Saksamaa kaudu Rooma, sõjalise abi hankimiseks. Koos Saksamaal kogutud sõjavõega tuli ta tagasi oma misjonipõllule, kuid langes lahingus 1198.a. Ristisõjalased siiski võitsid, liivlased alistati, ristiti ja maksustati kiriku heaks. Uueks piiskopiks õnnistati 1199.a. Bremeni toomherra Albert Buxhoevden. See oli tõsine keskaja kirikuvürst, erakordne poliitik, diplomaat ja sõjavõejuht, kes jäi Vana-Liivimaa sõjalise kristianiseerimise ette otsa 30 aastaks. Mõne aja pärast, tema juhtimisel, allutati terve liivlaste ala, selle järele väikese vaevaga ka lätlased. Alistatuid ristiti sunniviisil. Väina jõe kaldale rajati Riia linn, mis asustati saksa kaupmeestega. Juba 1201.a. alustas piiskop liivlaste maade lõõnistamist, et sellega soetada endale tõnusat sõjalist abi lõõnimeeste näol. Järgmisel aastal asutati eriline rüütliordu, mida 1204. a. kinnitas paavst Innocentius III. See "Kristuse sõjateenistuse vendade ordu", mida tunneme "Mõõgavendade ordu" nime all, sai niljem tähtsaks sõjaliseks, poliitiliseks ja halduslikuks teguriks Vana-Liivimaa vallutamisel ja valitsemisel.

b) Pärast liivlaste ja lätlaste kristianiseerimist püsisid eestialad paganliku kiiluna ristiusuliste maade keskel.

---

32. Eesti Ajalugu I.lk.273-283 (H.Kruus). Sild, Eesti kirikulugu, lk.21-27.

Olid ju Skandinaavia ja Vene samuti ristiusulised. Sakslaste poliitiline edu Väina jõe juures õnutas taanlasi taga ja need Lundi peapiiskopi Andreas Sunonisi juhatusel maabusid 1206.aastal Saaremaal, nähtavasti maade vallutamise eesmärgil. Uue sõjakäigu taanlased tegid veel 1208.a. Viljandi alla. Kuid need ei andnud soovitavaid tagajärgi.[33]

Samal (1208.a.) aastal algasid ka <u>sakslaste sõjaretked eestlaste maale</u>, seda ordu ettevõttel. Koos lätlastega tungitakse Sakalasse. Eestlased vastavad sellele ümbra laiinguga 1210.a., ning, saades niilgava võidu, annavad tõotuse, et "tahavad olla üks süda ja üks hing kristlaste nime vastu". Ordu korduvate sõjakäikudega (1211.a. kuni 1217.a.) alistab Sakal Sakalamaa ja ristib seal keda iial kätte saab. Eestlased teevad vastusõjakäike liivi ja läti aladele, kuid saksa, liivi ja läti ühisvägi ületavad nende jõu. Vaenlase sõjasalgad jõuavad Soontaganasse ja Ridalasse ja 1215.a. võetakse ette üheksa rüüsteretke Ugandasse. Ugandlased ei suutnud enam vastu panna, palusid rahu ja lasksid endid ristida. Pärast Sakala ja Ugandi võitmist algasid sakslased pealetungi saarlaste ja läänemaalaste vastu (1215-1216.a...a.) ning 1216.a. läänevad Harjusse, 1217.a. Järvasse ja Virusse. Igal pool laastati ja rüüstati ning nõuti tõsielikku alistumist, mis seisnes ristiusu vastu võtmises ja hinnuse maksmises. Rahu kindlustamiseks viidi pantvange.[34]

Sakslaste jõudne edasitung pani taanlased veelkord liikuma, sest viimased ei tahtnud loobuda maast, mis kaua aega oli olnud nende inaldusobjektiks. Tegelikult asus seekord Taani sõjakäigule eestlaste vastu kokkuleppel piiskop Albertiga. Kuid edasi kujunes sõjakäik võistluseks sakslastega, sest kumbki püüdis üksteise võidu vallutada üha suuremaid maa-alasid. Taanlased, kuningas Valdemar II juhatusel, saabusid 1212.a. 1500 sõjalaevaga Tallinna alla ja vallutasid eestlaste linnuse, mille asemele enitasid tugeva kantsi. Samal aastal järgnes pärisranna ristimine, algul Tallinna ümbruses ja Rävala maakonnas, siis kaugemates, visa võitlusega ära võidetud maakondades.[35]

Veel suuremat agressiooni osutasid sakslased. Nad suunasid oma löögi Virumaale (1219.a.). Koos kaasa võetud liivlastega ja lätlastega ning allutatud Eesti osade sõjalastega tungiti maale, tapeti tuhandeid ja saadi palju saaki. Läti Henrik kirjutab, et sakslased "leidsid kogu ranva tervel Virumaal oma külades ja lõid tema mana suuremaist kuni väiksemateni, andmata armu kellelegi, keda aga meessoost eest leidsid, ja vangistasid naisi ja lapsi ning ajasid nobuseid ja veiseid hulgani kokku ja said palju saaki... Pärast seda,

---

33. Eesti Ajalugu I, lk.283-285 (H.Kruus).

34. Vt. sellest: Sealsamas, lk.287-289; 292-302, 309-317. 319-323 (H.Kruus).

35. Vt. Sealsamas, lk.324-329 (H.Kruus).

kui maad viis päeva rüüstati ja hulk rahvast oli maha lõõdud, meie juurde tulid.... Maa vanemad ja palusid ranu" (XXIII-7).[36] Tehtigi ranu, rahvas ristiti, ranu kindlustamiseks võeti pantvange, keda koos röövitud saagiga viidi Liivimaale. Sinna võeti ka kaasa Virumaa viie kihelkonna vanemad, keda seal ristiti.[37]

Vastuolude süvenemisega sakslaste ja taanlaste vahel, kiirenes erakordselt ristimise käik. Ristiti massiliselt. Sakslased ristivad Saadjärve juures korraga 300 inimest, Riolas - ligi 500, selle järvele Pudivur 14 külas, Järvamaal, Nurmekundas, Vaigas, Jõetagunas - vähest kuni 300 - 500 inimest päevas. Taanlased saatsid Tallinnast välja kaks preestrite rühma, ühes 7 preestrit, teises 6, kes sõitsid mereteed Toolsesse ja sealt asusid ristima Virumaa põnjapoolsemates külades, et jõuda sakslastest ette. Kuna siiski kõikidele Virumaa pganatele ei jõutud ristimisvett peale riputada, siis preestrid saatsid külladesse oma võnikuist abilisi ja äsjaristitud eestlasi, kes pidid pünitsetud veega piserdama elanikke ning kõikides külades üles seadma ristid - märgiks, et siin on kõik juba ristitud. Aastal 1220 oli Eesti mandriala lõpuks ristiusuline.[38]

Taanlastele ja sakslastele osutasid saarlased suurt vastupanu. Korra oli aeg, kus saarlaste ettevõttel va-bastati peaaegu terve Eesti mander vaenlastest. Siin aitavad neid ka venelased. Kuid mõne aja pärast olid eestlased taas sunnitud loovutama oma maa, vabaduse ja õigused. Saaremaa vallutati 1227.a.[39]. Saarlased saavutasid veel kord 1236.a. ülestõusus va-baduse, kuid olid sunnitud 1241.a. sõlmima orduga alluvuslepingu.[40].

Veel järgmisel sajandil 1343.a. Jüriöö ülestõusus püüti vabaneda vallutajatest. Kuid ka see viimane katse suruti veriselt maha. Pärast luhtunud ülestõusu näivitati säilunud vabadusriismed ja kõrvaldati viimased eestisoost lähimehed, kes tunnistasid veel oma rahvust. Pikkamööda vaibusid rahvahulgad sajandeid kestvasse pimedasse orjaöösse. Kõik võeti ära. Kuid rahva sisemised vaimsed väärtused, pikkades kestvates võitlustes karastatud rahva vaim, ta esteetilised ja eetilised tõekspidamised, mineviku hämarates aegades kujunenud isaisade usund - need pidasid kauem vastu ning neist leidis ta lohutust algannud õrjaööl. Kuid aegade jooksul ka need moondusid ja nõrkusid.

---

36. LHK, lk.200.

37. Eesti Ajalugu I. lk.329-331.

38. Sealsamas, lk.335- 337 (H.Kruus).

39. Sealsamas, lk.346-359, 367-369 (H.Kruus).

40. Eesti NSV ajaloo lugemik I köide. Koostasid J.Kank (toimetaja) ja A.Vassar. Tallinn 1960.lk.49-51. (Edaspidi: Eesti NSV ajaloo lugemik I); Eesti Rahva ajalugu I lk.337-339 (J.Libe); Eesti Ajalugu II, lk.31-33 (H.Kruus).

c) Tähtsatult kerkib küsimus eestlaste meeleheitliku võitluse otsterbekusest, mis peeti moto all "seni kui maal veel leidub aastavanune või küünrapikkune poisike" (LHK XXIV-9). Õigem enk oleks olnud tal lasta ennast vabatahtlikult ristida, et säilitada elu, rahu, varad ning pealegi omada uue kõrgema usundi.

Peame seadastama, et eestlaste, nagu paljudegi teiste samas arenguastmes asuvate rahvaste, usund oli rahva kõikide eelnevate põlvkondade kollektiivne pärand, mis oli seotud ümbruskonnaga, hõimuga ja selle maaelaga, milles nõim elas. Sellest seisnes usundi konservatiivsus ja ta jõud. Teistel maadel ja teistel rahvastel võisid olla omad jumalad ja omad kombed. Eestlane seda ei eitanud. Elades vahest võõra rahva keskel, võis ta sealseid jumalaid kummardada, tundmata sellest vähegi südamepiina. Ka praktilistel kogemustel veendudes võõra jumala võigevuses, võis ta isegi omal maal hakata uue võigevama jumala austajaks. Kõik see kehtis ka ristiusu suhtes. Kuid laiemate rahvahulkade arusaamade ja senisele vastele osutus ülatamatuks ristiusu monoteistlik põnimõte. Mis puutusid ristiusu põhitõdedesse, siis ka need olid jäänud kauaks ajaks arusaamatuks tolleaegsele keskmisele eestlasele. Aegade jooksul ta omandas pealesunnitud ristiusust vahest asja maagilise külje - teo ja tasu vahekorra.

Kuid domineerivamaks usulistest vastuoludest oli poliitiline põnjus, mis surus eestlasele relvad kätte võitluseks võõra usundi pealetungi vastu. Ristiusk ei tulnud siia kui usund, vaid kui võõra võimu kontestamise vahend, kui motiiv maa vallutamiseks. Eestlastel kui kaubitsejal ja sõdijal rahval oli hästi teada naaberrahvaste olukord ja see võitlus, mis käis ristimiste eel ja milleni viis ristimine. Hoiatavaid eeskujusid oli läänе-slaavlaste, liivlaste ja lätlaste saatusest. Liivlased olid vahetanud oma usku peale mõningat vastupanu; oma balti hõime tegi seda pärast kestvat surve, kuid Breverni lätlased võtsid rõõmuga ristimärgi, et leida liitlasi vihatud eestlaste vastu. Kuid nende kõikide saatus oli ühine: kirikule kümnis, ordule maksud ja andamid, halduse ja sõjavõe ettevõtmisega võõrad jõud, linnustesse läänimõrrad võõraste palgasõduritega, sõjaretketel paremad osad saagist sakslastele ning kõigis alistumine ja surve. Seda eestlased ei tantnud; neile oli kallis vabadus, vara ja maa, mille eest maksis anda elu. Põline isadeusk sai uue väärtuse, teda hinnati kõrgemalt ja selle nimel astuti võitlusesse maa vabaduse eest. Kui võitluse käigus läks vahest korda ajada välja vallutajaid, siis eestlased "võtsid oma naised tagasi, kes olid ristiusu ajal ära saadetud, ja kaevasid oma kalmistutele maetud surnukehad haudadest välja ja põletasid nad endise paganate kombe kohaselt ja pesid endid ja oma maju ja linnuseid veega ja pühkisid neid luudadega, püüdes sel viisil ristimise sakramenti oma maal täiesti hävitada".[41].

Sisse tunginud vaenlase vastu asusid ühisele võitlusele maa kõik kihid, nagu see oli toimunud ennemgi ska-ndinaavlaste, venelaste ja lätlaste rõõvretkete puhul.

---

41. Eesti NSV ajaloo lugemik I lk.41.

d) Eespool kõnelesime vastuoludest sakslaste ja taanlaste vahel. Kuid veel suuremad lahkhelid valitsesid Mõõgavendade ordu ja Riia piiskopi vahel, mis niljem arenesid isegi relvastatud kokkupõrgeteks. Nende leevendamiseks ja samaaegselt oma kirikupoliitika kehtestamiseks, saadab paavst Honorius III (1216-1227) 1225.a. Liivi- ja Eestimaale legaadina Modena piiskop Wilhelmi, kes viibib siin ka 1226.aastal. Piiskop Wilhelm peab läbirääkimisi ordu võimudega ja taanlastega, kuid astub ka kontakti vastristitutega, keda püüab kinnitada manitsemistega ja jutlustamisega. Sakslastele ta aga rõhutab, et need ei paneks vastristituile liiga raskeid koormusi, mis viiks neid tagasi paganlusse. Taanlasi sunnib ta loobuma Viru-, Järva-, Harju- ja Läänemaast ning allutab need maad paavsti otsese kaitse alla. Wilhelm reisib 1226.a. Virumaale. Siin Tarvanpääs linnuses sakslaste, taanlaste ja Põhja- Eesti eestlaste saadikute osavõtul sõlmitakse vastastikune rahu. Järgmisel nõupidamisel, mis toimus Pudivere s, kus olid koos kõik Viru vanemad, võeti maa ametlikult paavsti võimu alla ja määrati kohalikud haldusorganid eestlaste vanemate seast.[42]. Läti Henrik kirjutab sellest: "Legat läks Tabelini maakonda, kuhu tema juurde kogunesid kõik Virumaa vanemad ja kuulasid tema õpetust ristimisest. Ja võttis ta neid kõik kõrgema ülempreestri valitsuse alla, määras nende seast vanemaid ja kohtunikke kõikidesse maakondadesse". (LHK: XXIX, 7).[43].

Nimetatud nelja maakonna alistamist paavsti otsese võimu alla võetakse kui ajutist üleminekuastet, kuni küsimuse lõpliku otsustamiseni. Kuid mõned uurijad näevad siin paavsti kavatsust moodustada iseseisev riik, mis koosneks eestlastest, oleks nende endi valitsuse all, kuid alluks paavstile. Vast surnud paavst Innocentius III (1198-1216) asus seisukohal, et paavstil pidi olema ka kõrgeim ilmalik võim. Seda moodust tahtis ta kõigepealt kehtestada Vana-Liivimaa ja Preisimaa suhtes. Riiklik valitsus oleks olnud pärismaalaste endi vanemate või vürstide käes, kiriklikus ja vaimulikus asjus alluksid aga kohalikudele piiskopidele. Seda poliitikat jätkas ka paavst Honorius III.[44].

Pärast piiskop Wilhelmi lahkumist Eestist, algas uus võitlus sakslaste ja taanlaste vahel. Hiljem paavst Gregorius IX (1227-1241) poolt Vana-Liivimaale saadetud legaat Alna Balduin jätkab eelmise poliitikat. Kuralased, kelledega käisid läbirääkimised ristiusu vastuvõtmise kohta, alistas ta 1230.a. otseselt paavsti ülevõimule. Aastal 1233 tahab ta sama teha ka Põhja-Eesti suhtes, mis on vahepeal läinud ordu kätte. Kuid ordu vastuseisu tõttu ebaõnnestuvad Alna Balduini püüded. Paavsti vasallriigi mõte aetakse maha ja Balduin vabastatakse paavsti legaadi kohalt 1234.aastal.[45].

---

42. Eesti ajalugu I.lk.361-365 (H.Kruus).

43. LHK, lk.248.

44. O.Sild.Liivlaste vanema Kaupo Rooma sõidu mõte ja tähendus, "Usuteadusline ajakiri" III, 1929.lk.137.

45. Eesti biograafiline leksikon lk.37 (R.Kleis); Sild, Eesti kirikulugu, lk.34.

Ka edaspidi tahavad paavstid kergendada vastristitud pärismaalaste saatust. Paavst Honarius III võtab nad apostel Peetruse ja enda kaitse alla, et nad vabaduse osaliseks jäädes kuuluksid Kristusele, alludes Rooma kiriku sõnakuulmisele. Paavst Gregorius IX teatab neile, et nad on kutsutud Jumala laste vabadusse, sest kus on Vaim, seal on vabadus. Et nad nüüd poleks halvemates tingimustes, kui nad olid uskmatuse põlves, võtab ta ristitud Püha Tooli kaitse alla. Sellega ühineb keiser Friedrich II (1212-1250), kes arvatavasti 1232.a. võtab Liivimaa ristitud pärismaalased oma kaitse alla ning annab neile ja nende järglastele igavese vabaduse ja kõik vabadused, mida omasid enne ristimist. Ta vabastab neid orjusest ning kuningate, juhtide, vürstide, krahvide ja teiste magnaatide kohtu alluvusest ning asetab neid kiriku ja Rooma riigi suhtes samasse seisundisse teiste vabade inimestega oma riigis. Kuid juba 1237.a. paavst Gregorius IX oma läkituses ei eita enam orjust Vana-Liivimaa pärismaalastele, vaid käsib vaimulikke ja ilmalikke isandaid kergendada orjust, usu vastuvõtmisel. Pärismaalaste ainus vabadus on käia kirikus pihil ja messil.[46]. Ainult nii kauaks olid jutud va-badusest.

5. KATOLIIKLIK USUND KESKAJAL

Et õigesti mõista seda panust, mis rooma-katoliku kirik kui keskaja usundi ja kultuuri kandja andis Liivimaale, peame leidma üldise hinnangu tolleaegsele Lääne-Euroopa usuelule ja rooma-katoliku kiriku osatähtsusele selles.

a) Katoliikliku keskaega on peetud pimedaks ajastuks, kus on olnud võimul ilmalikustunud kirik, eesotsas oma kõlvatute ning ainelist hüve taotlevate paavstidega ja vaimulikega, kes enda elulaadi on sisendanud ka võhikkristlastele, nõudes neilt ainult välispidiseid usutegureid. Teiselt poolt tuuakse ette suuri teeneid, mida kirik on annud Euroopa kultuuri ning usuelu edendamiseks keskajal. Viimast seisukohta poolda vad mitmed erapooletud teadlased. On rõhutatud keskaja inimese kõlbelist käitumist, tunnete puhtust, loomingulist anduvust ja süga vat, orna mõstilist hingeelu, endaohverdamist ning vabatahtliku vaesust, seda keskaja üldise tooruse, laiskuse ja ahnuse taustal.[47]. Asume seisukohale, et ühelegi ajastule, nii ka katoliiklikule keskajale, ei saa anda ühepoolset hinnangut. Igal ajastul on positiivseid ja ka negatiivseid jooni, mis sõltuvad mitmesugustest üksteist vastastiku eitavatest teguritest, kusjuures mõnes ajavahemikus, seoses ja vastlustaustas võivad olla domineerivad ühed jooned, teistes olukordades aga teised. Sellega keskaja katoliikluses on leida palju positiivset, kuid ka mitte vähe negatiivset.

---

46. Sild, Eesti kirikulugu, lk.36; Trusman, Vvedenie hristianstva, lk.394-395.
47. R.Võsu, Kristluse ajalugu, II osa: Katoliilus. Ekssaminõuded usuteaduslikel kursustel, 1957.a. (Käsikirja alusel) lk. lk. 5, 122, 138 (Edaspidi: Võsu, Kristluse ajalugu II).

Katoliku kirik pani Euroopa tervele keskajale oma jäljendi. Ei olnud haridust väljapool kirikut ja haritud klassi peale vaimulike. Polnud teist teadust peale selle, mida "Jumala auks" uuriti kloostrite seinte vahel, teist filosoofiat, peale selle, mida nimetati "teoloogia ümmardajaks" ja teist kunsti, peale selle, mis oli määratud suurepäralistе templite ilustamiseks. Keskaja kirjanikud, ajaloolased ja mõttetargad olid peamiselt munkad; nemad olid keskaja mõtlejad, juhtisid keskaja inimese mõtteid, andsid tooni ja suunda keskaja ühiskonna tervele vaimlisele elule ning panid oma jäljendi ajastu maailmavaatele." 48i

See maailmavaade oli aga läbinisti religioosne.

Katoliku kirik tahtis teostada keskajal Augustinuse ideid nähtavast Jumala riigist maa peal. Augustinuse järgi on kaks riiki, nendest "maine riik on loodud inimese armastusest iseenda vastu ja on viidud Jumala põlgamiseni; taevariik on loodud armastusest Jumala vastu ja on viidud iseenda põlgamisele".49. Sellest vaatest lähtub katoliku kiriku õpetus, kõlblus ja kirikupoliitika. Iseenda põlgamine viib välja askeesi, liha suretamise põhiidee juurde. Maise riigi eitamine viib aga kiriku maise riigi äravõitmise idee juurde. Jumala põlgamisel põhjenev riik, kõige oma eluavaldustega, peab saama ära võidetud selleks, et seda kasutada kõrgemate jumalike eesmärkide teenistuses. Selle peal põhjeneb rööma-katoliku kiriku maailmavalitsuse idee.50. Ja seda kirik taotleski keskajal.

Kiriku kõlbluse aluseks oli lihasuretamine, askees ja sellele allutati kõik muu. Maine elu asetati vastu tulevasele vaimsele elule, see oli ainult ettevalmistuseks viimasele. Liha avaldas vastupanu inimese igavestele väärtustele, sellepärast pidi ta surema. Et lihasuretamine polnud võõras rahva üldisele mentaliteedile, siis olid täis arvurikkad kloostrid. Sinna ei mindud otsima elumugavusi, vaid inimesi täitis igatsus õndsakssaamise järele. Erandeid leidus vahest nunnakloostrites, kuhu olid sattunud ka need, keda elu ei hellitanud ja kes leidsid seal rahulikuma elu.51. Hindamata on kloostrite tähtsus kultuuri üldises arengus. Sealt levisid progressiivsemad tööviisid põllundusse ja aiandusse, seal arenes teadus ja mõtteteadus. Põhiline osa oli katoliku kirikul ka Euroopa riikide loomisel. Ristiusk oli see jõud, mis ühendas üksikuid ükskeisele vaenulikke hõime riiklikeks organisatsioonideks ja juhtis romaani ning germaani rahvaid vaimsete väärtuste hindamisele. Juba G.W.F. Hegel osutas katoliku kiriku progressiivsele osale keskajas ja teda toonitavad mitmed kõnealuse ajastu ajaloolased.52.

---

48. Павел Ардашев. Цезарей Гейстербахский/ Черты средневекового настроения и мировоззрения/. Книга для чтения по истории средних веков, 11 Москва 1912, стр. 622/ Ардашев, Цезарей Гейстербахский/

49. Augustinus, De cicitate Dei, XV Tsit. Filosoofia ajalugu I köide Antiik- ja feodaalühiskonna filosoofia, Tartu 1947. lk. 431. (Edaspidi: Filosofia ajalugu I)

50. W. Jerusalem, Sissejuhatus filosoofiasse, 1922, lk. 136.

b) Nende positiivsete tunnuste kõrval on katolitsismi keskaja kontos mitte vähem negatiivseid nähteid. Rooma kuuria kätte oli koondunud suur võim usulisel ja poliitilisel alal. Kuid mitmeid kuuria juhte - paavste ei elanud vastavalt oma kõrgusele. Omakasu püüdmine, isiklike huvide taotlemine ja eriti madal kõlbeline elu, mis seisnes piiramata vabaduse andmises oma kirgedele ja tungidele, viis nii mõnegi kirikujuhi ajaloo kõige kõlvatumate isikute ridadesse.

Olles kesk paganlikku maailma oli kirik muutunud liig vastuvõtlikuks selle maailma filosoofiale, eetilistele ja usulistele vaadetele ning rahva kommetele ja tavadele. Vastastikuse võitluses selle maailmaga oli muutunud algristiusk tundmatuseni. Rooma-katoliku kiriku õpetuse ja usupraktika põhivaradeks olid saanud kanoniseeritud pühakud, viimaste laipade ja esemete austamine, patukaristuse kustutamine tasu eest, õpetus purgatooriumist, ristisõjad usu võigvaldseks levitamiseks, simoonia, interdikt, toredad templid jm. Kiriku võimu ja õpetuse kehtestamiseks tegutses alates XII sajandist inkvisitsioon.

Askees, mis oli mõeldud kõlbelise elu tõstmiseks ja inimese ürgsete tungide maha surumiseks, muutudes ülepingutuseks, viis kas äärmuslikesse ekstaasidesse, endapiitsutamisse ja -piinamisse, või siis, purustades teda hoidvad pidurid, paiskus kõige madalamasse kõlbusetusse. Askees ja tsölibaat juhtisid iharusse ja konkubinaati.

Kirikuteenistust võeti enamuses kasutoova ametina, seda osteti simoonia kaudu. Toomhärrad elasid maamõisades, ja vaid kordamööda käisid toomkirikutes ametitalitusi täitmas. Preestrid olid tihti ainult nimekandjad ja tulude saajad ning mõne kätte neist kuhjusid mitu preestrikohta, kuna hingekarjaste ülesandeid täitsid väikesepalgalised vikaarid. Preesterkonna ja kloostrite vahel olid pidevad tülid eesõiguste ja päranduste pärast, mis mõnikord arenesid võigvallani. Et jumalateenistuses peaaegu puudus jutlus ning seal domineeris liturgiline element, mis mõjus välise efektina, siis koguduse lihtliikmete vagadus seisnes hoolikas osavõtus kirklikest toimingutest. 53.

Kurva näitena usulevitamise praktikast ja ka katoliku kiriku õpetusest seisab meil silmade ees IV ristisõda, mis organiseeriti 1202.aastal, et vallutada muhameedlastelt Egiptus ja sealt liikuda Jeruusalemma Issanda haua vabastamiseks. Kuid selle asemele ristisõitjad asusid ristiusulise Konstantinoopoli juurde, vallutasid selle, röövisid paljaks ja põletasid osa linnast. Tuhandeid käsikirju ja rohkesti kunstiteoseid hävitati, vähem osa viidi ära. Paavst Innocentius III mõistab ristisõjalased avalikult hukka ja loetleb häbitegusid, mida nad olid korda saatnud, nende seas ka seda,

---

51: Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tegev ja peatoimetaja H.Kruus. Tartu, 1937. a. lk. 358. (A.Soom). (Edaspidi: Eesti Ajalugu II)

52. W.Jerusalem, Sissejuhatus filosoofiasse, lk.136; Võsu, Kristluse ajalugu II, lk.97; Korsunski - Образование раннефеодальнаго государства. стр.13

53. Vt. Eesti Ajalugu II. lk. 353-357. (A.Soom).

et riisuti paljaks Püha Sofia peakirik ning tassiti sealt laialt pühi reliikviaid. Osa viimastest olla viidud ühte Elsassi kloostrisse, nimelt Ülejääk Issanda verest, tükike ristipuust, apostel Jakobuse käsi, Ristija Johannese luustiku osi ja pudelitäis Jumalaema rinnapiima.[54]

c) Keskaja katoliMuse"langusõ" põhjuseid ei tule esikätt otsida ei poliitilistes ega majanduslikes tegurites, vaid usulistes: algristiusu vaimu ja õpetuse osalises kaotamises ning Ülejäänu segunemises paganliku maailmavaate ja usundiga. Keskaja maailmavaate põhiline ja iseloomustav omadus seisneb kristlike kujutuste omapärases liitumises ennekristlikest aegadest pärinevate paganlike kujutustega.[55]

Erilise tähtsuse kirikuõpetuses omab demonism, seda paganlike usundite ja gnostitsistlike vaadete mõju. Endistele paganlikele vaimudele omistati empiirilisi tunnuseid, neil on liha ja veri ning nad siginevad, inimene näeb, kuuleb ja kompab neid oma meeltega. Sama omadusi eeldatakse ka kurjadel vaimudel. Neil on nähtav kuju, nad segavad endid inimese igapäevase elu tegevusse. Keelitavad patustama, eriti neid, kes on annud askeesi tõotuse. Inimesed peavad pidevat võitlust kiusajatega, mis vahest toimub nähtavas maailmas ja läheb üle käsitsi taplusesse. Võitluste tagajärjel esinevad verised näod, murtud roided, väljakistud silmakonnad ja vahest lõpeb võitlus surmaga. Need elamused on täiesti reaalsed ja empiirilised nendele inimestele, kelledel on kokkupuuteid deemonitega.[56]

Toonitame veel, et katoliku kiriku õpetus ei koosnenud ainult demonismist, pühakute ning reliikviate austamisest ja muudest sarnastest, vaid kiriku õpetus sisaldas ka ristiusu põhitõdesid, ja usulist maailmavaadet, mida mainisime juba katoliku kiriku positiivse iseloomustamise juures. Kuid eestlastele jäid need kiriku õilsad küljed nähtamatuks, sest usukuulutajate seas oli vähe kohaliku keele oskajaid. Pole teada ka rahva enda seast võrsunud vaimulikest, peale mainitud Nikolause, kelle tegevusest me ka midagi ei tea. Pealegi ei nõutudki võhikkristlastelt usuõpetuse mõistmist, vaid usukommete täitmist, esikätt kirikuskäimist, kus jumalateenistus toimus ladinakeeles, pühitsetud vee tarvitamist, põlvitamist, kummardamist, ladinakeelsete palvete mehaanilist kordamist, pühakute piltide ja reliikviate austamist ja, muidugi ka, ristimist, abieluõnnistamist ja matmist pühitsetud mulda. Pühakirja ja vaimulikke teoseid rahva keelde ei tõlgitud, sest nende lugemine oli keelatud võhikutel. Sellega ristiusu paremad vaated ei leidnud teed rahva juurde.[57] Kuid seda kergemini levisid profaansed ja lihtrahvale mõistetavad välised

---

54. Дж.В.Дрепер, Исторця умственнагоразвитця Европы, Киев-Петербург-Одесса, стр.389-390./Дрепер, История умственнаго развитця Европы/.

55. Ардашев, Цезарей Гейстербахскийс стр. 624.

56. Sealsamas, lk.628-629.

57. Eesti Ajalugu II, lk.359 (A.Soom); Eesti Kirjanduse ajalugu I, lk.107 (E.Sirmak).

kombed, riituslikud talitused ja endisele rahvausundile sugulaslikud kujutelmad.

Ei tohi unustada, et osa Vana-Liivimaale asunud võõrastest pärinesid mitte ammu ristiusustatud maadest, kus valdavamas enamuses valitsesid otse paganlikud vaated, mis nüüd koos nende kandjatega rändasid ka siia. Ega ka teistes Lääne-Euroopa maades, kus ristiusk oli vastu võetud varem, polnud olukord pa-lju parem, sest ka seal elasid katoliikliku ristiusu kõrval rohked igandid paganausust ja nõidususust. Need kõik toodi ühes. Sellega läänepoolsete rahvaste täiesti paganausulised ja maagilised vaated ja kombed alustasid pealetungi eestlase teadvusse. Kuid sellest edaspidi üksikasjalikumalt.

1) LOODUSJÕUDUDE AUSTAMINE.

Vana-Liivimaal ehk Maarjamaal, nagu teda nüüd Neitsi Maarja auks hakati nimetama, valitses ristiusk. Kuid ta polnud teed leidnud maa põriselanike südametesse, sest ta õpetus ja vaim jäi eestlasele võõraks sajanditeks. Isikunimed olid talupoegadel kuni XV sajandini enamuses paganlikud. Pikkamööda kasvab ristiusuliste nimede arv ja jõuab selle sajandi lõpuks 75%-ni. See tõendab, endiste usuliste vaadete püsivust.[58]. Ürikute andmed tõendavad talupoegade suurt passiivsust kirikukohustuste täitmises. Hoiti võimalikult kõrvale jumalateenistustest ja pihist, surnud maeti endiselt põlistesse matuspaikadesse, abielluti ilma kirikliku õnnistamiseta ning ei tahtnud kaduda ohverdamised hiiedes. Jõuetuks jäid surveabinõud. Lepingus saarlastega (1241).a. öeldakse: "sedasinast aga, kes nõnda ohverdab, seda pekstakse alasti kolmel pühapäeval kirikuõues paljale ihule" [59]. Veel 1422.a. Valga maapäeval otsustati, et neid "mittesakslasi", kes ei pihi kirikuõpetajale vähemalt kord aastas oma patte, ootab peks.[60].

Peksu kõrval oli rooma-katoliku kirikul veel teine taktika usuelu süvendamiseks. Ta asus kompromissidele teele, teeb järelandmisi rahva vaadetele ja püüab teostada oma seisukohti targa kavalusega. Kuigi algul raiuti maha hiiepuud ja rajatati hiie salud, siis hiljem ehitati ristiusu kirikud ja kabelid rahva poolt pühaks peetud kohtadele ja ohvriallikate juurde. Eestlane tõi nüüd oma ohvrid vanasse paika, vahest ka endisele kaitsevaimule, kuid ristiusu preester tunnistas ohvrid kuuluvaks ristiusu pühakule. Villem Reiman kirjutab selle kohta: "Paganaegsed jumalad jästi ristiusus edasi elada. Ukust tehti maa ja taeva looja, Toonest põrguvürst, haldjatest ja vaimudest said katoliku pühad inimesed või jälle kurjad vaimud, endised pühad sulata-

---

58. Palli, Mida kõnelevad isikunimed, lk.127; Ed.Roos, Eesti muistseist isikunimedest, Keel ja Kirjandus 1961.lk.343-345.

59. Eesti NSV ajaloo lugemik I, lk.50.

60. Herbert Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561), Tallinna 1961.lk.266.märge 279 (Edaspidi: Ligi, Eesti talurahva olukord).

ti ühte ristiusu pühapäevadega: vana nõiausk ja nõialaul loodi katoliku ebausuks ja legendiks ümber. Nurganaine nõdrukene palub neidsamu aitamisesõnu, kui enne, aga tema ei nimeta mitte enam tuulejumalat, ja Rõugutajat, vaid hüüa-b a appi hüva Maarjat, hella Maarjat, Maarja ainust last Jeesust. Peres ma ei palu karja välja lastes mitte enam: "Metsa urgu, metsa argu, metsa kuldane kuningas", vaid katoliku kiriku mõjul laulab tema suu: "Püha Jüri Jürguvits, las' mu kari kaugel käia". Nii ajasid ristiusu toojad vanale paganlusele kristliku vammuse üle".61.

Vaatleme lähemalt muistse rahvausundi ja katoliku kiriku vaadete sünteesi.

1. Looduskaitsevaimude muundumine.

a) Eesti rahvausund oli XII sajandi alguses arenenud kõrgemate looduskaitsevaimude usundiks, kus võime oletada mõningate monoteistlike joontega taevajumala või piksejumala uskumist. Kaitsevaimudest olid omandanud esikoha põllundus- ja karjandus-kaitsevaimud. Tugev oli ka surnud hingede austamine, nende mälestamine ja neile ohverdamine. Lihtsal uskujal oli alati tähtis usundi väline rituaalne külg, sest tal on maagiline arusaamine oma usundist. Samane oli ka tolleaegne katoliiklik usund, vähemalt hulkade silmis, kus oli esikohal maagiline mõte, väliste kultuslike toimingute domineerimine. Siin ongi teatav kokkupuude endise ja uue "mittesakslaste" usundi ja "saksa usundi" vahel. Sunniviisil ristitud põrismaalane näg ristimise sakramendis maagilist toimingut, mis teda, kuigi vastu ta enda tahtmist, viis alluvusele uutele jumalatele, sest nendena võttis ta lugematuid katoliiklikke pühakuid. Ta oli õnnetu, sest teda sunniti loobuma oma endistest haldjatest, kelle heatahtlikkust ja õnnistust ta oli seni kogenud. Ta jatkas neile ohverdamist muistsetes kohtades, kuid tegi seda salaja, varjates uue usundi teenijate ja uute võimumeeste eest. Soodu vabamalt võis ta ohvreid tuua paikadel, kuhu oli püstitatud sakraalne hooned ja öelda seal oma lausumised ja sõnad. Ajad veeresid ja paljugi tunnus. Ununesid kaitsevaimude põlised nimed. Uued võeti katoliiklikelt pühakutelt, kes samuti olid spetsialiseerunud kindlatele ülesannetele. Endisi põllunduse ja karjanduse kaitsevaime hakati nimetama Antooniuseks (rahvakeelne Tõnn), Jüriks, Madiseks, Maarjaks, Jaaniks jne. Kaitsevaimude ohvripõhad nihkusid kristlike pühakute nimepäevadele. Osa endisi kaitsevaime tõrjuti välja eestlaste teadvusest, need unustati koos nende nimedega ja nende ülesannetega. Osa kaitsevaime muutusid pikapeale pahadeks vaimudeks, kummitusteks, arenesid edasi ja, segunedes surnute hingede kultuse elementidega, muutusid kurjadeks surnute hingedeks,

---

61. Villem Reiman, Eesti ajalugu, Tallinn 1920. lk.54. (Edaspidi: Reiman, Eesti ajalugu).

kuraditeks, hiidudeks jne. Esialgu säilusid metsa- ja veevaimud, kuna need ei puutunud niivõrd kokku ristiusu levitajatega, seisid kõrval talupoja igapäevasest tootmisalasest tegevusest, ja võisid rahulikult eksisteerida oma valdkonnas, tuues usulist rahuldust üha vähemaks jäävatele paganluse tõsistele pooldajatele. Kütt ja kalur uskus mõni aeg neid, kuni hiljem ka nende usk muutus kartlikuks nõidumiseks.

Üksikute pühakute ja kaitsevaimude segunemisaste oli erinev. Mõni pühak, nagu Peetrus, Andres omasid ainult väheseid paganlikke jooni, kuna teised, nagu Tõnn, Jüri, Jaan, võtsid vastu neid rohkesti. Osa paganastatud pühakuid hiljem ununes, osa neist elab vähema lt nimeliselt kuni tänaseni.[62].

b) Paganluse ja ristiusu elementide segunemine leidis aset ka naaberrahvaste juures. Piltlikult jutustab sellest Junani Aho Soome ristiusustamist käsitavas romaanis "Panu", kus ristimiselt naasnud põhjala elanikud endamisi arutavad: "Vhest ei võõrastagi vanad jumalad uusi ega hakka uued vanu taga kiusama? Ehk sobivad Isa, Poeg ja Pühavaim samades saludes asuma ühes Tapio, Nielikki ja Nüürikkipoisiga, kui neid kõiki hästi hoitakse". Mehed võtsid otsuseks: "Siia tuleme, siin uut Jeesust kummardame ja teda hüvitame, kodus oma vanu haldjaid teenime, et need ei pahandaks". Üks vastristitud naistest enne kojuminekut "hiilis kivialtari juurde ja lõikas salaja sellel olevast linast ribakese, võttis savipudelisse kastevaagnast vett, peitis need põlle alla ja viis oma ohvriniide ohvriks oma koduhaldjale, endal meel hea, et tal nüüd oli taia-asi, mis kindlasti kaitseb kõige pahade eest."[63].

Sama nähe esines ka venelaste ja idapoolsete soomesugurahvaste juures. Veel XIII sajandil oli Novgorodi vürstil kaks nime - ristiusuline ja paganlik. Bojaarid maeti küll kloostrisse, kuid koos relvadega ja toiduga. Veel vähem oli ristiusk levinenud lihtrahva keskel. Isegi XI sajandil toimusid Venes avalikud vaidlused paganlike preestrite - volhvide ja ristiusu vaimulike vahel, kus ristiusku kaitses ainult vürst oma druzinnikutega, aga paganausu poolel seisis kõik lihtrahvas. Järgnevatel sajanditel elasid edasi endised tavad, surnud maeti kääpadesse kuni XIV sajandini.[64]. Volga-Soome hõimudel sai ristiusk taevaseks usundiks, paganausk muutus aga maa-aluste usundiks. Mordvalaste põliseid pühi hakati pidama ristiusu pühade ajal. Sealne ülem kaitsevaim ja maailma looja muutus ristiusu Jumalaks ja maa-ema - Jumalaemaks ning mitmed endised kaitsevaimud said kurjadeks vaimudeks. Enne seati kasele lindid ja linikud, nüüd asetati esinurka ikoona küünaldega, kõlasid endised laulud ja öeldi vanu palvesõnu, kuid nüüd olid need määratud ristiusu pühakutele.[65].

---

62. Vt. Eesti rahva ajalugu I.lk.545.(O.Sild)Loorits, Eesti rahvaluule ja usund, lk.801; Eisen EM II.lk.5.
63. Juhani Aho, Panu, Tartu 1926.lk.390.(Edaspidi: Aho, Panu).
64. Образование древнерусской народности. Народы Европейской части СССР 1 стр.306 /М.Г.Рабинович/.
65. Ключевский, Курс русской истории 1, стр.350-352.

2. OHVERDAMISPAIKU

Paganluse ja ristiusu elementide liitumist iseloomustavad kõige ilmekamalt veel kaua aega esinenud ohverdamised katoliiklike sakraalehitiste juures. Nende ohverdamiste kohta esinevad teated veel XVIII sajandil.

a) Nagu mainisime, oli kirik enamasti püstitatud paganaaegsesse pühapaika või selle lähedale. Kiriklik traditsioon pidas soovitavaks annete toomist kiriku altarile. Nii toodigi seda põlisesse ohverdamiskohta. Ohvriandeid kuulusid preestrile, kes tundis sellest head meelt. Alles XV sajandil, seoses roomakatoliku kiriku reformipüüdlustega, alustati kõikjal võitlust nende vastu. Kui ohverdamised kirikute ja kabelite või nende varemete juures elasid Liivimaal üle reformatsiooni ning kadusid alles XVIII sajandil. Ridala kirikus oli mitu katoliku ajast pärinevat altarit, kuhu toodi andeid XVII sajandil. Kui kiriku uksed olid kinni, pandi anded müüri pragudesse. Samal sajandil ohverdati veel Risti, Helme, Võnnu, Nõo, Põlva ja mitme muu kiriku lähistel. Kriti oli kuulus Rõuge kirikupüha, kuhu seks ajaks voolas kokku rahvast ligidalt ja kaugelt, isegi Venest ja Lätist. Aasta 1689 a nõmetel seisis kirik öösd ja päevad avatult. Kokkutulnud rahvas sõõtas kirikus küünlad ja kuhjas sinna võid, juustu, mune, kooke... Ümbruses tegutsesid mitmesugused "õnneandjad", lausujad, soolapuhujad. Kirikupüha lõppes suure piduga ja viina ning õlle joomisega.66.

b) Veel rohkem on andmeid ohverdamistest kabelite või, pärast reformatsiooni, nende varemete juures. Kabeleid oli kahte liiki. Üned olid kiriku poolt ehitatud ja pühitsetud ametlikud kabelid, kus teenisid alamvaimulikud - kaplanid või vikaarid. Vahest nende kabelite juures tekkis kristlik kihelkond. Olid veel eraisikute poolt ehitatud, kuid pühitsemata erakabelid. Vahest olid need mõne lähnihärra matusekohaks, vahest olid püstitatud linna või alevi väravatesse, maanteede äärde ja mujale palvetamispaikadena. Neid asus küllaldaselt ka endistel ohverdamiskohtadel, kus jätkus ohverdamine. Siin nad olid nende omanikele teatavaks tuluallikaks, sest viimased omandasid talupoegade poolt toodud ohvriannid. Pärast reformatsiooni, kui erakabelid lammutati, võimude korraldusel, tihti vastu omanike soove, said ohvripaikadeks kabelite varemed. 67.

Ohvrikabelitest on rohkem tuntud Suure-Jaani kihelkonnas Vastseмõisa juures asunud end. "Ristikirik". A.V.Hupeli andmeil kogunesid siia iga aasta 2.mai öösel tuhanded talupojad, kes tegid kabeli juurde ohvritule ja ohverdasid sinna lõngu, linu, villu, leiba, raha, kuid ka sead, lamba- ja muude loomade kõrvu. Sigimatud naised hüppasid ihualasti müüride ümber ja otsisid sellest abi sigimatuse vastu. Teised sõid ja jõid ohvritule ääres ja kadusid siis metsa. Kui 1777.a. anti käsk varemed maha lõhkuda, siis polnud talupoegadest käsutäitjaid ning mõisa rentnik raius isiklikult maha varemete ümber kasvavad

---

66, Eisen EM III lk. 104-105.

67.Eesti Ajalugu II, lk.376- 377 (F.Linnus); Sild Eesti kirikulugu, lk.48-50.

hiiepuud. Kuid isegi XIX sajandi algul olla sinna viidud ohvriandeid. 68.

Tähtis ohverdamiskoht oli ka nn. "Sõja Maarja kabel" Viru-Nigula kiriku lähedal. Kohalik õpetaja kirjutab 1647. aast., et heinamaarjapäeval (2.juulil) tulevad hulgad kokku, isegi Venemaalt, siit abi otsima ja ebajumalateenistust pidama. Adam Olearius (1603-1671) kirjutab vähe hiljem 1663.a. et seal "seisab vana lagunenud kabel, mille juurde ümberringi elavad mittesakslased igal aastal heinamaarja päeval tihti palverännakule läksid, mõned kabelis lebava suure kivi ümber põlvili ja paljalt ringi roomanud ja oma söögiohvreid toonud, et neil ja nende karjloomadel aasta läbi hästi läheks, või kui nad haiged, jälle terveks saaksid. Niisuguseil palverännakuil leidus igasuguseid markitante ja siis mindi õgimisele ja lakkumisele, hooramisele ja mõrvamisele ja muule rõpule tõõle". Meie ajal ei olnud selline sündmatu tegevus veel lõplikult kaotatud. Veel XVIII sajandi alguses ohverdati "Sõja Maarja kabeli" juures. 69.

Paljude ohverdamiskohtade seas nimetatakse Lääne-Nigula kabeli varet, Kirimäel, kus toodi ohvreid karjaõnne pärast ning kus mõnikord õrgas korraga 8 - 12 torupilli. On teateid Saastna Olevi kabelist Karuse kihelkonnas, kuhu voolas olevipäeval 29.juulil rahvast ka Saare-, Kure- ja Ojamaalt, lootes ohverdamisega saada viljale ja karjale sigidust. Kuulus oli ka Karksi Annakabel, kus suure rahvahulga osavõtul peeti annepäeval 26.juulil (teistel andmetel - jaaniõõl) ohvripühа. Siis süüdati õitsetuli, karati läbi tule, priisati, mängiti torupilli ja tantsiti. Hiiul Ristna kabeli varemetel käidi ohverdamas ja mereõnnistuste pärast palumas, tõhendab et rohkesti laevu karile jookseks.70.

c) Katoliikliku kombe kohaselt oli suuremate teede lähistele ja muudesse tähtsamatesse kohtadesse püstitatud ristid. Ka need said ohverdamiskohtadeks. Kuigi pärast reformatsiooni enamus riste kõrvaldati, püstitasid talupojad need tihti uuesti, et tähistada ohverdamispaika. Endiselt toodi ohvreid ka kalmetel ja elupõlistel matmiskohtadel.

d) Pühad puud olid eestlastel kaua aega olnud austamise objektideks. Alles XIX sajandi tõi siin muudatuse. Veel hiljem ohverdati pühadele allikatele, milledelt loodeti abi hädade ja haiguste, eriti silmahaiguste puhul. Ka jõgesid peeti pühaks; Tuntuim neist oli Võhandu jõgi Võrumaal. Urvaste õpetaja Johannes Gutsleffi (+1657) kirjelduse kohaselt

---

68. V.Reiman, Eesti kohanimed II Eesti Kirjandus 190-9,lk. 372; Eisen, EM III,lk.105.

69. Viel vermehrte Moscowitische ja Persianische Reisebeschreibung von Adam Olearius ausgebene Schriften. Von Neuen auffgelegt Ao 1696,9 ptk, Tsit.Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu,lk.55-56; Eisen, EM III,lk.105.

70. Eisen, EM III.lk.105-107.

uskusid kohalikud talupojad jõe mõju ilmastikule ja ohverdasid jõele selleks härja. Jõevee risustamisele olla järgnenud alati ilma halvenemine ning viljaikaldus. Kohalik mõisnik olla ehitanud jõele veski, mille tõttu 1641.a. tulnud suur viljaikaldus. Kui see järgmisel aastal veel kordus, põletasid talupojad veski, lõhkusid paisu ja puhastasid jõe ohvritoomisega. Võhandu jõgi olla rahva uskumuste kohaselt ka Pikse asupaigaks.[71]. J.Gutsleff kirjutas 1644.aastal sealselt piksepapilt Vihtla Jürgenilt ainulaadse "Pikse palve", kahjuks aga raskesti mõistetavas tekstis. Siin esitame selle dešifreeritult.

"Võta, Pikken, härja anname paluv/en/ kate sarve kaan ning nelja sõra kaan, künni perast, külvi perast, õle pask, tera kuld. Tõuka muja/le/ musta pilve suure soo, kõrgen künnu, laja laane pääle. Simase ilm, mesiõnk meile kündjab, külvajale. Püha Pikken, hoia meie põldu, hüva olle allan ning hüva pää otsan ning hüva terri sisen."[72].

e) Meie esivanemad arvatavasti ei pidanud pühadeks mägesid kui seesuguseid, vaid pühad olid mägedel asuvad hiiesalud ning ristiusu ajastul sinna püstitatud kirikud ja kabelid. Kuid viimaste pühadus võis kanduda ka mõnel määral mägedele, selle tõttu tunneme hilisemast ajast mõnda püha mäge. Ohvrimäed asusid laialt üle maa ja nendeks olid tavaliselt kõik mäed, kus kunagi oli seisnud kirik või kabel.

Tähtis ohvrimägi oli Karksi Annemägi. Rahvajutu andmeil olla mägi saanud oma nimetuse ühelt Anne nimeliselt pruudilt, kes saanud surma mäe juures kahe pulmarongi kokkupõrkel. Kuid tegelikult pärineb nimetus mäel seisnud Püha Anna kabelilt.[73]. Anne nimelised mäed esinevad ka mujal, kuigi puuduvad andmed, et nende kõikide juures oleks ohverdatud. Võib arvata, et annemägede pidudesse ja üldiselt Anne kultusesse on segunenud muistse jaanipäeva kombestikku. Tuntud püha mägi oli ka Kuremägi Iisaku kihelkonnas, kus käidi ohverdamas, isegi Venemaalt. Läti Henrik nimetab üht püha mäge Järva- ja Virumaa piiril. Seda mäge on peetud kas Ebavere mäeks või Emumäeks.[74].

3. KATOLIIKLIKKE PÜHAKUID

On märgata katoliiklike pühakute tuntavat mõju rahva põllunduskalendrile. Põlistesse väljakust ja sigivust taotlevatesse tavadesse tungis mõningaid kristlikke ja rahvusvaheliisi motiive. Muutusid, väikeste eranditega, kalendri tähtpäevade nimed. Katoliiklike pühakute nimepäevade (jüripäev,

---

71. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.296-298; /M.Veske/. Vanad ohvrikohad, Oma Maa 1884.lk.13-16, 40-43; /Oskar Loorits/ Piksepalve, Tallinn, 1939.lk.19, 23-28.
72. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.43.
73. Sealsamas, lk.263.
74. Eesti rahvaluule ülevaade, lk.430 (R.Viidalepp).

jaanipäev, mihklipäev jne.) kõrval leiame ainult üksikuid eelkristlikku aega ulatuvaid nimetusi (jõulud, hingede aeg, kolletamispäev, karjalaskmispäev). Kuid siiski on eesti rahvakalendris vähem kristlikke ideesid ja kombeid, kui kreeka-katoliku kiriku alla kuuluvate venelaste ja soomesugu rahvaste kalendrites. Seda võime panna rooma-katoliku ja ka luteri kirikute vähesema mõjuvõimu arvele. Eesti rahvakalendri tähtpäevade tavades on säilunud enamuses endisi animistlikke kujutelmi.[75]

Teises peatükis vaatlesime põllunduskalendri tähtpäevi ja nende tavasid. Siis juba osutasime mõningatele kristlikkudele mõjudele neis, mida siin enam ei korda.

a) Eesti folklooris kohtame rohkesti katoliiklikke pühakuid, mõnda enam, teist vähem. Nimetame neist tähtsamaid ja enam esinevamaid. Peame nentima, et ristiusu apostlitest ainult üksikud on laiemalt seotud rahvauskumustega. Väga piiratud on Peetruse (Peetri) pärimuste levik, seda peamiselt Lõuna- ja Kagu Eestis, kus oli rohkem kokkupuuteid kreeka-katoliku kiriku alaga, milles Peetri kultus omas suurema tähtsuse. Loode-Eesti rannas ja saartel Peeter siiski esines kala kaitsejana.[76] Väga vähe on andmeid Andrease (Andres), Jakoobuse (Jakob) ja Partolomeuse (Pärtel) austamisest.

Matteusele pühendatud madisepäev (24.veebruaril) oli üks populaarsemaid eesti rahvakalendri tähtpäevi. Ta esines ka lõõne poolsete rahvaste juures, kuid ida pool oli see tundmatu. Ristiusuline Madis oli astunud eesti rahvausundis surmavaimu Mana asemele ning Mulla Madisena juhatas lankunud hingi kalmistule. Paiguti on märgata madisepäeva seost hingede ajaga, sellepärast oli keelatud sellel päeval igasugune müra ja kära, eriti naiste töö ja tegevus (ketramine ja kudumine). Keelu rikkumisele järgnes ikka vali karistus. Madis olla ka talvele teinud surmaotsuse, selle tõttu nimetatud mõnel pool seda "pööripäevaks" ehk "taliharjapäevaks" ja õratada talvounest uinuvaid loomi ja putukaid. Rahvakalendris esines veel teine madisepäev 21.septembril, mida rahvasuu vahest muutis matusepäevaks. See päev olla pühendatud Mulla Madisele.[77]

Apostel Tooma nimepäeva peetakse rooma-katoliku maades 21. detsembril, kreeka- katoliku kirik pühitseb seda aga 6. okt. Eestis oli toomapäev ikka 21. detsember.

Toomapäeva kombestikus on peidetud üks muistne eesti kaitsevaim, kelle ohvripidustusi peeti kesk talve pööripäeva ajal. Kaitsevaimu nimi on ununenud, ohvripäeva on aga hakatud nimetama toomapäevaks, kuna päevad langevad ajaliselt kokku. Rahvausundi pärand ja tavad on siin väga tugevad. Ristiusust

---

75. Eesti kirjanduse ajalugu I lk.24 (Ü.Tedre); Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I.lk.246-247.

76. Visen, EM II.lk.46-47; Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I.lk.212.

pole siin midagi peale pühaku nime, mis esineb isegi erinevalt. Tahma Toomas, Must Toomas, Nõgi Toomas, Püha Toomas, Maajumal Toomas, Toone Toomas, Katkujumal Toomas. Toomapäeva nimetatakse samuti nõgikukepäevaks, ehk tahmapäevaks. Sellel päeval võeti ette suur pühade-eelne koristamine ja küürimine. Samuti pühastati ahju kerist, koguti kõik tahm kokku ja viidi õue koos muu tolmu ning pühkmetega. Seda tegevust nimetati "Musta Tooma majast väljaviimiseks". Mõnel pool valmistati vanast ahjuluuast ja tahmaga või tolmuga määritud kaltsukotist Musta Tooma kuju ning mawti see selleks kasvatud hauda. Tuli ikka jälgida, et Toomas hauast välja ei tuleks. Paiguti Toomas esines katkuna, vahest aga katkukaitsjana. Üldiselt on Tooma kombestikus leida surnute kultuse sugemeid. Toomapäeval valgustati taret peergudega hingede hirmutamiseks, sellel päeval oli keelatud jahvatamine ja ketramine, vokid viidi isegi toast ära, mis kõik iseloomustavad hingedeajale. 78.

Kraasna maarahvale oli Toomas tähtsaim maajumal, kellele toodi ohvrit aianurka (VT.II ptk.4.osa 2 pkt.) Nädal või paar pärast mihklipäeva, see on kreeka-katoliku kiriku toomapäeva paiku, ühel neljapäeva hommikul toodi seal suurem ohver Toomale. Kesk tuba oli kas ümberpöördud tõrs või puupakk, mille peale asetati toidud, ka õlut, vahest põlevaid küünlaid. Seni kui pere tõrre või paku ümber põlvitades palus, käis peremees ümber põlvitajate, käes ohvri annid või loomad (põrsas, kana või kukk) ja põlvitas ka ise seljaga kiriku ikoonade poole. Pärast ohvrilooma veristamist ja keetmist viidi ohver aia nurka Toomale. 79. Nendes tavades näeme samuti surnute hingede austamise kombeid.

b) Eelpool (II ptk.4.osa.3pkt.) kirjeldasime Tõnni vakaga ühenduses olevaid tavasid ja nentisime nende mõningat seost katoliku pühaku Antoniusega, ühtlasi oletasime Tõnni vaka nime tuletamist selle pühaku nimest. Käesolevaga peatume lühidalt Antoniuse enda kultuse juures, mis sisaldas samuti ristiusu ja paganliku rahvausu sünteesi. Antoniuse ehk tõnisepäeva peeti 17.jaanuaril rooma-katoliku pühaku erak Antoniuse (251-356) auks, kes legendi järgi olla olnud kiusatud mitmest hirmust, kuid kõik need võitnud. Teda kujutati piltidel koos seaga - rõvedate hirmude sümboliga. Sellest tekkis rahva seas uskumus Antoniusest kui sigade kaitsejast. Mungad pidasid kloostrites ikka rohkesti sigu ja tutvustasid sellega ka Maarjamaa rahvastele seakasvatust. Koos sigadega levis siin ka Antoniuse kui sigade patrooni kuulsus. Mitte vähem ei levinenud Antoniuse kultus ka valitseva kihi seas, millest tunnistavad nn.Antoniuse ristide rohke esinemine selleaja ehete hulgas. Talupoegade

---

77.Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I.lk.210; Eisen, EM II.lk.63-65; Mari Must, Keskmurde tekstid, Eesti murded II, Tallinn 1965.lk.192. (Edaspidi: Eesti murded II).

78.Eisen, EM II, lk.50656; Eisen, Meie jõulud, lk.19-21.

79.Kallas, Kraasna maarahvas, lk.76-77.

seas omandas see kultus kariloomade kaitsevaimude usundi jooni. Antonius, ehk rahvapäraselt Tõnis, sai eriti sigade kaitsevaimuks ehk jumalaks. Teda austati rohkearvulistes Antoniuse kabelites kui sigadekaitsjat ja viidi ohvrit kabelites üles seatud korvidesse või puutüvedesse. Kirikukontsiili otsusega 1428.a. keelati kabelite ehitamine, et talupojad ei saaks nende juures korraldada oma paganlikke ohverdamisi, kuid Tõnise austamine ei kadunud rahva seast isegi XVII sajandi lõpul. Veel käesoleva sajandi algul esines Põlva ümbruses tõnisepäeva ohverdamisi. 80. Tõnisepäeva pühitsemine ei olnud populaarne ne idanaabrite isurlaste ega ka soomlaste juures.81.

c) Nigulapäev on oma nime saanud Smyrna piiskop Nicolause (ca 350) järgi, kes oli meresõitjate, kalurite ja kaupmeeste kaitsja. 82. Nicolaus oli tuntud kui kreeka- kui ka roomakatoliku kiriku aladel. Idas peeti ta nimepäeva 9.mail . Eestis oli see päev tuntud ainult Iisakus ja Kagu-Eestis, seega venelaste naabruses. Setudel oli püha Mikul kaitsjaks "nurmõniidu üli", nibg oli "meehte jummal", kellele viidi ta nimepäeval küünal, piimaliud ja rukki- või nisuvatsk, et ta ei laseks külmal liiga teha külvatud viljale. Sellega austati pühakut seal kui põllutöö, eriti külvi, kaitsjat. 83.

Rooma-katoliku kiriku alade nimepäev oli levinenud üle Eesti (5.detsember). Endisel ajal olla Nigulat peetud siin meremeeste kaitsjaks. Kuna hiljem oli eestlastel takistatud meresõit, siis sai ta karja kaitsejaks. Et ta nimepäev langeb hingede aega, siis muutus ta ka surnute hingede kultuse keskseks kujuks. Nigulapäeval toodi õled tuppa, oli keelatud kära, müra, isegi valjusti rääkimine. Töid sellel päeval ei tehtud. 84.

d) Ristiusu ja paganluse sugemed on segatud ka pühak Laurentiuse juures, kelle mälestuspäeva lauritsapäeva peeti 10.augustil. Diakon Laurentius suri 258.aastal märtrina, ta põletati tuliseks aetud raudrestil. Rooma-katoliku kiriku alal muutus ta tulekaitsjaks ning temalt oodati kaitset tulekahjude puhul. Lauritsa kultus oli väga levinud põhja- ja läänemaades. Eestis pidas rahvas Lauritsat tulejumalaks, kellel on võim tuld sumbutada ja selle levinemisele piiri panna, selleks pöörduti ta poole tulesõnadega. Lauritsapäeval ei tohtinud teha tuld, kütta ahju, keeta, küpsetada, suitsetada piipu. Käsu vastu eksijaid ootas karistus - algas tulekahi.Sellel

---

80. Eisen, EM II.lk.7-8; Eesti ajalugu II lk.377 (F.Linnus); Köpp, Mõnda vanadest usukommetest Liivimaal Rootsi valitsuse ajal. Sirvilaud 1903, Jurjev 1902, lk.13-14 .(Edaspidi: Köpp, Mõnda vanadest usukommetest); Suviseid ekspeditsioone 1966.aastal, Eesti NSV Tead.Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateadused 1967.lk.114.
81. Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I, lk.214.
82. Edgar Rajandi, Raamat nimedest, Tallinn, 1966.lk.136. (Edaspidi: Rajandi, Raamat nimedest).
83. Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I, lk.216-217.
84. Eisen, EM II, lk.45.

päeval oli lubatud töödest ainult veekandmine. Kanti vett ka pangega ahju peale ning valati katusele.[85] Et lauritsapäev langeb rukki külviajale, siis päeva kombestikku kuulusid ka külvile õnnistust taotlevad tavad, seda ka Soomes, Edela-Venemaal ja Valgevenes.[86]

Lauritsa austamine oli levinud Eestis laialdaselt, tema nimelisi kirikuid ja kabeleid oli mitmeid. Kuusalu, Kuressaare ja Pühalepa kirikud ning Vana-Kariste, Aliste, Prangli jm. kabelid. Lauritsapäeval tulid mitmel pool rahvahulgad kokku vaha, õlu, mõdu ja toiduaineid ohverdama ning oma sügist lõikuspidu pidama. On teateid Nõu ja Kuusalu kirikute juures toimunud kirmestest.[87]

e) Eesti keskaegne rahvakalender tunneb kaheksa maarjapäeva. Nende kombestikus on liitunud Neitsi Maarja kultuse jooni mõninga te lõunerahvaste kui ka eestlaste rahvauskumustega. Maarja kultus sai alguse IV sajandil, millal hakati eriti rõhutama Jumalaema neitsilikust. Nimetus "Jumalaema" jõudis kehtivusele V sajandi algul Nestoriuse usutülide ajal (420-431). Samaaegselt tekkis rooma-katoliku kirikus Neitsi Maarja kultus. Kolmainu Jumalaga samaväärseks tunnistati Maarja XI-XII sajandil ja oli sellisena ka XIII sajandil, millal vallutati Lõunemeremaad ja pühendati Maarjamaana Neitsi Maarjale.[88] Ei tule imestada, et kannatava ema ("mater dolorosa") kultus leidis vastuvõtliku pinnase põrismaalaste usumaailmavaates. Oma piltliku vormi ja inimlähedase sisu tõttu oli see neile mõistetav ning Maarja sulas osaliselt kokku rahvausundi endiste looduseemadega.[89]

Peatume lühidalt maarjanimeliste tähtpäevade juures nende kalendrilises järjekorras.

Maarja-puhastamispäev ehk küünlamaarjapäev peeti 2.veebruaril ja maarjakuulutamispäev ehk paastu-maarjapäev 25.märtsil. Nende pühade kommetest on teada vähe. Vast ainult seda, et nendel päevadel naised nn. puna jõid. Selleks peeti kodus viina ja anti ka maarjapäeva hommikul meestele, kes tulid tallu sealsetele Mari'dele õnne soovima. Usuti, et siis joodud punane viin annab naistele terveks aastaks punased põsed.[90] Kirde-Eestis käisid naised paastumaarjapäeval kõrtsis "lüpsikuid turbutamas", kuid tegelikult turbutasid naised seal oma suid õlle ja viinaga ning tantsisid kõrtsi kogunenud meestega.[91]

---

85. Eisen, EM II, lk.57-62.
86. Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I, lk.218-219
87. Sealsamas, lk.218-220; Kõpp, Mõnda vanadest usukommetest, lk.15.
88. Karl Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte, Tübingen, 1909, lk.lk.121, 132, 133, 231. (Edaspidi: Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte)
89. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I.lk.425 (A.Annist).
90. Eesti murded II, lk.134.
91. Pajatusi Põhjarannikult, lk.91.

Järgmine Maarja nimeline tähtpäev oli 2.juulil - heina ehk punamaarjapäev. Siis naised käisid metsas punase värvi jaoks värvitaimi otsimas, joodi ka puna.[92].

Rohkema kombestikuga on seotud rukkimaarjapäev 15. augustil. Päev oli seotud VI sajandil Neitsi Maarja taevamineku tähistamiseks. Ta lahkub rukkikülvi aega, sellega esinesid siin viljakust taotlevad tavad. On teateid, et Rõngus, Taagepera ja Helmes ohverdati rukkimaarjapäeval.[93]. Venelaste seas pühitseti sellel päeval rukki seemet. Seda tehti kas kirikus või põllul. Pühitsemist toimetas preester. Kuna seemneks kasutati mitmest talust pärinevaid, kuid omavahel segatud teri, mis olid võetud eelmise aasta esimesena lõigatud vihust või lõikuse lõpetamisel viimasest kõrtest punutud pärjast, siia näeme kombes tihedat seost endise rahvausundiga.[94]. Iisakus kutsuti seda päeva kure-maarjapäevaks. Siis peeti Kuremäel suur pidu, kuhu kogunes rahvast Peipsiäärsetest küladest ja Venemaalt. Mäe all oli järv ja allikad, milledest üks oli püha allikas ("puhtallikas"). Võib arvata, et paganluse ajal oli Kuremäel kohalikule vadja päritoluga rahvale keskne ohvrikoht hiie ja ohvriallikaga, mida külastati laiemalt vadja hõimude poolt sügisel lõikuspühal või tali vilja külvipühal. Hiljemalt XVI sajandil ehitati sinna kreeka-katoliku kabel ning muistsed tavad muutusid kristlikeks.[95].

Neitsi Maarja sünnipäeva 8.septembril nimetati meil ussi ehk väikemaarjapäevaks. Suurmaarjapäevaks oli Maarja kaitseja eestpalve päev 1.oktoobril. Kreeka-katoliku kiriku pühakupäeva Kaasanimaarjapäeva 22.oktoobril pidasid eestlased ainult idapiiriäärsetel aladel. Maarja neitsiks tunnistamise - ehk ohvripäeva 21.novembril tunti meil leemeti maarjapäeva nime all. Leemet on tuletatud Clement'i nimest, kelle nimepäev (22.nov.) on mõjutanud eelnenud maarjapäeva nime. Sama paneme tähele ka viimase maarjapäeva juures, kus 8.detsembri nigulamaarjapäev ehk Maarja saamise päev on oma nime pärinud eelnenud nigulapäevast (6.dets.).[96]. Viimaste maarjapäevade kombestiku rahvas enam ei mäleta.

Maarjale on pühendatud mitmed kirikud ja kabelid, ta isik esineb meie rahvaluules, seda peamiselt Setumaal. Maarja nime leia me ka mitmetes taimenimedes.

f) Mõningaid andmeid on Olevipäeva (29.juuli) pühitsemisest ja Olevi kultusest Eestis. Nagu eespool mainisime tekkis olevikultus Skandinaavias pärast Norra kuninga Olav II Haraldipoja pühakuks tunnistamist XI sajandil. Kultus jõudis Skandinaaviast Eestisse juba varakult, mida tõendab Püha Olevile pühendatud Oleviste kiriku varajane ehitamine Tallinna, mis mõne

---

92. Eisen, EM II,lk.71.
93. Kõpp, Mõnda vanadest usukommetest,lk.15.
94. Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I,lk.219.
95. Sealsamas, lk.220-221; Pajatusi Põhjarannikult.lk.93
96. Eisen, EM II.lk.71.

uurija arvamisel toimus hiljemalt XII sajandil.[97] Olevikultuse keskusena nimetatakse juba Saastna kabelit. Laialdaselt on tuntud "Olevi lamba" tapmine olevipäeval, milles kajastuvad mälestused muistsest lambaohvrist.[98] Üldiselt esines olevikultus Eestis aladel, kus asusid või elasid lähistel rannarootslased. Olev on tuntud kuju ka eesti rahvaluules.

Peetakse võimalikuks, et Eestis oli ka mõnel määral tuntud Soome esimese kristianiseerija Püha Henriku kultus.[99]

Eesti rahvakalendris leiame veel mõnegi katoliku pühaku nimepäeva, kuid rahva teadvuses pole säilunud nende traditsioone.

g) Rahvauskumustes omavad kindla koha ka kiriklikud aastapühad. Käesolevaga peatume kolmekuninga, küünlapäeva, ristipäeva ja nelipühi juures, sest neid ei käsitatud eelmises peatükis.

Kolmekuningapäeval, 6.jaanuaril meenutati kiriklikus traditsioonis kolme Idamaa kuningat, või tarka (maagi), kes pärast Jeesuse sündimist tulid teda kummardama. Kreeka-katoliku kirik peab seda päeva Jeesuse ristimise päevaks ja toimetab siis nn. Jordani veepühitsemist.

Meie kolmekuninga-päeva tavad on peamiselt idapoolse päritoluga, näiteks kurjavaimu kaitseks ristide tegemine ustele, akendele, väravatele, kaevudele, seda Ida- ja Kagu-Eesti aladel. Iisaku pool oli võetud üle venelastelt "külma söötmine". Kolmekuninga-päeva laupäeval keedeti herneid, vahest ka ube või segaputru hernetest, ubadest, tangudest ja kartulitest ning pandi väravatulba otsa sõnadega: "Külm, söö nüüd herneid, aga mitte suvel", siis külm ei teinud suvel kahju hernestele ja teistele kaunviljadele. See esivanemate kultusega ja viljakusmaagiaga seotud komme oli laialt levinud Venemaal, eriti valgevenelastel ja ukrainlastel.[100]

Küünlapäeva peeti 2.veebruaril Jeesuse templisse toomise ja Neitsi Maarja puhastuse tähistamiseks. Rooma-katoliku kirikus pühitseti sellel päeval küünlaid. Küünlapäeva pannkookide ja plinide küpsetamise traditsioon on pärit idapoolt, kus see oli arenenud viljakuse taotluse ohvrist. Kirde-Eestis esines sellel päeval ka künnihärgade sarvede kõrvetamine härgade kasvu edustamiseks. lol.

Ristipäev ehk taevamisnemispäev oli seotud Jeesuse taevaminekuga mälestuseks. Ta peetakse neljapäeval nelikümmend päeva pärast lihavõtte pühi. Ka siin esinevad mõningad rahvauskumused. Eriti kardetakse sellel päeval nõidade tegevust, kelledelt võib siis oodata palju kurja. Toimetatakse ka mitmeid tootmismaagilisi taigu. Päev on nii püha, et ei tohi murda oksa ega lille; rohi ei kasvanud ristipäeval ja linnud ei teinud siis pesi. Kirikus käidi harilikult jala.[102]

---

97. Tiik, Tallinna gildidest, lk.33-34; Johansen, Nordische Mission.lk.106.
98. Eisen, EM II.lk.44.
99. O.Liiv, Mõningaid Soome ja Eesti ajaloo-uurimise ühisküsimusi, Eesti Kirjandus, 1931.lk.23.
100. Tampere, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I.lk.222-223.
101. Sealsamas,lk.231-232; Pajatusi Põhjarannikult, lk.90.
102. Eisen EM II.lk.149-150; Pajatusi Põhjarannikult,lk.92.

Kümme päeva pärast ristipäeva pühitsetakse <u>nelipühi</u>. Püha Vaimu väljavalamise tähistamiseks. Juudid pidasid seda päeva Siinai käsuõpetuse andmise ja ka lehtmajade püha mälestuseks. Püha kombestikus on iseloomustavam kaskede tuppa toomine. See komme tuli Eestisse Saksamaalt, seal aga põlvnes vanast rahvausu tavast. Nelipühi kased ei omanud Eestis usulist ega maagilist varjundit, vaid said lihtsaks rahvakombeks. Muistse rahvausundiga on aga seoses kiikumise komme, mis Põhja-Eestis algas nelipühil ja kestis jaanipäevani. Lõuna-Eestis algas [illegible] see juba lihavõtte ajal. Kiikumine omas viljakus- ja sigivusmaagia iseloomu ja sellega olid ühendatud vabas looduses - metsa all toimuvad ringmängud, tants ja laulmine. Hiljem need tegevused kaotasid usulise ja maagilise joone ning arenesid lihtsateks lõbustusteks.[103]

---

103. Eisen, EM II.lk.151; Pajatusi Põhjarannikult, lk.92.

2. SURNUTE HINGEDE KULTUS

1. Matusekombeid.

Maa ristiusustamisega hakkasid muutuma matusekombed. Maaalused laibakalmistud kujunevad XIII sajandil domineerivaks kalmetüübiks. Kuid matmiste juures esinesid ka endisi tavasid, mis tõestavad põliste uskumuste püsivust. Kaua aega pandi veel haudadesse panuseid, nüüd mitte enam relvi, vaid elutarbe esemeid. Vanematest haudadest on saadud ka rohkesti ehteasju. Kuid aegade jooksul viimaste arv väheneb. Ristiusu kombe kohaselt tuleks surnud matta peaga lääne suunas ja käed risti rinnal. Selle kombe vastu eksitakse rohkesti. On teada üksikuid surnute põletamise juhuseid ning matmisi kivikalmetesse, seda kuni XIV sajandini.[104] Ühe reisikirjelduse andmeil esines Kuramaal veel XV sajandi algul laibapõletamisi, selleks tehti metsas tammepuudest tuleriit, surnu röivastati paremates rõivastesse ja pandi kaasa kallimad ehted ning põletati. Kui põlemissuits tõusis üles, siis on hing päästetud, läheb suits aga kõrvale, siis hing hukkus.[105]

Ristiusu vaimulike nõudel pidid talupojad oma lahkunuid matma selleks pühitsetud kalmistutel, mis asusid enamasti kirikute juures. Kuid see traditsioon oli visa juurduma. Endiste harjumuste kohaselt maeti surnud enamuses põlistesse külakalmistutesse. Seda tingis esiteks nende kalmistute ligidus külaasulatele, siis see, et sellega ei pruukinud maksta preestrile matusemaksu, mis oli küllaltki suur (isegi härg). Kuid tähtsaim põhjus vanade kalmistute kasutamiseks oli ikkagi surnute hingede usundi vaadete püsivus rahva keskel. Olgugi, et karistati neid, kes matsid oma surnud pühitsemata maasse, püüti seda teha igal võimalikul juhul. Vahest kaevati isegi laip kiriku kalmistult ja maeti ümber külakalmistule. Katoliku kirik tuli ka siin rahva vaadetele vastu, pühitses endisi rahvakalmistuid ja ehitas nendesse kabeleid. Alles pikkamööda kadus pühitsemata kalmistutele matmine.[106]

Vastavalt 1694.aasta teatele, matsid talupojad siis Minkli kihelkonnas Läänemaal oma surnud veel kalmedesse too Hõrde, küla taha, metsadesse, mägedele. Nad pidasid neid paiku sama pühaks, kui pühitsetud kalmistuid, öeldes "Maria Muld kõikes paikos". Seda tehti selleks, et mitte tasuda matusemaksu.[107]

---

104. Selirand, Muistsed matmiskombed, lk.87-90; Selirand, Tõnisson, Läbi aastatuhandete, lk.215-216.

105. Istooria Latviiskoi SSR I.lk.224.

106. Selirand, Tõnisson, Läbi aastatuhandete, lk.215-216; Selirand, Muistsed matmiskombed, lk.88-89, 92; Eesti Ajalugu II.lk.375 (F.Linnus).

2. DEEMONITE USUND

Eelpool, tutvunedes keskaja katolilikliku maailmavaatega, nentisime selles leiduvat deemonismi, mis viis äärmisse dualismi. Oli seatud vastastiku kaks võitlevat leeri: Jumal oma inglite ja pühakutega ning, tema vastasena, Saatan oma deemonite leegioniga. Need mõlemad leerid esinesid väga uskliku meeles võrdväärilistena.

a) Saksa munk Heisterbachi Caesarius, kes sündis XII sajandi lõpul, kirjutas deemonite tegevusest raamatu "Dialogi miraculorum" ("Imede lood"). Viimased varitsevad inimest igal pool ja püüavad teda hukutada. Nad muunduvad selleks kord inimeseks, kord hiiuks, või siis mõneks loomaks - koeraks, kassiks, hiireks jm. Caesarius kirjutab, et keegi piiskop nähtud kirikusse mineva daami kleidisabal hulgaliselt kurje vaime, kes olid rotisuurused, mustad nagu etioopiaplased ja irvitavate lõustadega.[108] Keegi abt aga ütleb: "Harilikult arvatakse, et inimest kiusab korraga ainult üks deemon, see on suur eksitus. Kujuta, et oled üleni heidetud vette - vesi on sinu üle, sinu all, paremal ja vasemal. See on pilt kurjadest vaimudest, kes sind igast küljest piiravad. Neid on ülesarvamata hulk, nagu tolmuhelbeid, mis hõljumas päikese kiirtes; terve õhk on täidetud nendega."[109]

b) Katoliku kirikus valitsenud ametlik või mitteametlik deemonite usund leidis tee ka eestlaste vaimumaailma. Nagu eelpool nimetasime, osa rahva endisi usundlikke kujusid, mis olid kaotanud oma nimed, kuid säilitanud mõningaid omadusi ja funktsioone, võeti üle ristiusu uskumuste ringi. Osa endisi kujusid muutusid uue usundi mõjul negatiivseteks ja said kurjadeks vaimudeks.

O.Loorits nimetab aega pärast eestlaste ristiusustamist saksa vaimlise orjuse ja degeneratsiooni ajastuks, mis on muutumatud jäljed jätnud eestlase usumaailmavaatele, elufilosoofiale ja teotsemiseetikale. Endine soome-ugriline looduse samavääristamine, ning sellesse heatahtlik suhtumine, ja esivanemate hingede austamine on moondunud keskaja maagia ja nõiakunsti tõttu. "Kõik muutub aina roojasemaks, halvemaks ja pahatahtlikumaks. Tähelpanu kiindub igasugu anormaalsetele surnutele, kodukäijatele, külmkingadele, kaapjalgadele, umbluudele

---

107. Hermann Lezius, kirjapannud aastal 1894. Eesti rahva vaimulikust ja kiriklikust elust ja usust aastal 1694. Ristirahva pühapäevaleht 1894.lk.324.(Edaspidi:Lezius,Eesti rahva vaimulikust ja kiriklikust elust).

108. Keskaeg I,lk.451.

109. М.Покровский. Средневековая ереси и инквизация. Книга для чтения по истории средних веков II Москва, 1912, стр.649 /Покровский, Средневековая ереси/.

110. Loorits, Vanavara kultuuriloo teenistuses,lk.51552.

jne. kellele seltsib ja liitub kurat. Loodusele tahetakse mõju avaldada puukide ja krattidega, loodust tahetakse orjastada ja ekspluateerida puhtmehhaaniliselt, nõiduse abil. Kaasinimeses kahtlustatakse järjest enam pahatahtlikkust". Isikliku ja varanduslikku orjastamise ning sellest tekkinud ebavõrdsuse tagajärjel on imbunud rahva massipsühhikasse "masendava inferioosustunde kõrval eriti veel kadeduse, tigeduse, kurjuse, kiusu ja salakavaluse mõrki".[110]

Nd.Laaman kirjutab, et M.J.Eisen olla nimetanud eesti keskaegset rahvausku otse diabolotsentrismiks selle valdava osa tõttu, mida on kurat temas võtnud.[111] Kinnitame, et kuigi tänapäeva eestlane ei tunnista enam rahvausku, on ta siiski truuks jäänud oma kunagise usundi keskseie isikule.

Soomesugu-rahvaste muistne usuline vaade ei sisaldanud jaotust headeks või kurjaks. Looduse kaitsevaimud ja surnud esivanemate hinged olid head või kurjad vastavalt sellele, kuidas neisse suhtuti, neid ohvriannetega ja -panustega heatahtlikkusele võideti ning kui nõimus kehtivaid põliseid tavasid ei rikutud. Nüüdsest peale jagunes vaimude maailm kaheks - headeks ja kurjadeks vaimudeks. Viimaste juhiks ja pealikuks kujunes kurat.

c) Kuradi iseloomujooned põhjenevad kõigepealt juudiUSUST PÄRINEVATEL JA RISTIUSU KAUDU SIIA JÕUDNUD SAATANA kujutelmadel. Nendele elementidele on liitunud, juba teel siia, germaani mütoloogiast põlvneva hiiu mõisted. Loodushiiud on tuntud ka Eestis (vt.II.pt., 5 osa, 3 pkt.), nendest vanapagan on mõnel määral samastunud rahva kõnepruugis kuradiga, olles viimase eufemistlikuks nimetuseks. Vanapagan on nimeliselt ja ka arenguliselt tuletav vanadest paganatest, kes asusid ristiusu vastu opositsiooni. Arvatavasti on kurat samaaegselt endasse võtnud ka pahatahtliku kurja surnu elemente.[112] Viimast võime veel suurema tõenäolisusega nentida Lätis, kus pahatahtlikust kurjast surnust on arenenud isegi kuradi mõiste keeleliselt (Velis' > velns') ning koondanud endasse ühtlasi kodukäijate, kummituste, haldjate ja kristliku põrguvürsti motiive, kaugeltki rohkem kui Eestis.[113] Kuradi kujutelma on lisandunud isegi vetevaimu jooni, küll vist hilisemal ajal, seda vene mõjudel, kus vetevaim " vodjanoi" on tihti ühetähenduslik kuradiga.[114]

Teadlastel pole ühist seisukohta kuradi nime kujunemises. Mõned tuletavad seda nime ladinakeelsest sõna-rühmast: curase, curo, curat, curamus, mis tähendab 'hooldama' ja millest on tulnud ka sõna "kurrator". Selle nimetusega tähendati katoliku preestrit ning nähes preestri kõlvatut elu, hakati

---

111. Laaman, Eesti muinasusust, lk.1021.

112. Eesti kirjanduse ajalugu I.lk.25.31, (Ü.Tedre); Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned I.lk.60; Oskar Loorits, Liivi rahva usund II, Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused, B.Humaniora XII, Tartu 1928. lk. 209. (Edaspidi: Loorits, Liivi rahva usund II)

113. Loorits, Läti rahvaluule ja usund, lk.695.

114. Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne I.lk.466 (A.Annist).

kurjade vaimude pealikut ka sarnaselt nimetama.[115] Kuid on siiski kaunis raske uskuda seda väidet. Naiivne ja rahvatümoloogiline on tuletus mõisahoopmanite saksakeelsest sajatusest "kuhrad" ('halb sõnnikuvedu vanker). On otsitud selle sõna seletust rootsi sõnast "skratt" ('kuiv vaim'), vene "tšort" ('kurat') skeemil: "Tšort < "korat" < "Kurat" ja ka poola keelest. Mitmed teadlased (E.Ahrens, J.Hurt, V.Reiman, O.Loorits) leiavad selle sõna algust sõnas "kura" (pahem, (pahem, vasem). "Kura" tähendas algselt kõiki ebapuhast, pori, roet, sõga, põhjapõra, seda Eestis ja ka Soomes. Igivana on rahvaste vaade inimese ühe poole heaks, teise halvaks pidamine. Võrdleme näiteks parem -hõõ, õigekäsi, selle vastu - vasak, kura, paha- kõver- ebapuhas käsi - lätlaste "kreiss" (vasak) ja vene "levõi" (ladina k. "laevus" 'vasak') tähendasid algliselt kõverat, saksa "link"('vasak') aga laiska ja jõuetut. Sellega sõna "kura" võis omaks osialgses mõttes tähistada ebapuhast ja roojast ning olla juba enne ristiusu tulekut samamõtteline ka usulises tähenduses. Sellega kuri vaim on ebapuhas ja roojane vaim ning sõna kurat on tuletatud samast sõnajuurest. L.Kettunen ja A.Saareste oletavad sõna arengut järgmiselt: kurjatti > kurja > kurat. Võib tähendada, et ka venelased nimetavad kurjavaimu ja kuradit samuti ebapühtaks ehk ebapuhtaks vaimuks ("netšistõi", netšist, netšistõ duh, netšistaja siila). 116.

Kuradil on rohkesti nimeteisendeid, seda vist enamuses eufemistlikul põhimõttel. Siia kuuluvad kõik-sugu "vana" eessõnaga nimetused ("vanapoiss", "vanatühi", "vanamust", "vanakuri" ja paljud muud). H.Gösekeni sõnaraamatus on toodud "köhnrett".[117] Laialt on tuntud sarvik, mis vist põhjeneb Vana-Kreeka Paanil, kes oli ennemalt metsalajate kaitsevaimuks, sokk-jumalaks, ning varakristlikul ajal liitus heebrea Saatanaga, andes sellele oma sarved. See kujutelm tuli Eestisse muidugi saksalaste kaudu koos ristiusuga.[118] Sarvikuga ühisesse mõisteala sse "Vana Poku" (tuleneb arvatavasti saksa "Bock" 'sikk') ja "Poku" "vanapagan"). 119. Esineb veel teisigi nimetusi kuradi tähendamiseks, neisteufemistlikud: paharett, põrguline, hingevaenlane, purask, juudas (tulnud vist leedu või lõti keelest), Ši (ainult Lõuna-Eestis), Tikõ (Võru- ja Setumaal) jm.

---

115. Kampmaa. Eesti kirjandusloo peajooned I lk.60; Eisen EM I, lk.149.

116. Loorits, Liivi rahva usund II. lk.227-240.

117. A.Valmet, H.Gösekeni sõnaraamatust, Keel ja Kirjandus, 1960.lk.616.

118. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I.lk.477 (A.Annist).

119. Muistendid Kalevipojast, lk.247.

d) Pärast ristiusu vastu võtmist omandati pikapeale taeva ja põrgu mõisted nende praeguses tähenduses. Enne seda oli ainult üks surnute riik, kus surnute hinged viibivad pärast kehast lahkumist. Seda riiki nimetati arvatavasti hiielaks või toonelaks (Vt. II ptk.2.osa 3 ükt.litera c). Koos roomakatoliku kiriku õpetusega tulid siia uued kujutelmad hauatagusest elust. Nüüd surnud hingedele on kaks paika - taevas kristlastele, usunõudeid täitjaile ning põrgu neile, mis oli määratud paganatele ja kiriku eeskirju rikkujaile. Sõna taevas laenati balti hõimudelt esimestel kokkupuuteil nendega ning algliselt tähistati sellega nähtavat taevast peakohal ja ühtlasi ka taeva vaimu-jumalat (Vt. II ptk.3. osa, 2 punkt, litera a.) Ristiusu tulles omas see sõna oma praeguse tähenduse. Rahvausundi surnute riik sai aga uue nimetuse "põrgu". Viimast sõna on püütud tuletada leedu piksejumala Perkunase nimest (vene "Perun", vanagermaani "Fjorgynn"), kuna leedu piksejumala iseloom oli ka muundunud negatiivseks. Sellega eesti "pärgel", põrgel ja "põrgu" ning soome "piru" ja "Perkel", millest mõned tähendavad kurja vaimu (kuradit), teised selle asukohta, on tuletatud Perkunase nimest. H.Göseken sõnaraamatus (1660.a.) esineb ütelus "Perckun Nohl" ('põrgu nool'). Hiljem, kui eestikeelest kadus omastava -n lõpp, kadus see ka sellest sõnast ja jäi järele "pergu" "põrgu".120. Viimasel ajal on aga mõned soome teadlased väitnud, et põrgu, perg tuleneb siiski soome-eesti algupärasest sõnatüvest.121.

Katoliikliku vaate kohaselt on mitu põrgut. Eesti rahvapärimus räägib vähest ka seitsmest põrgust või siis ainult kahest "esipõrgu nea põrgu, tagapõrgu tapapõrgu" ja ka kitsepõrgust".122.

3. EBAHARULIKUD SURNUD JA KOMMIITUSED.

a) Ajal pärast ristiusustamist omasid eesti rahvausundis suure tähtsuse ebanormaalsed surnud ja, viimastega ühenduses, rohkearvulised kummitused. Kui lahkunu oli eluajal korralik inimene ja pärast surma hoolitseti ta eest kombekohaselt ning täideti kõik vastavad matmistavad, siis ta jääb rahulikult hauda ega sega elavaid inimesi nende igapäevases elus. Kui aga surnu oli elanud erakordselt või kõlvatut elu, oli nõid, roimar või muu selle sarnane, ehk jälle oli saanud ebaloomulikul teel surma (õnnetu juhus, vägivald, vabasurm jne.), siis tema saatus kujunes teises maailmas ka erakordseks. Nende elu lõppes enneaegselt ja nad jätsid täitmata osa neile määratud üles-

---

120. Eisen, EM II, lk.176.

121. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne, I.lk.454 (A.Annist).

122. Samalaadne, lk.479 (O.Looritsa andmeil); Eisen, EM II, lk.171.

annetest, ja see ei anna neile rahu hauaski. Sellele vastele on ka oma mõju jätnud roomakatoliku kiriku õpetus puhastustulest (purgatooriumist). Ebanormaalsetel surnutel puudub rahu, sellepärast on nad kurjad, kättemaksuhimulised, vaenulised ning püüavad kõigiti kahju teha elavatele inimestele. Nad kummitavad, ilmuvad inimestele haudade ja kalmistute juures, hirmutavad, kollitavad, eksitavad, toovad haigusi ja tungivad vahest elu kallale. Mitte tavakohaselt maetud surnud aga käivad oma endistes elukohtades ja hirmutavad koduseid - need on kodukõijad.

Erakordsete surnute mõiste on iseenesest rahvapärane ja ulatub tagasi primitiivsusundisse, kuid seda elustas ja arendas tohutuks koos ristiusuga maad võtnud demonism, samuti rahvaelu järsk halvenemine, orjastamisest ja majanduslikust allakäigust tingitud hingeline depressioon ning korduvalt laostavad epideemiad.[123].

b) Kõiksugu kummitusi usuti ja neid ka nähti. Rahvaluulekogud sisaldavad küllaldaselt veel käesoleval sajandil kogutud rahvapärimusi, mis kirjeldavad jutustajate poolt ise nähtud või siis kui tõelised edasi antud sündmusi kummitustest, vaimudest, kodukõijatest.[124]. Ei ole kahtlust, et neid nähti ka käsitataval ajastul. Usk kodu-, metsa-, põllu-, vete- jt. kaitsevaimudesse oli aastatuhanded omane eestlaste esivanematele, neid olendeid võeti reaalsetena, tõeliselt eksisteerivatena. Vallutajate usuvaade ei eitanud vaimude olemasolu, tunnistas neid aga erakordselt kurjadeks, inimestele äärmiselt kahjulikkudeks. See vaade imbus pikapõeale eestlaste uskumustesse ja tekitas temas võimsa <u>hirmutunde</u>. Kui mets oli täis häid kaitsevaime, kui põld andis oma saaki tänu heatahtlikele haldjaile, kui kodu oli majavaimude kaitse all ja kalmetes puhkasid oma esivanemad, keda meelsasti oodati koju omaste keskele ühisele söömingule, siis nüüd asusid kõikjal kurjad vaimud. Leidus neid metsas, kus eksitasid metsasviibijaid, vetesse olid asunud kurjad võrguta vad näkid, põldudele hirmutavad rukki-, herne-, oahundid, ja rukki paljakad. Kalmete ja kalmistute ümbruses luusivad eraäordselt surnute vaimud ning kodurahu rikutakse ikka ja jälle kolistavate ja koputavate kodukõijate poolt. Kõikjal, jälgis hirm talupoega, kuid ka linnakodanikku, vanderselle, saksa ja kirikuhärrat. Maailm oli täis kurje vaime, need astusid pimedal teel ette teekõijaile, need kummitasid suitsutare hämarast kurgust. Hirmu efekt mõjutas inimese fantaasiat, sugereeris temale õudseid elamusi ja tõitis ta rahvaluule süngete kujudega.

---

123. Loorits, Eesti rahvaluule ja usund, lk.803; O.Loorits, Rahvaluule, Saaremaa, Eesti VI, Tartu 1934, lk.151-152 (Edaspidi: Loorits, Rahvaluule).

124. Vt. Tanning, Mulgi murdetekstid; Must, Keskmurdetekstid.

c) Kurjad kummitavad surnud on tuntud rahva seas mitme nime all. Kõige üldisem neist on kodukäija, kes on hilisemal ajal saanud kuradi kõrval populaarsemaks rahvausundi olendiks. Ta kujunes rahvauskumustes seksa "Heimgänger'i" ('kodukäija, surm) eeskujul, kellelt sai ka oma nime.[125].

Saare- ja Muhumaal oli kodukäija tuntud külmkinga nime all. Seda nime teati veel Hiiumaal. Külmkingad on väliselt eriskummalised: peata must inimene hobuse jalgadega, suur liikuv heinakuhi, kadaka põõsas või õlevihk. Ta huilgab metsas, hüppab ühe jala peal, hirmutab ja eksitab inimesi. Need haigestuvad, kes astuvad tema tee, jälgede või varju peale. Külmking on erakordselt surnud inimese hing. Algul oli ta vist vägivaldselt surmatud ristimata lapse hing. Tol ajal nimetati teda ka "kodukäija poolvend" ja "vana surnu jalapeastja, külmakinga poisikene". Hiljem liitusid külmkinga motiividesse kurja metsavaimu, lendva, elava nõia moondise, kuradi jm. elemente. Külmkinga vastu oli heaks kaitseks: tema nime nimetamine, hõbekuuliga laskmine, pauda manamine jne. Kuid eriti hävitasid külmkingihundid. Kuna Muhus polnud hunte, siis levisid ka seal külmkingad jõudsalt. Külmkingad on tuntud ka liivlaste seas ning on muutunud seal üheks keskseks olendiks liivi rahvausundis. Tema mõned sugemed kajastavad skandinaavlaste usulisi kujutelmi, kuid veel enam keskaegse Lääne-Euroopa vaateid.[126].

Hiiumaal tunti kodukäijaid noogide (nook) nime all. Osaliselt oli nook majavaim, kellele toodi ohvrit. Enamuses siiski peeti teda tondiks, hirmutiseks, inimesekujuliseks kodukäijaks, ööseti ümberhulkuvaks laibaks. Vahest oli ta poolinimest pool lindu: inimese keha, kuid valged tiivad, linnu nokk, ise kõhe suurune. Noogi kujutelmad on arvatavasti saadud hiiu rootslastelt, sest noogi nimi on tuntud ka Helsingi ümbruse rootslastel.[127].

Hiiumaal tuntakse kurja kodukäijana veel kadu (siit maailmast lahkunu), kaavet (kokkukuivanud, nälginud, kõdunenud inimene, inimesepõrm) kotu - must looma või peletisekujuline tont ja käpjalga - neljajalgse kuri tont.[128] Viimane kaapjala nime all on tuntud ka Põhja-Eestis.[129].

Omapärase uskumusena esineb eesti folklooris umbluu, mis on ülekohtuselt või õnnetult surma saanu säreluu. See kahiseb, vihiseb ja hulub hukkumise kohal, kargab üles ja ajab verist vahtu ning sõdemeid välja, kuni keegi ta matab.[130].

Rootsi keelest laenatud nimega tont ('tomte" 'majavaim') kujunes Eestis ka kummituseks, surnuks, isegi kuradiks, keda võis valmistada ristteel nõidumise kaudu.[131].

Nime järgi on sealt laenatud ka meie kuri veevaim "näkk". Teda ja tonti käsitasime juba eelpool (Vt.II ptk.3 osa, 4 pkt, litera b).

---

125. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade, lk.106.
126. Loorits, Rahvaluule, lk.152; Loorits, Liivi rahvausund II lk.52-81.
127. M.J.Eisen.Noogid, Eesti Kirjandus 1927.lk.303-304; A.S(aareste), Mitmesugused riismed, Eesti Kirjandus 1921, lk.423.
128. P.Ariste, Paar Hiiu kodukäijate nimetust, Eesti Kirjandus, 1935, lk.176, 178; A.S/aaris/-te. Mitmesugused riismed, 1922. lk.111.
129. Must, Keskmurde tekstid, lk.152.

d) Erilaadse rahvusvahelise uskumusena esines usk luupainajasse (painaja, tallaja jm.). Inimene tunneb vahest öösel, et teda litsutakse või vajutatakse rinna peale, et hing jääb kinni. Inimene tahaks liigutada, kuid kõik liikmed on rasked, tahaks karjuda ja appi hüüda, kuid ei tule sõnagi. Siis on ta peal luupainaja.

Painamise põhjuseks on kas inimese enda veri või siis ta peal on teine inimene - luupainaja, Soome uskumuste kohaselt käivad luupainajaks ka surnute hinged. Eestis ainult sündimisel hukatud laste hinged või siis, seda enamuses, nõia kehast lahkunud nõia hing, või nõia poolt luupainajaks muudetud isiku hing. Painamisele viivad kadedus, viha, tahtmine halba teha, kuid esinevad ka erootilised põhjused - poisid painavad tüdrukuid ja tüdrukud poisse. Luupainaja tuleb painatava juurde läbi kõige väiksema augu ehk pilu. Kui sulgeda neid avasid enne luupainaja lahkumist ja teha ruum valgeks, siis võib teda näha ka inimesena, enamasti noore tütarlapsena, või koera, kassi, peata vasika, hobuse, porikärbse või muu looma kujul, isegi mõne esemena - labidana, toobrina jne. Ka koduloomadel esineda luupainajad. Kui hommikul leitakse loomi higistena ja vaevatutena, siis on teada, et neid öösel painati. Keskajal oli Lääne-Euroopas luupainaja usk väga levinud. XIII ja XIV sajandil tegid luupainajad kurja eriti Prantsusmaal, kus Sorbonne ülikool need 1318.a. kuulutas kurjadeks vaimudeks.[132].

e) Haigused tekitatakse võõra vaenuliku jõu kaudu, mida on leida nii elavas kui elutus looduses. Kõige rohkem põhjustab haigusi haigusvaimude tegevus.

Kardetavaim haigusvaimudest oli katk. Ta esines enamasti inimesena, kes vanamoelises riietuses liikus ringi, vahest sõitis vankris. Teinekord tuli katk looma kujul, nii kitsena sadul seljas, hüppava jänesena, või siis oli ta lihtsalt mõni ese (lõngakera, pada jne.). Ta puudutas inimest oma kepiga ja see surri. Katku laastavast tegevusest on rohkesti andmeid rahvamälestustes. Kujutelmad katkust kui personifitseeritud haigusvaimust pärinevad keskaja Lääne-Euroopa rahvauskumustest.[133].

---

130. Eesti Entsüklop. VIII lk.542; Must, Keskmurde tekstid, lk.370.

131. Eisen, EM I.lk.161-163; O.W.Masing, Tont, Kirjad, 4. anne, Tartu 1665.lk.49-51.

132. Eisen, EM I.lk.93-98; Oskar Loorits, Liivi rahva usund III Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused. B. Humaniora XVI Tartu 1929.lk.199-211. (Edaspidi: Loorits, Liivi rahva usnd III).

133. Eesti Entsüklopeedia IV.1934.lk.568 (O.Loorits; Eisen, E M I lk.60-61; Must, Keskmurde tekstid, lk. 58, 77, 292-293.

Vanasti esines Läänemeremaal rohkesti malaariat (külmatõbe, hallihaigust, Saaremaal viluhaigust), mis pani haige värisema ja rappuma. Haiguse vaimuna kujutati Lapimaalt, kui surma riigist tulnud naist "Halli", kes vahest muutis ennast mõneks loomaks või vähemärgatavaks eseme ks, põrmuks, prügiks, et märkamatult asuda inimesesse. Peale haigusvaimu saadi hallihaigust veel tuulest, maast, vest ja teistelt inimestelt, eriti nõidadelt "peale panduna". Sõna "hall" tuleneb sõnast "halla" ('halla ööd') analoogia tõttu, kuna ka öökülmad tulevad põhjast. Halli motiivides on mõningaid vene elemente.[134]

Jooksja ehk jooksvatõbi on samuti tingitud võõrast sissetungivast haigusvaimust. See vaim ei kannata palavat, sellepärast arstiti jooksva haigeid soojaga.[135]

Teiste haigusvaimude seas oli eriti tuntud tauts. Viimane, kui kuri haigusvaim, esineb rahaluules ja on vist kõige nakkushaiguste üldine peremees. Sellest nimest arvatakse tulenema sõna "taud" epideemia mõistes.[136]

---

134. Eisen, EM I.lk.61-62; Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I., lk.470. (A.Annist); Loorits, Liivi rahva usund III, lk.221-258; Loorits, Vanavara kultuuriloo teenistusse. lk.46.

135. Eisen EM I. lk.62.

136. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne, II.lk.77 (Fr.R.Kreutzwald).

3. NÕIDUMINE JA NÕIAD

1. MAAGIA MÕISTMINE

Nagu primitiivne usutunne, nii on ka maagia omane inimesele juba ürgsest ajast - inimühiskonna lapsepõlvest peale. Eelpool nentisime, et puudub ühine seisukoht usundi ja maagia põlistest suhetest, (Vt. I ptk.pkt.9). Kuid üks on kindel, et nende vahel on suur erinevus. Usund taotleb vaimsete isikute heatahtlikkust, maagia aga on tegevus, millega mõjustatakse materiaalseid objekte mõjutajale soovitavas suunas.

Soome-ugri rahvaste maagia, sarnasena mitmete loodusrahvaste maagiale, põhjenes looduse heatahtlikkuse võitmisel. Siin astus ta väga ligidale alglisele animismile. Sellest lähtudes oli maagia ise ka põhiliselt heasoovviline - inimesele ja loodusele ühevõrra hüve taotlev.

Kaa maagia ei jäänud enam endiseks. Nii kui primitiivne usund pidevalt muutus kokkupuutel teiste usuliste vaadetega, muutus võõrmõjude tõttu samuti ka maagia. Mitmed uurijad kinnitavad, et soomesugu-rahvaste enamuses positiivne maagia, läänepoolsete maagia mõjul rikastus küll uute elementidega ja kommetega, aga muutus sellega negatiivseks, kuritahtlikuks. Ta võttis endasse rohkesti seni talle mitte omaseid jooni ja sai nõidumiseks selle sõna tänapäevases mõistes. Nõiduma - tähendab kurja sihiga, kahjustades nõidust tegema, ära nõiduma, ära tegema, ära vanduma. Sama mõistet tähendavad veel sõnad: lummama, tuuseldama ehk tuusima, sõnuma, manama, lausuma, loitsma, posima jne.[137].

Nõidus (nimetame maagiat nüüdsest peale nii) sisaldab ka rohkesti endisi soomesugurahvastele omaseid jooni. Dr.J Luiga peab viimaseid isegi põhilisteks ning väidab, et nõidus on välja kasvanud soome-ugri rahvaste müstilisest iseloomust, kuna kord olnud need rahvad laialt kuulsad oma nõiavõime poolest.[138]. Seda vaadet toetavad mõnel määral ka vene allikad, kus soomesugurahvastele omistatakse nii valget ('heatahtlikku') kui ka musta maagiat. "Viimane on põrgu kunst, mis viib eemale päikese valgusest, on vaenlane päikese naisjumalale.[139]. Nende väidete ligem vaatlus tõestab nende paikapidamatust. Dr.J.Luiga näeb kõikjal idapoolseid sugemeid ning S.M.Solovjevi poolt toodud tsitaat juhibki kätte nende idapoolsete sugemete tee idapoolsete soomesuguhõimude juurde. Oriendi päikesekultuse ja ka maagia elemendid olid teed leidnud nende hõimude juurde. Meie ei eita seda, kuid meil siin on olnud sootu valdavamad läänepoolsed mõjud.

---

137. Saareste, Eestikeele mõisteline sõnaraamat I[1].lk.1162 jj.

138. J.Luiga, Põhja vaim, Eesti Kirjandus, 1911, lk.115.

139. Solovjov, Istooria Rossii, lk.297.

Maagia muutumisel kurjaks nõidusuuks on oma osa katoliku kiriku õpetuses leiduval maagilisel kallakul.[140] Kuid põhiline "teene" selles on vallutajate poolt kaasa toodud Lääne- Euroopa nõiduskunstil. Väga drastiliselt iseloomustab seda O.Loorits öeldes: "Täiesti mattev igatahes unnukse saksa mõju ebausus: eesti nõiduse ja maagia maailm oma praegusel kujul on rõhuvas enamuses Saksast pärit, alates katolikuaegseist taigadest kuni tõlgitud ja käsitsi kopeeritud nõidusraamatute ja taevakirjadeni".[141] Ta lisab juurde: "Just nõidususus paigub Eestis oma hegemoonia kulminatsioonile saksa mõju ja "kultuur", andes kogu Baltikumile selles suhtes tõesti mingi saksapärase "tagamaa" ilme, mille sarnast pole ühelgi sugurahval sellisel negatiivsel kujul ja määral. Saksa "Kulturträgerite", nende rõõvrüütlite, vaimulikkude ja mõisnikkude suuremaid "kultuuripärandusi" eesti rahvale on sortsimise ja kunstitegemise oskus".[142] Samale vaatele on ta jõõnud ka oma kõige hilisemas teoses "Grundzüge der estnischen Volksglauben I - III (1949-1957), kus tõendab, et feodalismiajastul tuli Eestisse ja mõjutas rahvausundit germaanlaste usundi julmus, ristiusuga kaasnev must maagia ja orjapsühikast võrsuv kadedus ning hoolimatu saamahimu.[143]

See ehk liiga julgelt väljendatud seisukoht on siiski põhjendatud. Juba 1908.a. väitis K.Krohn, et soome, eesti ja lapi kuulus nõidus on suurelt osalt õpitud germaanlastelt, kes seda ise on vahepeal unustanud.[144] Seda vaadet tõendab ka vanagermaanlaste nõidususu ligem vaatlemine. Seal esinevad samad nõidumiskombed ja -vahendid, mida hiljem kohtame eestlastel.[145] Germaanlaste nõidususu elemendid segunesid ristiusukommetega. Nagu see selgesti ilmneb saksa nõiasõnade puhul, kus on lahutamatud nõidususu ja ristiusu sõnavara.[146] Kordame veel, et keskaja katoliiklik demonism, usk kurjadesse vaimudesse ja nõidadesse ning verised nõiaprotsessid arenesid välja ennekristlikest rahvauskumustest ja veristest inimohvritest.[147] Kiriku edustajad just meelega lülitasid paganlikke elemente kristlikku õpetusse, et sellega kergendada rahvahulkade juhtimist kiriku õpetuse rüppe. Eriti olid selles agarad küla preestrid ja jesuiidid.[148]

Võime ilma reservatsioonita tunnistada õigeks O.Loorits'a vaate ja seadestada, et eesti nõidususk pärineb enamuses läänegermaanlastelt ja et ta tuli siia XIII sajandist peale, oäles segatud mõningate katoliiliku usundi ja idamaalt pärinevate dualistlike elementidega.

Sama nähe esineb ka lõtlaste juures, kus nende maagia omas pärast maa ristiusustamist samuti sarnase iseloomu.

---

140. Eesti Rahva Ajalugu I lk.544-545 (O.Sild).
141. Loorits, Vanavara kultuuriloo teenistusesse, lk.50.
142. Sealsamas, lk.53; Vt.ka Eesti Rahva Ajalugu I, lk.563-564 (O.Loorits).
143. Tsit. Annist, Moora, Teos eesti rahvausundi uurimise alalt, lk.504.
144. E.K.S.Üldine liikmete koosolek 14.aug.Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat, 1909.lk.72-73.

145.

Skandinaavia mõjud ja laenud on aga eesti nõidususe tähtsusetud. On vaid laenatud mõningaid nimetusi ja detaile, eriti varandushankijate uskumustes, sedagi ainult Läänemaal ja saartel. Skandinaaviale iseloomulikke motiive läti nõidususe üldises ei esine, küll aga on neid rohkesti Soomes.[151].

Venelaste osa meie nõidususe on väike. Kuigi neilt pärinevad esimesi ristiusu mõisteid, on nad nõidususku rikastanud vaid ainult üha nõianimega: "võhl, võlu". Hilisemal ajal omandati sealt ka mõisted: peninukk, koerakoonud jm., kuid nendest edaspidi.[152].

Valitseva asumad usund tunnistas pärismaalaste endised kaitsevaimud kurjadeks vaimudeks ja nende austamise kurjade vaimude teenimiseks. Lihtsameelne vastristitu protesteeris vaikselt selle vastu, kuid jatkas endiselt ohvrite toomist oma senistele avitajatele. Kuid pikkamööda mõjutas uus vaade eestlast ja ta ise hakkas ka uskuma, et tegelikult ohverdabki kurjadele vaimudele ning ootab kaitset ja hüve just neilt. Teada seda, kuid siiski jätkata ohverdamist, oli juba halb, oli kurjast, oli keelatud, oli patt. Inimene tuues ohvreid ja täites endisi kombeid tegi seda nüüd salaja öö pimeduses, et poleks nägijaid ja edasi andjaid. Nii muutus senine rahvausk ebausuks, keelatud ja lubamatuks tegevuseks. Sama protsess toimus ka maagiaga. Looduse mõjutamine kasusaamise ja kaitse eesmärgil oli muutunud keelatud tegevuseks, kurja vaimudega kontakti astumiseks, nõiduseks. Ebausk ja nõidus, olles mõlemad tunnistatud keelatud kurja vaimude teenistuseks, astusid üksteisele väga ligidale ja osaliselt liitusidki. Eestlane ohverdas haldjatele ja kasutas nõidumist salaja, varjatult, kuid samaaegselt tunnistas ennast avalikult kristlaseks ja täitis kiriku õpetuse nõudeid, ise nendesse ka uskudes. See kiskus ta hinge kaheks, sest tuli teenida üheaegselt ristiusu Jumalat ja kurja vaimu, see tekitas temas depressiooni ja oli üheks teguriks ta iseloomu kujundamisel.

2. NÕIA ISIK.

a) Nõia funktsioon oli tuntud kõikidel soome-ugri rahvastel ning nimigi "nõid" oli tarvitusel mitmel neist. Nõida peeti erakordse hingelise jõuga ja arenenud võimetega inimeseks, kellel oli omadus olla vahendajaks ühelt poolt inimese ning teiselt poolt loodusvaimude, surnud hingede ja üleloomu-

---

145. Токарев, Религия в истории, стр.193; Народы Мира, Народы Зарубежной Европы 1. Москва 1964, стр.821/В.Вуллер/

146. A.Viires, Ü.Teder, K.Mark, VII Rahvusvaheline antropoloogia ja etnograafia kongress Moskvas, Eesti NSV Tead.akToim. Ühiskonnateaduse alal.1964.lk.374. (Edaspidi: Viires, Teder, Mark, Rahvusvaheline antropoloogia ja etn.kongress).
147. Tokarev, Religia w istorii.lk.201.
148. Kokkjar, lk.73-74.
149. Loorits, Läti rahvaluule ja usund, lk.695.
150. Loorits, Vana vara kultuuriloo teenistusse, lk.47-48.
151. O.L/oorits/, Soome rahvaluule ja usund, Eesti Entsüklopeedia VII, 1936.lk.925, (Edaspidi: Loorits, Soome rahvaluule ja usund).

liku maailma vahel. Kasutades oma võimeid võis ta ravida haigusi, teha head ja kurja, hankida teateid ning ennustada. Teda tuntakse mõnel pool samaani nime all, teisal on ta tuusija ehk tundja (eesti), tietäjä (soome), znabar, vedun (vene) jne. Eestlased nimetasid teda ka targaks.153. M.Kampmaa ütleb: "Algselt hea abimees, ühiskonnas tark ja lugupeetud vaimne tegur, muutub nõid katoliku usu ja saksa sortsimise mõjul kadedaks pahategijaks ja kuradi käsilaseks."154 Sellega toimus siin sama moondumine, mida panime tähele rahvausundi ja ka nõidususu juures. Nõid sai peamiselt kurjaks ja kadedaks isikuks, kes püüdis kõigiti kahju teha kaasinimestele ja ta loomadele. Kõikidest maagia liikidest sai domineeriv aks kahjutegev maagia - "ära nõidumine" ja ära lausumine. Ära nõidumise kahju võis heaks teha ning võtta ära sama nõid, kui teda hästi hüvitati või siis teine "tugevam" nõid.

Pahatahtliku nõiduse tõukejõuks on inimlik kadedus. Kade ei või kannatada, ta ei salli, et teisel temast paremini läheb. Teise edu valmistab temale valu ning ta püüab teist igati kahjustada, eeldades, et teine tema suhtes samuti toimib. Eestlased on iseloomult kadedamad, kui mitmed muud rahvad. Selle põhjusiks võib olla oma vaimsete ja aineliste väärtuste minetamine pärast meeleheitlikku, kuid kaotustega lõppenud vabadussõda ning sellele järgnenud pikk orjaöö. Kadestati uusi võimumehi, kes oma ülbusega, toorusega ja halastamatusega ei tunnistanud endiste vabade inimlikke tundeid, tunti kadedust oma rahvuskaaslaste vastu, kui need saavutasid "sakste" suuremaid soosingu, oldi kadedad lõpuks iga ühe vastu. "Tehakse halba ainult halva enda pärast, rikutakse teiste elu ära sellepärast, et kui enda elu pole hea, siis ärgu olgu seda kellelgi". 155.

b) Nõia- nimetusel on eestikeeles palju sünonüüme. Vaatleme neist mõnda.

Üks vanemaid ja omapärasemaid nõianimetusi on tuusija ehk tundja, mis vastab soome tietäjä kujutelmale. Viimane oli soomesugurahvaste paganaaegne preester. Teda nimetati ka targaks.156.

Pahatahtlikku nõida tuntakse ka kadeda nime all, kes kahjustab mitte ainult sõnaga või silmavaatega ("kade silm"), vaid koguni ta mõte teeb kurja. Kadeda jõu omab see, keda ema imetab järgemööda kolm aastat. Kadeda sünonüümiks on 157. Läänemaal ja saartel ning Võru-ja Setumaal - võlu (võhl). Viimane on omandatud juba paganusajal venelastelt ning esineb veel liivlastel, soomlastel, karjalastel ja vepslastel. Vene

---

152. Loorits, Vanavara kultuuriloo teenistusse, lk.45.
153. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, II lk. 1158 jj. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned I.lk.42-43.
154. Kampmaa, Eesti Kirjandusloo peajooned I.lk.43.
155. Loorits, Vanavara kultuuriloo teenistusse, lk.52.

teadlased ise oletavad aga sõna "volv" laenamist koos selle kujutelmaga just soomesugu rahvastelt.[158]

Rahvaluules esineb nõia nimetusena "tuuletark", kellest usuti, et ta oskab tuult tõsta või muuta.[159] "Kalevipojas" tuuakse ette manatark. Fr.R.Kreutzwald peab teda kõige võigevamaks targaks, kes mana ehk surma enda vägga oma taigu teeb. Tegelikult on tekkinud manatarga nimetus kristlikul ajal sõnast manama ('sajatama, vanduma, needma'). [160]

Virumaal oli vähesel määral tuntud t u u s l a r. Seda nimetust omalajal tutvustas Fr.R.Kreutzwald. Ühenduses sellega peeti seda nimetust tema enda loomänguks verbide tuuseldama, tundeldama, tuusima ('nõiduma') põhjal. Kuid siiski on ehk õigem näha siin rootsi laenu sõnast drumslagare ('trummilööja, pikne'). [161]

Nimetame veel a r b u j a t, kelle ülesandeks oli leida kadunud asja, selleks tegi ta vastavat taiga. Arbuja esines ka vadjalaste ja ingerlaste juures veel XVI sajandil. Selle kohta kirjutab piiskop Makari, et tšuudid pidavat tavalist inimeste eneste juures papiks, keda nad kutsuvad arbul, ja see toimetab petlikul viisil ja annab nimed lastele. Sõna ise on tuntud peamiselt Virumaal, kuid nõia ja arstija tähenduses ka Lõuna-Eestis.[162]

Ristiusuaegse laenuna tuntakse sortsi, seda peamiselt Kirde-Eestis. "Kalevipoeg" tegi ta tuttavaks üle Eesti Sorts pole kuri ja pahatahtlik nõid, vaid pigemini arstija, kes selleks tarvitab sortsisõnu. Nimi tuleneb vulgaarladina sõnast sortiarius (nõid).[163]

Eestlane tundis veel mitmeid nõia nimetusi, osa neist eufemistlikke, kuid on võimata käsitada neid kõiki.

c) Eestlaste juures polnud nõiaamet iseseisev elukutse, vaid ta oli kõrval ülesandeks. Iga tavaline inimene võis nõiduda, kui ta omas tarvilise tarkuse, mida sai õppida isalt, emalt, või mõnelt kõrvaliselt isikult. Et saada suureks nõiaks, pidi inimene juba sündides omama selleks eeldusi, mis avaldusid enamasti kehaehituse anomaaliates. Kõõrdsilmad, punakad või mustad krõsus juuksed või jälle paljaspea, kokkukasvanud kulmud, puserdi hambad, harva esinevad rohkearvulised sõrmed või varbad - need kõik olid nõia tunnused. Ka küürakate, lombakate, lestjalgsete, langetõbiste, hüsteerikute jne. seas esines rohkesti nõidu. Usku nõia võigevusse tõstis ka ta erakordne eluviis. Endasse sulgunud, inimestest eemalhoidev,

---

156. Aho, Panu, lk.15.
157. Ed.Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi eesti murdeis, Eesti Kirjandus, 1936.lk.1936.lk.519, 522.(Edaspidi: Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi.
158. Solovjev, Istoria Rossii I, lk.116-116; Võlust Eestis (vt. Loorits, Liivi raha usund III, lk.101-131)
159. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I, lk.445 (A.Annist)
160. Sealsamas, lk.445 (A.Annist); Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.561.
161. Muistendid Kalevipojast, lk.440, 584-585; Eesti Entsüklopeedia VIII, 1937, lk.428; Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I.lk.447 (A.Annist).
162. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.567.
163. Eisen, EM I, lk22, Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.524.

morn jm. sarnane inimene arvati olevat nõid. Kui sellel inimesel oli endal veel ka mõni salapatt, mineviku varjatud kuritegu, naistel enamasti lapse hukkamine, mis vaevas südant, oli põhjuseks iseloomu kalgistumisele, siis võis see viia inimese meeleheitesse, nii et ta ise ennast paiskas teadlikult kurjuse rüppe.164.

Kuid kõik nõiad polnud pahatahtlikud, kes kasutasid oma hingejõudu või vähemalt üleolekut kaasinimeste vare omandamiseks ning haiguste ja õnnetuste toomiseks. Olid ka heatahtlikud nõiad, targad, rahvaarstid, kes võtsid maha nõidusi, ravisid inimesi ja loomi, abistasid hädade ja kahjude puhul, ennustasid tulevikku ja tegid muud head. Ka neid oli, kuigi nõidus oli üldiselt muutunud kurjaks. 165.

3. NÕIDUMISVAHENDID

Enne kui asume vaatlema üksikuid nõidumisliike, vaatleme nõidumisvahendeid. Nõidumistoimingu aluseks on nõiatemp, mida nimetati põlise sõnaga taig. See on kogu tegevus, millega nõid maagiliselt mõjutas loodust ja saavutas eesmärgi, milleks nõidumine ette võeti. Taig koosnes väga erinevatest tegevustest, näiteks: selleks tehti mitmesuguseid liigutusi, võeti verd sõrmest, hunti silmates heideti pastel põõsasse, tehti ristimärk haigele kohale jne.

a) Taia tähtsamaks koostisosaks oli nõiasõna, ka loitsuks nimetatu ("loitse lugema", loitsima). Sõna omab maagilist võimu ja sellega võib mõjutada loodust. Loitsud on lühikesed sõnasõnalised, sageli värsikujulised, sõnastused, millega avaldatakse mõju tegevuse või sündmuse juhtimiseks, näiteks sajatamiseks, kurja toomiseks, kuid ka arstimiseks, valu ära võtmiseks, ussihammustuse parandamiseks, hundihädast hoidumiseks, tule kustutamiseks, kalendriliste ja perekondlike tavade puhul õnne saavutamiseks jne. Soome loitsud on muistset päritolu ja kuuluvad rahva ürgse varanduse hulka, kuid eesti põlised nõiasõnad on unustatud ja hilisemad on põhiliselt saksa päritoluga.166.

Nõiasõnu esitati retsideerides, sageli sosistades (pomisedes), mõnel puhul aga kõvasti hüüdes. Mõned eesti vanad loitsud arenesid hilisemateks regivärsilisteks töö- või tavandilauludeks. Sellest on tingitud viimaste maagiline mõiste.167. Toome näite ühest sõnajõu tarvitamise juhusest veel

---

164. Laugaste, Nõid ja nõiduse nimetusi, lk.54; Loorits, Liivi rahva usund III, lk.142-143.

165. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.571.

166. Eesti Entsüklopeedia V, lk.495; Kalevala 1959.lk.356--357 (A.Annist).

167. H.Tampere, "Vana Kandle" koostamise põhimõtetest, Keel ja Kirjandus, 1960, lk.515-516.

tõnapäeval. Kui 97aastast Mari laimati, siis "Mari nägu muutus kohutavaks. Lõualuud kokku surutud nagu töömehe rusikas, silmad tigedusest mustad, ajas ta aeglaselt püsti ja pöördus akna poole, keskendunud pilk suunatud kaugusesse, langesid raskelt ja pkka ühetoonilised sõnad: "Saagu ta saama, aga mitte saagist magu tunma!"[168].

b) Nõidumisvahendina tarvitati rohkesti raamatut. Kõige tuntum neist olikirikulauluraamat. Seda tarvitati varga leidmiseks, haiguse parandamiseks, ennustamiseks. Lauluraamatut tarvitati arbuna. Selleks kasutati ka piiblit, eriti piibli esimest trükki punakirjalise esilehega. Suur oli a bi, kui osati lugeda "Meie Isa" palvet tagurpidi.[169].

Eriti omasid omal ajal suure populaarsuse n.n. taevakirjad. Arvati, et need raamatud olid saadud otse Jumala või Kristuse käest ning 185.aastal leitud Kristuse haualt. Hilisemad neist olla langenud taevast. Taevakirjad sisaldavad mitmesuguseid usulisikkeelde ja käske õnnetuse- ja õnnepõdevade himestikke, loitse ning ka tõendusi taevakirja enda imetegevast väest. Kiri tuli paljundada ning kirakirjad anda edasi. Selle korralduse mittetäitjaid ootas suur õnnetus või taeva karistus. Taevakirjad, millede idee ulatub antiiksesse aega, olid varajasel keskajal tarvitusel ristiusumaades, kus omasid puht usulise kirjanduse iseloomu. Hilisemal keskajal saksa nõiausust mõjutatuna tungisid taevakirjadesse mitmesuguseid maagilisi formeleid ja taevakirjad muutusid nõidumisraamatuteks. Saksamaalt jõudsid need Eestisse juba sarnastena. Kuid veel hiljem, XVIII ja XIX sajandil, levisid nad uuesti siin, nüüd juba vabastatuna ebausu rüüst, hernhutliku käsikirjalise kirjandusena. Kuid samaaegselt olid käigus ka nende nõidususulised poolvennad.[170].

Omapäraseid taevakirja liike oli Seitse Moosese raamatut, mida nimetati ka mustaks piibliks. Seal leidus Egiptuse kunste ja nõidumisi. Seda raamatut tarvitades võis selle valdaja kutsuda välja vaime ja neid panna tööle, kratada surnuid, hankida varandust, olla kaitstud õnnetu surma eest, kurja teha vihamehele, parandada tõbesid ja üldiselt teha igat liiki nõidumisi. Usk Seitsmesse Moosese ja ta mõjusse on rahvusvaheline. Eriti oli see levinud Saksamaal. Oletatkse ta tekkimist juudi vana usulise kirjanduse põhjal. Usk Seitsmesse Moosese raamatusse levis Saksamaalt Eestisse ja Lätti ning oli rahva seas kaunis laialdane.[171].

---

168. Hella Keem, Ühest tarmukast saja-aastasest. Kodumurre, 1963. Tallinn, 1963.lk.60.
169. Eisen EM IV,lk.146-147; Must, Keskmurde tekstid,lk.101.
170. Eisen, EM IV, lk.180; Paul Ariste, Juut eesti rahvausus. Eesti Kirjandus,1932.lk.141; H.Põldmäe, Üks haruldane tüüp eestikeelseist taevakirjadest. Õpetatud Eesti Seltsi toimetused. Liber Saecularis II,Tartu 1938.lk. 529-530. (Edaspidi: Põldmäe, Üks haruldane tüüp)
171. Eisen, EM II,lk.129-136; Loorits, Liivi rahva usund III, lk.34. Must, Keskmurde tekstid,lk.80-81, 152.

c) Maagiliste kaitsevahenditena tarvitati nõiamärke, mis hoiavad eemale paha ja õnnetuse, kaitsevad kurja silma ja nõiduse mõju eest, ning toovad õnnistust, elu, viljakust ja tervist. Nõiamärke tehti ehteasjadele, ehitustele, endale, loomadele kindlatel tähtpäevadel ja koos mitmesuguste kommetega. Nõiamärkide tegemine ulatub kaugetesse aegadesse. Juba varajasemal keraamikal leiduvatele joonistele omistati maagilist tähendust. Arheoloogilistest leidudest saadud ilustusesemed omavad ornamente, mida õigusega võib pidada nõiamärkide varasemaks astmeks. Pere- ehk õnnemärgid ning dekoratiivilustused rahvakunsti esemetel on välja arenenud maagilist mõju omavatest märkidest. 172.

Üks vanemaist ja rohkemlevinud nõiamärkidest on rist., mida lõigati või joonistati kaitseks kurjade vaimude ja kodukäijate vastu hoonetesse, tarbeesemetesse ning tehti jõulu- ja vanaaasta õhtul ustele. Temalt oodati kaitset karjandusele, põllundusele ning nõiduse hävitamisel, samuti ravimisel. Risti tegemine ulatub paganlusse ning põlveneb Idamaalt, kus rist oli üks päikese sümboleid. Pärast ristiusu levimist, Eestisse muutus ristide tegemine siin väga laialdaseks.173. Nõidumismõju nähti ka risti kündmistel ja omistati seda ristteedele.

Teistest eesti nõiamärkidest nimetame viisnurka, millelt oodati abi eriti ravinõidumisel, samuti kaitset kurja vaimu ja kurja silma eest. Viisnurk esines juba Babüloonias, kus oli jumalanna Ištari sümboliks, ning siirdus sealt kreeka ja rooma kultuuri maadesse, kus pythagorlased pidasid seda vaimse ja kehalise tervise toojaks. Keskajal sai viisnurk (stella matutina) Neitsi Maarja tähheks ning oli seal deemonite tõrjemärgiks. Ta esines nõiamärgina ka naabermaades, peale Venemaa.174.

Virumaal tunti laialt haakristi kaitseks haiguste ja nõiduste vastu. Lastel on kombeks joonistada mõnede mängude juures haakrist või harilik rist sõnadega:"must kass, nõia rist (juudirist)", seda siis kui sooviti teise lapse ebaõnnestumist mängus. Ka eesti võõkirjas esineb haakrist. Haakrist oli tarvitusel juba ürgajal ning esines laial maaalal, nii Vahemere muistsete kultuuride piirkonnas Babüloonias, Indias, Ida-Aasias, ka Aafrikas ja Ameerikas. Euroopas leiti ta esmakordselt ca 7000 a.e.Kr. Doonau alamjooksu alal, kust levis üle kogu Kesk-Euroopa. Teda leidub varakristlikes katakombides, hiljem kirikute kaunistustes. Haakristi peetakse viljakuse sümboliks, päikeserattaks, tuleriistaks, hiljem oli ta kaitsemärgiks nõiduse vastu. Ta esines Skandinaavias Thori märgina ja on kujutatud laplaste nõiatrummil.175,

---

172. J.Kurfeldt-Hanko. Nõiamärkidest, Eesti Kirjandus 1938.a. lk.365. (Edasp. Kurfeldt-Hanko, Nõiamärkidest); P.Ariste Sulo Haltsonen; Suomalaisista taikamerkeista, Helsinki, 1936, Eesti Kirjandus, 1937.lk.374.
173. Eisen EM IV, lk.141-142; Kurfeldt-Hanko, Nõiamärkidest, lk. 404; E.Tõnisson, Eesti aardeleiud 9 - 13.sajandist. Muistsed kalmed ja aarded, Tallinn, 1962.lk.219-221.
174. Kurfeldt-Hanko. Nõiamärkidest, lk.367-375, 406.
175. Sealsamas, lk.376-377, 412.

d) Nagu teistegi soomesugurahvaste juures, omasid ka eestlastel rahvauskumustes suurt tähtsust saun ja vihtlemine. Pühade hiiede kõrval oli vanadel eestlastel teiseks pühaks kohaks saun. See oli paigaks, kus lapsukene nägi esimest valgust, seal viibiti kosja ja pulma ajal, sinna viidi haige arstimisele ja seal ta ka suri. Oletati, et saunas elab sauna vaim, sellepärast olgi saun sobivamaks kohaks igatliiki taigadeks ja nõidumisteks. Saunas lasti kuppu, raviti koeranaelu ja muid tõbesid, kuid seal tehti ka kratti, pisuhõnda, lendvat ja toimetati armunõidumisi. Mõningad ohverdamised ja taigad toimetati ikka alastiolekus. Alasti oldi ka saunas, kus vihtlemises toimus maagiline uussünd. Leil ja vihtlemine olid seal peamisteks nõidusvahenditeks, eriti ravinõidumisel.[176].

e) Muid nõidumisvahendeid.

Eriti mõjuvateks nõidumisvahenditeks peeti inimese kehaosi ja eritisi. Sülg oli kaitsevahend pahade ja kurjade mõjude vastu ja sellega arstiti mitmeid nahahaigusi.[177]. Higil oli suur tähtsus armunõidumisel.[178]. Veri oli eluallikas ja hinge asukoht. Oma verd andes võis inimene valmistada tulihõnda, kuid ka vanapaganale ennast maha müüa kolme veretilga ohverdamise juures voolas ohvrilooma veri, teinekord andis ohverdaja ka oma verd. Rahvameditsiinis aadrilaskmisel, kupupanekul ja hambavalu võtmisel pidi tulema veri.[179]. Maha lõigatud küünte kaudu võis vanapagan või nõid saada võimu kogu inimese üle. Sellepärast ei visatud küüsi mitte maha, vaid põletati ära või siis varustati ära lõigatud küüned ristimärgiga. See uskumus on rahvusvaheline.[180]. Samuti juuksed, sattudes nõia kätte, võisid tuua õnnetust nende endisele omanikule. Juuksed pandi isegi kaasa surnule hauda. Juuksed ja ihukarvad olid vahenditeks armunõidumisel.[181].

Surnud, eriti hukatud, inimese jäänustele omistati tugevat maagilist jõudu, mida tarvitati nõidumisel. Surnult lõigati rasva, millest valmistatud küünlad tegid nägematuks varga ja röövli. Inimesenahast pastlad ei kulunud kunagi. Hambavalu raviti kalmistu ristilt lõigatud puukilluga ja sealt võetud muld oli õnnistuseks viljakasvule, kuid abielupaari vahele sattudes tõi haigust, häda ja õnnetust. Surnud inimese jäänustega ühenduses olevad uskumused on saadud kõik sakslastelt.[182].

---

176. Eisen, EM IV, lk.156-161; M.J.Eisen, Saun ja vihtlemine. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VIII 1932.lk.28-70 (Edaspidi: Eisen, Saun ja vihtlemine).
177. Eisen, EM IV, lk. 117-118.
178. Sealsamas, lk.119.
179. Sealsamas, lk.120-123.
180. Sealsamas, lk.111-113.
181. Sealsamas, lk.113-115.
182. Sealsamas, lk.152-153; Eisen EM III, lk.22-23.
183. Eisen, EM IV, lk.143-144.
184. Sealsamas, lk.147-149.

Viimastelt on saadud ka kirikuleiva tarvitamine nõidumisel. Kirikuleib võeti kirkus suust ja viidi koju, kus anti haigele arstirohuna või heideti põllule viljakuse tõstmiseks või pandi püssipadrunisse jahiõnneks.183.

Nõidumisvahenditena olid veel vesi, tuli, mõned taimed (maarjahein, sõnajalaõis jm.) nõiavits, karjasekepp, punane lõng, metallraha, hobuseraud, kaarnakivi jne.

Maagilist jõudu avaldavad mitmed tegevused, kui neid tehakse vastupidi s.o. tagurpidi. Nimetasime juba sarnasena "Meie Isa" palve tagurpidi lugemist. Mitmetes taigades esineb nende tegemine tagurpidi. See uskumus on saadud vist sakslastelt.184. Nõiatempude juures oli tähtis, mitu korda neid tehti, sest arvud võivad olla õnnelikud või õnnetud, nagu seda on ka nädala- ja kuupäevad. Nõidumise juures tarvitati meelsasti arve 3, 3 korda 3 - s.o. 9, eriti mõjuv oli arv 7, ka 4, kuid arvu 13 peeti ikka õnnetusarvuks. See uskumus on rahvusvaheline.185.

Mõned praegu teises mõttes tarvitatavad sõnad olid kunagi seotud maagilise tegevusega. Seesugustena võiks nimetada - "laulma", "laul", "mängima", "jutustama", "mõistatama", "ümmardama" jne., mis kõik on tähendanud mõnda taiga. Nii mõistetuste abil lahendati elu ja surma, tõe ja vale küsimusi ning mõjutati karjaõnne kas positiivses või negatiivses mõttes. Sõnade "ümmardan" ja "ümmardaja" mõiste tuleneb nõidumiskombest käia ümber mõne nasala, viljapõllu, karja jne., et seda piirata maagiliselt kaitseva ringiga.186.

4. NÕIDUMISLIIKE

Nõidumisliikidest ja alaliikidest vaatleme ainult nelja tähtsamat. Need on 1) kahjutegev nõidumine, mis on suunatud kaasinimese kahjustamiseks, nende "ära tegemiseks", et selle kaudu saada endale tulu. 2) Tootmisnõidumine, millega püütakse saavutada õnnistust oma tegevusele, viljakust põllule ja karjale, õnne jahimaadel ja kalavetes ning nende hoidmist kahju eest. 3) Ravinõidumine, mille ülesandeks on haiguste ravimine ja kaitse haiguste eest. 4) Armunõidumine, mille kaudu tekitatakse vastassugupoolel kiindumust ja sugulist armastust, või hävitatakse see.

Nõidumisetegevusest välja minnes võib jagada nõidumist mitmeks tüübiks. Kõige pealt võime jagada seda kaheks: nõidumine, mis on suunatud teise isiku (objekti) vastu ja nõidumiseks, mida võetakse ette enese kaitseks või võõra nõiduse kaotamiseks. Esimene jaguneb: 1) Kontaktne ehk kokkupuute nõidumine, mille juures toimub otsene kokkupuude nõia või nõiutud esemega.

---

185. Sealsamas, lk.149-152.
186. J.-H.Toivanen, Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Kultur der finnisch-ugrischen Völker, Liber Saecularis, Tartu, 1938, lk.735-743; Eesti rahvaluule ülevaade, lk. 449-450 (V.Mälk); Aarne Penttilä, Eesti "ümmardaja" ja selle läänemeresoome vastete tähendusarengust, Liber Saecularis, Tartu 1938.lk.439-507.

2) Suunduv nõidumine, kus ei esine füüsilist kontakti nõiduja ja objekti vahel. Siia kuuluvad sõnanõidumised, kuri silm jne. 3) Partsiaalne nõidumine põhimõttel -osa terve asemel. Objekti nõidumiseks nõiutakse üks osa temast (küüned, juuksed, jalajäljed jne.) 4) Imitatiivne ehk matkiv nõidumine, kus objekti mõjutamiseks nõiutakse tema kujutis. Kaitsenõudumine jaguneb kaheks: 1) Piirav nõidumine, kus asutakse kaitsesei sundisse võõra mõju vastu, keelatakse selle sissetung omapoolsete taigade abil. 2) Puhastav nõidumine, mis seisab sissetunginud nõidusvõimu hävitamiseks.187.

a) Kahjutegev-nõidumine ja kaitse selle vastu.

Kõige levinenum nõidumisliik, õieti see pärisnõidumine, ongi kahjutegev nõidumine. Kui teised nõidumisliigid on suunatud edu saavutamiseks tootmistegevuses, armualal või arstimises, seega omavad siiski positiivse eesmärgi, tahab kahjutegev nõidumine tekitada teisele inimesele ainult paha ja kurja.

Siin on kõige rohkem tarvitatud suunduvat nõidumistüüpi - kurja silma ja nõiasõnu. Mõnel inimesel on juba loomu poolest kuri silm, mille vaade võib sünnitada kahju isegi siis, kui inimene ei tahagi seda. Need inimesed on enamasti mustaverelised ja tumedate silmadega. Neid kurjasilmalisi ei tohi lasta vastsündinud laste ja loomade juurde, et nende vaade "ära ei teeks" ja ei tooks õnnetust, haigust ja isegi surma. "Kurja silma" sünonüümidena on ütelused: "paha silm", "paha mõte", "kaema", "kaetsema".188.

Sõnal olla maagiline mõju. Sõnaga võib teha head. Sellepärast pole õnnistussõnad ja õnnesoovid mitte ainult viisid tardunud vormelid, vaid nende juures eeldatakse ka reaalseid hüve. Sõnaga võib teha ka kurja. Selleks kasutatakse sõna rohkem kui heategemiseks. Paha sõna parajal kohal võib kaotada armastuse, lüüa inimesele parandamatud haavad ja surmata jäädavalt usalduse ütleja vastu.189. Siia kuuluvad kahtlustavad sõnad, tagarääkimised ja keelekandmised, laimamised ja mahategemised, ka needmised, sajatamised ja kurja soovimised. Ei ole ime, et kuri nõidumine tarvitas nii palju kurja sõna mõju.

Eesti hiilisemaid nõiasõnu on enamuses saksa päritoluga ja sisaldavad kristlikke elemente, kus juures pöördutakse kord Jumala, kord kuradi või isegi üheaegselt mõlemi poole. Viimaste näitena toome 1723.a. nõiaprotsessis esinenud nõia Wielo Ado nõiasõnu, mida ta olla tarvitanud minnes "saksa" juurde: "Awwita armoline Junkro Maria, Awwita armoline Jummal, tule sinna kurat ka. Kui Jummal ei tahha awwita." Need sõnad ta lausunud soolale ja võtnud soolast mõne tera ning

---

187. Tokarev, Sustsnost.lk.27,22-23.
188. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi,lk.519-520. Must, Keskmurde tekstid,lk.177.
189. Eisen, EM IV,lk.130-131.
190.U.Uuspuu, Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust, Usuteadusline Ajakiri X 1938.lk.24. (Edaspidi: Uuspuu, Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust).

viinud need kaasa ja viskanud Saaksa"ukse juurde minnes ukse taha.[190]. Kuid kahjutegevas-nõidumises põõrdutakse kuradi kui kurjuse tekitaja poole ja tema nimel manatakse teisele kurja. Sama Wielo Ado valmistanud maja süütamiseks vahast kuulikese, mille pannud põlema sõnadega: "Tule nüüd kurrat, wi nüüd sina kohhe ma johhatan, wotta mo Näppist erra, puhhu Hinge püle". Siis lendanud kuulike maja katusele ning süütanud selle.[191]. Nagu mainitud, tarvitati kahju tegemiseks ka inimese küüsi, juukseid, karvu, milleks tulnud neid ikka ära põletada, et ei satuks nõia kätte.

Kahjutegeva-nõidumise alla kuulus ka varavedajaks käimine ja varanduse kogumine naabritelt. Sarnane uskumus oli väga laialdane. Enne varavedajaks minekut tehti vastav nõiatemp. Selleks seoti selga nõidumisese, näiteks linalõuget, või istuti kaksiti seakünale ja tehti muid tempe ning lausuti nõiasõnu. Nii nõiutud inimene tõusis lendu, lendas naabri aita ja kogus sealt vilja või muud vara, või siis laskus põllule ja tõi sealt koju viljapõid. Saaremaal ei sõidetud ise, vaid tehti viljapeadest kassisarnane kuju, kes siis vilja kogus oma valmistaja aita.[192].

Varavedajaga oli sarnane tulihõnd, mida tunti ka pisuhõnna, krati, puugu ja empli nime all. Tulihõnda valmistas inimene kolmel neljapäe val õhtul kas saunas, rehe all või ristteel mitmesugustest vanadest asjadest, andes sellele mõne looma kuju. Tulihõnnale andis vanapagan elusõdeme selle valmistaja pahemast käe nimetissõrmest saadud kolme tilga vere eest. Elu saanud tulihõnd lendas sõdemeid pildudes tulesaba järel, naabri aita, varahoidlasse, või viljapõllule ja kogus oma peremehele varandust. Vahest süütas ka põlema naabri hooned. Lõuna-Eestis nimetati tulihõnda paiguti pisuhõnnaks, milline nimi on rootsi laen ("bise" 'majavaim').[193]. O.Looritz arvab, et tulihõnna kujutlus oli põliselt eesti rahvapärane ning selleks oli põlemisel kehast vabanenud hing. Hiljem hakati uskuma, et ka elava nõia kehast võib hing sarnaselt lahkuda ja varandust kõia kogumas. Ristiusu ajal tekkis saksa ja rootsi mõjudel uskumus, et kuradi abil võib valmistada sarnast varavedajat. Tulihõnna sünonüüm kratt on tulnud rootsi keelest ("skratten")[194]. Sama nimi esineb veel vana-skandinaavia keeles, "skratti" 'kurivaim'ning samas tähenduses vanagermaani keeles "scrat" ehk"scato" ja lääneslaavlastel "scret", screti", scretti" [illegible] 'majavaim'.[195]. Ka soomlased on vist saanud selle nimetuse rootslastelt, sest Agricola oma psalteri eessõnas toob 1551.a. hõimelaste jumalate nimestikus sõnad: "Cratti murhen piti Tawarast" 'Kratt pidas muret tagavarast'.[196]. Varavedaja nimetus puuk, mis esineb lõuna-eesti murdeis, Saaremaal ja ka Lätis ning Leedus (lätik."pukis", leedu k. "punys") on saadud vist saksa keelest ("Puck" kelmikas õõvaim', vana skandi-

---

191. Sealsamas, lk.20.
192. Hisen, EM I, lk.144-146.
193. Sealsamas, lk.133-139.
194. Annist, Moora, Teos eesti rahvausundiuurimise alalt, lk.504.
195. Dr.J.Hurt, Kurat ja kratt, Olevik, 1896, lk.180-181.

naavia keeles 'kuri vaim')[197]. Ka lõuna-eestiline empli on saadud saksa keelest, nimelt sõnast "hampel", "hampelmann", mis kunagi tähendanud majavaimu, kuid ka varanduse hankijat.[198]

Nõidumist tarvitati ka kaitseks nõiduse vastu ja selle mõju kaotamiseks. Et kait seda mingit maaala kurjuse eest, piirati see nööri, köie või lõngaga. Suur jõud oli siin punasel lõngal, mida kasutati ka kaitseks katku vastu. Kurja vaimu hoidis aga eemale kolmekordne sõe või kriidiga tõmmatud ring. Võib mõnikord piirata isegi sammudega ning ala on kaitstud ka metsloomade eest. Kaitsepiiramise komme on rahvusvaheline ja Eestisse toodud vist väljast.[199].

Kaitsevahenditena nimetasime sülge, vett, tuld, risti, viisnurka, milledest viimane omas eriti kaitsevat mõju. Sellega tähistati majatarbeid, nõusid, mitmesuguseid esemeid ja tehti seda majaustele. Tulel oli kaitsev kui ka puhastav mõju. Kuusalu õpetaja J.W.Boecleri nime alla 1685.a. ilmunud teos "Der Einfältigen Ehsten Aberglaubische Gebräuche, Weisen und Gewonnheiten" sisaldab rohkesti näiteid eestlaste ebausukommetest, nende seas ka kaitsetavadest nõiduse ja kurjade vaimude vastu. Nii ristimisel seotakse lastele külge raha, leiba ja küüslauku, arvates, et lapsed on siis kaitstud igasuguse nõiduse vastu ja et neil kunagi ei tule puudu toidust.[200]. Kui laps pannakse esmakordselt hälli, siis pannakse ka sinna kaitseks nõiduse eest nuga, ristiga võti ja väike punast lõnga.[201].

Nõiduse mõju hävitamiseks sobib alati hõbe - hõbekuul tapab vanapagana, näki, kodukäija tondi, tulihänna.[202]. Kuid ka siin on tarvilik koos taiaga lausuda nõiasõna. Sõlli Jaak 1697. tarvitas nõiutud viinaköögi puhastamiseks soola. Ta põlvitas soola kohal ja ütles kolm korda "Meie Isa" palvet ja siis lausus: "Maria mast om jummal jummal on vilja annut".[203]. Nõiduse või kaotamiseks tarvitati ka kuradi abi. Nii toimus 1699.a. nõid Tattra Santi Michel hulluksnõiutu tervendamisel. Kui temalt küsiti, kuidas kurat teda kohe kuuleb, ja tema käsul teeb inimesele kurja ja kohe jälle head, siis vastas, et ta ei vannu ainult, vaid ka palub Jumalat, kes teda kuuleb.[204]. Nõidumismõjust ja haigusest vabastas inimest ning kaitses kurja silma eest ka suits, millega inimest suitsetati.[205].

Kuna tulekahjud tekkisid peamiselt nõidumise tagajärjel, siis kasutati tulekustutamisel puhastavat nõidumist. Kõige tähtsamateks nõidumisvahenditena olid siin tulesõnad, mis enamuses olid mõeldud tulekaitse-vaimule, Lauritsale. Toome näite: "Tas, Laurits, tas Laurits, Kivi kõva, vesi vana. Aamen". Kuid ka Jeesuse nimi esines tulesõnades.[206]. Hilisemate kõrval oli muistsest paganausajast pärinevaid tulesõnu, milledest toome ühe, mis on ülesse tähendatud Kuusalus:

Kui tuleb tulevahingu
tulgu siis tuleisanda,
tulgu siis tuleemanda,
tulgu tulda võttemaie,
vaimujaid valatamaie,
tulgu kattila kõessa,
tulgu kulpi kattilassa.

Seda loetakse kolm korda. Teisel korral lisatakse veel

---

198. Oskar Loorits, Empli, Eesti Kirjandus, 1925, lk.379-382.
199. Eisen, EM IV, lk.139-140.
200. Forselius, Boecler, Jõgever, lk.13.
201. Sealsamas, lk.21.

juurde:

salvikulpi kattilasse,
ja kolmandal korral:
Mesikulpi kattilasse.[206]

J.W.Boecleri järgi visatakse tulekahju puhul tulde elav must kass, siis tuli ei levi. 208.

Rahvusvaheliselt tuntud tulesõnad on nn. sator-nõiasõnad. mis koosnesid viiest üksteise alla kirjutatud sõnast:

S a t o r
A r e p o
T e n e t
O p e r a
K o t a s

Need sõnad kirjutati paberile või muu esemele ja visati tulde. Sator-nõiasõnad olla esinenud IV-V sajandil Väike-Aasias, hiljem tulnud araablastele ning nende kaudu levisid üle Euroopa. Veel 1843.a. andis Saksi-Weimari hertzog Ernst August korralduse, et igas linnas ja külas olgu taldrikud pealkirjadega Sator, arepo..., mis tulekahju puhul visatagu tule kustutamiseks tulde. Eestis oli 1934.aastaks kogutud Eesti Rahvaluule Arhiivi 120 sator-nõiasõna. Lugedes neid sõnu vasakult paremale, paremalt vasakule, ülalt alla või alt ülesse saame ikka samad sõnad. Sõnu püütakse seletada ladinakeele järgi järgmiselt: Sator 'külvaja (isa), arepo = 'ma hiilin juurde', tenet= 'hoiab, peab, opera= 'töö, töötegija' ja rotas = ratas, ader' Sellega oleks lause tõlge: "Mina külvaja hiilin juurde, tööline hoiab ratra". Sator-nõiasõnu tarvitati veel marutõve, roosi verevalangu ja luuvalu puhul ning armutunde äratamiseks.[209].

B) Tootmisnõidumine

Erinevalt kahjutegevast nõidumisest, mis on Eestis peamiselt ristiusuaegne laen, on tootmisnõidumine vana põlise päritoluga ning arenenud primitiivsest maagiast.

---

202. Eisen EM IV, lk.313.314.
203. Uuspuu, Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust, lk.17-18.
204. Saalasmaa, lk.18-19.
205. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.566.
206. Eisen EM II, lk.58-59.
207. Laugaste, Valimik eesti rahvaluulet, lk.368.
209. Forselius, Boecler, Jägevar, lk.34.
209. Eisen, EM II, lk.61; M.J.Eisen, Sator-nõiasõnad, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, IX-X, 1934.lk.81-96.

Tootmisnõidumist tarvitati kõikidel tootmisaladel: põllunduses, karjanduses, kalapüügil, küttimisel jm. Peatume selle juures mõne näitega.

Põllunduses tarvitati ronkesti maagilisi kombeid, mis olid seotud põllukaitsevaimude heatahtlikkuse võitmisega. Neid käsitasime eelmises peatükis. Ühe hilisema teate esitab A.Saareste, seda 1920.a. kohta Kihnust, kus elas veel mälestus, et kui põllud olid kasvanud ohakatega umbe, pidi alasti naine minema enne päikese tõusu põllule kündma, siis kadunud ohakad.[210]. Naine olla "karusem" kui mees" - siin näeme matkiva nõidumise tunnuseid.

Lõinud aegadel oli karjakasvatuse valusamaks küsimuseks ka rja kaitsmine huntide eest, kes olid saanud karjale kõige suuremaks nuhtluseks. J.Jungi järgi oli karjasel siin abiks tema karjasekepp, mis oli nõiakepiks ja mille võe kaudu oli ta suuteline kaitsma karja metloomade eest. Karjase nõiakepp tehti pihelgast ja lõigati sisse nõiamärgid. Kepi lunastas karjane kurjalt vaimult oma vere eest.[211]. J.W.Boecklери järgi riputati hundi jälgedesse soola, siis hunt ei tulnud neid jälgi mööda tagasi. 212. Laialdaselt oli tarvitusel hundisõnad. Toome neist ühe hilisema ja rohkem tuntuma, mille juures võib oletada laenu venelastelt.

Püha Jüri Jürgo vits!
Las'mo kari kaugel käia!
Keela oma kenad kutsikad,
et ei puutu punast pulli,
et ei kisu kirjut lehma,
ei murra musta mullikat,
ei võta vaevast vasikat,
ei järele jäänud tallekest,
ega hobuse varsakest. 213.

Kui keedeti poeginud lehma esimest piima, siis saadetud selleks ajaks poiss ahju otsa, tegema härja häälitsust. Siis järgmisel aastal sündinud ikka pullvasikas, kellest kasvanud künnihärg. See komme oli Põhja-Eestis.214.

Kalaõnne saamiseks toimetati mitmeid kombeid. Pärnuranna kaluritel oli viisiks, et kalapaatide kiprid enne merele minekut otsisid oma vahel tüli, ning tikkusid käsikähmlusesse. Kes siis teisel nina veriseks löi, sellel olnud parem püügiõnn, kuna aga löödu jäi kindlasti saagist ilma. Randa sõideti võidu. Esimesena kohalejõudnu võttis naaberkaluri püügimaja tuleasemelt võrgu palakaga ('võrgu linaga) tuhka ja raputas seda oma võrkudele. 215. Väikese saagi puhul viidi saunast keriseki vi paati. Seda kommet nimetati Kirde-Eesti rannikumurdes "tooge"('vana nõiduskomme, nõidustava') 216.

---

210. Saareste, Mitmesugused riismed. 1922.lk.57.
211. M.J.Eisen, Karjane, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I, 1925.lk.18.
212. Forselius, Boecler, Jõgever, lk.33.
213. Laugaste, Valimik eesti rahvalaulet, lk.386.
214. H.Ligi, Põllumajanduslik maakasutus, lk.51, märge 117.
215. Endis-Eesti elu-olu.I. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust, Tallinn, 1939.lk.135-136.
216. Mari Must, Haruldasi sõnu Kirde-Eesti rannikumurdes. Emakeele Seltsi Aastaraamat, VI.1960.Tallinn, 1960.lk.138.

Kui puudus sobiv tuul meresõiduks, siis randlased riputasid mao sinna poole, kust soovisid tuult, või lõid kirvega sinna poole ja vilistasid, et tuult välja kutsuda.[217]. Lapse ristimisel tehti kombeid, et lapsest kasvaks hea kalur, kellel oleks alati kalaõnne, ning et tal oleks viledad jalad, mis tarvilikud hülgete püüdmiseks. Selleks lapse isa jooksis ristimise ajal ümber kiriku, nii kuidas jalad andsid.[218].

Kütil olid ka omad kombed, mis tõid edu jahil. Eelpool mainisime juba kirikuleiva osa siin.

Tuntud oli nõiavits ehk pilda, mida tarvitati peamiselt rahasaukude ja veesoonte leidmiseks. Nõiavitsaks võeti paju- või veel sagedamini pihlaka kepike ja tehti sinna öösel enne kuke kolmandat laulu mitmesuguseid nõiamärke. Inimese sõrmede vahele asetatud nõiavits hakkas veesoone või peidetud rahakatla kohal liikuma ja näitas sellega kuhu kaevata kaev või kust leida peiteaardeid. Nõiavitsa uskumus on rahvusvaheline ja on tulnud Eestisse jälle Saksamaalt.[219].

Talupoja suurim vaenlane siin maailmas oli "saks", mõisaomanik. Sellega oli temal ikka tegemist, teda ta orjas, tema poolt sai ta halastamatult nuhelda, ta viis teda kohtusse ja peksupingile, loomulik, et "saksa viha" ja "kohtu viha" vastu võis talupoeg tarvitada kaitsevahendina ainult nõidumist. Juba kodus enne kohtusse minekut algas nõiduskommete tegemine: sukad või särk pandi pahempidi selga (jalga), tehti ristimärke, rõivastati varastatud villadest valmistatud rõivadesse, mis olid valmistatud vastavate tavade tähitmisel. Kohtusse võeti kaasa ussi päid, nahkhiire või kärnkonna keha osi, soola taevakirju jne. Kohtusaali astuti julgesti pea püsti ja samaaegselt püüti midagi maha pillutada, enamasti soola. Rohkesti tarvitati kaitseloitse "saksa viha" vastu ehk kohtusõnu. Tunti nõidumiskombeid, mis kaitsevad valevande tagajärgede eest. Mõnes kohtusõnas esineb ka ristiusu terminoloogia. 220.

Näitena toome ühe kohtusõna lõpposa:

Kilk, Kristuse sulane,
juurita ja latvata
keskpaik ilma kehästä.
Sina lammas, mina hunt
sina hunt, mina karu
Ega sina minu murra,
mina iga sinu murran. 221.

Vangidel olid omad nõidumisvahendid. Nimetasime juba inimeserasvast küünlaid. Ka maarjahein andis abi vangile, tegi nägematuks, avas vanghoone uksed jne. 222.

---

217. Forselius, Boecler, Jõgever, lk.29.
218. Samalsamas, lk.14.
219. Eisen, EM IV, lk.302-303.
220. Richard Viidebaum, Isaisad kohtus, Õpetatud Eesti Seltsi kirjad III. "Kalevite maalt", Tartu, 1935, lk.186-217.
221. Vana Kannel III Kuusalu vanad rahvalaulud I. Toimetanud Herbert Tampere, Tallinn, 1938. lk.372. (Edaspidi: Vana Kannel III).
222. Eisen, EM IV, lk.153, 296-298.

c) Ravinõidumine ja rahvameditsiin

Inimese suurim vaenlane on surm, kes rõövib perekonnalt toitja, emalt lapse ja armastajalt tema kallima. Inimene teab väga hästi, et loomuliku surma eel käib haigus. Haiguse tõrjeks on rahval kaks vahendit: ravinõidumine ja rahvameditsiin. Need on omavahel seotud, et võimata on nende vahel tõmmata kindlat piiri.

Mainisime, et rahva uskumuste kohaselt tekib haigus võõra kuritahtliku jõu tagajärjel. Siin on eriline koht nõidumisel, "haiguse selga panemisel", mida nõid kas sõnaga või muul teel oma vihaalusele saadab. Järsku tapva "südame rabanduse" põhjuseks on nõianool, harilikult nõel, mida nõid juhib inimesele.[223] Haiguste üleloomulikkudeks tekitajateks võivad olla ka elavas ning eluta looduses leiduvad vaimsed olevused ja jõud ning teise inimese kuri tahe või, suuremas osas, surnute hingede jõud. Sellega on haigus müstilist laadi ning samasuguste vahenditega tuleb teda ka võita.

Rahva vaated arenevad pidevalt, nad rikastuvad igapäevaste elukogemustega ja oma ndavad elukogemuste ja -tõdede empiirilisi teri, mida paratamatult lülitavad ja assümileerivad endasse kui maagilisse maailmavaatesse. Muutuvad ka vaated haiguste tekkimise põhjustest. Peäe kuritahtliku tahte hakatakse nägema ka looduspõjude loomulikke tagajärgi. Tuleb uus suund maagilisse ravinõidumisse, hakatakse tarvitama põlvkondade kestel omandatud ravikogemuste põhjal uusi ravimisvõtteid. Viimastest enamuses on siiski lihtsalt laenatud naaberrahvastelt. Nii arenes ravinõidumise taustal rahvameditsiin, kuigi jäi ka ravinõidumine.

Rahvameditsiin on sellega komplitseeritud nähtus. Ta sisaldab endas ratsionaalseid ja väga väärtuslikke andmeid, kuid need on looritud müstiliste ja maagiliste kommetega ning on raskesti tabatavad. G.Pitre (1843-1915) ütleb: "Rahvameditsiin on nuvitavate ja mitmesuguste nähtuste kompleks, mis küll annavad tunnistuse inimmõistuse eksimustest, kuid siiski on endiste rahvaste ja tsivilisatsioonide reliikviad. Neis on koos vanaaja preestrite püha ja salajasi riitusi, kuid ka hilisema aja nõidade ebausklikke lausumisi. Seal leiame perslaste, assüürlaste ja egiptlaste teurgilist meditsiini ning lõinud sajandi (XVIII s./ teise poole arstimispraktikat". (Medicina popolare siciliana")[224].

Mõningat vahet võime siiski teha ravinõidumise ja rahvameditsiini vahel. Viimases tarvitatavad ravivahendid on loomulikud ja neid võib tarvitada igaüks, kuid ravinõidumise vahendid on reeglikohaselt üleloomulikud ja maagilised ning neid tarvitab enamuses kas üleloomulike võimetega või erakordse tarkusega varustatud isik -nõid.[225]

---

223. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.521.

224. Tsit. Kokkjar.lk.390.

225. Tokarev, Suštnost.lk.49.

Eesti ravinõidumine, kui ka rahvameditsiin, on põhiliselt rahvusvahelise päritoluga ja saadud germaani rahvastel ajal pärast maa ristiusustamist. Kuid seal esineb ka mõndagi lõõnemere soomesugurahvastele kuuluvat. Viimaste seas võime nimetada kaitsevaimude usule, mitte maagiale põhjenevat ravimist ohvrite toomisega. Ohverdati kaitsevaimule heas usus, et tema võtab õra haiguse. 226.

Ravinõidumisel on kehtivad mõned üldised põhimõtted. Üks neist on: "Kust tõbi, sealt ravi". Sellepärast tuli alguses kindlaks teha, kust pärineb haigus, kust ta saadud. Tuli ta maast, siis viidi sinna haige kohale vajutatud hõbevalget, olenes ta veest, võeti sama veekogu põhjast muda ja raviti sellega. Teine põhimõte oli, et ravim olgu haiguse sarnane. Kollatõbe arstiti mingi kollase, punatõbe aga punase esemega. Paise ravimisel vajutati paisekujulise kiviga või, lihtsalt, kulbiga. Kui olid pisted rinnus, raviti seda mingi tera va a sjaga.[227]. See oli matkiv nõidumine.

Eesti rahvausus omas ravija nõid või tark rohkesti erinimesid vastavalt haigustele või ravimisviisidele. Nii esinesid üldnimedega: arst, külaarst, maaarst, tohter, valuvõtja; nahahaiguste arstina olid tuntud kärnavajutaja, piiraja, harjaseid võtja; venitamishaigusi ravis tasuja, soonetasuja; sõnadega arstis posija, põmiseja, lumbaja, soolapuhuja. Helmes ja naaberkihelkondades olid tuntud tilpajad.

Tarvitatavam raviviis oli sõnadega arstimine. On tuntud rohkesti nõiasõnu mitme haiguse raviks. Nõiasõnade arengule on mõju avaldanud ristiusu mõttemaailm, Jeesus, Maarja, Peetrus jm. pühakute nimesid. Suur hulk nõiasõnu on otseselt laenatud sakslastelt.[228].

Võrdlemisi rohkesti on sõnu roosi arstimiseks. Toome neist paar näidet. Viru-Jaagupist pärineb järgmine:

> Naisukesed, kaisukesed
> lähme Jordani jõele!
> Tooge soosta soojad vitsad,
> pajusta palavad vitsad,
> Võtke nõmmest nõrka vitsa!
> Lähme roosi rookimaie,
> helitinga helpimaie,
> Velpimaie, helpimaie. 229.

Kuusalust on saadud sõnad:

> Meie Issand Jiesus Kristus käivi üle ilma,
> läbi maad, kolm ruosi oli käes: ühega suitsetab,
> teisega kastab, kolmanega ottab koguni õra. 230.

Peale sõnade tarvitati roosi arstimiseks ka taigu. Võeti kolm peerutükki, pandi põlema ja torgiti iga tükiga haiget kohta või nühiti tuliseks tehtud pesukurikaga roosi kuni haigus lahkus.[231]. Vajutati ka kaarnakiviga. Viimane on elukivi,

---

226. J.Manninen, Üldjooni meie rahvameditsiinist, Eesti Kirjandus. 1925, lk.453-454. (Edaspidi: Manninen, Üldjooni meie rahvameditsiinist.
227. Sealsamas, lk.455-457; Eisen EM III, lk.149-150.
228. Eisen, EM IV, lk.135; Uuspuu, Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust, lk.15-24.
229. Laugaste, Valimik Eesti rahvalaule, lk.369.

mida kaaren toob kuskilt kaugelt maalt, seda siis, kui üks tema haudumisel oley muna ära keeta. Kaarnakivi toob õnne ja teeb nägematuks.232.

Toome veel näiteid nõiasõnadest.Sõna ussihammustuse ravimisel.

Mida karva, Leenakene'
Kuule, armas Leenakene,
Suure soo sakselane,
Kuku kuldane emanda'
Ehk oskan su ära arvata,
Sarapuu-karva, sinika-karva?
Oidu-karva, orase-karva?
Mäe-karva, mäni-karva?
Võta sa valu tagasi,
tee terveks teiseks korraks! 233.

Põhimõttel, kust tõbi - sealt ravi, on tarvilik kindlaks määrata hammustanud ussi värv, et oleks võimalik teda sundida hammustushaava parandama. Selleks võeti ussisõnadesse kõik ussi võimalikud värvivarjundid.

Verejooksu suletakse sõnadega:

Tüü, tü'ü, Türjä meri,
mered kinni metsäd kinni,
suoned kinni, juoned kinni,
Kristukse jogigi kinni! 234.

Kui lapse kõht valutab, pannakse laps selili asendisse ja triigitakse lapse kõhtu sõnadega:

Kiirmus, kaarmus,
väresel' valu,
harakal' haigus
mustalinnul'muu tõbi
miu latse kõtt terveks! 235.

Nikastamise puhul võeti kolm lõnga, keerati need kokku ja sõlmiti neile sisse üheksa sõlme. Enne sõlmimist loeti alltoodud sõnad neli korda, pärast sõlmimist veel viis korda. Keeratud nöör seoti nikastatud liikme ümber.

Jiesus kiriku mennekse
laupäivä hommikulla
iirusilla, aarusilla
lehe musta miedesilla
halli hani karvasilla
Hobu jalga nikastanne
Varsa jalga väändänense
Jiesus seljäst maha tulekse
lugemaie, lausumaie,
siduma sinise langu
punuma punasi langu,
kinnitämä keldasida,
Tie, Jiesus terveeksi! 236.

---

230. Vana kannel III, lk.366
231. Manninen, Üldjooni meie rahvameditsiinist, lk.458.
232. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne I, lk.474 (A.Annist) Eisen, EM IV, lk.311-313.
233. Laugaste, Valimik Eesti rahvalaule, lk.366.

Muudest ravimisviisidest oli haigele kohale risti või viisnurga tegemine. Viisnurgaga arstiti naha haigusi, eriti roosi, kuid ka nikastust. Roosi arstimisel võeti paks sinine suhkrupaber, joonistati sinna pliiatsiga üks või rohkem viisnurki ja pandi haige koha peale. Veiserõõgatist, sammaspoolikut ja soolatüükaid arstiti ka viisnurgaga. 237. Ravivahendina kasutati ka kirikust salaja koju toodud õnnistatud kiriku leiba ja viina.238.

Vändra Tõnni kombestikus esines ka ravinõidumine. Arvati, et haiguste ja hädade puhul on sõõdlaseks kas oma või võõras Tõnn. Raviks võeti siis ette püssilaskmist, keerutati ümber pea tuld, visati Tõnni viisuga või tulega jne. Tõnni vakka toodud ohvriande tarvitati ka raviviteks.239.

Rahvusvahelise kombena esines meil vahakujuda ohverdamine kirikute, kabelite ja nende väremete juures. Haigele loomale abi soovides ohverdati selle looma vahast kuju, inimese puhul aga haige kohaosa kujutis. 240. Selle, võõrsilt laenatud kombe kõrval elasid edasi endised ohverdamised vaimudele, eriti surnute hingedele ja maaalustele, kes olidki haiguste põhjustajateks. Neile toodi raha, hõbedat ("valget", "valgust"), soola ja toitaineid ning muud. Koos ohvriga käis ikka maagiliste ohvrisõnade lausumine, näiteks:"Valgus sulle, tervis mulle", "Võta vastu valgus ja anna mulle kallis tervis tagasi" jne. 241.

Paljude uskumuste ja kommetega oli seotud <u>naise seksuaalelu</u> alates menstruatsioonist kuni sünnitamiseni. Siin esitame näitena Kuusalust pärinevad sünnitamissõnad.

O Pietrus, pühä sulane,
mene tua küha hobune
pükäsestä koppelista.
pane päho pühased päitsed,
pähä sie pühä kübärä,
sõida neidiste kuojo,
kus on piad pindeessä
vaimud vatsavändeessä,
taha seina tülbä-tülbä!
O Jesus, Jumala poiga,
tuo sinne vied kärejäd,
tuo sinna suured suomikased,
tie lahti lihan lukku! 242.

Põhjalikuma käsituse on selle kohta avaldanud J.Grünthal, kes toob ette rahvauskumusi seoses menstruatsiooniga, selle ebanormaalsustega, sigimatusega, rasedusega ja sünnitamisega.243.

---

234. Vana Kannel II.lk.365.Vt.ka Ü.Vspuu, Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust.lk.222-23.
235. Laugaste, Valimik Eesti rahvalaule.lk.367.
236. Vana Kannel, III,lk.364.
237. Kurfeldt, Hanko, Nõiamärkidest,lk.368-371; Must, Keskmurde tekstid,lk.286-287.
238. Forselius, Boeckler, Jõgevver,lk.22.
239. Eisen, Vändra Tõnn,lk.34-37.
240. Eisen, EM IV,lk.137.
241. U.J.Mansikka,Opferbräuche in der Volksmedizin,Liber Saecularis,lk.442-446.
242. Vana Kannel III,lk.363.
243. J.Grünthal,Eesti rahvameditsiin,eriti sünnituste ning

Kaunis rohkesti uskumusi oli ka lasteravi ehk rahvapediaatria kohta. Ülo-eestiliselt oli tuntud "(h)arjaste võtmine". Nii nimetas rahvasuu rasvanäärmete ummistuse tagajärjel nägole tekkivaid vistrikke, millede kaotamiseks viidi laps kuuma sauna, kus määriti ta jahu rokaga kokku ja viheldi. 244. Muudest rahvalikest lasteravikommetest, samuti laste ristimise phul tehtavatest tavadest vaata J.Grünthali ja Boecleri mainitud teoseid. Neid kirjeldab ka E.Päss. 245.

Rahvapärased ravimite ja ravitaimede nimetused sisaldavad endas endiste rahvauskumuste jäänukaid, nii et võiksime isegi kõnelda rahvafarmaatsiast. Rohkesti esineb ravimite nimetustes sõna nõid, nii nõiasalv, -või, -õli, -tilgad, -veri, -kollad, -pulber, -vesi, -sool jne. Kui keskajal esines Lääne-Euroopas nõiasalv, mida nõiad kasutasid enda uimastamiseks enne kui sõitsid Blocksbergile nõidade kogumisele, ning mis sisaldas uimastavaid ja mürgiseid aineid, nagu oopiumi, surmaputke ja hundimarjade mahla, jm., siis eesti "nõiasalv" koosnes ainult rasvast ja vahast. Nõia-nimelised ravimid on ilmselt laenatud sakslastelt, samuti nende nimed on tõlgitud sealt, mida tõendab ka see, et paiguti nimetatakse nõiapulbrit "eksenpulbriks" ("Hexenpulver" 'nõiapulber'). Rohkesti esinevad kuradi või ta sünonüümide nimesid (kuradi-käpp, -hammas, -küüned, -veri jne). Seal leiame tonte, kratte, maa-aluseid, kurja silma ning taevast ja põrgut, Jumala ja Jeesuse nimesid, ristipuud ning sarnaseid usunditealaseid nimetusi, mis on enamuses läänepoolsed laenud ja tõlked.245.

Mõningga õigusega võime kõnelda ka rahva iluravist (rahvakosmeetikast). Naised on kasutanud oma iluravis mõningate kogemustel põhjenevate vahendite kõrval veel rohkesti maagilisi võtteid ja kombeid. Juustekasvu edendamiseks, peale nende pesemise takjajuurte ja -nuppude veega, peanaha määrimise munakollasega, searasvaga, värske mageda võiga või hapukoorega, mida võiksime ehk pidada kogemustel põhjenevateks vahenditeks, tarvitati veel juuste kürpimist. Kärbiti ka lambaraudadega kindlal nädalapäeval ning noorel kuul "pehme käega" ja habemega vanamehe poolt. Pärast joosti hobusesaba vaatama. 247.

Ilusa näovärvi omandamiseks pesti nägu rõõsa lehmapiimaga, seda juba imikupõlvest peale. Nägu hoiti päikese eest, sest ilus oli ikka valge päevitamata nahk. Tedretähtede tõrjeks tarvitati samuti mõningaid rahvauskumustel põgjenevaid viise ja aineid (kuni rahagudele langenud kastet, tedremunadele valatud vett, punase lehma piima, konnakude, kuuvalgusele seadmist täiskuu neljapäeva õhtul jne.).248.

---

243. J.Grünthal, Eesti rahvameditsiin, eriti sünnituste ning naistehaiguste puhul ja laste arstimisel, vanavara valgusel. Eesti Kirjandus, 1924.lk.299-308, 334-347, 386-395. (Edaspidi: Grünthal, Eesti rahvameditsiin); vt. ka Forselius, Boecler, Jõgever, lk.17-19.
244. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.506; Must, Keskmurde tekstid, lk.83-84.
245. Grünthal, Rahvameditsiin, lk.443-453; 475-491; Forselius, Boeckler, Jõgever, lk.12-15, 19-21; Elmar Päss, Setu rahvakombed lastest; Eesti Kirjandus 1939.lk.360-369.
246. R.Wallner, Ebausk ja nõiausk meie rahvarohtude nimetustes, Eesti Kirjandus, 1917.a.lk.61-72.
247. Ella Koern, Eesti naise iluravist endistel aegadel, Eesti Kirjandus, 1939, lk.507.

Punaste põskede saamiseks joodi maarjapäeval (25. märtsil) maarjapuna (viina) ja küünlapäeval - küünlapüna. Seda joodi enne päikese tõusu. Pärast vihtlemist rüübati ikka kolm korda parema käe peopesa täis vihtlemisvett uskudes, et vihtlejad saavad siis punased põsed.249.

d. Armunõidumine.

Omal ajal oli väga levinenud armunõidumine. Kuna selle nõidumisliigi aluseks on sugude vaheline külgetõmbetung, mis kui ürgne tung ei allu mõistuse reguleerimisele, siis on armunõidumist praegugi leida isegi kultuurrahvaste seas. Armunõidumise eesmärgiks on tekitada vastaspooles enda vastu kiindumust, armastust. Brandjuhtudel on armunõidumise eesmärgiks tekkinud armastuse kaotamine.

Armunõidumist nimetas rahvas Eestis võrgutamiseks, külge tõmbamiseks, perrüpanemiseks, rohitsemiseks, ära tegemiseks jne.250.

Armunõidumise taigad olid peamiselt kontaksed, püüti enda ihu küljest või pealt võetud ainega ja esemega mõjutada väljavalitut. Siin omas suure mõjuvõimu ihigi. Leotati enda higiga niisutatud lappi joogi vees ja anti vett teisele juua või lisati vett leivataignasse, millest valmistatud leiba pakuti endamisi öeldes: "Ole minu ihigi, nagu see higi". Vahest hoiti mõnda toitainet õuna, marja jne. enda kaenlaaugus ja siis anti süüa sellele, keda taheti võrgutada. Neid vahendeid kasutasid nii poisid kui tüdrukud. 251. Armunõidumisel tarvitati ka menstruatsiooni verd. 252.

Juuksed ja ihukarvad olid heaks vahenditeks ära tegemiseks. Karvu võeti kaenla alt, keedeti neid ja anti keeduvett ihaldusobjektile. Vahest lõigati vargsi mehel karvu või juukseid, tehti need peeneks ja küpsetati taigna sees karvakakuks ehk karvakaraskiks. Enne kaku ahju panemist pööras küpsetaja selja ahju poole ning viskas kaku jalgade vahelt ahju sõnadega:

"Ahju, ahju, armukarask,
Läbi reie rõõmukarask".

Kui mees söi seda karaskit, siis ei suutnud vastu panna tüdruku armastusele. 253.

Armunõidumist toimetati ka saunas. Vihtlemine ja leil olid headeks vahenditeks armutunde tekitamisel. Tüdrukuid, kes ihkasid mehele, viheldi hundi- või rebasesabaga. Oli

---

247. Ella Koern, Eesti naise iluravist endistel aegadel, Eesti Kirjandus, 1939, lk.507.
248. Sealsamas, lk.509-511.
249. Sealsamas, lk.511.
250. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.571.
251. Eisen, EM IV, lk.119.
252. Grünthal, Eesti rahvameditsiin, lk.303-304.
253. Eisen, EM IV, lk.115-116.

kasu, kui tüdruk pani mehe särgi selga ning puges noorekuu tõusu ajal kolm korda sauna aknast tagurpidi läbi. 254. Rootsi "metsasoomlased" tundsid ära vihtlust ehk armuvihtlust", millega omad püüdsid tuua armuõnne tütreile. 255.

Tarvitati veel armastusheina ehk armastusrohtu, mille leotist anti juua, kanti südamekujulisi amulette armutunde äratamiseks ja tehti muid tempe, et saada ja olla armastatud.

5. Ennustamine

Ennustamine ehk mantika asub väljaspoole nõidumist. Seda tarvitati saabuvate sündmuste ettenägemiseks ja varjatud saladuste ilmutamiseks. Suunamata siinjuures sündmuste käiku ja olukordi. Kuid et ennustamine kuulub samuti uskumuste valdkonda, sest siin ei seletata asju ja nende omavahelisi suhteid tõeliste seoste põhjal, vaid kaugetelt põlvkondadelt päritud irratsionaalsete kujutelmade alusel, siis on ka ennustamine meie vaatluse objektiks.

Ennustamise ülesandeks on kergitada linik tuleviku saladuste eest, anda inimesele vastus teda ikka erutanud küsimusele homse päeva kohta. Kuid ka eile ja täna sisaldavad palju, mis on inimesele teadmata, kuid mida vaja teada. Seal varastati ta vara, kuid kes on varas ja kust leida varastatu. Haiguste raviks on tarvis leida haiguse põhjustaja. Kas armastab veel mind või on juba jõtnud mu? Need on kõik tõsised küsimused, mis vajavad vastust. Siia lisanduvad kõikidesse tootmistegevustesse kuuluvad ennustused, ilmutused, tunnustähed ja märgid.

Ennustamine jaguneb aktiivseks ja passiivseks. Esimene toimub kas üleloomulike võimetega varustatud isikute kaudu, või siis nende kaudu, kes oskavad kasutada vastavaid abinõusid. ja ennustusvahendeid. Passiivse ennustuse puhul inimene vaatleb kõrvalt looduses ja inimelus toimuvaid nähteid - märke ja nende märkide põhjal loeb inimese elukäiku ja ta tegevuse õnnestumist. Viimasesse alasse kuulub ka unenägude seletamine.

a) Üleloomulike võimetega ennustajana tunneme varemkäsitatud <u>šamaani</u>, kes mitmesuguste vahendite kaasabil saavutas ekstaasi olukorra, langes lõvesse. Ta kaotas siis teadvuse ja ta hing lahkus kehast ning astus ühendusse vaimudega, kelledelt sai teateid tuleviku sündmuste ja peidetud saladuste kohta. Pärast lõvest ärkamist ilmutas ta hingerännakul tehtud tähelepanekuist ja ennustas nende põhjal.

Eestis tunti neid erakordse ennustusvõimega isikuid, kui tarku, tuusijaid, lausujaid jne. Alati polnud need üleloomuliku võimega isikud, vaid oma ennustusoskusi õppinud targad.

---

254. Hisen, Saun ja vihtlemine, lk.52; Hisen, EM III, lk.148.

255. A.Annist, Soome ringvaade, Eesti Kirjandus, 1931. lk.343.

b) Peale ennustusoskuste omasid viimased küllaldaselt praktilisi kogemusi inimestega käitumiseks ja nende psühholoogiliseks mõjutamiseks. Nende seas olid hiilisemal ajal tuntuvamad arbutajad. See nimetus tuleneb nende ennustusvahendist arbust. Arb, mille kaudu loodeti saada soovitud teateid kaitsevaimudelt, oli trummi või sõela kujuline. Sellele löödi ennustamise ehk arbumise ajal Arbule asetatud eseme liikumise järgi leiti vastus ülesseatud küsimusele.256. Eestis oli arb kindlasti tarvitusel.

Hiilisemal ajal arpu enam ei tuntud. Seda asendas sõrmus või prees, mida riputati niidi otsa ja lasti ringe teha. Sõrmuse (preesi) keerlemise ajal esitati küsimusi. Õige küsimuse puhul tegi ese suurema ringi. Arbutati veel sõela kohta riputatud kääride või muude vahendite abil. Peamiselt arbutati varga leidmiseks ja haiguste põhjuste kindlaks tegemiseks. 257.

c) Teistest, arbujatele sarnastest, ennustajatest nimetame kaalujat, veesegajat ja lottajat.

Kaalumine on väga sarnane arbumisega. See võeti ette, kui taheti tulevikku teada, saladusi avalikuks tuua, tõve põhjust leida, varast tundma õppida. Kaalumise kõrval esines ka tegusõna kaalima. Vastuse saamiseks riputati kaks nööpi, võti või nõel niidi otsa ja kõlgutati neid vasaku käe kohal, või siis piibli ehk lauluraamatu kohal. 258.

Tilpamine esines kitsal alal. -Helmes ja seal naabruses. Tilpajad tegelesid peamiselt haiguste ravimisega, kuid neid tunti ka kui ennustajaid, eriti tuleviku teada saamiseks ja varga leidmiseks. Selleks võeti ristiga võti või lambarauad ja pandi need piibli või lauluraamatu vahele. Enne seda loeti tagurpidi "Meie Isa" palve. Õige varga nimetamisel või muu õige vastuse ütlemisel hakkas raamat tiirlema.259.

Veesegaja ehk veevaataja oli ennustaja, kes vee pinnale vaadates leidis seal vastuse esitatud küsimusele. Lottaja oli tuntud ainult Läänemaal Ristil. Tema ennustas samuti võtme ja piibliga. 260.

d) Tuntud ennustaja, eriti armuasjades oli kaardimoor. Tema teeneid hinnatakse isegi tänapäeval. Kaardimoor pani kaarte välja ja nende järgi küneles erutatud kuulajale tema soovide kohaselt, kas ruutu- või ärtuvärd noormehest, kes ta teele sattuda, või pikast ja rõõmukülluses teekonnast koos armastatuga.

e) Võime nimetada veel käetarka, kes inimese peopesas leiduvate joonte järgi määras kindlaks ta elukäigu ja saatuse.

f) Mitmesuguste tähiste, märkide ja tunnuste jälgimine pole lõppenud isegi meie päevil. Neid otsitakse ja leitakse kõikjal. J.W.Boeckler toob ette XVII sajandi uskumusi. Esitame

---

256. Kalevipoeg, Tekstikriitiline väljaanne, I, lk.469 (A.Annist
257. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.567.
258. Sealsamas, lk.568; Saareste, Mitmesuguseid riismeid, 1921. lk.429; Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat II, lk.1162 jj.
259. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.568-569; Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat II, lk.1162 jj.
260. Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi, lk.570-571.

neist mõned: "Nad panevad hoolega tähele, kas laps ristimisel pead tõstab või langeda laseb; tõstmine tähendab elu, langemine peatset surma. Kui laps ristimise ajal magab, siis ta varsti sureb". 261. "Pulmamajas panevad nad kaks küünalt põlema üks peigmehele, teine ppuudile, kelle küünal enne ära põleb, see sureb ka enne". 262. Küünalde põlemise järgi ennustatakse veel mõnegi päeval. Ka järgmist uskumust võime leida ka mõõdki. "Kui nad hommiku vara majast välja lähevad, panevad nad tähele missugune loom või loojus neile vastu tuleb, ja selle järele otsustavad nad, mis neile päeva jooksul ette tuleb ja juhtub". 263. "Ka peavad nad sarnast (huntide) ulumist, kui see suur ja iseäraline on, eelolevat katku ja suure näljahäda kindlaks märgis." 264.

Ka hilisemal ajal esinesid kõikjal märgid, mis kõnelesid ebameeldivate sündmuste ja ohtude liginemisest või kuulutasid saabuvat õnne ja hüve. Taeva punetamine, virmalised, ja komeedid ennustasid sõdasid, väljaikaldusi, ja taudisid. Kaaren või harakas maja ümbruses toob ikka õnnetust ja surma. Ämblik hommikul kuulutab õnnetust, õhtul aga õnne. Majast väljujale ilmutab esimene vastutulija kas õnnetust (mant, vanem naine) või õnne (mees, poiss, korstnapühkija). Kui kass, eriti must jookseb üle tee, on kindel lihtumine ettevõttes. Kõik need märgid ja tunnused lubavad ikka rohkem halba kui head. 265.

g) Tõde otsitakse ka <u>unenägudest</u>. Varasemate rahvauskumuste kohaselt lahkuda magajalt uinumise ajal hing ning liikuda ringi mõne hingeloomana (liblikas, kärbes jm). Ööunenäkul näeb hing asju, mis on inimesele teadmatud, ta tunnetab mineviku ja oleviku sündmuste mõtet ning kuuleb haldjatelt tuleviku kavatsusi. Kõik see peegeldub unenägudes. Kui kõik on antud meis segamini, sellepärast tuleb tõe leidmiseks seletada unenägusid, et tõde neist välja kooruks. Mõned isikud omavad erilise anni unenägude seletamiseks. Teadjad inimesed on kirjutanud raamatuid - unenägudeseletajaid. Nende abil võib ikaüks oma või teiste unenägusid seletada ja ette kuulutada. 266.

Oleksime ühekülgsed, kui tähelikult eitaksime unenägude ennustavat iseloomu ja paneksime kõik ebausu patta. Unenägude seas on neid, mida võime põhjendatult pidada ennustavateks ilmutus-unenägudeks. Kuid suurem osa neist on seoses meie kehaasendiga magades, selle sisemiste protsessidega, veel ilmastiku muutusega, välismaailma häiretega jne., mis mõjutavad inimese uinuvad olekus viibivat psühhikat.

---

261. Porselius, Boecler, Jõgever, lk.13.
262. Sealsamas, lk.15.
263. Sealsamas, lk.24.
264. Sealsamas, lk.33.
265. Vt. ennustusmärkidest, Eisen, EM IV, lk.125-130.
266. Eisen, EM IV, lk.123-125.

6. Tänapäeva ebausk

Kas tänapäeval, meie hariduse ja kultuuri ajastul, võime leida me ühiskonnas veel ebausku?

Kuigi peame end kõrge tsivilisatsiooni kodanikkudeks, kellel võõras igasugune metafüüsiline ja transtsendentne, võime siiski leida endas ja enda ümber mõndagi, millel on tihe, olgugi vahest märkamatu, side meie esivanemate ebausuga. Ehkki viimasel ajal pole eriti kuulda kaardimooridest ja käetarkadest ning ei peeta suurt lugu õnne-ja õnnetuse päevadest, ning arvudest, siiski, olgem siirad, peame tunnistama mõnestki ebausu igandist enda juures.

Lääne-Euroopas näib ebausk veel laiemalt võimutsema. Kaardimoorid ja käetargad tegutsevad peaaegu avalikult. Number kolmteist, kui kõige õnnetuste arv, on mitmel pool põlu all. Moskvas 1964.a. peetud VII Rahvusvahelises antropoloogia ja etnograafia kongressil esines Kopenhaageni teadlane G.Henningsen ettekandega, kus väitis,et Lääne-Euroopa linnades elab võimsalt moodne ebausk ja usk nõidadesse. 267.

a) Eestis on kadunud usk hobuseraua maagilisse võimesse ja viimasel ajal pole enam kuulda anekirjadest.

Omal ajal võis näha,et kaupluste ja kõrtside uksepakku oli naelutatud hobuseraud, mida mõnel poolel nimetati sirurauaks. Uskumus hobuseraua õnnesandvasse mõjusse tuli Saksamaalt sealt tulnud kaupmeeste kaudu. Kuigi hobuseraua kaudu oodati õnne peamiselt kaubandusalal, pandi seda ka elumaja lävesse ning pärast pulmi oli noorpaari esimeseks ülesandeks lüüa siruraud oma kodu ukselävesse. Jäi keegi haigeks, siis vajutati haiget kohta sirurauaga. 268.

Aastaid mõnikümmend tagasi olid ahelkirjad ehk õnneketid väga levinenud. Need tulid kõiku läinud sajandi lõpuaastatel Saksamaal ja mujalt Euroopas, kust jõudsid käesoleva sajandi algul ka Eestisse. Ahelkirjad sisaldasid lühikesi palvetekste ning neis mainiti ka Jeesuse verd.Neid saadeti enamasti posti teel mõnele isikule ja kohustati viimast kirja ümber kirjutama ühteksas eksemplaris ning ärakirjad edasi saatma uutele isikutele. Selle korralduse täitmisel ootas ahelkirja saajat õnn, mittetäitmisel aga suur õnnetus. Ahelkirjad levisid suurtes tiraažides ja kaunis kiirestj, kuna nende uskujaid leidus ikka. Hiljem ahelkirjad kaotasid oma usulise iseloomu ning muutusid lihtsateks vigurdamisteks. Kuid nad levisid endiselt, kuna ebausk polnud kadunud. Veel kolmekümnendate aastate keskpaiku levis Eestis usuline ahelkiri ("Jumala peale lootjate õnnekett"). 269.

---

268. E.J.Eisen, Hobuse raud, Eesti Kirjandus,1926.lk.578.580.

269. Walter Andersson, Kettenbriefe in Estland,Liber Saecularis lk.1- 23.

267.Viires, Teder,Mark, Rahvusvaheline antropoloogia ja etnograafia kongress,lk.374.

b) Noore- ning vanakuu jälgimine teatavate tööde ja toimetuste täitmisel on väga põline Idamaa komme ning ulatub iidsetesse aegadesse, kui kummardati kuujumalannat. Kuid lähinud aegade jooksul pole kadunud kuufaasidega vastlemine igapäevaste toimingute sooritamisel. Rahvas ei võta seda mingi uskumusena, vaid eeldab kuufaasidel mõju, kui reaalsetele kogemustele rajatud tõsiasja.

J.+.Boecler teatab, et maarahvas peavad pulmi alati noorekuu ajal usus, et neil siis on parem õnn ja õnnistus ning et siis naised kauem nooreks ja ilusaks jäävad. 270. Surma puhul aga on omaste seisukohalt parem, kui surm tuleb vanal kuul, sest siis jääda kõik õnn maha; noorel kuul võib surnu kõik õnne kaasa viia. 271.

Veel praegugi jälgivad mõned väga hoolega, mis teha just vanal kuul ja mida noorel kuul. On kindlaid taimi ja vilju, mida tuleb külvata ühel ajal ja mida teisel ajal, millal kätia saunas, millal hõivitada putukaid jne. 272.

Inimene ei tea piisavalt kõiki looduses kehtivaid suhteid ja vastastikke mõjutusi, sellepärast ei tule kuufaasidega ühenduses olevaid uskumusi ja komboid panna eranditult ebausu arvele. Võime oletada, et kuu kiirguse intensiivsusest on sõltuvad mõningad eluprotsessid, sest praktilise elu kogemused mõnel määral tõestavad kuu seisundeid arvestavaid uskumusi.

c) Primitiivinimese kujutelmades omas kunagi suurt osatähtsust fetišism ja usk amulettidesse. Kurioosumina tundub, et ka tänapäeva inimene usub amuletti abisse. Keegi t õi näite, et üliõpilane (!) minnes eksamile võttis kaasa kaks rahvarõivas nukukest uskudes, et need toovad talle eksamiõnne. Ta olla seda ennemgi teinud ja ka nüüd oli ta ainus lootus neile. Pole väike autode arv, mida kaunistavad värvilised nukukesed ja milledelt loodetakse õnne ja kaitsmist teekonnal. Seda lootust otseselt ei avaldata, tihti ka enesele mitte, siis südame sopis elab see peidetud usk nende kujukeste abisse. See on tänapäeva ebausk.

d) Laialt on käibel ütelus "pea põialt!", mida tunnevad sportlased, kooli- ja üliõpilased ning paljud, kelledel on ees mõni riskeerimist nõudev ettevõte, sest teiste "põidla pidamisega" loodetakse endale õnnestumist. Mõnel ütlejal on need lihsalt tähenduseta käibesõnad, mida lausuti mõtlematult, teised näevad nendes harilikku õnnesoovi, kuid leidub ka neid, kes sellele ütlusele osutavad tõesti maagilist võimu. Sõnad "pea põialt", "hoia põialt", "pigista põialt" pole mitte lihtsad õnnesoovi sõnad, vaid põhjenevad väga vanal robustsel ebausul. Need sõnad levisid käesoleval sajandi kahekümnendatel aastatel Saksamaalt Eestisse,

270. Forselius, Boecler, Jõgever, lk.14.
271. Sealsamas, lk.24.
272. Vt.Sisen, EM IV, lk.39-43.

kus on laialt tarvitusel tänapäevani. Pöidlapidamise kui nõidumise komme oli tuntud juba antiikajal Roomas ja Kreekas. Selleks pisteti pöial keskmise ja nimetissõrme vahelt läbi ja suunati seda kujutatava/e hädaohul vastu. Arvati, et see kaitseb nõiduse ja kurja silma eest. Hiljem areneb see nõiduse vastu suunatud komme põlguse ja sõimu sümboliks, mis sisaldab endas ebatsensuursetes õnades väljendatavat mõtet ("lakkuandmist"). Eestlased tunnevad pöidla näitamist, kui "träässa ehk nürki näitamist", venelastel on see "pokasat fiku" ehk "kukit".

Lõunamaal näidatakse sõrmede vahele pistetud pöialt veel kosimisel, kui seksuaalmärki, millega tahetakse mõjutada kositatavat. 273.

Sellega see näiliselt süütu sõnakõlks "pea pöialt!" on tegelikult arenenud välja põlisest ebausu ja nilbuse sümbolist.

Seda ütlust püütakse mõnel pool küll tuletada vanade roomlaste kombest nõuda gladiaatorite võitlusmängudel haavatule armuandmist, tõstes rusikasse tõmmatud parema käe, sõrmed suunatud vastu ülesse suunatud pöialt. Sellele kombele omistatakse a inult miimilise liigutuse iseloomu. 274. Kuid peab tähendama, et praegune "pea pöialt" pole mingi armuandmise nõue, vaid soov leida õnnestumist oma ettevõttele, seda just maagilisel teel. Pealegi gladiaatorite võitlusel tarvitatud žest pole sarnane nõiduskombes tarvitatavaga. Roomlased armuandmist nõudes, tõstsid pöidla üles asetades selle väljapoole sõrmi nende vastu, kuid rahvusvahelise nõidumis- ja samuti sõimumärgi juures oli pöial sõrmede vahel.

---

273. M.J.Eisen "Pea pöialt" Eesti kirjandus, 1933.lk.22-27.

274. K.Villako, Hädas ladina keelega, "Edasi", 1967.a. 12. aprill nr. 85.lk.4.

K O K K U V Õ T E

Eesti rahvausundi arengus on tähtis osa katoliiklikel mõjudel. Ristiusk ei annud Maarjamaale palju oma esialgsest puhtast usundist. Keskaja ristiusk oli endasse imbunud paganlusest võtnud mõndagi idamaadest ja antiikajast pärinevaist kujutelmist ja kombeist ning liinud need kristliku usufilosoofiaga üheks süsteemiks. Kuid see sünkretistlik usund säilitas siiski oma elujõu veel paljudeks sajanditeks.

a) Ristiusu ideestik tungis Läänemere kallastele, me esivanemate kodupaika, kahelt poolt: idast ja läänest. Varasem suund neist oli idapoolne. Ehk juba esimese aastatuhande viimasel sajandil jõudsid siinsetele hõimudele esimesed teated ristiusu õpetusest ja kultuslikest toimingutest, veidi hiljem jõudsid siia ka mõned nende mõistete slaavikeelsed nimetused. Läänepoolsed, eriti Skandinaaviast lähtuvad, olid ajaliselt hilisemad, kuid seda intensiivsemad. Skandinaavlased oma sõja-ja kaubaretketel tutvunesid Lääne-Euroopa maades ristiusu õpetusega, pikkamööda ja endale peaaegu märkamatult omandasid selle ideid ning viisid need oma kodumaale, kus uus usund mõne energilise ristiusupoolduja kuninga ettevõttel ka kehtestati. Analoogiline protsess oleks võinud toimuda ka eestlaste seas, sest eeldused olid pea samad. Teise aastatuhande kahel esimesel sajandil olid tihenenud eesti hõimude sõjalised - ja kaubanduslikud suhted läänepoolsete ristiusuliste rahvastega ja sellega avatud tee ristiusulise maailmavaate levinemiseks. Koos ristiusuga kõisid ikka kaasas progressiivsemad ühiskonnaelu ja riiklikkuse ideed, mis viisid feodaalsuhete kujunemisele ja riiklike organisatsioonide tekkimisele. Paratamatult oleks mõne aja möödumisel toimunud ka see eesti hõimude keskel. Viimasele olaks loomuliku tagajärjena järgnenud terve maa ristiusustamine oma feodaalide ja riigijuhtide poolt. Selle oletatava loomuliku arengu katkestas sakslaste tung itta.

Hävitavale ja kestvale sõjale, mida eestlased vaatamata üksmeelsele vastupanule, kaotasid, järgnes me esiisade sunniviisiline ristimine. Kuid jäi valitsema kategooriliselt eitav suhtumine maa vallutajate ning nende poolt peale sunnitud usundi vastu. Seetõttu polnud rahva hing enam vastuvõtlik ristiusu tõdedele ja selle hüvedele. Vabalt ja oma veenete põhjal ristiusku vastu võtnud vanem Tabeliuse ülespoomine "ristiusukuulutajate" poolt sümboliseeris terve eesti rahva poolehoiu surmamist kristlikule usutõele, seda väga pikkadeks aegadeks. Esimene seeme, millest hiljem võrsus hulki vallutanud ateism, heideti ajaloo pinnasele juba XIII sajandi algul.

b) Rahva sisemisele vastupanule vaatamata mõjutas uus usk ja selle usundi võõrmaalisust edustajate maailmavaade maa põriselanikke. Täimus uute kujutelmade difusioon rahva usulisse ja aatelisse maailma. Pühiliselt ja esmajoones omatakse uuest see, mis on omasem, mis on võimeline tekitama rahva psüühikas vastavaid assotsiatsioone ja nende kaudu looma püsivamaid muudatusi hingeelu süga vustes. Keskaja katoliiklikus ristiusus oli rohkesti sugulaslikku eestlaste animistliku kaitsevaimude ja surnute hingede usundiga. Pealegi kiriku

taktika seisnes mitte niivõrd paganlikke vaadete ja kommete hävitamises, kui nende targas ärakasutamises katoliku kiriku hoone ülesehitamisel. Põliste uskumuste sisu, nende tase ja kvaliteet jäi muutumatuks, usku ja ette asetati austamiseks vaid uued usuobjektid. Tegelikult toimus muudatus ainult nimedes. Kaitsevaimude asemele asusid samade funktsioonidega erinimelised pühakud. Rahva põlluma janduslik kalender rikastus uute tähtpäevadega ning osa päevadest said teised nimetused. Kiriku kultuslikud toimingud sulasid kokku paganliku taigudega. Rahva muistsest vaimsest pärandist need aga, millele ei leitud vastavaid analoogiaid ja seoseid, said ebausu elementideks. Endine rahvausund jagunes ristiusustatud rahvausuks ja ebausuks.

c) Midagi sarnast oli omal ajal toimunud ka Lääne-Euroopa germaani rahvaste seas. Ametliku ristiusu kõrval ja sellega segamini valitsesid nendelgi rohkesti paganliku rahvausundi ja ebausu igandeid. Germaani, õigemini saksa rahvausund, elles pikemat aega ristiusu mõju all, võttis endasse veel idamaa paganlikke sugemeid ning oli arenenud omapäraseks uskumuste ja vaadete konglomeraadiks. See mitmelaadiliste usuliste ja ebausuliste vaadete segáu, levis vallutajate kaudu siinsete põliselanike keskel. Saksa keskaja ebausus olid domineerivamad deemoniusk ja nõiausk.

Saksa deemoniusu mõjul siinsed endised heatahtlikud surnute hinged muutusid kurjadeks vaimudeks, deemoniteks. Mõningal määral tegid seda läbi ka osa kaitsevaime. Sellega endine vaimude maailm muutus enamuses kuritahtlikuks ja kahjutekitavaks.

Lääne-Euroopa nõidususk ehk must maagia oli samuti oma karakterilt enamuses kuritahtlik. Sellest peale on eestlaste nõidususk ka samasugune. Nägematu maailma transformatsioon tõi kaasa ka nähtava maailma halvenemise, toimus eestlase iseloomus järsk muutus pahemuse poole.

d) Eestlase iseloomu negatiivseid omadusi, jonnakuse, kadeduse, pilkamishimu, ka salakavaluse, omakasupüüdlikkuse ja väljakujunenud egoismi, ülihella enesetunde, endasse eraldunud individuaalsuse ning materialistliku ja ateistliku elukäsituse on põhjustanud osalt võigivaldne ristiusustamine kui rahva tahte võgistamine, osalt aga on neid mõjustanud anastajate ristiusustatud rahvausundi ja ebausu eeskujud, kuid suurelt osalt on siin süüdi sajandeid kestnud raske orjaöö, rahvuslik ja majanduslik depressioon koos igasuguste inimõiguste puudumisega. Korduvalt ülekäinud sõjad, võõrrahvaste sissetungid ja nendega kaasnevad võigivallad on omaltpoolt mürgitanud rahva iseloomu, tuues võõrast, tihti alaväärtuslikku, verd rahva keskele. Ekskurssina sedastame, et meie ei eita võõra vere teatavat tähtsust rahva andekuse ja iseloomu õilsate omaduste tõstmisel. Kuid selle eelduseks olgu, et see veri oleks pärit sobivatelt ja täisväärtuslikelt rahvastelt, rassidelt.

Õnneks pole mainitud negatiivsed omadused eestlase iseloomus siiski domineerivad. Kõikjal löövad läbi rahva iidsest lapsepõlvest pärinevad iseloomu omadused, samuti meie esivanemate pidevas ja püsivas töös, võitluses, pürgimises, õppimises,

omandamises ja loomises saavutatud ja karastatud õilsad iseloomu jooned, na-gu püsivus, raugematu tõökus, tervve, kaine ja tasakaalukas mõistus koos sissesündinud intellektuaalsusega, selle juures tundehellus, taktikülläne tagasitõmbumine, tahtmine teisi mõista, isegi palju maha tehtud rahvaliku uhkuse puudumine, mõningane huumorimeel ning lõppude lõpuks kusagilt idamaalt või kes teab kust päritud ja alateadvuses talletatud müstiline õigluse ja rahu järele janunev elutunne, mis tihti võib sünnnitada süga vaid usulisi isiksusi.

Kolmandas peatükis esmakordselt kasutatud kirjanduse nimestik

Anderson, Walter, Kettenbriefe in Estland, Liber Saecularis, Tartu 1939.
Ariste, Paul, Juut eesti rahvasuus. Eesti Kirjandus, 1932.
Ariste, Paul, Paar Hiiu kodukäija nimetust, Eesti Kirjandus, 1935.
Ariste, P. Sulo Haltsonen: Suomalaisista taikamerkeistä, Helsinki 1936. Eesti Kirjandus, 1937.
Eesti Ajalugu II, Eesti keskaeg, Tegev ja peatoimetaja H.Kruus, Tartu, 1937.
= Eesti ajalugu II
Eesti NSV ajaloo lugemik 1. Koostasid J.Kahk (toimetaja) ja A.Vassar, Tallinn 1960.
= Eesti NSV ajaloo lugemik I.
Eisen, M.J. Hobuse raud, Eesti Kirjandus, 1926.
Eisen, M.J. Karjan[illegible], Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I, 1925.
Eisen, M.J. Noogid, Eesti Kirjandus, 1925.
Eisen, M.J. Pea pöialt! Eesti Kirjandus, 1933.
Eisen, M.U. Sator-nõiasõnad, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX- X. 1934.
Eisen, M.J. Saun ja vihtlemine, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VIII, 1934.
= Eisen, Saun ja vihtlemine.
EKS Üldine liikmete koosolek 14.aug. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat, 1909.
Endis-Eesti elu-olu I. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust. Tallinn, 1939.
Filosoofia ajalugu I. Antiik- ja feodaalühiskonna filosoofia, Tartu 1947.
= Filosoofia ajalugu I.
Grünthal, J. Eesti rahvameditsiin, eriti sünnituse ning naistehaiguste puhul ja laste arstimisel, vanavara valgusel, Eesti Kirjandus, 1924.
= Grünthal, Eesti rahvameditsiin.
Heussi, Karl, Kompendium der Kirchengeschichte, Tübingen, 1901.
= Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte.
Hurt, J. Kurat ja Kratt, Olevik 1896.
Jerusalem, N. Sissejuhatus filosoofiasse, 1922.
Keem, Helle, Ühest tarmukast saja-aastasest. Kodumurre 1963, Tallinn, 1963.
Koern, Ella, Eesti naise iluravist endistel aegadel, Eesti Kirjandus, 1939.
Kurfeldt-Hanko, j. Nõiamärkidest, Eesti Kirjandus, 1936.
= Kurfeldt-Hanko, Nõiamärkidest.
Köpp, J. Mõnda vanadest usukommetest Liivimaal Rootsi valitsuse ajal. Sirvilaud 1903, Jurjev 1902.
= Köpp, Mõnda vanadest usukommetest.
Laugaste, Ed. Nõia ja nõiduse nimetusi eesti murdeis. Eesti Kirjandus 1936.
= Laugaste, Nõia ja nõiduse nimetusi.
Lezius, Hermann. Kirjapannud aastal 1894. Eesti rahva vaimulikust ja kiriklikust elust ja usust aastal 1694. Ristirahva pühapäeva leht, 1894.
= Lezius, Eesti rahva vaimulikust ja kiriklikust elust.

Ligi, Herbert, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algal(1558-1561), Tallinn 1961.
= Ligi, Eesti talurahva olukord.
Liiv, O. Mõningaid Soome ja Eesti ajaloo-uurimise ühisküsimusi, Eesti Kirjandus 1961
Loorits, Oskar, Empli, Eesti Kirjandus, 1925.
Loorits, Oskar, Liivi rahva usund II, Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused B.Humaniora XII, Tartu 1928.
= Loorits, Liivi rahva usund II.
Loorits, Oskar, Liivi rahva usund III. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused B.Humaniora XVI, Tartu 1929.
= Loorits, Liivi rahva usund III.
/Loorits, Oskar/ Piksepalve, Tallinn 1939.
Loorits, O. Rahvaluule, Saaremaa, Eesti VI, Tartu 1934
= Loorits, Rahvaluule.
L/oorits, Oskar Soome rahvaluule ja usund, Eesti Entsüklopeedia VII, 1936.
= Loorits, Soome rahvaluule ja usund,
Manninen, J. Üldjooni meie rahvameditsiinist, Eesti Kirjandus, 1925.
= Manninen, Üldjooni rahvameditsiinist,
Mansikka, U.J. Opferbräuche in der Volksmedizin, Liber Saecularis, Tartu 1938.
Masing, O.W. O.W.Masingi kirjad. Neljas anne, Tartu 1886.
= Masingi kirjad IV.
Moora, H. Eestlaste, liivlaste ja lätlaste vaatest ristiusule, nende kristianiseerimise algul. Ajalooline Ajakiri 1924.
= Moora, Eestlaste, liivlaste ja lätlaste.
Moora, H. Käsitöö arenemisjärg Baltimail 12.- 13. sajandil Prooksiajast varase feodalismini, Tallinn 1966.
Must, Mari. Haruldasi sõnu Kirde-Eesti rannikumurdest. Emakeele Seltsi Aastaraamat VI 1960, Tallinn 1960.
Must, Mari, Keskmurde tekstid, Eesti murded II, Tallinn 1965.
= Must, Keskmurde tekstid.
Penttilä, Aarnio, Eesti 'Ümmardaja' ja selle lähemeresoome vastet tähendusarengust. Liber Saecularis, Tartu 1938.
Põldmäe, K. Üks haruldane tüüp eestikeelseist taevakirjadest, Liber Saecularis II, Tartu 1938.
= Põldmäe, Üks haruldane tüüp.
Päss, Elmar, Setu rahvakombed lastest, Eesti Kirjandus, 1939.
Raja-ndi, Edgar, Raamat nimedest, Tallinn 1966.
= Rajandi, Raamat nimedest.
Reiman, Villem, Eesti ajalugu, Tallinn 1920.
= Reiman, Eesti Ajalugu
Reiman, V. Eesti kohanimed II. Eesti kirjandus, 1909.
Roos, Ed. Eesti muistseist isikunimedest, Keel ja Kirjandus 1961
Sild, O. Bremeni Adam ja tema teated, "Aestland"ist" ja "Churland'ist". Usuteadusline Ajakiri IV, 1930.
Sild, O. Kas hommiku poolt tuli ristiusulisi mõjusid paganausulistele eestlastele? Usuteadusline ajakiri IV. 1931/32.
≠ Sild, Kas hommiku poolt tuli ristiusulisi mõjusid.
Sild, O. Liivlaste vanema Kaupo Rooma sõidu mõte ja tähendus. usuteadusline Ajakiri III, 1929.
Suviseid ekspeditsioone 1966.aasta. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1967.
Tampere, H. Vana Kannel koostamise põhimõtetest. Keel ja

Tampere, H."Vana Kannel" koostamise põhimõtetest.Keel ja kirjandus, 1960.
Trummel, V. Slaavi-vene elemendid Kagu-Eesti materiaalse kultuuris (kuni XIII sajandi alguseni). Eesti NSV Ajaloc küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, Vihk 87, Tartu 1960.
Tõnisson, E. Eesti aardeleiud 9.- 13.sajandist. Muistsed kalmed ja aarded, Tallinn, 1962.
Uuspuu, V. Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust. Usuteaduslne Ajakiri X, 1938.
= Uuspuu, Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust.
Wallner, R Ebausk ja nõiausk meie rahvarohtude nimetustes. Eesti Kirjandus, 1917.
Valmet, A.H. Gõsekeni sõnaraamatust,Keel ja Kirjandus 1960.
Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Toimetanud Herbert Tampere, Tallinn 1938.
= Vana Kannel III.
/Weske,M./ Vanad ohvrikohad, Oma Maa, 1884.
Viidebaum /Viidalepp/ Richard. Isaisad kohtus. Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad III, Tartu 1935.
Viires, A. Tedre, Ü. Mark, K. VII rahvusvaheline antropoloogia ja etnograafia kongress Moskvas, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskondliku seeria, 1964
= Viires, Tedre, Mark, Rahvusvaheline antropoloogia ja etnograafia kongress.
Villako,K. Kõdas ladina keelega, Edasi, 1967.
Võsu, R. Kristluse ajalugu II: katoliiklus. Eksamikõned usuteaduslikel kursustel, 1956. /Käsikirja alusel/.
= Võsu, Kristluse ajalugu II.

Ардашев, Павел. Цезарий Гейстербахский /Черты средневекового настроения и мирообразования/. Книга для чтения по истории средних веков 2. Москва 1912.
= Ардашев, Цезарий Гейстербахский.
Гельмольд, Славянская хроника, Москва 1963.
= Гельмольд, Славянская хроника.
Гуревич, А.Я. Походы викингов. Москва 1966.
= Гуревич, Походы викингов.
Дрепер,Дж.В. История умственного развития Европы. Киев, Петербург, Одесса.
= Дрепер, История умственного развития Европы.
Корсунский, А.Р. Образование раннефеодального государства в Западной Европе. Москва 1963.
= Корсунский, Образование раннефеодального государства.
Народы Мира. Народы Зарубежной Европы 1. Москва 1964.
Покровский, М. Средневековые ереси и инквизиция. Книга для чтения по истории средних веков 2. Москва 1912.
= ПОКРОВСКИЙ, Средневековые ереси.
Робертсон,Джемс С. История христианской церкви 1.Петроград 1916.
Робертсон, История христианской церкви 1.
Третьяков, П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, Москва-Ленинград 1966.
= Третьяков, Финно-угры, балты и славяне.

IV ptk. REFORMATSIOON JA SELLE TÄHTSUS EESTI USULULE

Katoliiklik keskaeg oli valitsenud Vanal Liivimaal juba kolm sajandit. Ajastu ideoloogiline alus - ristiusk polnud siiski jõudnud vallutada põrismaalase igapäevase elu ega ta maailmavaate. Viimases elasid edasi põlised animistlikud vaated. Möödus keskaeg. Lääne-Euroopa rahvaste keskel tõusid uued voolud, mis panid põhjani kõikuma kõikide rahvakihtide vaimse ja materiaalse eluolu. Kõrgele tõusis reformatsiooni laine ja, levinedes üle maade, paiskus ka Läänemeremaadele. Sellest ja selle mõjudest eestlase usulisele arengule pajatab käesolev peatükk.

Käsitatav ajastu algab reformatsiooni tulekuga Eestisse XVI sajandi esimesel veerandil ning lõpeb XVII sajandi lõpuga, sellega kestab ligemale kaks sajandit.

1. LIIVIMAA KATOLIKU KIRIKU RÜPES.

a) Germaani agressioon oli tunginud ristiusu lipu all eestlaste aladele, vallutanud need ja ühendanud ühisesse Maarjamaasse. Koos ordurüütidega, maa vallutajatega, valgus alla kaupmehi ja käsitöölisi, kes asusid linnadesse. Tuli aadlikke, kelledele ordu ja piiskop tasuks tulevaste sõjateenete eest, laenutasid laialdasi maaalasid. Nendest läänimeestest arenes välja kohalik mõisnikuseisus, sellega toimusid suured muudatused maa põriselanike poliitilises ja majanduslikus olukorras. Alguses oli läänimeestel õigus sõjaliste kohustuste eest saadud läänisid pärandada ainult oma meesjärglastele. Järkjärgult suurenesid läänimeeste õigused ning ajutiselt antud läänid muutusid nende edasipärandatavateks omanditeks. Paralleelselt selle protsessi arenguga kaotasid juriidilise omandiõiguse oma põlistele maadele läänistatud maaladel asuvad talupojad ning olid surutud mõisaomaniku majandusliku ja sotsiaalse ülemvõimu alla .

Peale feodaalse surutise kanna tas tollel ajal talupoeg, kui vaesem kiht, mitmesuguste loodusõnnetuste all. Korduvad ja hävitavad olid näljahädad. Nendega kaasnesid ikka taudid, viimastest hirmsam oli katk. Juba vabadusvõitluse algaastatel (1210), liikus katkulaine üle Saksalajja Ugandi ning oli üheks teguriks samal aastal toimunud Ümera lahingu võiduvilja tühistamiseks. 1315.a. näljahäda kohta ütleb kroonik Bartholomeus Hoencke, et "sõherdust enne siin kunagi pole kuuldud." Näljatõttu olla inimesed tapnud ja söönud lapsi, kaevanud välja laipu ja söönud neid.[1] Korduvad loodusõnnetused, talupoegade poliitiliste ja sotsiaalsete õiguste kaotus ning majanduslik sõltuvus läänihärrast oli neid majanduslikult laostanud. Sellest tingituna oli reformatsiooni tulekul eestlaste keskel suur vaesus ja mandumus.

---

1. Vt. Eesti NSV ajaloo lugemik I, lk.72.

b) Paremat pilti ei pakkunud ka rahva kultuuriline olukord. Iseseisvaks rahvuslikuks kultuuriks puudusid eeldused. Majanduslik surutis oli kõik rahva loova jõu koondanud ühte tulipunkti - igapäevaste eluraskuste võitmiseks ja igapäevaste eluvõimaluste saavutamiseks. Ainukeseteks rahva endakultuuri avaldusteks jäid rahvausundi kommete tähitmine ja maagilist iseloomu omava rahvaluule harrastamine. Ametlikult edustatav kultuurielu oli seotud kirikuga, kusjuures talupoegade osaks jäi ainult võõrkeelsetest missadest osavõtmine ja ladinakeelsete palvesõnade mehhaaniline pähetuupimine.

Alles XV sajandi alguses, seoses Lääne-Euroopas alganud renessansiga ja eelreformatsiooniliste liikumistega, hakkas katoliku kirik rohkem tähelepanu pöörama kohalike rahvaste keelele ja haridusele, et neid teadlikumalt siduda katoliku kiriku ideoloogiaga. Sellest ajast pärinevad teated, et kohaliku vaimulike ordineerimisel hakati neilt nõudma rahvakeele oskust.ning rõhutati moraalse elu tõstmise vajadust. Ametis olevad rahvakeelt mitte mõistvad preestrid pidid võtma abilisteks kaplanid, kes seda oskavad ja selles jutlustavad.[2]. Koguduses seati sisse konfirmatsioon, millest osavõtjale tuli õpetada selgeks usuõpetuse tähtsamad õpetusjoonet ning rahvakeelsed "Meie isa palve", "Ave Maria", usutunnistus ja 10 käsku. Kuid vähe oli vaimulikke, kes suutsid seda õpetada ja nõuda kogudueelt.[3].

Katoliku ajastu lõpuks olukord vähe paranes. Üha rohkem hakati pidama eestikeelseid jutlusi, seda ka Tallinnas.1476.a. asutati Niguliste kiriku ja vähe hiljem ka Oleviste kiriku juurde "mittesaksa" jutlustaja kohad. On teateid eestikeelsetest jutlustest Püha Vaimu kirikus. Suurimas Tallinna kirikus, dominiiklaste kloostrikirikus pidasid munagad eestikeelseid jutlusi. Kerjusmungad oma rännakutes maal tegid seda ka maakihelkondades. Piiskop Johannes IV Kievel'i (+1527) ajal peeti Saaremaa kirikutes, ja vist ka Läänemaa al, igal pühapäeval eestikeelne jutlus.[4]. XV sajandi lõpul ja XVI sajandi algusel esinesid üksikud, juba eestlasist põlvenenud "mittesaksa" jutlustajad.

Lääne- Euroopas maad võtnud humanistlikud vaated, mis ei jätnud oma mõju avaldamast ka katoliku vaimulikkonnale, lõid eeldused seal ülikoolide asutamiseks ja üldise hariduse levitamiseks. Hariduse tähtsuse hindamine ja koolide asutamise mõte jõudis ka Vana-Liivimaale. Tõsi, vaimulike ette-

---

2. Eesti ajaloo lugemik I,lk.112-113.

3. Sild, Eesti Kirikulugu, lk.77-79.

4. Sealsamas,lk.95.Johansen,Eestlane Linnaarhiivi allikate kajastuses. Ajalooline Ajakiri,1934,lk.187 (Edaspidi: Johansen, Eestlane Linnaarhiivi allikate kajastuses).

valmistamiseks asutati juba vist XIII sajandil siin toomkoolid ja kloostrikoolid. Arvatavasti eksisteerisid Tartus 1250.a., Pärnus 1251.a. ja Tallinnas hiljema 1t 1266.a. toomkoolid. Kloostrikoolidest on teada Tallinnas dominiiklaste kloostri juures olev kool, mis asutati vist 1229.a. (kindel teade koolist on 1319.a.) On teada veel 1234.a. tsistertslaste kloostrikool Mõrknas ja 1250.a. naistsistertslaste koostrikool Tallinnas. Kloostrikoole leidus ka mujal. Kaua aega olid need vaimulikud koolid siin ainsad. Alles XV sajandi algusel said linnad õiguse avada ilmalikke koole kodanike laste jaoks. 1420.a. andis paavst Martin V Tallinna raele õiguse avada Oleviste kiriku juures linnakool, mis esimest korda mainitakse tegutsevana 1432.aastal. Alles XVI sajandi alguses asutati linnakoolid Narvas (1501.a.), Pärnus (1528.a.), Paides (1528.a.) ja Tartus (1554.a.). Nende ladinakeelsete koolide kõrval ilmusid XV sajandil saksakeelsed erakoolid, n.n. nurgakoolid.[5]. Nendest haridusasutetest said maa pärisrahva lapsed vähe osa. Vaimulikud koolid olid neile põhimõtteliselt suletud. Küll aga võisid eestlaste või nende järeltulijate lapsed saada mõningal määral haridust ilmalikest koolidest, eriti Oleviste kirikukoolist, sest ka koguduses oli oletatavasti eestlasist koguduseliikmeid.[6].

Hilisemal ajal, XVI sajandi algul, püüti juba ettekavatsetult tõmmata pärisrahva liikmeid vaimulike ülesannetesse. Riia peapiiskop Jasper Linde (+1524) astus korduvalt samme mittesakslastest preestrite ettevalmistamiseks. Selleks kavatseti asutada vastav õppeasutus kas Pärnu või Narva. Kuid need ettevõtted ei teostunud rüütlite ja linnade vastuseisul.[7]. Ka Saaremaa-Läänemaa piiskop Johannes IV Kievel tõstis üles sama küsimuse. Ta pidas tarvilikuks ülikooli asutamise kasTartu või Vana-Pärnu, kus ka talupoegade lastel oleks võimalus õppida preestriks või muudeks vaimulikeks a metiteks. Kuid Kievel'i ettepanek jooksis samadele karidele, kui peapiiskopi omagi.[8]. Ent siiski ka eestlased olid mõnel määral osa saanud olemasolevate koolide hüvedest, nagu tõendavad teated "mittesaksa" jutlustajatest eestlastest. Tuntud on eestlane Johan Pulck, kes oli 1514.a. Haapsalu notariks, 1517.a. piiskopi maavalitsuse kirjutajaks ja 1522-1535.a. Saaremaa toomhärraks. Kõrgema hariduse sai ta Rostocki ülikõolis.[9].

Kloostrite osa kultuuri elementide levikus meie maal ei tule alahinnata. Eriti võib seda öelda tsistertslaste meeskloostrite kohta. Vana-Liivimaa alal polnud kloostrite arv eriti suur. Rahvatraditsiooni järgi olla neid olnud rohkesti, igas linnas mitu, kuid enamuses neist kuuluvad luulevalda. Nii Saaremaal olnud rahva teadmise järgi kaks meeskloostrit ja neli naiskloostrit. Eksisteeris ainult meeskloester Kihelkonnas.[10]. M.J.Eisen väidab, et 93- st Eestis rahvatraditsiooniga tuntud kloostrist võiks ehk enam-vähem kindlaks pidada

---

5. Peeter Põld, Eesti kooli ajalugu, Tartu, 1933, lk.10-11.(Edaspidi: Põld, Eesti kooli ajalugu).

6. Johansen, Nordische Mission, lk.109.

7. Põld, Eesti kooli ajalugu, lk.13-14.

22 kloostrit.[11].

Dominiiklaste ja frantsisklaste kloostrite tähtsus rahvaelu a rengus ei tohiks olla eriti suur. Mõningaid teeneid võiks neil ehk olla usuelu a rengus ja rahvakeele edustamisel. Tsistertslaste kloostrid asusid Dünamündes, Kärknal ja hiljem Padisel. Nendes elasid munkade kõrval ilmlikud vennad, kes harisid põldu, kasvatasid karja, tegelesid aianduse ja mesindusega ning tegid käsitööd. Oletatavasti tulid nendelt mõningaid põllunduse ja karjakasvatuse viise, samuti käsitöö võtteid, kohalikele talupoegadele. Pole võimatu, et ilmikvendade seas võis olla ka eestlasi.[12].

Kuigi vasallid püüdsid igati takistada talupoegade asumist linna, siiski kasvas pidevalt eestisoost elanike arv linnades. Mitmed madalamad tööalad olid eestlaste käes. Rohkesti oli eestlasi õllekandjaid, mündrikuid (sadama paadmehi), mitmesuguseid sadamatöölisi, voori- ja kärumehi, kojamehi jne. Ka juba vähe kõrgemasse kihti olid jõudnud mitmed eestlasi, neid leidus kinga- ja katlalappijate, kangrute, püttseppade, kasukseppade, ratasseppade, korstnapühkijate, pruulijate, puuseppade, möldrite, kiviraiujate, müüriseppade, väike pudukaupmeeste ja teiste seas. Õieti ainult kolme ametisse, nimelt: kullaseppade, pagarite ja rätsepate tsunfti oli keelatud "mittesakslaste" vastu võtmine. Elamine linnas võimaldas ka eestlastel võtta osa üldisest linna kultuurilisest elust, muidugi vastavalt oma seisusele. Linnas oli eestlane ikka vaba, ta polnud seotud maa külge, nagu seda oli talupoeg. Usuliste tarvete rahuldamiseks võisid eestlased astuda samuti gildidesse ja vennaskondadesse. Kanuti Gildi kõrval oli eriti Oleviste Gildis rohkesti "mittesakslasi" linna käsitööliste seast. Puht eestiline oli Pühaihu Gild, mille altar asus Niguliste kirikus.[13]. Nendime, et algul olid gildide ülesanded kiriklikud, nimelt nende poolt ehitati ja peeti üleval kirikute juures gildi nimelise pühaku altarid, samuti korraldasid nad oma surnud liikmetele pidulikke matuseid ja hingepalveid. Hiljem aga muutusid gildid oma liikmete kutseõiguslike, majanduslike ja sotsiaalsete hüvede kaitsjateks organisatsioonideks, kuid säilitades kuni reformatsioonini ka oma endised kiriklikud põhiülesanded.[14].

Peale linnakultuuri saavutustest osa saamise oli linnastumisel veel teine mõju linna asunud eestlastele. Linn nivelleeris mitte ainult oma elanike kultuurilise taseme, vaid ka rahvuslise, sest pikapeale sulasid linna asunud eestlased sakslaste keskele.

---

8. Sealsamas, lk.14.
9. Sild, Eesti Kirikulugu, lk.96; Eesti Biograafilise leksikoni Täiendusköide, lk.250.
10. Eesti VI, Saaremaa, Tartu, 1934, lk.363. (V.Vaga).
11. M.J.Eisen, Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid; Eesti Kirjandus, 1925, lk.3 (Edaspidi: Eisen, Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid).
12. Reiman, Eesti ajalugu, lk.55.
13. Johanson, Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses, lk.182-187.
14. Tiik, Tallinna gildidest, lk.6-7.

c) Sarnane oli eestlaste kultuuriline tase katoliku ajastu lõpul. Veetleme milline oli nende usuline tase.

Valga maapäeva 1422.a. otsused näitavad, et kahesajaaastane ristiusu kestvus polnud suutnud siin paganlust võita. Maa põriselanikud austasid endiselt loodusvägesid ja ootasid neilt abi. Esines ristimise mahapesemisi ja surnute matmisi paganakegsetesse kalmetesse. Abielluti ilma kirikliku õnnistuseta ja praktiseeriti naiste "tõmbamisi"[15]. Sada aastat hiljem 1519-1522.a.a. Saaremaa piiskop Johannes IV Kieveli poolt teostatud kirikuvisatsioonidest selgus, et rahva usuline tasapind pole muutunud. Endiselt õitses paganlus, austati pühi hiisi, puid ja kive ning toodi ohvrit. Pole loobutud õnnistamata abieludest, abikaasade mahajätmisest ja naiste röövimistest.[16].

Polnud lootagi olukorra paranemist ja talupoegade usuelu tõstmist, kui puudusid veenvad eeskujud, kui karjased ise sammusid eesotsas kõlvatuses, ebausus ja omakasupüüdmises. Rohkesti on neiteid tolleaegsete vaimulike madalast kõlblusest. Kroonik Balthasar Russow pani kirja järgmised read: "Kui mõni piiskopi sohinaine vanaks läks või muidu temale enam ei passinud, siis ta andis tema mõnele maapriile ühes mõne veski või maatükiga abielusse ja tõi mitmendat korda jälle uue värske tüdruku rütiku alla. Nõnda tegid ka kõik toomhärrad ja abtid."[17]. Suuri väärnähteid ja kõlvatusi vaimulikkonna elus avastas Johannes IV Kieveli kirikuvisatsioon. Kaarma talupojad kaebasid oma preester Johannes Holste peale, kes katku jal olla maha jätnud koguduse, siis jäänud jutlused pidamata, surnud matmata. Ta olla enam kaupmees kui vaimulik, viibinud pikemat aega Hriasjus Preisimaal, prassida talupoegade käest kirikutalituste eest ebaseaduslikult andameid, nii matuse eest terve härja või lehma.[18]. V.Reiman võtab Kieveli visatsiooni andmed kokku ja kirjutab, et preestrid, mungad ja nunnad olid üldlaselt raisus, elasid kõlvatult ja ei hoolinud rahvast. Preestrid kuulutasid ühte Jumalat, aga teenisid ise teist. Jumalateenistusse tulid nad rõbalates riietes, pikkades juustes ja habemesse kasvanult, tihti palja jalu. Püha missat ei lauldud vaid nuluti. Lihula nunnad luusida väljaspool kloostrit, ka kloostri müüride vahel elada nad autumat elu.[19].

Vaimulike juhtide ja nende vasallide alalised vastuolud, riiud ja vastastikune võigivald omakord tingisid talupoegade võõrdumise kirikust ja ristiusust. Nende vastuolude ja ükskteise materdamiste kohta on küllaldaselt näiteid. Nii surmati 1381.a. Saare-Läänе piiskop Heinrich III oma toomhärrade poolt. Sellele järgnenud kodusõjas tungisid 1383.a. osa vasalle Haapsallu, tapsid siin ilmlikke ja vaimulikke, rüüstasid toomkiriku ja põletasid maha suurema linnuse. Need

---

15. Eesti Rahva ajalugu I, lk.547-548 (O.Sild).
16. Eesti VI, Saaremaa, Tartu 1934, lk.207(A.Soom).
17. Russow, Liivimaa kroonika l. lk.64.
18. Eesti NSV Ajaloo Lugemik I, lk.112-114.
19. V.R./eiman/, Kivid ja killud, Postimees, 1901, nr.61. (Edaspidi: Reiman, Kivid ja killud).

segadused ei lõppenud veel järgmisel sajandilgi, millal aastast 1423 kuni 1462-ni oli Haapsalus korduvalt kaks piiskoppi, üks toomkapiitli poolt valitud, teine ordu kandidaat, kes olid pidevalt omavahel võitluses ja riius.[20].

Kiriku langus polnud ainult Liivimaale omane lokaalne nähtus, vaid terve katoliku kirik oli langenud väga madala-le. Kiriku üldisele langusele järgnes reaktsioon, hakati nõudma põhjalikku kirikuuuendamist. Need head kavatsused jõudsid ka Liivimaale. Riia peapiiskop Johannes VI Ambundi (1418-1424) algatusel võttis Valga maapäev 1422.a. vastu terve rea korraldusi kirikuelu korraldamiseks. Talupoegadele tehti sunduslikuks laste ristimine, ristimise mahapesemise eest karistati surmanuhtlusega. Talupoegadel oli pühapäevastest jumalateenistustest osa võtmine kohustuslik. 21.

Kirikureformi küsimus oli Riia peapiiskop Henning Scharpenbergi (1421-1428) ajal Riia 1428.a. sinodil jälle päevakorras. Peale talupoegadele esitatud nõudmiste, mis peamiselt kordasid 1422.a. maapäeva korraldusi, esitati siin rangemad nõudmised ka vaimulikkudele, kelledelt nõuti rahvakeele oskust, vastavat usuteaduslikku ettevalmistust ja, mis peaasi, häid elukombeid. Neile keelati konkubiinide pidamine, maksude võtmine kirikutalituste eest, kui seda ei suudetud tasuda.22.

Need reformipüüded ei annud soovitud tagajärgi. Nagu Läänе-Euroopas, püüti ka siin suurendada vagadust kirikuteenistuste toredamaks tegemisega, kirikuid hakati rohkem kaunistama ja varustama kunstiväärtuslikumate sisustustega ja riistadega, missateenistust rikastati uute elementidega, hangiti tšiendavalt rellikvjäänuseid, korraldati kiriklikke protsessioone, organiseeriti patukustutuskirjade jagamist ja müüki. Näiteks Johannes IV Kievoli andmeil oli Märjamaa kirikus XVI sajandi algul Neitsi Maarja kuju, millel "on uus toge sammetmantel seljas, mis on ilustatud 28 hõbesõlega, kullatud kotkaga, hõbesüdamega ja seitsme suure hõbenöödiga. Niisama on temal iga päeva ja pühapäeva tarvis omad pea- ja kaelaehted". 23. See viimne toredus polnud võimeline võitma talupoja südant, sest oma muredega ja hädadega pöördas eestlane abi otsides ikka endiste läbiproovitud ohvripaikade poole.

Järgmise sajandi algul tegid kirikuuuenduse katseid kaks Saare-Läänе piiskoppi: Johannes III Orgas (1491-1515) ja korduvalt mainitud Johannes IV Kievel. Johannes III Orgas esitas 1505.a. Haapsalu piiskopkonna sinodile määrused, kus nõuti preestritelt häid elukombeid, keelati neile lubama tu abielu, õnnemängud, kõrtsidе ja halva kuulsusega paikade külastamine ning osavõtmine ilmlikest joomapidudest. Koguduse-

---

20. Eesti VIII, Läänemaa I Tartu 1938, lk.266-267.

21. Eesti Ajalugu II, lk.364-365 (A.Soom; Eesti NSV Ajaloo Lugemik I, lk.80-84.

22. Eesti Ajalugu II, lk.365-366 (A.Soom); Eesti Ajaloo Lugemik I.lk.112-117.

23. Reiman, Kivid ja killud.

liikmetele keelati ka seekord pühitsemata abielud, nõidumine ning nõuüi neilt jumalateenistustest, pihist ja armulauast osa võtmist. Talupoegadel tuli pähe õppida 10 käsku ühes lühikese seletusega ja lühike palve: "Jeesus Kristus, elava Jumala poeg, kes sa oled sündinud Neitsist Maarjast, halasta minu peale!" Õppimisest kõrvale hoidjaid tuli karistada ihunuhtlusega. 24.

Piiskop Johannes IV Kievel asus veel energiliselt kirikureformide teele. Üldjoontes kordas ta oma eelkäija poolt antud korraldusi, siinjuures esitas ka nõuded jumalateenistuse välise külje ja kombelikkuse tõstmiseks, eestikeelsete jutluste pidamiseks ning andis juhiseid kiriku majandusliku seisundi parandamiseks. Kuid majandusalane ettepanek põrkas vasallide ükskõiksuse vastu. Muud ettepanekud, nagu eestikeelsete jutluste nõudmine, kirikuteenistuse välise külje tõstmine, vaimulikude elu parandamine, saavutasid mõningaid tagajärgi Saare- Läänе piiskopkonna enda alal. Seda ei või öelda Ordu ala kohta.25.

Need hilinenud kirikuelu uuendamise katsed ei annud siiski kõikjal küllaldasi tagajärgi, sest nende uuenduskavatsuste eesotsas seisid üksikud uuendusmeelsed piiskopid, kelledel tuli üksi võidelda oma kõlvatuses paatunud vaimulikega ja mitte vähem moraalilagedа vasallkonna ja linnakodanluse vastu.

d) Kirikureformide üheks põhjustajaks Läänе-Euroopas oli Jan Husi (1369-1415) poolt alustatud hussiitide liikumine, mis jõudsasti levis ning mille maha surumiseks rakendati rohkesti sõjalist jõudu ja inkvisitsiooni abi.

On mõningaid andmeid, mis lubavad oletada hussiitide mõju ka Liivimaal. Mõnelgi liivimaalasel oli sidemeid hussiitide keskusega, Prahaga. Nii kohalik mõisnik Nikolaus Ergames oli 1390.a. paiku Praha ülikooli rektor. Sama l ajal oli seal juura professorina Tartu toomhärra Bernhard Bulow, kes sai 1410.a. Tartu piiskopiks. Pole andmeid, et ta oleks tunnustanud Husi õpetust, kuid rahva traditsiooni kohaselt olla ta saanud loa siia 1402-1417.a. vahel põgenenud hussiitidele asuda elama Kolga-Jaani kihelkonda metsadesse, kuhu ehitatud kabel, teistel andmetel Kolga-Jaani kirik, mis viimane, kuulub tõesti ehitusstiililt sajandisse XV. Kolga-Jaani kirikus olnud kuni XVIII sajandi lõpuni Jan Husi kuju. 26. Teadmata on hussiitide misjonitöö olemasolu siin ja selle ulatus, kuid kohalik vaimulik juhtkond on iga tahes tõsiselt kartnud selle õpetuse sissetungi, sest 1428.a. Riia peapiiskopkonna sinodis võetakse vastu mitmed otsused hussiitide liikumise tõkestamiseks ja mõisteti hukka "ketserlik hussiitide sekt."

---

24. Eesti Ajalugu II, lk.368-367. (A.Soom).

25. Sealsamas, lk.368- 369. (A.Soom).

26. M.Lipp, Koduмaa ja hariduse lugu I, Tartu 1895.a. (Edaspidi: Lipp, Koduмaa kiriku ja hariduse lugu I).

Teistest lahkusulistest on teada aastatel 1427-1477 Tartus elanud frantsisklane, kohaliku kloostri lektor Johannes Hilter, kes oma jutlustes paljastas frantsisklaste ordu ja ka üldise kiriku pahesid. Ta nimetas rooma kirikut Ilmutamise raamatu hooraks, kes hukkuvat 1514 või 1516.aastal. Hilter saavutas oma julgete jutlustega laialdase populaarsuse, kuid saadeti 1477.a. Tartust Eisenachi kloostrisse, kus viibis vangis kuni surmani (XV sajandi lõpul). Võõrõpetuse likvideerimiseks ja ketserluse välja juurimiseks määras paavst Innocentsius VIII 1465.a. Liivimaale inkvisiitoriks Tartu vikaari dominiiklase Georgius Fabri, kes tegutses siin lühemat aega suure rangusega. 27.

Väidetakse, et ka Rostoki vaimulik Nikolaus Rutze, kes tõehhi rändjutlustajate kaudu sattus valdekslik-hussiitliku õpetuse mõju alla, tõlkis Husi kirjutusi alamsaksa keelde ja neid levitades hakkas oma jutlustes paljastama rooma kiriku ja paavstkonnas valitsevaid pahesid ning võitles indulgentside müügi vastu, on põgenenud usutagakiusu eest Liivimaale, kus ta siin 1521.a. ümber olla surnud. 26. Nende lahköpetuste levimisest Liivimaal puuduvad muud igasugused andmed. Väga kahtlane on, et need õpetused oleks teed leidnud eesti talupoegade juurde, sest vahepeal asus ületamatu keelebarjäär.

Jälgisime poliitilist, kultuurilist ja usulist olukorda Vanal- Liivimaal ajastul enne reformatsiooni. Poliitilisel ja sotsiaalsel alal oli kõik muutunud halvemaks. Võib-olla võiks ehk mõnda edu mainida kultuuri, eriti aineliste kultuuri valdkonnas. Ristiusu elementidega segunenud rahvausku käsitasime juba eelmises peatükis. Järgnevalt vaatleme reformatsiooni ja seda, mida uut ja paremat andis see surutise all vaevlevale eesti talupojale.

2. Reformatsioon

a) Lääne-Euroopas XVI sajandi algul toimunud usuline reformatsioon pole mitte üksik juhuslik sündmus inimkonna arengu teel, vaid ta on seotud mitmete ja erilaadiliste kausaalsete sidemetega juba sajandeid enne olnud nähtustega. Sellest tingituna jättis reformatsioon omalt poolt ajaloo edasi kulgevale kangale kustutamatud jäljed. Selles on <u>reformatsiooni tähtsus.</u>

Et reformatsiooniga lõppes keskaeg ja algas ajalooline uusaeg, siis võib teda siin võrrelda Rooma impeeriumi lange-

---

27. A. Vassar, Katolikukiriku reaktsioonilisest osast eesti rahva ajaloos. XII-XVI sajandil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, Tallinn, 1956. lk. 76-77 (Edaspidi: Vassar, Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast); Eesti Biograafiline leksikon, lk. 136-137.

28. Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 441

misega. Nagu siis jõrgnes vanaajale omapärase vaimumaailmaga, maailmavaatega, kultuuriga ja poliitilise ning sotsiaalse süsteemiga keskaeg, nii reformatsioon, andes keskajale viimase hoobi ning astudes seostesse järgnevate väga erilaadsete kultuuriliste, sotsiaalsete, poliitiliste ja rahvuslike pürgimustega ja võitlustega, pani aluse uusajale. See on reformatsiooni teene maailmaajaloo areenil.

Kuid tema spetsiaalne ülesanne oli roomakatoliku kiriku hegemoonia lõpetamine. Reformatsioon oli esikõtt usuline liikumine, mis tõstis üles uue, ainult piiblil põhjeneva usuõpetuse ja lõi katoliku kirikuga konkureeriva usulise organisatsiooni. Sellega katoliiklik kirik ei olnud enam katoliiklik, see tähendab, üldine, sest tema kõrvale kerkisid nüüd mitmed protestantlikud kirikud. Üldise kiriku absoluutne autoriteet oli murtud. Senised ajaloo käigus kujunenud ja kivistunud kristluse dogmad olid kaotanud oma vastuvaidlematuse, sest neid asuti nüüd kõigutama kõikidele usaldatud piibli erinevaid seletusi võimaldavate võtete alusel.

b) Reformatsiooni põhjuste määramisel pole ajaloouurijad jõudnud ühistele seisukohtadele. Osa neist ütleb, et ainult majanduslikud ja sotsiaalsed põhjused olid aluseks reformatsioonile, teised otsivad sellele puhtusulisi põhjuseid, kolmandad rõhutavad mõnda kolmandat või neljandat nende kahe äärmise vaate vahemaalt. Peame tooitama, et iga ajalooline nähtus, eriti nii keeruline ja ajastut muutev, nagu reformatsioon, pole tingitud ainult ühest põhjusest, vaid tema teket, ta pilti, intensiivsust, kvaliteeti ja kvantiteeti ning edaspidist kulgu determineerivad mitmed kausaalsed tegurid ajaloolistest, sotsiaalsetest, psühholoogilistest jt. kategooriatest.

1. Et õratada unest keskaja ühiskonda, oli vaja väljastpoolt tulevat tõuget, mis kõigutaks seda sajandite jooksul kivistunud hoonet. Selle tõuke andsid XI-XIII sajandi ristisõjad, mis tulvana tungisid kaugele Idamaale, kuid tagasi paisatuna töid endaga kassa mõndagi Läänemaadele uut ja senitundmatut, isegi keelatut, ketserlikku. Ristisõjad rikkusid kestvat isoleeritust Lääne ja Ida vahel ja rikastasid katoliiklikku Euroopat Idas säilunud endiste ja taasloodud kultuuriliste aaretega. W.Windelband ütleb selle kohta, et mindi otsima Lunastaja hauda, kuid kaevati sellega haud oma naivsele piiratusele, milles elasid kõik eelmised sajandid.29. Sellest Idamaa päritusest kasvasid välja need uued Lääne-Euroopa kultuuri võrsed, millest edasi arenesid reformatsiooni eeldused.

2) Idapoolsete mõjude ergutusel tekkis Lääne-Euroopas uus kultuuriline tõus, mida tunneme renessansi nime all. Antiik filosoofia mõjutusel muutus üldine maailmavaade, dogmaatiline skolastika andis maad empiirilistele mõttevooludele.

---

29. В.Виндельбанд.История новой философии в ея связи с общей культурой и отдельными науками, Том 1,СП-б.1913,стр.6 /Виндельбанд,История новой философии.

dele, taastus vana kreeka ilumõiste, mida ra kendasid ellu renessansiaegsed, seni ületamatud kunstimeistrid ning kirja ndusse tungis uus elulähedane askeesivaba ilmlik ainestik, mida käsitati vabalt, isegi frivoolselt. Renessanss oma põhilaadilt on kultuuri ilmlikustamine, keskaja kirikukultuuri ja askeesi alt vabanemine.

Paul Wernle väidab, et renessansiajastul puudusid moraalsed ja usulised ideaalid, ning et siis olla valdunud varjamatult inimese loomulik elajalikkus: naudingu- ja sugutungiga, võimu- ja kuulsuskirega, mis olid õilistatud peeneima eeteetilise ja intellektuaalse haridusega südametunnistuse täielisel puudumisel. Renessansi aja religiooniks olnud iluduse kultus. 30. Teised teadlased selle vastu iseloomustavad renessanssi usulise liikumisena, mille lähtekoha moodustava d XIII ja XIV sajandi müstilised ja kiliasmilised usulised otsingud. Need usulise tunde tõusuajad olnud ühtlasi kunsti ja teaduse tõusuaegadeks, seda usulise elnoo tagajärjel. Tõde peitub siiski nende kahe äärmusliku vaate vahel. Renessanss oli siiski esikätt ilmalik kultuuriliikumine, mis taotles inimese vaimu eneseteostust, selle vabastamist keskaja kirikliku dogmatismi ja askeesi ahelaist. Kuid sellega käisid koos mitmesugused usulised otsingud, mis samuti taotlesid vabanemist samast kiriklikust maailmavaatest ning olid suunatud usuliste vaadete ja elamuste individuaalsele teostamisele. Sellega renessansi maailmavaates olid ilmlikud ja usulised elemendid põimunud eri isikute juures mitmekesisemais kobinatsioones.[31]

Renessansi otseseks tagajärjeks oli katoliku kiriku autoriteedi purunemine, keskaja askeetilise süsteemi asendamine isiku enda-väljaelamise nõudega ja pinna-se valmistamine individuaalsete vaadete ja õpetuste levimisele. Inimese mõistus oli nüüd vaba, seda ei piiranud mingid piirid ega reeglid ja mõtlemise vabadusega käis kaasas ka väljenduse vabadus. Renessansslik individualism andis aluse reformatsiooniks.

3. Reformatsiooni valmistas ette ka ainelise kultuuri tõus, seda esikätt trükikunsti leiutamine. Raamatud muutusid odavamaks ja levisid laiemalt kirjaoskava rahva keskele, millega muutus informatsiooni edasiandmise viis. Seni oli kiriku kantsel olnud peamiseks informatsiooni allikaks, nüüd asendas seda suurel määral trükitud raamat. Raamat oli osaliselt jäänud välja kiriku tsensuuri alt ja võis siis sisaldada mõtteid, mis ei ühtinud kiriku vaadetega. Neid ket-

---

30. Paul Wernle, Renaissance und Reformation, 1912, lk.15, er, 46. Tsit.P.Treiberg, Mõningaid jooni renaissancéii elemusest ja mõistest, ajalooline Ajakiri, 1926, lk.145.

31. P.Treiberg, Nelnimetatud teos, lk.145-146.

32. Дренер, История умственного развития Европы, стр. 501-506.

serlikke kirjatöid hakkas üha rohkem ilmuma, need kõigutasid kiriku ühtlast õpetust ja tegid teed usulistele lahkõpetustele.32.

4. Et reformatsioon algas just Saksamaal, oli seks oma eripõhjused. Saksamaa oli tolleks ajaks jõudnud majanduslikult kõrgele tasemele, kuid maa feodaalne killustatud ei võimaldanud majanduslikku tõusu küllalt efektiivset kasutamist. Feodaalkorra eriseisused püüdsid nüüd reformatsiooni kui rahvaliikumise kaudu oma seisuse võimu kindlustada. Vürstid kasutasid seda võitluseks oma süserääni - keisri vastu. Alamaadel nägi enda võistlejana katoliku kirikut kui suurimat feodaalmaade valdajat ning lootis reformatsiooni võidulepääsu ka-udu ja katoliku kiriku nõrgenemisel saavutada kiriku ja kloostrimaade sekularisatsiooni. Ka linnakodanlus igatses kirikute ja kloostrite varandusi ning reformatsiooni käigus seda saavutaski. Linnade vaesem kiht ja talupojad, olles ekspluateeritavad ja ilma kodanike õigusteta, ootasid reformatsiooniga välja kuulutatud ristiinimese vabaduses ka endale vabadust ning asusid selle kätte võitmiseks ja Jumala õiguse saavutamiseks relvastatud võitlust.

Saksamaal oli saanud teravaks rahvusküsimus. Trükikunsti leiutamine ja esimeste rahvakeelsete raamatute levimine tõi kirjandusse senise ladinakeele kõrvale võistlejana rahvakeele. Renessanslik individualism rõhutas, üksikisiku tähtsust võrreldes üldsusega. Samaaegselt hakati hindama üksiknatsioonide kui ühiskondlike tegurite osatähtsust, mis sai aluseks rahvuslikele liikumistele. Keskaja katoliiklikust rahvustikust eraldusid nüüd neli suurt eriranvust: taalla - sed, prantslased, inglased ja sakslased. Rahvuslik endaleidmine sai nende rahvuste poliitilise ja vaimse ajaloo tähtsaks teguriks. 33. Reformatsiooni võime sellest taustalt iseloomustada kui saksa rahvuse võitlust Itaalia paavstluse vastu.

5. Nende poliitiliste, kultuuriliste, majanduslike ja rahvuslike tegurite juures ei tohi alahinnata reformatsiooni puht usulisi põhjuseid. V sajandi lõpust peale oli katoliku kirik oma võimu kindlustanud ja oma dogmasid piiritlenud. Kirikuõpetus seisis kindlalt, ta oli pidanud vastu paljudele tormidele, mis seest ja väljastpoolt tema peale langesid. Kuid nüüd oli saabunud era-korraline aeg, mis kiriku õpetuslikku alust tahtis kõigutada. Kirikuõpetus oli katoliiklik, mis üksiku painutas üldsuse alla, mis individualistlikud vaated nivelleeris ühisele universalistlikule nivoole. Kuid individuaalsus tungis esile ka usulisel alal. Inimese usuline tunne ei leidnud enam rahuldust endistes kultuslikes vormides, vaid otsis sügavamaid elamusi, usulist sisu; ta ei tahtnud enam preestri vahetalitust, vaid pürgis isiklikke suhteid religiooni Ürgsubjektiga. Nagu renessansiajastu humanist oma maailmavaate kujundamiseks läks tagasi inimmõtte-

---

33. Виндельбанд, История новой флософии,1.стр.6.

süsteemide algallikate - antiik filosoofide juurde, nii individualistlik usutung pöördus tagasi kristluse algdokumendipiibli poole, et sealt leida õiget vastust hinges tõusnud otsingutele. Siit arenes välja XIV sajandi müstikute taotlused ja said alguse mitmesugused isiklikku vagadust harrastajate rühmad, nagu beguiinid, "Jumala sõbrad", "Ühiselu vennad". Samadest allikatest said uut hoogu ja samade taotlejate seast tõiendasid omi ridu juba XII sajandist tegutsenud valdenslased. Selle usulise renessansi vili oli ka eelreformaatorite õpetus ja tegevus.

Kaua kestnud religioosne otsing muutus rahvaliikumiseks ning avaldus rahva hingest spontaanselt välja pursanud usulises joovastuses. Oli saabunud aeg, kus entusiastliku usulise elamuse saamiseks inimene oli valmis tooma ohvriks kõik. See algas katkust. Must surm sai alguse Hiiumaal ja jõudis Väike Aasia kaudu 1347.a. Itaaliasse, kust levis edasi Lääne-Euroopasse kuni Grööniamaani välja. Euroopas suri siis katku ca 1 200 000 inimest. Katkuga kaa snesid kaks kaasnähtust. Aastatel 1348 - 1351 toimus enneolematu juutide tagakiusamine ja hävitamine, sest juute peeti katkutaudi levitajateks. Samal ajal tõusis kõrgele joovastuslik usulaine. Massilise suremise ajal levis üldine patukahetsus, lunastuse taotlemine, korralda ti kiriklikke rongikäike, pühakute säilmeid sisaldavad katedraalid ja kirikud olid ümbritsetud põlvili roomavatest päästeotsijatest. Taas ilmusid tänavale flagellandid, nagu see oli juba XIII sajandil. Itaalias, Prantsusmaal, Saksamaal, isegi Inglismaal, Taanis ja Rootsis olid tänavad ja väljakud täidetud kuni vööni palja statud meestest ja naistest, kes meeletus ekstaasis endid piitsutasid kuni vereni, et saavutada "vereristimises" pattude lunastuse. 34.

Kõik ei läinud tänavale. Mõnda naaras teiselaadiline joovastus. Nad istusid või põlvitasid oma kambrites ja elasid läbi Jumalat enda hinges, olid isiklikus kokkupuutes, nii psühhiliselt kui füüsiliselt Kõigekõrgemaga - Kõikjalviibijaga. Need panteistlikult meelestatud usupraktiseerijad olid müstikud. Nimetame neist Meister Eckhart'i (1260-1327). Johannes Tauler'i (1290-1361) ja Heinrich Souse't (1300-1365). Müstika oli levinenud eraldi Saksamaal ja sai siin selleks ideeliseks aluspinnaks, millest hilisem saksa reformatsioon saavutas oma jõu ning võttis oma juhtivamad ideed ja põhilised jooned. 35.

Nende usuliste otsingute ja jumalaleidmiste kõrval kerkisid üksikud isikud - eelreformaatorid, kes hakkasid praktiliselt organiseerima õpetust ja usuelu piibli algsete seisukohtade vaimus. Nendest: John Wiclif (1320-1337 - 1384) Inglismaal, Jan Hus (1369? - 1415) Tšehhis ja Girolamo Savonarola (1452-1498) Itaalias. Kõikide nende meeste mõtted ja kavad teostati enam ulatuslikumalt XVI sajandi reformatsioonis.

---

34. В.Новотный, Карл IV. Книга для чтения по истории Средних веков, III, Москва 1910, стр.409-410.

35. Виндельбанд, История новой философии I, стр.21.

6) Katoliku kiriku kuuria polnud pime ligineväte ohtude suhtes. Ta püüdis oma võimu kindlustada resoluutsemate ülesastumistega teisiti õpetavate ja sellega kiriku autoriteeti kõiguta vate inimeste vastu. Kuid samal ajal kavatses Rooma võim uuendada, puhastada ja tugevdada kirikut ka sisemiselt, mida nõudis eriti ajastu mõttekäigust ja usulisest tõusust mõjustatud osa vaimulikkonda. Kiriku reformeerimiseks kutsuti kokku kirikukogud Pisas (1409), Konstanzis (1414-1418) ja Baselis (1431-1443), kuid need ei suutnud teostada vajalikke tervenda vaid uuendusi, kuna endist suunda poolda vate kirikuvürstide arv oli veenvalt ülekaalus. Keskaja katoliku kirik läks vastu oma saatusele, sest kiriku endauuendamise aktsioon luhtus. See on üldine looduse seadus, mis vanaks läheb, see hävib. Rooma katoliiklik kirik oli raugastunud ning polnud enam suuteline hoidma oma käes ainujuhti vat võimu.

c) Lääne-Euroopa reforma tsiooni kulgemise käsitamisel peatume mõnel põhimõttelisel küsimusel. Siin tõuseb kõigepea-lt esile Martin Luther'i (1483-1546) isik. Kes ta on? "Katoliiklaste silmis vastutustundetu revolutsionäär, evangeeliumi kiriku poolt ülistatud puhta usu ja õpetuse jaluleseadja - nii äratab see mees tänapäevalgi ükskõiselele risti vastu käivaid muljeid, tundeid, seisukohti. Tema õlule veeretatakse usupuhastuse võitluse keerises toimunud laostamiste ja veriste sõdade peasüü, teda neavad miljonid katoliiklased sajandite jooksul kramplikult säilitada püütud una sancta ecclesia lõhestamise pärast. Ta olevat isiklikud seisukoha d seadnud kõrgemale Kristuse kiriku omadest, nimetanud oma ekslikke vaateid evangeelseteks, käitunud hoolimatult pühade traditsioonidega ning viinud eksiteele terveid riike ja rahvaid. Teisalt aga nähakse temas päästjat pimedusest, süga vusklikku ja veendunud võitlejat, kes paigalt ninutatud Jumala kõnnla õigele kohale tagasi asetas", kirjutab Joh.Hiiemets. 36. Omapoolse hinnanguna ütleb ta edasi: "Meie ei saa teda nimetada suureks teaduse- või vaimuinimeseks, kelle mõtete selgus ja sügavus tõstaks ta kõrgemale kõigist kaasaegseist. Ta ei ole ka mingi pühak, kelle vaga ja veatu isik suudaks leida imetlejaid. Just vastupidi -ta iseloom toob talle palju lepimatuid vaenlasi. Kuid siiski teeb miski temas ta suureks tänapäevani ja seda suurust ei suuda talt võtta vastanegi. Selleks on eestkätt ta tuline ning kartmatu võitleja veri ja valmisolek kaitseda oma tõekspidamisi elu hinnaga... Seisukohad, mida kaitstakse nii kangelaslikult, peavad midagi väärt olema. Nad on välja kasvanud ta ninge võitlustest, aastaid kestnud otsinguist, ahastuses palvetavast südamest.Kuni ta tunneb, et tema ei ole kõneleja ja kuulutaja, va-id Jumala vaim temas." 37.

---

36. Joh. Hiiemets, Martin Luther, Elu ja võitlus, Tartu Tallinn 1939.lk.5-6 (Edaspidi: Hiiemets, Martin Luther).

37. Sealsamas, lk. 6 -7.

On võimatu vaielda vastu teesile, et M.Luther, asudes reformaatori raskele ülesandele, oli sügav usuline natuur. Tema elutee oli kulgenud läbi Jumala otsimise kitsasteid, läbi askeesi ja andumuse valusaid radu ning nüüd oli ta jõudnud Jumala leidmisele, seda usu läbi. Olles veendunud, et temaga on Jumal, astus ta tõis püha vina kiriku kõlvatuste vastu. M.Luther oli oma ajastu inimene ja kandis endas selle ajastu mõjutusi - positiivseid ja negatiivseid. Ta usulisele maailmavaatele on jätnud mõju saksa müstikud. M.Luther andis välja XIV sajandi keskpaigus kirjutatud anonüümse müstilise teose "Saksa teoloogia", mille sissejuhatuses kirjutab, et selle raamatu sisuks on jumaliku tarkuse õpetus, ning et tema endagi teoloogiat ei tule võtta mingi uue õpetusena, kuna see on selle teose õpetuse edasiarendus. 38. Samuti oli M.Luther hästi tuttav Joh.Tauleri õpetusega, ta nimetab teda "valgustatud doktor Tauler'iks" On säilunud Joh.Tauleri jutluste raamat.M.Luther uuris seda 1516.aastal ja tegi sinna rohkesti hindavaid märkusi 39. Ka John Wicklifi ja Jan Husi õpetused olid temal tuntud. Ühel Leipzigi avalikul vaidlusel ta väitis: "Ilma et me seda ise märkaksimegi, oleme meie kõik hussiitlased".40.

Reformatsioon puhkes õieti tühisel lokaalsel põhjusel. Et hankida raha Roomas ehitusel oleva Peetruse katedrali lõpetamiseks saatis paavst Leo X Saksamaale dominiiklase Tetzeli müüma indulgentse. Viimase jõudmisel Wittenbergi astus siin augustiinlane, ülikooli doktor M.Luther indulgentside müügi vastu ning lõi 31.okt.1517.a. ülikooli kiriku uksele 95 teesi, milles tunnistab mitte põhjendatuks indulgentside kaudu ostetava pattude a ndestuse, eriti purgatooriumist vabastamise lubamise. Sellest sai alguse reformatsioon.

Peatume väne indulgentside juures. Rooma kirik hakkas õpetama, et Õnnistegija hindamatu lunastustöö koos pühakute õigete tegudega on moodustanud teatava kasutamata päästevõimaluste reservi, millest jätkub pattude lunastamiseks paljudele inimestele, nii elavaile kui purgatooriumis viibijaile. See reserv on usaldatud a postel Peetruse ja tema maapealsete järglaste kätte, kes seda võivad kasutada pattude andestamiseks kas hinnata või tasu eest kiriku heaks. Selle teoreetilisel põhjendusel algaski indulgentside, s.o. patukustutuskirjade müük. Kuid selleks müügiks olid omad tõelised põhjused. Roomal oli vaja raha, sest paavstitooli

---

38. Luthers Werke, Bd.I, Weimar, 1883, S.379.Tsit.M.M.Smirin
39. Luthers Werke ,Bd.IX s.95 jj.Tsit. Sealsamas, lk.141.

38. Смирин,Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская Война,М.-Л. 1947,стр.141/Смирин,Народная реформ./
40. Смирин, Народная реформация,стр.52.
41. Дрепер, История умственного развития Европы,стр.508-509.

uhke ja priiskav elu, hulga vaimulikkude ülalpidamine ja eriti suurejooneline ehitustegevus nõudis suuri rahasummasid. Ükski otsene või kaudne maksustamine polnud võimeline seda raha kokku tooma, küll aga patukustutuskirjade müük, mis leidis soodsat vastuvõtmist patutunde rõhumise all olevatelt rahvahulkadelt Indulgentside müügist saadud raha rändas maalt välja, mida heameelega ei näinud kohalikud valitsejad vürstid, kes sellepärast osutasid tõhelikku toetust M.Lutheri julgele väljaastumisele. Kiriku uksele löödud 95 teesi omasid sellega poliitilise tähtsuse. 41.

Alganud reformatsioon va-bastas paisu taga nt laialdase rahvaliikumise. Rahulda-matud ja kannatajad leidsid nüüd, et on saabunud nende päästetund. Üldine vaimustus ja lootus tõitis rahvast, haaras ka madalamaid vaimulikke endaga. Kloostritest väljusid mungad ja nunnad, ilmalikustusid ja abiellusid. Reformatsioon jõudis sügavale rahvahulkadesse, seda tänu M. Lutheri rahvuslikule tegutsemisviisile. Väsimatu energia-ga andis ta välja vaieluskirju ja lendlehti, milledes lihtsas maamehe keeles ja toonis, mitte va-lides sõnu ja tihti laskudes jõhkrustesse, paljastas kiriku võimumeeli ja enda vastaseid. Ta oskas ta bada tolleaegse saksa talupoja, linna pööbli ja kodanluse, ka aadli taotlusi ning iga-tsusi ühendades kõiki neid reformatsiooni lipu alla. Saksamaale puhkenud tormi vaigistama saadetud paavsti nuntsius võis kurtes teatada, et 9/10 Saksamaast karjub: "Luther!" ja 1/10 vähemalt: "Kadu Rooma kuuriale!" 42.

Reformatsiooniga kuulutatud ristiinimese vabaduse loosungi all algas Saksamaal 1524.a. talupoegade sõda, mis taotles "Jumala õiguse" kehtestamist kõikidele rõhututele. Järgmisel aastal suruti sõda veriselt maha. Kehvikute ülestõus muutis ülemkihtide suhted reformatsioonisse jahedamaks. Ka M.Luther asus ise rändama ülestõusnud talupoegi ja nende ideelisi juhte, anabaptiste. Ta enda äge kihutustöö ja hulkadesse paisatud loosungid olid välja kutsunud vaimud, keda ta nüüd ei suutnud taltsutada. 43.

Reformatsiooni tuli murrang. Reformatsioon loobus oma agressiivsest taktikast ja jättis täitmata tema peale pandud maised lootused. Temas pettusid paljud. Oli siiski neid, kes võitsid. Võitis linnakodanlus, kelle kätte langesid osa kloostrite ja katedraalide varandustest, kuid kõigeenam võitsid vürstid, kes a-nastasid kiriku varandusi, õigusi ja võimu. Joh.Hiiemets ütleb siin M.Lutheri kohta: "Usupuhastuse edaspidine käekäik ei seisa enam tema käes, selle üle peavad otsustama vürstid. 44. Viima ste otsuse kohaselt asutati reforma-tsiooni tulemusena Saksamaal ilmaliku võimu valitsemise all olev riigikirik.

---

42. P.Treiberg/P.Tarvel/, Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana. Ajalooline Ajakiri.1934.lk.107-108 (Edaspidi: Treiberg, Thomas Müntzer.

43A. М.Шеллер-Михайлов. Революционный анабаптизм.Полное собрание сочинении,Том 16,СП-б.1905,стр.544/Шеллер-Михайлов, Революционный анабаптизм/.

44. Hiiemets, Martin Luther, lk.320.

Reformatsiooni käigus tekkisid mitmed ususeltsid, tähtsamaid neist olid anabaptistid. Viimaste õpetus ja tegevus leidis alguses M.Lutheri heakskiitmist. Ta ütles: "Laske neid rahulikult ja julgelt kuulutada, mida nad võivad ja kelle vastu taha vad; ma juba ütlesin, et sektid peavad olema." 45. Oma kirjas saksa aadlile rõhutab ta, et sektantide põletamine on Püha Vaimu vastane nähtus, sellepärast ei tule tarvitada võigivalda teisiti mõtlejate vastu. Teoses anabaptistidest kordab ta uuesti, et pole õige taaeristijaid ära põletada, vaid tuleb igaühele anda vabadus mõelda, mida ta õigeks peab. 46. Kuid pärast talupoegade ülestõusu tegi M.Luther tõsiselt ja temast sai ägedaim sektantide vaenlane. Õhes oma 1527.a. ilmunud töös ütleb ta, et võrstide kohus on kaitseda kirikut lõhenemise ja valeõpetuse eest. Speyeri riigipäeval 1529.a. jõudsid katoliiklased ja luterlased ühisele seisukohale sektantide vastu võitlemises, kusjuures M.Luther ja Ph.Melanchton nõudsid isegi karmimate abinõude tarvitamist nende vastu.47. M.Luther ütleb valusaid sõnu sõjast osavõtnud talupoegade kohta oma 1525.a. lendlehes: "Talupoegade röövja riisumisjõukude vastu".

Tundub, et reformatsiooni suuna muutmine mõjus märgatavalt M.Lutheri iseloomule ja tegi teda närviliseks, leppimatuks, järelandmatuks, mida said tunda isegi mitmed tema lähemad abilised ja kaastöölised, kelledest hiljem mõnigi asus vastasleeri. Nimetame kas või U.Zwinglit, Karlstadti, isegi Ph.Melanchthoniga oli temal kord tõsiseid kokkupõrkeid. 48. Arusaamatuks jääb ta meelekibedus juutide vastu. Alguses võtab ta neid küll oma kaitse alla ja ühes lendlehes sõitleb paavsti, kes kohtlevat neid "Kristuse vendi" otsekui koeri, kuid hiljem, mõni a-eg enne surma ta kirjutab: "Juudi süda on puu-kivi-raud-kuradikõva, seda ei saa liigutada ühelgi kombel...nad on noored kuradid, määratud põrgu jaoks." 49. Samal ajal nõuab teisal, et kristla sed põletaksid juutide sünagoogid ja raamatud tuhaks, võtaksid neilt piibli ja keelaksid surma-nuhtluse ähvardusega kõik jumalateenistused. Veel oma surma aastal 1546 kirjutab ta oma naisele: "Kui oled korda seadnud muud tähtsamad asja-d, siis muretse ka selle eest,et juudid välja aetaks...Kui on Jumala tahtmine, siis jutlustan ka ise sellest ning olen selles abiks krahv Alberthile ja annan nad üles." 50.

Varakult vaibus luterlik reformatsioon. Kui alguses kõik reformatsiooni taga seisvad jõud pidasid koondatult võitlust paavsti võimu vastu ja kiriku hegemoonia vastu, siis hiljem need jõud asusid üksteisega konkureerima ja võistlema. See võitlus

---

45. Геллер-Михайлов, Революционный анабаптизм,стр.587.611.

46. Karl Kilsme, Reformaatorid ja usutagakius,"Usk ja Elu", 1960,lk.10-11.

47. Sealsamas,lk.10-11.

48. Hiiemets, Martin Luther,lk.352-360.

49. Sealsamas,lk.393 - 395.

50. И.И.Герцог, История христианской церкви, 11,Петрогр. 1916, стр. 702/Герцог,История христианской церкви 11/.

haaras mitte üksi sotsiaal-majanduslikku elu, vaid kandus ka õpetuslisele ja usuideelisele alale.

M.Luther seadis õieti ainsaks usualuseks piibli ja tunnistas põhimõtteliselt, et iga usklik on õigustatud tõlgendama piiblit, otsima sealt Jumala tahteavaldusi. 51. Kuid vajaduse puudumine toetada nüüd endiste traditsioonidega antud seletustele tegi võimalikuks erinevate vaadete ja õpetuste tekkimise. Inimesele omase kalla-ku tõttu, ülehinnata enda poolt "avastatud tõdede" absoluutset väärtust, ilmusid võitlusväljakule rohkesti enesekindlaid tõe eest võitlejaid, kes panid aluse paljudele uutele voludele, liikumistele, seltsidele. Reformatsioonis valitsesid nüüd tsentrifugaaltungid ning reformatsioon peendus mitmeks iseseisvaks usuliikumiseks. See oli tema nõrkus ja see on jäänud ka järgnevatele ajastutele päranduseks. Reformatsiooni individualismist põlvnevad ka kõik uusaja vabamõttelised ja deistlikud vaated, usuline liberalism ja liberaalitsemine, piiblikriitika ja religiooni arvustamine kuni ateismini välja.

Samuti puudus reformatsioonil kõiki rahvaklasse ja usuvaateid ühendav ühine usuline idee, puudus mõte "lööksõna", mis oleks kõiki haaranud, ühendanud ja koondanud pidevaks võitluseks. Saksa Talupoegade Sõda peeti küll "jumaliku õiguse" teostamiseks, kuid see loosung oli ainult õigusetutel ja kehvikutel. Puudus ka isik, kes oma isikliku haaravusega, oma emotsionaalse jõuga, oma võitluse innuga oleks kõikidele imponeerinud, kõik koos ühisele võitlusele viinud ning, mis tähtsaim, oma postile lõpuni jäänud. Martin Luther alustas hoogsalt ja saavutas edu, kuid väsis vastuoludes ja taganes kättevõidetud positsioonidelt. Ta kõbedad sõnad võitluse tuhinas, hoobid paremale ja vasakule, ka pooldajate ridadesse, see kõik sai reformatsioonile õnnetuseks "Luther tahtis järjendada Moosest, kuid see ei läinud temal korda. Ta tõi rahva Egiptusest Punasemere keskpaika, kuid ei viinud seda isegi kõrbeni", ütles üks M.Lutheri esimesi ja ligemaid kaastöölisi Kaspar Schenkfeld (1489-1561), keda ta endalt hiljem eemaldas ja lasi maalt välja saata, seda lahkseisukohtade pärast õhtusöömaaja õpetuses. 52. Lõppude lõpuks polnud reformatsiooni arenguks siiski otsustav M.Lutheri isik ega ta vaated, vaid need ajaloolised olukorrad, mis siis kehtisid.

Reformatsioon andis rahvale emakeelse piibli, pääste saavutamiseks rõhutas tegude asemel usku ja armu ning vabastas rahvad paavsti õpetuse ja meelevalla alt. Selles seisneb reformatsiooni ja ka M.Lutheri elutöö kõigutamatu tähtsus. Protestantlikus maailmas on võõdetud Rooma katoliiklik dogma,

[illegible]

---

51. Treiberg, Thomas Muntzer, lk.109.

52. Мюллер-Михайлов, Революционный анабаптизм, стр. 587.

kuid peagi valitseb seal uus luterlik dogma ja mitte vähema karmusega.

d) Need reformatsiooni põhjused, mis tingisid selle Lääne-Euroopas, puudusid Eestis. Ülles kõrval tolleaegsetest kultuurikeskustest, elati siin põhjamaa kolkas vaikset oleskelu ning ei lastud ei mingil sotsiaalsel, kultuurilisel ega rahvuslikul pürgimusel oma rahu segada. Reformatsioon oli siin täielikult võõras sissetoodud ajalooline nähtus, millele esimese aluse panid Saksamaalt tulnud protestantlikult meelestatud vaimulikud. Kord siia jõudnud, leidis reformatsioon endale siin nii pooldajaid kui vastaseid.

Tugevaima katoliikliku kantsi moodustasid vaimulikud. Seni oli valitsenud preestrite ja munkade vahel lepitamatu vaen ja võitlus. Paavst oli annud kerjusmunkadele piiritu voli pidada igal pool jutlusi ja võtta inimesi pihile, isegi luba küsimata kohalikult kirikuvalitsuselt. Mungad kasutasid seda kõikjal, andestasid patte, ristisid, matsid ja tegid muid kiriklikke toimetusi ning võtsid endale selle eest kuuluva tasu. 53. Reformatsiooni pealetungil kadusid aga kõik omavahelised lahkhelid ja suur enamus preestrites ühines munkadega ühiseks võitluseks uue usu vastu.

Vastupidine oli seisuste (vasallid ja linnad)seisukoht. Kui Riia peapiiskop sai 1521.a. paavst Leo X bulla 15.juunist 1520.a., milles Lutheri "ketserliku eksiõpetuse" kuulutamine ära keelati range karistuse ähvardusel, siis ei osatud sellele bullaga midagi teha, sest isegi M.Lutheri nimi oli siin tundmatu. Siiski ei läinud bulla väljakuulutamine kergesti. Seisused ei poolda nud uut jõlle võõrsilt toodud korraldust ja ettekirjutust ennast iseseisvaks pidavale Liivimaale. Ainult suurte ähvarduste järele avaldati bulla Tallinnas ja Tartus.Paavsti korraldus oli arutusel ka Volmari maapäeval 1522.a. juunis. Siin tekkis samuti kaks vastasleeri, ühel pool kõrgemad vaimulikud, teisel pool seisused. Ordu oli seekord veel erapooletu. Seisuste pealekäimisel maapäev otsustas: "Doktor Martin Lutheri puhul on austatud rüütelkonna ja aulikkude linnade hea nõu ja arvamine, et see asi siin maal igal pool nii kaua rahule jäetakse ja nii oleks... Sellevastu ei taha nad siin, nagu teisteski asjus, mandaate ega kirikuvannet siin maal mitte sallida: et need maad mitte kirikuvandega pole võidetud ning kätte saadud, vaid ilmliku mõõgaga, siis ei tahta nad, et neid kirikuvandega valitsetaks ja peetaks. 54.

Hiljem, kui linnad hakkasid reformatsiooni avalikult pooldama ning seda teostama, siis ordu asus otsustavalt reformatsiooni vastu, kuid tegi seda taktiliselt. Tolleaegne ordumeister Walter von Plettenberg (1450-1535) keeldus uue liikumise vastu tarvitusele võtmast võimuvahendeid, kuna see oleks viinud kodusõjani, mida saagihimulised naabrid (Vene, Poola, Taani)

---

53. A.Vahemetsa, Eesti talurahva ekspluateerimine katoliku kiriku poolt XV ja XVI sajandil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. II Tallinn. 1961.lk.147. (Edaspidi: Vahemetsa, Eesti talurahva ekspluateerimine).

54. Eesti Ajaloo Lugemik I.lk.161-162.

oleks enda nuvides ära kasutanud. [55].

Seisused leidsid reformatsiooni käigus üksteist. Sillaks polnud mitte usuliste huvide kooskõla, vaid ühine igatsus kloostrite ja piiskopkondade maade järele. See aineline nüve tegi seisused soojadeks usupuhastuse pooldajateks. Üksvahe, kui reformatsiooni liikumine tungis ka talupoegade keskele, siis, silmade ees talupoegade ülestõusud Saksamaal, jahenesid vasallid mõnevõrra reformatsioonile ja olid isegi selle vastu. Samuti tekkisid neil vastuolud linnadega, kes püüdsid üksi anastada kloostrite varandusi, jättmata midagi va-sallidele. Arusaamatusi tekkis ka siis kui reformatsiooni "ilmlikke" ideede mõjul rüütlite naissugulasi lahkus kloostritest, et abielluda kodanikuseisusest meestega. 56.

Eestlaste osatähtsus reformatsioonis oli tühine. Mõningat aktiivsust avaldasid siin küll Tallinna ja Tartu linna-eestlased, kelle jaoks algas peagi evangeeliumi kuulutamine eesti keeles. Ka ranutustest ja pildirüüstest võtsid osa küllaltki eestlasi. 57

Reformatsiooni ideed jõudsid talurahvale linnade kaudu. Maal oli sotsiaalne viletsus suur. Laastavad katkud olid korduvalt käinud üle maa, nii 1504.a., millal üksi Harju-Virus olevat katku surnud üle poole elanikkonnast. 58. 1515-1520 aastal käis uus katkulaine, mis kordus veel 1531.a. Siis suri Tallinnas üle 2500 inimese, rääkima ta surmaohvritest maal. 1525.aasta oli ikaldusaasta. Võib arvata, et selles viletsuses talupojad otsisid ka uutelt usuideedelt lohutust. Kuid suurimaks igatsuse objektiks jäid neile ikka paremad sotsiaalsed olud. Harju-Viru rüütelkond esitas 1527.a. ordumeistrile kaebuse Tallinna linna peale, kus teatab: "Ja kui meie talupojad vilja, põletuspuudega ja teiste maasaadustega linna tulevad, viivad nad (linlased) talupojad enda juurde oma majadesse ja kauplevad nendega seal nagu ise tahavad, ja õpetavad neile uut usku, et talupoegadel ei olevat enam vaja oma isandaile sõnakuulelik olla. Nad teevad neile selle selgeks, et nad olevat sama head kui nende isandad, ja annavad neile reedel ja veel muudel päevadel liha süüa. Kui nüüd talupojad koju tulevad, peavad nad oma isandaile ja ülemustele sõnakuulelikud olema, selleks ei saa neid aga enam sundida - kui neid talupoegi siis karistatakse, siis põgenevad nad ka linnadesse, kus neid hästi vastu võetakse." 59. Kuid veel varem, 1524.a. kirjutab ordumeister Plettenberg Tallinna raele, et mõned jutlustajad õhutavad talupoegi mitte kuuletama oma isandaid. Paar kuud hiljem kaebas Rakvere foogt, et uue usu kuulutajad veenvat talupoegi mitte tegema tegu ja kandma koormaid isandate kasuks. Sama aasta sügisel a-lgas Kiviloo mõisas talupoegade ülestõus, mida aga kohe maha suruti. 60. Kuid eesti talupoeg oli niivõrd mannetus seisundis, et ei või-

---

55. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.336. (L.A. /busov).
56. Eesti Rahva Ajalugu II, Tartu lk.613 (O.Sild). Edaspidi: Eesti Rahva Ajalugu II).
57. Sealsamas, lk.612-613 (O.Sild).
58. Ligi, Eesti talurahva olukord, lk.217, märge 47.

nud juttugi olla laiemast sotsiaalse rõhumise vastu suunatud ülestõusust. Ka usuuuenduse usulised väärtused jäid temale tabamatuks, kuna tõeline ristiusk ise oli eesti talupoja le veel võõras.

d) Asume reformatsiooni käigu vaatlemisele. Liivimaal algas reformatsioon Riias Andreas Knopkeni (1490?-1539) läbi. Viimane, pärit Saksamaalt, oli 1517-1519.a. Riias oma venna juures Peetri kirikus kaplaniks. Selle järele oli ta Saksamaal, kus ühines reformatsiooni liikumisega ning, tulles 1521.a. lõpul tagasi Riiga, alustas ta in Rooma kirja seletamist uue õpetuse vaimus. Et leida kontakti kohalike lätlastega, astus Knopken läti laevalossijate vendlusse, kus töötas koos lihtranvaga. 61. Linna magistraat suhtus uude õpetusse poolda valt ja määras A.Knopkeni 1522.a. sügisel Peetri kiriku iseseisvaks evangeelseks õpetajaks. Samal ajal tuli Riiga Wittenbergi ülikooli õppejõud Silvester Tegetmeyer (+1552), kes kohe määrati Jakobi kiriku evangeelseks jutlustajaks. Need olid esimesed M.Lutheri õpetuse levitajad Liivimaal.

Reformatsioon levis peagi ka Eestisse. Kui Riias alustasid evangeelset tööd M.Lutheriga isiklikus kontaktis olnud jutlustajad, siis Tallinnas näib esialgne side reformatsiooni a lustajaga puuduvat, sest veel 1527.a. väidab Tallinna raad: "meie ei tea midagi Lutheri õpetusest ega muust sektantlusest, teame vaid seda, et Kristus ise on meie keskel." E Esimeste evangeelsete õpetajatena nimetatakse siin kolme isikut: Zacharias Nasse't (+1531), kes tuli Preisimaalt arvatavasti 1520.a. kaplaniks Oleviste kirikusse, kus 1523.a. ta jutlused kujunesid evangeelseteks ja keda kogudus 1527.a. määras omavoliliselt peaõpetajaks; premonstraatlaste kloostri munka Johannes Lange't (+ 1530/1), kes kutsuti siia Saksamaalt arvatavasti 1522.aastal ning keda 1524.a. mainitakse Niguliste kiriku evangeelse jutlustajana, ja kolma ndaks varasemaks evangeelseks jutlustajaks peetakse 1524.a. Heinrich Bockholdi Püha Vaimu kirikus.

Narvas ja Tartus algas uue õpetuse kuulutamine 1523.a. lõpul ja 1524.a. algul. Tartus oli esimeseks usukuulutajaks Hermann Harsow (+1555). Tema, endine katoliku vaimulik, oli 1523.a. üliõpilasena Wittenbergi ülikoolis ja tuli 1524.a. suvel M.Lutheri õpilasena Tartu, kus elustas evangeelset tööd. Raad pani ta kohe Maarja kiriku jutlustajaks. Kuid peagi pidi ta piiskop Balnkenfeldi pealekäimisel Tartust lahkuma.

Evangeelse usu edu Liivimaal tegi rahutuks kiriku kohalikke juhte. Raugastunud peapiiskop Jasper Linde (+1524) astus tagasi ja tema asemele va liti energiline Tartu ja Tallinna piiskop Johan Blankenfeld (+1527), kes algas võitlust uue õpetuse leviku pidurdamiseks.

Tallinnas jutlustasid mungad väsimatult reformatsiooni vastu. Tallinna raad keelas neile siis jutlustamise, algul eesti keeles, siis ka saksa keeles. Raad andis isegi 1524.a. 28. mail korralduse, et evangeelsed õpetajad jutlustaksid kolmel pühapäeval dominiiklaste kloostri kirikus munkadele, et neid tuua õige usku. Järgnevalt nõudis raad ja gildid kloost-

---

59. Eesti NSV Ajaloo Lugemik I, lk.124-125.
60. Lige, Eesti talurahva olukord, lk.276-277.
61. Istooria La-tviiskoi SSR.I.lk.155.

rile pärandatud varanduste välja andmist ning keelati edaspidine pärandus- ja annetuste vastu võtmine. Kloostri ruume hakati võtma haigete ja tõbiste varjupaigaks, kloostrikiriku keldrisse paigutati relvaladu. Harju-Viru rüütelkond võttis oma kaitse alla ainult Minkli nunnakloostri, mis oli kujunemas aadlileskede ja vallaliste naiste varjupaigaks, sest ka seda kloostrit ähvardas linna poolt hävitada.

Asjasse sekkus ordumeister Walter von Plettenberg, kes sama aasta 25. augustil kirjutas Tallinna raele karmi kirja kategooriliselt nõudes kloostrite vastu suunatud survevabinõude lõpetamist ja süüdlaste karistamist. Raad esitas ordumeistri kirja kodanike üldkoosolekule, mis tekitas seal niivõrd ärevat meeleolu, et 14. septembril, ristiülendamise pühal, märatsev rahvahulk tungis dominiiklaste kloostri kirikusse purustades pühad pildid ja relikviad. Hävitustööst suuremasse joovastusse sattudes valgus 400-500 pealine sakslastest ja eestlastest koosnev sõgestunud jõuk koos mõningate kuritegeliste elementidega Püha Vaimu ja Oleviste kirikutesse, kus kolm tundi kestnud laastamise järele oli hävitatud kõik pühad pildid ja -kujud, altarid, altaripildid, kirikuriistad. Koos hävitamisega käis väärtuslikuma riisumine. Pääses ainult Niguliste kirik, sest selle kiriku uste sulgemiseks oli lukkudesse valatud sula tina. Hävisid hindamatud kunstiväärtused kirikutes, mis kõik, peale kloostrikiriku, olid praktiliselt juba evangeelsed kirikud.

1525.a. jaanuaris likvideeriti dominiiklaste kloostor ja mungad eemaldati kloostrist.

Ka Tartu ei pääsenud segadustest. Pärast M.Marsowi linnast lahkumist tuli sinna radikaalne jutlustaja Melchior Hofmann, kes pärines Sa-ksamaalt, kus oli tutvunud reformatsiooniga. Haruldaselt hea kõneanniga ja sügav piiblitundja võhikjutlustaja avaldas suurt mõju kuulajatele, eriti lihtrahvale. Temal oli abilisi jutlustamises, nende seas keegi eestlane kangur, kes jutlustas Tartu ümbruses, ristis seal, võttis pihile ja jagas õhtusöömaaega. Kui piiskopkonna foogt, vastavalt piiskopi korraldusele, tahtis pühapäeval 7. jaanuaril 1525.a. M. Hofmanni vangistada, siis viimase pooldajad takistasid seda ning M.Hofmann koos kirikulistega läks Maarja kirikusse, lõpetas sealse katolikliku kirikuteenistuse ja asus jutlustama. Enose valitsemise kaotanud rahvahulk hakkas samas kirikus hävitama sisseseadet. Purustati altarid, kisti maha pühad pildid ja kõik põletati turuplatsil. Samal päeval hävitati ja purustati Jaani kiriku sisseseade, samuti Maarja-Magdaleena dominiiklaste ja Jakobi minoriitide mungakloostrid ning frantsiskklaste nunnade ühismaja. Ka õigeusu Nikolai kiriku sisseseade hävis. mõni päev hiljem tabas sama saatus ka Toomkirikut.

Kuna tookord Tartus peale M.Hofmanni teisi evangelseid jutlustajaid polnud, ning see, nagu oli näha, ei olnud võimeline hulki vaigistama, siis kutsuti Riiast S.Tegetmeyer mõneks ajaks Tartu jutlustama. M.Hofmann on sunnitud aasta lõpul või järgneva (1526) alul Tartust lahkuma. Ta asub lühikest aega Tallinnas.

Reformatsiooniga kaasnenud vägivallateod suurendasid selle usulisikumise vastaste hulka. Vasallid tõmbusid tagasi ja sõlmisid Volmari maapäeval 1525.a. juulis piiskoppidega ja ordugga omavahelise kokkuleppe status quo säilita miseks., jättes sellega linnad üksi. Viimased olid aga juba ise asunud uue kirikukorralduse loomisele. Tallinnas esitati uus kirikukord 1525.a.mais. Liivimaa linnadepäeval Pärnus 1527.a . detsembris võeti vastu juba terve Liivimaa kirikukorraldamise kohta k

käivad otsused. Kuid alles Volmari maapäeva otsusega 17.jaanuaril 1554.a. tunnistati usuvabaduse põhimõte Liivimaal maksvaks.[62].

f) Peatume veel Melchior Hoffmanni juures ja vaatleme tema edaspidist käeksiku, sest ta on esimene laiemalt tuntud lahkusuline Eestis. Melchior Hofmann sündis Schwaabi-Hallis Württenbergis. Seal tutvunes ta reformatsiooniga. Ametilt kasuka-parksepp reisis ta 1523.a. Liivimaale Valmarisse, kus töötas oma kutsealal, ühtlasi kuulutades evangeeliumi. M.Hofmanni sütitav kõne pani põlema lihtrahva ning linnavõimud saatsid ta välja. Asudes 1524.a. Tartu, sai ta seal nagu gägime, ka rahva lemmikuks. Ta osa reformatsiooni käigule siin pole vist väike, sest ega teda asjatult ei nimetatud "Liivimaa prohvetiks".

Tartus tekkis M.Hofmannil lahkhelisid uute, pärast S.Tegetmeyeri lahkumist, Tartu tulnud evangeelsete jutlustajatega. Viimased koos osa kodanikkonnaga pidasid tarvilikuks jätkata paastumist, kiriklikke palvusi, teha häid tegusid ja tunnustada erapihti, mille vastu astus M.Hofmann koos oma lihtrahvast pooldajatega. Raad omakorda hakkas kahtlema M.Hofmanni õpetuse puhtuses ja nõudis ta eksamineerimist tuntud teoloogide poolt. M. Hoffmann sõitis selleks 1525.a. esimesel poolel Wittenbergi, kus esitas oma õpetuse M.Lutherile ja J.Bugenhagenile, kes tunnistasid ta õpetuse õigeks, kirjutades sellest Tartu. Sealt saadeti ka M.Hofmann oma pooldajatele kirja (22.juunil 1525.a.), kus manitses tartlasi valvamisele ja usule, et loodaksid Jumala armule ning mitte oma tegudele. Ta kutsus neid üles rahule ja üksmeelele, et nad hoiduksid määratsejate ja nende kahjulikkude ässituste eest. 63.

Arvatavasti puutus ta Wittenbergis kokku teiste radikaalsemate reformatsiooni tegelastega, nimelt ana-baptistidega, sest sellest peale on tema õpetuses leida viimaste õpetuse elemente. Ta hakkas rõhutama oma prohveti vaimu, kuulutas ennast Pühast Vaimust inspireerituks, tunnistas ainuõigeks piibli seletamise vaimu järgi ja tegi seda allegooriliselt. Kirikusse nõudis ta demokraatlikku korda, õpetajad olgu koguduse poolt valitatavad, nad ei pruugi olla usuteadlased, kui neil aga on vaimutõus. Õhtusöömaajast hakkab juba õpetama kui Kristuse surma mälestamist ja kui vahendist usklikk Ühendamiseks Kristusega. Sarnaselt anabaptistidega nõudis ta valitsuse ja ühiskondliku korra uuendamist vastavalt Jumala õigusele.

---

62. Reformatsiooni Liivimaal vt.: EEsti Ajalugu II lk.391-414 (A.Soom); Sild, Eesti Kirikulugu, lk.98-112; Olaf Sild, Usupuhastuse tulek Liivi- ja Eestimaale. Usupuha-stus eestlaste maal 1524-1924. Usupuhastuse juubeli kirjanduslise komisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400.a. mälestuspäevaks, Tartu 1924.lk.26-28 (Edasp.: Sild, Usupuhastuse tulek.)
63. J.Liiv.Usupuhastajate kirjad Liiv-ja Eestimaale. Usupuhastus eestlaste maal 1524-1924. Tartu, lk.89.

M.Hofmannil oli südames vaestehoolekanne, ta ohverdas isiklikult vaestele ja haigetele oma aega ja vara, kuigi jutlustamisameti eest mingit tasu ei võtnud. Kui Tartus asutati vaestelaegas, siis nõudis ta, et kõik kirikutest ja kloostritest rüüstamise ajal toodud väärtused, mis olid sattunud magistraadi kätte, antaks vaestelaekasse. Seda tõideti ainult osaliselt. Pürgermeister lasi ühest monstrantsist (pühitsetud leiva astjast) valmistada oma naisele ja tütrele kuldkeed, tõendades, et monstrantsi hinna pani vaestelaeka rahas. Kui kord pürgermeistri tütar astus kirikusse kuldkee kaelas, siis M.Hofmann peatas oma jutluse ja käskis kõiki kirikusviibijaid põlvitada, sest tütarlapse ümber on kuld, milles asus Kristuse ihu. Nüüd katkes magistraadi kannatus ja M.Hofmann pagendati Tartust. 64.

Tartust siirdus M.Hofmann Tallinna, kus töötas lühemat aega haigeravitsejana haiglas, mis asus endises dominiiklaste kloostris. Seal leidsid varjupaika, hooldamist ja ravi talupojad, keda näljaastad olid toonud linna. Nende ihu ja hinge häda püüdis leevendada M.Hofmann. On veel teateid, et ta jutlustas Tallinnas ja koondas oma pooldajaid. Kuid veel samal 1526.aastal oli ta sunnitud Tallinnast lahkuma. 65.

M.Hofmann sõidab Stockholmi, kus saab saksa evangeelse koguduse jutlustajaks. Siit saatis ta Liivimaale oma pooldajatele mitmeid kirju, nende seas lühikese ma nitsuskirja valeõpetuste eest hoidumiseks ja Taanieli raamatu 12. peatüki seletuse. Viimases eemaldub ta üha M.Lutheri õpetusest. Stockholmis saab M.Hofmannile eriti tähtsaks Kristuse taastuleku ootamine ja ta mõõrab taastulekuks 1533.a. Ennast ta tunnistab selle sündmuse ettevalmistajaks prohvetiks. Järgmisel aastal pagendatakse ta ka Rootsist. Nüüd algab M.Hofmannil pikem rännakute aeg. Lüübekis alles toimus lõplik lahkuminе Lutheriga. Ta siirdus Strassburgi, kus leidis sooja vastuvõtmist sealsete zwingliaanide poolt. Kuid lahkhelid õpetuslikes küsimustes ei jää ka siin tulemata, ta katkestas sidemed zwingliaanidega ning läks 1530.a. lõpul Hollandisse, kus ühines a nabaptistide liikumisega. Siin töötas ta kuni 1533.aastani, millal läks uuesti tagasi Strassburgi. Selle linna nimetas ta "Uueks Jeruusalemmaks", kuhu ilmub Kristus oma tulekul. Ennast nimetas ta teiseks Eliaseks. Tõis raugematut indu kuulutas ta nüüd-saabuvast kohtust ja lunastusest. Ta ümber kogunesid hulgad poolehoidjaid, keda hakati nimetama "melchioristideks". Strassburgi võimud vangistasid M. Hofmanni. Nüüd hakkas viimane oma pooldajaid juhtima vanglast kirjade kaudu manitsedes neid usukindlale raugemata lootusele. Möödus 1533.a., kuid vangis istuv prohvet ei kaotanud oma meelekindlust ning jäi oma õpetuses ja ennustustes paindumatuks. Ta suri vanglas 1543.a. lõpul või järgmisel algul. Melchioristid sulasid ühte teiste anabaptistidega. 66.

---

64. Sild, Usupuhastuse tulek, lk.57- 58; Eesti Biograafiline Leksikon, lk.139; Eesti Ajalugu II, lk.412 (A.Soom).
65. Sild, Usupuhastuse tulek, lk.58.
66. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.139-140; R.Võsu, Kristluse ajalugu, III osa. Reformatsioon, Eksaminõuded usuteaduslikel kursustel. /Käsikirja a lusel/ 1959.lk.66-67. (Edaspidi: Võsu, Kristluse ajalugu III); Scheller-Mihailov, Revolutsionnõi anabaptism.lk.622-625.

M.Hofmann omas teatavat tähtsust anabaptistlikule liikumisele Hollandis ja Saksamaal. Tema osa aga reformatsioonile Liivimaal ei olo vist eriti suur, sest tema siin viibimine oli lühiajaline. Märgatav pole vist ka tema anabaptistlike õpetuste levitamisel siin, kuna siin olles polnud ta õpetus veel täielikult välja kujunenud. Kuid kindel on anabaptistlike õpetusjoonte tungimine ka Liivimaale, sest 1542.aastal sa adeti Tallinnast välja apteeker-arst Martin Beck süüdi statuna sidemete pidamises Münsteri anabaptistidega. 67. M.Hofmanni mõju eestlastele eriti Tarus ja Tallinnas võib siiski oletada. V.Reiman ütleb: "Linnarahvas puutus varakult kokku puhastatud usukuulutajatega. Meie teame seda "Tartu prohveti" Melchior Hofmanni eluloost. Siin võis usk sügavamalt juurduda." 68.

On võimalikk et M.Hofmann oskas ka eesti keelt. P.Johanseni andmete kohaselt olla Lübeki raad 1525.a. konfiskeerinud ja määranud hävitamisele saadetise luterliku kirjandusega liivi, eesti ja läti keeles, mis oli määratud saatmiseks Riiga. P.Johanseni oletuse kohaselt olid need luterliku kirikumissa saksakeelsete tekstide tõlked, mille eestikeelse osa tõlkijaks oletab M.Hofmanni. 69.

Balthasar Russov oma "Liivimaa kroonikas" toob teate ühest teisest Saksamaalt pärinevast usukuulutajast Jürgen'ist, kes jõudis Liivimaale 1557.a. talvel ning paljajalu ja poolpaljalt, ainult kott rõivaks seljas, rändas läbi siinsed linnad ja maakohad. Oma igapäevase toiduse teenis teel olles oma kätetööga, võttes vastu igasuguse töö, mis talle aga anti. Ta töövõudlus olla olnud erakordne, nii et teda kõikjal imetletud ja maailmaimeks peetud. Aegajalt olla katkestanud töö ja jäänud siis palvele. Jumal olla teda saatnud Liivimaale noomima liivimaalaste uhkust, kõrkust ja vedelust ning hurjutama kirikuõpetajate salalikku meelt. Teel Tallinnast Narva jõi ta ka duma. Mõned pidasid teda nõrgameelseks, teised usufanaatikuks, kolmandad aga ütlesid teda olevat Jumalast saadetud imetäht saabuva kohtu ennustamiseks. 70. Järgmisel aastal algas Vene-Liivi sõda.

g) Vaatleme reformatsiooni tagajärgi Eestis. Kui reformatsioon pani germaani maades ja ka Soomes aluse rahvusliku kirikule, kirjakeele ja kirjanduse arengule, siis Liivimaal seda ei sündinud. Kuigi nüüdsest peale pidid jumalateenistused toimuma rahvakeeles, võidi seda teha ainult linnades, kus leidus mõningaid eesti keelt tundjaid vaimulikke. Tallinnas anti eesti kogudusele endise dominiiklaste kloostri kirik, kui see 1531.a. tules hävis, anti eestlastele Püha Vaimu kirik. Tartus oli eestlaste kasutuses Jaani kirik. 71.

---

67. ENSV Ajalugu I lk.269. (A.Vassar).
68. V.Reiman, Eesti rahva usuelu 1587. Eesti Kultur IV Jurjev, 1915, lk.176 (Edasp.:Reiman, Eesti rahva usuelu 1587)
69. E.Siirak, Uusi andmeid eesti vanima trükisõna kohta. Keel ja Kirjandus, 1960.lk.703.
70. Russov, Liivimaa kroonika I, lk.85.
71. Johansen, Eestlane Tallinna Linnaarh/Liivi allikate kajastuses, lk.186-187; Sild, Eesti Kirikulugu, lk.116.

Mõned eestlaste seast võrsunud evangeelsed vaimulikud töötasid juba siis abijutlustajatena või isegi kirikuõpetajatena. Nendest on rohkem tuntud Johann Koell (Köll) (+1540), keda mainitakse esmakordselt 1525.a. Oleviste kiriku "mittesaksa" jutlustajana. Hiljem oli ta Püha Vaimu kirikus ka pla niks ja alates 1532.a. kirikuõpetaja ks. Ta tõlkis eesti keelde esimese senileitud eestikeelse raamatu n.n. "Wa nradt-Koelli katekismuse" 72. Ka 1525-1550 a.a. Jüri õpetajaks olnud Hans Kuhn põlvneb eesti talupoegadest, olles pärit Juri kihelkonnast Rae vallast. 73. Samuti oli Jaani seegikabeli õpetaja Georg (Jurgen) Kur eestlasest talumehe poeg. Ta oli õppinud Rostocki ülikoolis ja oli alates 1572.a. kirikuõpetajaks Saaremaal. 74. Eelpool tsiteeritud Liivimaa kroonika autor Balthasar Russow (Rüssow) on samuti eesti päritoluga. Ta isa Simon Rissa pärines Padise kloostrile kuuluvast Kurgla ehk Kurla külast Raasiku kloostrimõisa alt. Hiljem ta elas vaba mehena Tallinnas, kus pidas voorimehe ametit ja omas ka maja Kalamaja eeslinnas. Seal sündis temale enne 1576.aastat poeg Balthasar. Viimane õppis 3 aastat Stettini akadeemias, kuid sõjasolude tõttu vist ei lõpetanud selle. Ta põgenes 1582.a. Tallinna, kus ordineeriti Tallinna abiõpetajaks. Hiljem ta oli Püha Vaimu kiriku õpetaja kuni oma surmani 1600.a. 24. nov. B.Russov saavutas oma elus teatava ühiskondliku ja majandusliku positsiooni. Abiellüdes kolm korda sai kaasavarana nimetamiskirjeid varandusi. Ta jõudis kõrgemasse seisusesse ja ei tunnistanud ennast enam eestlaseks, sest viimased olid kõik talupojad. Oma kroonikas aga tundis siiski kaasa eestlaste viletsusele. 75.

Suur enamus kirikuõpetajaid olid rahvale võõrad ja mõistmatud, seda eeskätt maal. Siin on katoliku ajaga võrreldes pigemini tagasiminekut kui edu, sest endised katoliku preestrid, kellede seas esinesid juba rahvakeele oskajaid, olid sunnitud kohtadelt lahkuma, kuna vasallid keeldusid neile tasu edasi maksmast. Uusi luterlikke õpetajaid oli tulemas vähe. Kirikud seisid aastate viisi õpetajateta. Välismaalt tulnud vaimulikud ei tunnud rahva keelt, kombeid ega pruuke. Vähe pa rem oli olukord kihelkondades, kus õpetajad said endale võtta eestla sist abilisi., kuid neid kihelkondi oli vähe. Paljud vaimulikud ei pakkunud oma eluga kogudusele eeskuju. Osa neist pidas liigna-isi, teised koos vasallidega sõitsid pidevalt ühest joomapeost teise. Talupoegadel polnud neilt muud õppida kui pahesid. 76.

Juba varakult, reformatsiooni algstaadiumis, algatas M. Luther koolioludе parandamist Saksamaal. Oma 1524.a. ringkirjas Saksa linnadele nõuab ta, et kõigis paigus avataks koolid. "Saksa missa" ja jumalateenistuse korra sissejuhatuses 1526.a. nõudis ta, et koguduse noortele õpetataks evangeelset usuõpetust. M.Lutheri seisukohad said eeskujuks ka Liivimaa linnadele. Endi-

---

72. Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide, lk.132 P.J. /ohansen/).
73. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.242 (M.J.E/isen/).
74. Paul Johansen, Kronist Balthasar Rüssovi päritolu ja miljöö. Separaat (Ettekanne Eesti Teaduslikus Seltsis Stockhomis 4.5.1964).
75. Sealsamas, Sellega elulooli sed andmed B.Russowi kohta Eesti Biograafilises Leksikonis (lk.437-438) pole täpsed.
76. Reiman, Eesti ajalugu.lk.66-67; Sild, Eesti Kirikulugu, lk.118; Põld, Eesti kooli ajalugu,lk.17- 18.

sed ladinakoolid olid usupuhastuse tulekul lõpetanud tegevuse. Kohalike reformaatorite tootlused nende küsimuse panemiseks ei õnnestunud, kuigi seda korduvalt arutati maa- ja linnapäevadel. Aastal 1527 oli Tartus siiski tegutsemas üks ladinakool ja 1528.a. pandi Tallinnas küsima Oleviste kiriku endine kool juba gümnaasiumina. Tallinna naistsistertslaste Püha Kihelkonna kloostri muudeti 1543.a. naiste kasvatus- ja õppeasutuseks. Aastal 1550. asutati kasvatusasutus vaeste "mittesaksa" poistele, keda kavatseti koolitada kirikuõpetajateks. Võib arvata, et ka Pärnus, Narvas ja Paides tegutsesid linnakoolid. Kuid need koolid olid enamuses olid määratud "paremate seisuste" lastele ning harva võis sinna astuda "mittesaksalasest" lapsi, rõhkimata talupoegade lastest. M.Lutheri nõue "kogu rahvanoorsoole hariduse andmisest jäi siin täitmata veel sajanditeks. 77.

Kui M.Luther rahvakeelde tõlgitud piibliga pani aluse kirjaoskuse ja rahvakeele arengule Saksamaal ning reformatsioonile järgnes saksakeelse kirjanduse tõusuaeg, siis väike on see osa, mis reformatsioon eesti kirjanduse loomiseks tegi. Mainisime juba, et 1535.a. Lübekis trükitud eestikeelseid tekste sisaldav luterlik raamat konfiskeeriti ja hävitati, samuti kõrvaldati 1537.a. Tallinna raekohtu otsusel 1535.a. trükitud "Wanradt-Koelli katekismus", kui mitte kohane. Sellega see esimene trükitud kirjasõna ei jõudnud rahva kätte. Teine teadaolev ka tekismus, mida koostas Tartu Jaani kiriku õpetaja Franz Witten (Witte) lõuna-eesti murdes ja mis trükiti 1554.a. Lübekis, pole säilunud ning teadma tuks jääb selle leviku ulatus. 78. Kuid mõningaid katekismusi siiski liikus rahva keskel. B.Russowist järele jäänud raamatutes esines eestikeelne katekismus, samuti ühes 1542.aastast pärineva pärandiinventuuris nimetatakse seda. Hilisemast ajast (1575 ja 1576. a.) on teada eestikeelsete katekismuste kinkimisest linnakooli vaestele kooliõpilastele. 79. On ka teada eestikeelsete aabitsate jagamisest koolipoistele. 80. Eestlasest Tallinna linnakooli õpilane Hans Susi tõlkis siis piiblitekste ja laulusalme eesti keelde. Tema surma järele (1549.a.) jatkas seda ta kasvataja, hilisem Püha Vaimu kiriku õpetaja R.Beseler. 81. Hans Susi tõlgete käsikirjalised ärakirjad liikusid arvatavasti kirikuõpetajate seas ringi ja said hiljem ilmunud käsi-, kodu- ja kirikuraamatute aluseks. 82. Kuid kõik need teosed kulgesid kaugelt mööda lihtsast eestlasest, jätmata märgatavat mõju tema kultuurilisele ja usulisele arengule. Alles Rootsi aeg tõi suuremaid eeldusi eesti kirjakeele ja kirjanduse arenguks. 83.

---

77. Sild, Eesti Kirikulugu, lk.113-116; Põld, Eesti kooli aja lugu, lk.15-16; Johansen, Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allika-te kajastuses, lk.187.
78. Eesti Kirjanduse aja lugu I, lk.112-115 (E.Sirak).
79. H.Treumann, Tallinna raamatuköitjad tüpograafidena. Poligrafist, 1960, 1½ lk.17.
80. Samasamas, lk.17.
81. Eesti kirjanduse ajalugu I, lk.114-115 (E.Sirak).
82. Uku Masing, Hans Susi 1551.a. tõlkest. Emakeele Seltsi Aastaraamat X 1964. Tallinna, 1964, lk.121 jj.
83. Eesti Ajalugu II, lk.421 (A.Soom).

Talurahva ja linna vaesemate kihtide sotsiaalse ja majandusliku olukorra parandamiseks reformatsioon ei annud midagi. Siis asutatud "vaestelaegas", kuhu kogunesid armuandeid ja sissetulekuid katoliku kirikule kuulunud kapitalidest, ei omanud kuigi suurt majanduslikku kandejõudu, pealegi et sealt said osa linna vaesed. Talupoegade olukorda ja linna ning vasallide omavahelisi suhteid iseloomustab hästi Tallinna rae 1532.a. jaanuari nõupidamise otsus, milles keelduti sõlmimast kokkulepet rüütelkonnaga linna põgenenud talupoegade väljaandmise kohta nende pärishärradele. Oma otsust motiveerib raad väga julgelt, öeldes, et "mõned selle maa talupojad - eriti Harju- ja Virumaal, alguses mitte päris /orjad/, vaid vabad olid olnud ja kiiduväärse /ning/ leevelt mõlestatava, kuninglikult auväärse Taani /kuninga/ poolt koos maadega ja linnadega, mille all nad asunud, olid üle kantud ja jäetud Saksa rüütliordule ilma igasuguse orjuse kohustusete, lahtiselt ja va balt, nagu nad varem olnud, millised /õigusi/ nemad endiselt nagu kord ja kohus pidid kasutama. Niisiis järjelikult see vara rõövimine ei pärine loomulikust või õigest uuritud jumalikust ja kirjutatud seaduse põhjustest /ja/ pole /niiviisi/ senini küllalt teatavaks saanud ja tõestatud." 84. Motiveeriti küll õieti, kuid raadi ei juhtinud siin inimesearmastus. Linnas oli suur puudus töökätest, sellepärast võeti heameelega vastu iga oma isanda juurest pagenud talupoeg ja kes "ühe aasta ja ühe päeva" pärast linna asumist arvates, sai linna vabaks elanikuks. Käsitataval ajal oli 1/3 Tallinna elanikkonna st eestlased ja linnal tuli veel rohkesti nende pärast võidelda rüütelkonnaga.

Liivimaal võitsid reforma-tsiooni kaudu ainult linnad ja rüütlid (vasallid). Alguses katoliiklikkude piiskopkondade likvideerimisega, hiljem terve ordurriigi kokkuvarisemisega vabanesid viimased oma süserääniide alt, said iseseisvaks ja oma maaalade ning neil asuvate talupoegade tõelisteks peremeesteks. Vasallide võimu tõusuga süvenes talupoegade sotsiaalse ja majanduslik koormus ja nende olukord muutus veelgi raskemaks. 85.

Aastal 1558. algas verine ja hävitav Vene-Liivi sõda, mis lõpetas Vana-Liivimaal ordurriikliku korra. Eesti talupoeg paisati paljudeks aastakümneteks uue viletsuse sisse. Reformatsiooni arengule oli veelkord pandud punkt.

Martin Luther ütleb ühes oma 1532.a. kõnes: "Maailm läheb selle puhta õpetuse ajal päev-päevalt halvema ks, a-utumaks ja häbitumaks. Saatanad on nüüd asunud inimestesse, sest evangeeliumi valguse all on nad muutunud veel ahnemateks, häbitumateks ja kurjemateks, kui olid paavsti ajal. Talupoegade, linna-kodanike, aadli ja kõigi seisuste juures on näha häbiväärset ja kõlvatut elu, elatakse röövimises, joomises, kelmuses ja igat liiki ebaaususes ja pahes." 86. Seda öeldi Saksamaa kohta, kus reformatsioon teostati põhjalikult nii usuliselt kui kultuuriliselt. Mida siis võib nõuda Eesti rõhutud ja pimeda talurahva käest. Paavstlik diplomaat Antonius Possevino kirjutab veel 1585.a., et tema arvates polnud katoliikliku Poola valitsuse alla sattunud eestlased kunagi olnud õiged protestandid, sest nad on kõvasti kinni oma esi vanemate uskumustes. 87.

---

84. ENSV Ajaloo lugemik I.lk.126.
85. Sild, Usupuhastuse tulek, lk.82.
86. Герцог, История христианской церкви 11, стр.701.
87. Erna Siirak, Kaks kildu vanemast eestikeelsest kirjasõnast, Keel ja Kirjandus, 1955.lk.487.

3. Katoliiklik reformatsioon

Reformatsioonile Euroopas järgnes vastureformatsioon. Sarnaselt nimetab ajalooline kirjandus luterlikule ja anabaptistlikule usuliikumisele järgnenud usulist liikumist katoliku kiriku enda rüpes. Kuid see nimetus pole küllalt täpne ja õiglane. Protestantismist mõjustatud ajalooteadus näeb selles liikumises ainult reaktsiooni tõeliselt progressivsele reformatsioonile ja nimetab seda siis: "Katoliiklikuks reaktsiooniks ehk vastureformatsiooniks." Katoliiklikud ajaloolased nimetavad ise seda liikumist "katoliiklikuks renessansiks ehk uussünniks." Arvatavasti oleme õigustatud nimetama tervet katoliku kirikut haaravat ja uuendavat liikumist ehk katoliiklikuks reformatsiooniks, nagu seda teeb ka R.Võsu oma "Kristluse ajaloos." 86.

Katoliiklust uuendav reformatsioon algas tegelikult enne luterlikku reformatsiooni XV sajandi viimasel poolel ja jõudis oma haripunkti umbes 100 aasta pärast, kestes kuni XVIII sajandi algkümneteni. Käesoleva sajandi viiekümnendatel-kuuekümnendatel aastatel elab katoliku kirik taas läbi uut reformatsiooni ja tõusuaega.

a) Katoliikliku reformatsiooni põhjustest oleks tähtsaim protestantliku reformatsiooni ettenägematu levik. Isegi lõunapoolsetesse "kaksikri maadesse, mis moodustasid katolitsismi kantsi, oli tunginud "ketserlikke" mõjusid. Prantsusmaal olid protestantismi juured tunginud väga sügavale rahvahulkadesse.

Vähem oli reformatsiooni ideedest nakatatud Itaalia .Kuid seal esinesid teised pahed, mis kõigutasid kiriku autoriteeti. Kõlblus oli seal kohutavalt langenud. Renessansi hõll ja realistliku kõrgekunsti sünnikoht oli saanud mitmesuguste pahede tallermaaks. Röövimised ja mõrvad olid muutunud igapäevasteks nähtusteks. Kerjuste, orbude, töötute ja prostitueerijate arv oli kasvanud enneolematuks. Roomas oli 1517.a.rahvaloenduse andmeil viimaseid ronkem, kui ausaid naisi. 89.

Kõlbluse üldine langus Itaalias oli osalt põhjustatud paavsti kuuria ja terve sealse vaimulikkonna madala moraaliga. Chieti piiskop Gian Pietro Caraffa (pärastine paavst Paul IV) oma 1532.a. mürgukirjas paavst Clemens VII-le ütleb, et ta ei imesta, et ketserlus on viimasel ajal hakanud levima Itaalias, sest sealsed halvad jutlused, halvad raamatud ja vaimulike halvad eluviisid annavad selleks põhjust. Preestrid olevat sattunud häbimise põlguse alla, sest kogu see asi olevat niivõrd must, et halb hais ja mõda levivat sellest kõikjal.90.

Aastal 1537 paavsti poolt moodustatud komisjon leidis,et kiriku languses on süüdi vaimulikkond ise. Paljud piiskopid japeapiiskopid ei tegelenud vaimulikkude asjadega üldse, et

---

88. Võsu, Kristluse ajalugu III,lk.107.
89. Prof. P.Treiberg, Ignatius Loyola jesuiitide ordu asutaja, Tartu, 1933,lk.13 (Edaspidi: Treiberg,Ignatius Loyola).
90. Sealsamas,lk.15.

viibinud oma piiskopkondades, kuigi said sealt suuri sissetulekuid ja elasid aga Roomas luksuslikku elu ehtsate renessanssiv̈rstidena. Kõrgemad vaimulikud olid kas paavstide vallaspojad või sugulased või siis need kohad läksid otsekui pärivuse teel ühelt kõrgaadli perekonnaliikmelt teisele. Ka preestrid ostsid oma kohad tasu eest, sellepärast sattus sinna kõiksugu kahtlaste elukommetega isikuid, kelledel olid võõrad kõlbelise elu reeglid. Munklus oli laostunud, munkade eluviisid ei erinenud maailmainimeste omadest. Naiskloostrite kohta tähendas kardinal Gasparo Conterini, et neist paljud täidavad avalikkude majade ülesannet. 91.

b) Kiriku uuendamist taotlevate vaimulikude vahel puudus üksmeel reformivahendite valiku suhtes. Osa tahtis paavsti võimu asendada piiskopide konsiiliumi võimuga. Esialgsed uuenduspüüdlused ei toonud mingit edu. Vaid mõnda paremust tuli uute kõlbeliselt kõrgemate nõudmistega mungaordude asutamisega ning endiste elustamisega. Piiskop Gian Pietro Caraffa poolt asutatakse 1523.a. usuline-müstiline organisatsioon "Jumaliku armastuse oratoorium". Sellele järgnes 1524.a. sama piiskopi energilisel ettevõttel preestritest koosneva teatiinide ordu asutamine, mis hakkas tegutsema absoluutse vaesuse põhimõttel. Asutati veel teisigi mungaordusid, nendest võitis rahva seas suurema populaarsuse frantsisklastest 1528.a. eraldunud kaputsiinide ordu, kes nõudis oma liikmetelt askeetilisi eluviise ja edukat hoolekandetööd. 92.

Vahepeal oli Rooma linna tabanud kohutav õnnetus. Paavst Clemens ja keiser Kar V vaheline tüli viis sõjani ning keisri väed vallutasid 1527.a. mais Rooma. Viimased koosnesid peamiselt luterlikest palgasõduritest, kelledel polnud mingit aukartust katoliiklaste püha linna ja selle püha-duse vastu. Nad võtsid seda sõda kui ususõda ja suhtusid linnaelanikesse kui usuvaenlastesse, keda tuleb hävitada. Linn rüüstati, kunstiteosed osaliselt hävitati. Kardinalidele, peapiiskopidele, suurkaupmeestele ja kõrgaadlile pandi suured lunarahad. Linnarahvas ja vaimulikud sa-id teotamiste ja piinamiste osalisteks. Metsistunud fanaatilised palga-sõdurid ei tunnud mingit piiri, erilist lõbu pakkus neile nunnakloostr-ite vallutamine. Surnute arv selles "ususõjas" ulatas kümneisse tuhandeisse. 93. Rooma linna vallutamise aega loetakse renessansiajastu lõppajaks.

Katoliiklikus reformatsioonis toimus põhjalik muutus jesuiitide ordu asutamisega, mida kinnitas paavst Paul III 1540. aastal. See ordu sai peamiseks protestantliku reformatsiooni leviku pidurdajaks ning kindlustas taas kirikus paavsti ülevõimu. Jesuiitide ordu asutas ja oli selle esimeseks juhiks (pärast kindraliks nimetatuna) hispaania aadel Ignatsius Loyola (1491-1556). Ordu oli poolmunklik organisatsioon, mis rajanes kolmele tavalisele mungatõotusele: sõnakuulmisele, vallalisusele ja omakasupüüdmatusele, kuid mis võttis lisaks veel neljanda: tõrkumatu kuulekuse ülemusele. Viimane tõotus tegi iga je-

---

91. Sealsamas, lk.15 - 17.
92. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte, § 134 c, d, f, g, e.
93. Treiberg, Ignatsius Loyola, lk.21-22.

suiidi elavaks relvaks paavsti kui ordu kõrgeima juhi käes. See tõotus võttis jesuiidilt ta tahte, mõistuse ja südametunnistuse. Ta oli nüüdsest peale jagamatult oma ordu teenistuses, vanematest ja sugulastest kõneles ta kui surnuist, temal polnud enam rahvast, riiki, ka mitte isiklikku maailmavaadet, elusihti ega kõlblust - kõik seda asendas ordu. Ka ordu liikmete endi vahel puudusid intiimsema d ja sõbralikumad suhted, sest iga jesuiit pidi olema teise spioon, kes pidevalt pidi teatama oma ülemusele igast ordukaaslase sammust. 94. Inimesi väljaspool ordut tuli kohelda vastavalt nende vaadetele ja eelarvamistele, mitte neid püüdes parandada, vaid neid nende iseloomu nõrkuste kaudu endale allutada. Jesuiidid ei püüdnud hävitada rahva seas levinenud vulgaarseid usulisi arusaame, vaid arendasid neid veel edasi, nii õhutasid Neitsi Maarja kultust ja pühakute kummardamist, ajasid välja kurje vaime jne. Hoolekandetööle omistasid nad suur tähelepanu, eriti energiliselt võitlesid prostitutsiooni vastu. 95. Jesuiitide peamine võitlus oli aga suunatud protestantismi vastu. Üldiselt nende tegevuse taktika seisnes võimukandjate usalduse võitmises, et kasutada neid oma taotluste läbiviimiseks. Nad astusid võimukandjate pihtisadeks, et pihtikõnelustes mõjutada oma hoolealuste meeli. Selle juures jesuiidid said paljude riiklike ja isiklike saladuste jälile, mida ilma piinlikkuseta andsid edasi oma ülemustele. Kasutades oma mõju ja riiklike saladuste teadmist kujunes jesuiitide ordu peagi võimsaks ülemaailmseks poliitiliseks organisatsiooniks. Oma pihilistesse suhtusid jesuiitlikud pihtisad ettekirjutuste koha selt leebelt, oma poliitiliste eesmärkide saavutamiseks tegid järelandmisi kõlbelistes normides, millega madaldasid üldiskonna moraali keskmist taset. 96. Öeldu illustreerimiseks toome paar lauset Ignatsius Loyola õpetusest: "Kui kirik kinnitab, et see, mis meile näib valgena, on must, siis peame ka meie seda kohe tunnistama õigeks." "Paavstile tuleb alluda ilma igasuguse vastuväkimiseta, kui see ka on patt, ja tuleb põiklemata tema surma- või lihtpattu, kui ülemus seda nõuab meie Issanda Jeesuse Kristuse nimel või meie tõotuse kohustusel." 97.

Kaks aastat pärast jesuiitide ordu asutamist asutab paavst Paul III inkvisitsioonikontu (1542.a.) ja seadis selle juhiks eelpool mainitud kardinal Caraffa. Algasid ülekuulamised piinamistega ja muude julmade va hendite tarvitusele võtmisega. Inkvisitsioon tegutses halastamatult. Süüfakti tunnustamiseks piisas igast kõikulastud kahtlusest ja süüdlaseks mõistetul polnud loota ei mingit pehmendavat asjaolu ega vabandavat tingimust, teda ootas vaid surm. 98. Aastal 1559

---

94. Keskaeg, II köide, Tartu, 1948.a.lk.116-120 (Edasp.:Keskaeg II.)
95. Дрэпер, История умственного развития Европы, стр.518-520.
95. Treiberg, Ignatsius Loyola, lk.152-153.
96. Sealsamas, lk.155-156.
97. Хрестоматия по истории Средних веков, Том III. Под редакцией Н.П.Грацианского и С.Д.Сказкина, Москва 1950, стр. 214-215.
98. Дрэпер, История умственного развития Европы, стр.518.

koostati "Keelatud raamatute nimestik", kuhu võeti kõik katoliiklastele lugemiseks keelatud raamatud, muidugi ka kõik protestantlikud ja katoliku kiriku õpetusele vastukäivad.

Katoliikliku reformatsiooni viis tegelikult läbi Trento kirikukogu (1545-1563), kus tänu jesuiitide osavale tegutsemisele kindlustati uuesti paavstivõim, selleks vähendades piiskopide võimu. Reformatsiooni õpetuslaused tunnistati valeks ja pandi kirikuvande alla. Ühtlasi tõsteti kiriklikkus Mistsipliini ja kehtestati kõrgema kõlbluse nõue kirikus.

Katoliku kirik oli läbi teinud uussünni. Kirik polnud enam endine jõuetu organisatsioon, mis otsis abi välisjõududelt ja ilmalikelt võimudelt. Nüüd oli ta hästi organiseeritud monoliitne asutus, mis omades suurt autoriteeti, võis valitseda, hulki vaimustada ja kaasa haarata. Kui endise kiriku valitsemisvahenditeks olid olnud ainult ühvardusköned kantslist ja Roomast saadetud interdiktid, mis pealegi kiriku provintsidesse jõudes, olid kaotanud kõik oma võimuteravuse, siis nüüd oli kiriku käsutuses pedagoogika ja diplomaatia. Kirik juhtis noorsoo kasvatust ja oma pihihoolealuste kaudu riikide ja rahvaste saatust. Tuntud diplomaatide ja riigimeeste seas oli jesuiite, kes juhendusid oma ~~riiklasisestes~~ xkaudxxk tegevuses ainult ordüülemuste korraldustega. Algasid kestvad ususõjad protestantismi vastu, alustati ka pealetungi renessansi ja humanismi saavutustele dogmaatilise usuvaate nimel. Elavate ja otseste usuelamuste järele janunev inimene ei leidnud elusõdet ei protestantlikus ega katoliiklikus reformatsioonis.

c) Seoses ordurriikliku korra varisemisega Vene-Liivi sõja tagajärjel ja Vana-Liivimaa alade jagamisega naaberriikide vahel, algas Lõuna-Eestis Poola aeg.

Ordu päraldiste jaotamisel sai Poola-Leedu kuningas Sigismund II August 26.nov.1561.a. kokkuleppega ka Lõuna-Eesti alad, mis läksid Poola riigi koosseisu. Samadele aladele pretendeeris Vene riik ning hiljem ka Rootsi. Järgnenud pikaajalises sõjategevuses Vene ja Poola vahel laastus maa. Alles Poola kuninga Stephan Bathory (1576-1586) valitsemise a-jal kandus sõjaõnn lõplikult Poola poolele ja 1582.a. rahulepinguga loobus Vene vürstiriik seekord vaidlusall olevast maast. Kestvad olid ka Rootsi-Poola võitlused Liivimaa pärast. Alates 1564.aastal, kulgesid nad vaheldurva eduga kuni 1629.aastani, millal sõlmiti Altmark'is rahuleping, millega kõik eestlaste maaalad, seega ka Lõuna- Eesti, läksid Rootsi kätte.

Poola riiklik võimupoliitika oli Liivimaal suunatud siinse aadli eesõiguste ja separatismi vastu. Kohaliku aadli killustamiseks asustati maale poola ja leedu aadlimehi, kellele läänistati riigimaid. Enamus staarsikondi (maakondi) said oma ülemusteks poola ja leedu rahvusest isikuid, sest riigivõim ei usaldanud kohalikku aadlit. Juba tol ajal olid Liivimaalased tuntud oma truudusetusega ja nende seas leidus palju Eilert Kruse ja Johann Taube taolisi politikaane. Keegi poola aadlik olla iseloomustanud liivimaalasi: Liivimaa mõisamehed on ammugi oma sõrmed mõlemal käel ära vandunud; kui nad nüüd

veel edasi vanduda tahavad, siis peavad nad seliti heites jalad püsti ajama ja varvaste abil oma vande sooritama. 99.

Päevakorrale tõusis ka talumaade koloniseerimine väljast toodud põlluharijatega, sest sõdade tagajärjel oli kohutavalt vähenenud maaharijate arv. Siin peeti silmas ka maa poolastamise ja katoliseerimise huve, sellepärast püütigi tuua asunikke võimalikult Poolast ja Masoovlast. Et sealsed talupojad polnud huvitatud ümberasumisest, siis pöörduti teiste maade katoliku usku talunike poole ja lubati Liivimaal neile suuri soodustusi: põllumaad, koos heinamaade ja metsadega pärisomandiks, kümneaastast maksu- ja kohustusteväba aega, õigust ehitada linnu, külasid, mõisu, ka-ubelda vabalt jne. Kuid näib, et need soodustused ei suutnud tuua lõunapoolsete alade talupoegi põhjamaa karmidesse oludesse. Vähemalt 1599.a. revisjon ei näita olulist võõraste juurdevoolu Lõuna-Eestisse. On küll võõraid, peamiselt sakslasi ja poola kaid La-iusel ja Põltsamaal, kuid ka need tulnukad kadusid Poola-Rootsi sõja ajal. 100.

d) Poola riikliku võimu üheks kavatsuseks oli katoliku usu taastamine Liivimaal, eriti talupoegade seas.

Pärast ordurüigi kokkuvarisemist maa alistumisel Poola kuningale Sigismund II Augustile esitas kohalik aadel kuningale palve, milles muude eesõiguste seas paluti "jätta meile puutumata ning rikkumata meie usk, nagu see meil seni olnud puhta kiriku evangeelsete ja apostlikkude kirjade, Nikea kirikukogu otsuste ja Augsburgi usutunnistuse järgi; et meid kunagi mingi käsu, keelu või vaimuliku ning ilmliku kohtuvõimu määrusega seoses asjus ei võetaks rõnuda ega tülitada... Meile olgu vaba pühakirja määruste järgi...oma usku ja harilikke kirikukombeid pidada ning neist ei mingil põhjusel vähemasti kõrvale kalduda..." 101. Aadeli palve kinnitas kuningas oma privilegiga ("Privilegium Sigismundi Augusti") 1561.a. On põhjust arvata, et kuningas ka oma lubadust täitis ning sellest kokkuleppest ei taganenud, sest pole andmeid selle kohta, et siin enne 1582.a. s.o. Vene tsaari loobumist Liivimaast, oleks püütud maad rekatoliseerida. Teadlik ja organiseeritud katolilikluse pealetung algas alles Stephan Bathory valitsemise ajal. 102.

Juba 1582.a. anti määrus, millega luteri usk pidi edaspidi olema ainult lubatud usund katoliku usu kõrval. Liivimaa rekatoliseerimiseks asutati Võnnu piiskopkond, kuna piiskoplikud vikaarid asetati Võnnu, Tartu, Pärnu ja Viljandisse. Järgnevalt andis kuningas 1586.a. käskkirja, millega keelati luteriusuliste jutluste pidamine kroonumõisade talupoegadele. Kuningas Sigismund III laiendas seda keeldu kõigi eesti ja läti talupoegade kohta.

99. Eesti Rahva Ajalugu II, lk.766-767 (J.Vasar).
100. Sealsamas, lk.788-790 (J.Vasar); Eesti Ajaloo Lugemik II. Toimetanud Hans Kruus, Tartu, 1926, lk.67 (Edasp.: Eesti Ajaloo Lugemik II).
101. ENSV Ajaloo Lugemik I, lk.165.
102. Tarvel, Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557-1569). Ajaloo järskudel radadel, Tallinn 1966, lk.46.

Roomas hellitati lootust rooma-katoliku usu kehtistamiseks Venemaal. Samuti selle taastamisest Rootsis, milleks nähti hüppelauana Liivimaad, kus igal juhul tuli katoliku usk uuesti maksma panna. Seda eesmärki asusid läbi viima jesuiidid. Neid on juba 1582.a. Riias. Tartus asuvad nad tegevusse 1583.a. ja viimane jõigi nende tegevuskeskuseks. Siin a-nti nendele endine naistsistertslaste kloostor, paar kirikut, maja linnas ja maa-alasid maal. Kuigi Rooma kaugema d unistused jäid teostamatuks, avaldas jesuiitide tegevus siiski teatavat viljakust koha like talupoegade seas. Jesuiitide tegevus arenes Liivimaal mitmes suunas. Oma peamõhu panid na d jutlustamisele, tähtsaks pidasid ka koolitööd ja kirjanduse väljaandmist. Misjoneerida püüdsid nad võimalikult rahvapäraselt, et sellega võita lihtsate inimeste poolehoidu. Aastal 1585 avati Tartus jesuiitide kolleegium, millega oli ühendatud "tõlkide seminar", kus valmistati ette tõlke ja jutlustajaid. Kolleegiumi juures oli gümnaasium (akadeemia), kus õppis ka eestlaste lapsi. Jesuiitide koolides anti peale hariduse ikka ka usulist kasvatust. Koolid a vati samuti Pärnus ja Viljandis. Esimesed Tartus asunud jesuiidid kaebasid, et "kuigi eestlased olude suurest muutusest hoolimata siiski on alal hoidnud võltsimatu religiooni seemnevakesi, ei saa neile ometi keele mittetundmise ja sobivate tõlkide puudumise pärast anda vajalikku abi. 103. Kuid juba peagi jutlustati eesti keeles, mis tõendab tõlkide seminari töö edukusest.

Linnaelanike seas polnud jesuiitide kuulutusel suurt edu, täiesti külmaks jäid sellele sakslased, seda rahvustunde tõttu. Maal aga võttis eesti talurahvas "vana usu" meelsasti vastu. Nende seas oli luterlik reformatsioon jõnud pealiskaudseks, pinnapealseks ning polnud jõudnud neid eemaldada katoliku usust. Õigusega teatab üks jesuiitidest: "Kuigi eestlased on alluvad mitmetele ja iga kord mitte katolikuusulistele härradele, on nad ometigi see võrra püsima jõnud katoliku usu külge, et nad kohtlevad katoliku preestreid imekspandava heatahtlikkuse ja austusega, na d kinnitava d, et see olevat vana usund, mida tuleb eelkõige armastada." 104. Selle edu üheks põhjuseks oli kindlasti jesuiitide osav taktika, kus kasutati edu saavutamiseks kõike võimalikke vahendeid. Nii suurendati töölt vabu kiriklike pühade arvu ja nõuti, et talupojad siis võtaksid osa missateenistustest, mis muidugi viimastele meeldis ronkem, kui mõisa põllul töötamine. Liivimaal laostavate sõdade puhul oli poolapoolsetel vägedel keelatud vägivalla tarvitamine katoliku usku vastu võtnud talupoegade vastu. Ka kiriklikud maksud ei nõutud otse enam talupoegadelt. 105. Jesuiidid läksid maale evangeeliumi kuulutama ja kirikutalitusi toimetama enamasti kahekesi, teel peatusid taludes, kirikutes, ristteedel. Nad jutlustasid talupoegadele eesti keeles, teinekord heas eesti keeles, jagasid sakramente, tegid armastuse-ja hingehoiu tööd. Talupojad tõid oma lapsi ninde juurde

---

103. Eesti Rahva Ajalugu II, lk.782 (J.Vasar).
104. Samasama, lk.785 (J.Vasar).
105. Энн Тарвел, Фольворк, пан и подданный, Таллин, 1964, стр. 250.

ristimisele, laulatamata paarid tulid võtma abielu sakramenti, tuldi pihile ja tunnistati oma patte - ja seda kõik vabatahtlikult, ilma sundimata. Jutlustajate juurde kanti soola, küünlaid, värskeid õunu, viljasaaki, vett, et vaimulikud seda õnnistaks. Pühitsetud vahendite tarvitamisel sündisid imed, haiged said terveks, jalutumad võisid jälle käia, kurjad vaimud aeti välja. Nagu jesuiitide aruanded ja katoliiklikud kiriku visitatsioonid tõendavad, oli rekatoliseerimine tekitanud eesti talurahva keskel usulise ranvaliikumise. Sõja raskused, nälja hädad olid rahva seas loonud a luspinna ela väks usutundeks, mida jesuiitide osav rahvapärane misjonitöö oli suunanud "vana usu" radadele. Jesuiitidel enda hinnang selle kohta 1613-1614.a. aruandes on järgmine: "Eestlaste südamed kalduvad loomu poolest väga vagadusele. Pärismaalastel on tugev iha ja aukartlik lugupidamine pühade asjade suhtes, nii et mitte ainult terves Poolas, vaid ka Euroopas vaevalt mõeldav on jumalakartlikum rahvas kui kogu eestlaste sugu. Ometi juhtub nendega, et nad haaratud sellest oma vaimu loomulikust kalduvusest Jumala teenimisele, väga visalt kinni peavad kõigist, mis nad kunagi usundi pähe on omaks võtnud." 106.

Rahva keskel levinenud ebausu ja rahva-usu kommete vastu peavad jesuiidid siiski võitlust: "Said ära kaotatud ka paljud pruugid, millest mitte teada ei ole, kas nad pärit olid paganlikust riitusest või rumalusest, ja mis suure vanaduse tõttu olid sisse juurdunud... Samuti said puhastuse osaliseks paljud kombed, mis küll kuulusid kristlikugi usu pruukide hulka, kuid milles siiski on säilunud ebausu jälgi." 107.

Oma ideoloogia levitamiseks kasutasid jesuiidid ka kirjandust. Siis tuleb mainida üht eestlast või vähemalt eestimaalast Michael Sommer'id, kes õppis Braunsbergi jesuiitide kolleegiumis ja keda saadeti Tartu eestikeelsete õpperaamatute koostamiseks. Ühes märkuses mainitakse, et M.Sommer olla olnud suureks abiks raamatute tõlkimisel ja eestikeelsete jutluste pidamisel.108. Eestikeelsete raamatute autorina nimetatakse jesuiit Joannes Ambrosius Veltherust (Welther, Völker) (1547-1619), kes ilmus 1583.a. Tartu ja hakkas juba järgmisel aastal esinema eestikeelsete jutlustega. Tema poolt on tõlgitud eesti keelde "Meie Isa", "Ave Maria", "Credo" ja kümme käsku, viis kirikukäsku ning seitsme sakramendi loetelu. Need käsikirjalised tekstid leiti 1962.a. Mainzi linnaraamatukogus ühte köidetuna 1582.a. ilmunud jesuiitide ordu reeglitega. 109. Peale selle olla J. Veltherus, töötades preestrina Braunsbergis, tõlkinud 1605- 1610 aastate vahel veel eesti keelde mõned vaimulikud teosed, mis pole aga säilunud. On leitud eestikeelseid tekste rootsi jesuiidi paater

---

106. Sild, Eesti Kirikulugu, lk.132-133; Eesti Rahva Ajalugu II, lk.785-787 (J.Vasar).

107. Rekatoliseerimisest vt.: Sild, Eesti kirikulugu, lk.127-139; Eesti Rahva Ajalugu II, lk.775-798 (J.Vasar; Eesti Ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tegevtoimetaja O.Liiv, peatoimetaja H.Kruus, Tartu 1940.lk.101-107 (E.Tender) (Edaspidi: Eesti Ajalugu III).

108. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.484 (A.R.Cederberg).

109. Edgar Oissar, Ühest XVI sajandi eesti keele mälestusest, Keel ja Kirjandus, 1964.lk.613-618.

Laurentsius Boierus'e käsikirjaliste materjalide hulgas, mis on pärit arvatavasti 1587-1593.aastaist, millal Baierus viibis kolmel korral lühemat aega Tartus. Teos on kirjutatud põhja- ja lõunaeesti murdelises segakeeles ning kujutab endast tõenäoliselt kõneharjutuste tekste. 110. Ainsana eesti trükisena sellest ajast on säilunud kirikutalituste käsiraamat "Agenda Parva", mis on trükitud 1628.a. Braunsburgis. Teos on xkirjutatxxxxxxxx ladinakeelne, kuid kohad, kus kogudusel tuli vastata liturgilisel jumalateenistusel preestrile, on läti, eesti ja poole ning saksa keeles. 111. Veel esineb andmeid teistegi eestikeelsetest töödest, nii trükiti 1585.a. Vilniuses eesti ja läti katekismusi, kus juures eestikeelse teose tõlkijaks peetakse Tartu kollegiumi esimest rektorit, hollandi jesuiiti Thomas Busseuast (Buys). Aastail 1622-1623 ilmunud lõuna-eesti katoliikliku käsiraamatu "Eestikeelsed õpetused" tõlgiks arvatakse Wilhelm Buccius't (Buck) (1585-1643). Teosele oli lisatud lauluraamat riimitud lauludega, seda ajal, kui Georg Mülleri tõenduse järgi luterlikus Tallinnas tarvitati rütmita ja riimita kirikulaule. 112. Kõik need teosed ja tekstid olid aga mõeldud preestritele tarvitamiseks jumalateenistusel ning need ei avaldanud mingit mõju eestlaste hariduse või kirjaoskuse tõstmiseks.

Rekatoliisesrijad töötasid energiliselt, jutlustasid eesti keeles, asutasid koole, tõlkisid ning leidsidki teed eestlaste südame juurde ja sünnitasid teatava usulise elevuse ja liikumise. Tekib küsimus selle usulise elevuse ulatuse, püsivuse ja iseloomu kohta. Isegi tegevuse kõrgajal XVI sajandi lõpul - oli katoliku misjonäride arv siin väike. Nii 1600.a. teenindasid Tartu kollegiumi ainult 9 preestrit, kelledè tööpiirkonda kuulus ka lätlaste a-la. Arusaadavalt ei võinud nende tegevus ulatuda igale poole. Kui Rootsi kuningas Karl IX vallutas 1600. a. Tartu, siis jesuiidid põgenesid ja kohalejäänud vangistati. Pärast tartu tagasi võtmist 1603.a. alustasid nad uuesti tegevust, kuid töö endisele tasemele enam ei küündinud. Rootsi sõjakäik oli laastanud maa, enamus rahvastikust oli hukkunud sõja või nälja tagajärjel. Kõikjal oli hävinenud vähemalt üle poole, paljudes kihelkondades aga kolmveerand ja isegi üheksa kümnendikku elanikkonnast. Polnud enam inimesi, kellele kuulutada, polnud ka preestreid, kes seda pidid tegema. Aastal 1613. korraldatud kirikuvisitatsiooni andmeil oli 45 külastatud kihelkonnas ainult ühel kolmandikul preestrid. 113.

Nagu juba mainisime, oli katoliiklikul misjonil väiksem edu linnades, kus luterlik reformatsioon oli teostunud põhjalikumalt, seda elanike enda vabal tahtel. Sellepärast näeme linnades üksikuid ülesastumisi protestantismi kaitseks. Kui Tartu ainsa-le luteriusu õpetajale C.Pegau'le keelati 1618.a. eestikeelsete jumalateenistuste pidamine, siis õpetaja, koolimata keelust, jutlustas neile, võttis neid armulauale ja ristis lapsi. Tartu mitmed eestisoost kodanikud võtsid õpetaja oma kaitse alla, seletades, et taha vad evangeelse usu juurde jääda. Nende eeskõneleja, arvatavasti linnunik Verve Jaan Ütles: "Kui nende inud pu-

---

110. Sealsamas, lk.617-618.
111. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.119-120 (E.Siirak).
112. Sealsamas, lk.120-121 (E.Siirak).
113. Eesti Ajalugu III, lk. 105 (E.Tender); Eesti Rahva Ajalugu, II, lk.794, 797 (J.Vasar).

ruks pekstakse, võivad na d neid Jumala abiga jälle lasta terveks tena, aga kui nende hinged juba kord on kadunud, siis ei saa neid mitte enam päästa, sellepärast ei taha nad koguniste mitte oma usust lahkuda." 114.

Hiljem, maa vallutamisel Rootsi vägede poolt, tunnistati ainukenti veks evangeelne usk ja maa elanikkond tehti automaatselt luterlasteks. "Kelle valitsus, selle usund."

4. Poliitiline ja kultuuriline olukord Eestis pärast reformatsiooni

Suurimaks kannatusajaks eestlastele oli Ordu ajal 1343-1345.a. vabadusvõitlus, mis jättis verised jäljed maa põriselanike elu. Sellele järgnes pikem suhteliselt rahulikum ajastu. Algasid jälle rasked ajad. Vanale-Liivimaale liginesXV sajandi lõpus välishädaoht. Idas oli alganud Vene vürstiriikide ühendamine Moskva suurvürstkonna alla, millega tekkis seal tugev agressiivne riik, mis vabade linnriikide Novgorodi (1478.a.) ja Pihkva (1510.a.) vallutamisega tõi oma piirid Ordu riigini. Peagi algas vastastikune sõjaline tegevus, mille järgi tungis vene väg 1481.a. Liivimaa südamesse - kuni Viljandini. Võõrad väed terroriseerisid ja hävitasid teel kohalikke elanikke. Ajaloo-allikad d jutustavad venelaste poolt tarvitatud julmustest ja jõledustest. Aasta 1501 novembris tegid Vene väed uue sõjaretke üle piiri ja, mitte leides vährikat vastupanu, liikusid rüüstates Läne-Virumaale ja Järvamaale välja. Ordu vägede võit 1502.a. Smolina järve juures lõpetas mõneks ajaks vene agressiooni. 115.

a) Järgnevad sõjad said ikka alguse idanaabri järjest suurenevast võimusest. Moskva suurvürsti troonili oli asunud Ivan IV Grosnõi, kes võttis endale tsaari tiitli. Moskva kuulutati "kolmandaks Roomaks" ja "uueks Iisraeliks". Võeti kasutusele välismaa tehnika ja sõjavõeline relvastus, edustati käsitööd ja kaubandust. Väliskaubanduse huvides otsiti lühemaid teid merele, kusjuures pilgud jäävad peatuma Läänemerele. Järjekordsel Moskva ja Ordu vahelisesvaherahu pikendamisel 1554.a. Moskvas esitati liivimaalastele uus, kuid kategoorilineõudmine: Tartu piiskop Maksku Venele hinnust, sest Liivimaa olevat Vene võimualune maa. Viimast põhjendati sellega, et Tartu olla asutatud 1030.aastal vürst Jaroslavi poolt, kes samal ajal lasi ehitada Riiga ja Tallinna vene kirikud ning kaubamoovid ning maksustas kõik liivimaala-sed hinnusega. 116.

Liivimaal oli nüüd kaks võimalust, kas rahuldada Moskva nõudmine ja tasuda maksud, või valmistuda sõjaks ja leida võitluseks liitlasi. Tegelikult ei tahetud kumbagi. Ilma sõja kuulutamata tungisid Vene väed 1558.aasta 22.jaanuaril Liivimaale.

---

114. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.564 (J.K:/õpp/).
115. Eesti Biograafiline Leksikon, lk.564 (J.K:/õpp/).
115. Eesti Ajalugu II, lk.195-208 (H.Kruus).
116. Seal samas, lk.469-472 (H.Kruus); Johansen, Nordische Mission, lk.66-67.

Algas Vene-Liivi sõda. Sõja tallermaaks sai Alutaguse, Tartu piiskopkond, Laiuse, Järvamaa ja Virumaa. Selle esimese, umbes kolm nädalat kestnud rüüsteretke eesmärgiks oli liivima-ala-ste aineline ja moraalne nõrgendamine järgneveks suuremaks sõja-ks. Sellepärast rüüstati, põletati, hävitati, rööviti ja tapeti niipalju kui suudeti. Kindlustustest mööduti lahinguta , kuid seda halastamatult käituti ma-alolevate elanikega, poliitiliselt passiivsesse olukorda surutud eesti talupoegadega.117.

Aasta 1558 suvel asusid venelased kavakindlale pealetungile, et vallutada terve maa. Alistati Tartu, väiksemad linnad maa idaosas, nende seas ka Rakvere. Liivimaalased ei osuta-nud erilist vastupanu, osa linnuseid jäeti maha juba vaenlase väge-de liginemisel, esines ka üraandmise fakte. Järgmise aasta jaa-nuaris tegid venelased uue rüüsteretke, mis jõudis isegi Riia alla ja Kuramaale. Kuid Taani saatkonna vahendusel lõpetati sõjakäik ja sõlmiti kuuekuuline vaherahu. 118.

Kasutades vaherahu aega algas Ordu vast nüüd otsima välis-abi, kuid põrkas siin oma päraste raskuste vastu - abi asemel esitati nõudmised Ordu maaalade peale. Taani nõudis endale Tal-linnat ning Harju- ja Virumaad, kui endisi Taani maaalasid, ning peale selle veel Järvamaad ja Viljandit. Rootsil olid omad pre-tensioonid Saaremaa suhtes. Kaugemale jõudsid läbirääkimised Poolaga, kes 1559.a. lepinguga võttis Ordu oma kaitse alla ja sai vastutasuna rea linnuseid koos maakondadega lõuna pool Väi-na jõe joont. 119.

Juba enne vaherahu tähtaja lõppemist algas uuesti sõja-tegevus. Selle käigus vallutasid venelased Viljandi ja sellest põhja pool asuvaid linnuseid. Üksikud jõugud käisid rüüsteret-ketel Pärnu- ja Läänе-ja Harjumaal jõudes Tallinna lähistele. Veendudes Ordu nõrkuses ja nähes sinna päästoteena alistumise naaberriikidele, otsustas Põhja-Eesti rüütelkond Rootsi kasuks ja 1561.a. 4. juunil andsidki Harju-, Viru- ja Järva rüütel-kond ustavusvande Rootsi kuningale. Paar päeva hiljem tegi seda ka Tallinna linn. Sama aasta 28.novembri lepinguga likvideerus Liivimaa ordurriik ja andis oma lõunapoolsed alad Poolale. 120. Kelpool käis tasime juba viimase võitlusi selle maa omandamise pärast Vene ja Rootsi vastu.

Taanil olid olnud kaugeleulatuvad plaanid Eesti alade koh-ta. Siin jõudis temast ette Rootsi. Algas jälle sõda nende kahe pretendendi vahel. Sõjategevuses, mis kandus Läänе-Eestisse ja Saaremaale, olid peamisteks kannatajateks jälle talupojad. Sõja lõppedes jäi Taanile Saaremaa. Vene ja Rootsi vahel algas 1570. a. uuesti sõda. Vene väed ilmusid Tallinna alla ja piirasid linna 30 nädalat. Eesti alad olid nüüd pidevalt vaenlase rüüste võimuses. Sõda lõppes alles 1581.a. maa täieliku vabastamisega venelastest. Ordurriigi alla kuulunud eestlaste maa jagati kolme riigi vahel: põhjapool valitses Rootsi, lõunas - Poola ja Saa-remaal - Taani. Kuid sõjad ei vaibunud veel. Alles 1629.a. võ-tis Rootsi Poola käest Lõuna-Eesti ja 1645.a. Taanilt Saaremaa. Lünike, kuid laastav sõda 1656-1658.a. Venega tõi jälle sõja-raskusi, nälga ja taude maaelanikele.

---

117. Eesti Ajalugu II, lk.477 (H.Kruus).
118. Sealsamas, lk.480-483 (H.Kruus).
119. Sealsamas, lk.483-486 (H.Kruus).

"Sõdade ajastul" oli suurimaks kannatajaks sunnimaine eesti talupoeg. Tema vara ja elu hävitasid kõik - venesõjalased, poolakad, rootslased, taanlased, kuid ka Ordu sõjamehed, palgasõdurid-mõisamehed ja lõppeks omad talupojad-sissid. Suurimaks nuhtlusega olid siiski venelased ja nende väekoosseisu kuulunud tatarlased, keda kui koerakoonlasi ehk peninukke mäletab veel praegugi rahvatraditsioon. Kõik, mis omas väärtuse, selle venelane võttis ja viis. Karjaloomad, mida kätte saadi, neid tapeti ja söödi. Vili, mida kaasa ei viidud, see põletati. Hooned, mille peale satuti, need rüüstati ja pandi tuli otsa. Inimesed, keda kinni püüti, neid piinati, häbistati, tugevamad ja nooremad viidi kaasa Venemaa tühjadele maadele. Keda kaasa ei saadud viia, kes olid selleks vanad või haiged, neid surmati. Püsesid ainult need, kes metsa padrikutes ja soosaartel olid leidnud pelgupaiga.

Sõjakoledustele seltsis näljg ja taud, need sõja alalised kaaslased. Katk algas 1566.a. kevadel. Tallinnas rootsi sõjaväelaste seas ja levis üle maa. Samas algas uus katkulaine 1570-1571.a., mis haaras terve Vana-Liivimaa ja nõudis palju ohvreid. Sellejärele tuli veel katk 1580.a., siis suri rohkesti inimesi, nii et kirjutati: "Nõnda, et ei olnud ühtegi linna, linnust ega küla, peaaegu mitte majagi linnas või peret külas, kus mitte inimesed, vanad ja noored ei oleks kõik haiged maas olnud." (Russow, Liivimaa kroonika II, lk.140). Aastal 1601-1603 on jälle katku aastad koos suure näljaga. Tallinnas sureb väga palju katku, sest linna põgenenud talurahvast, nii et Püha Barbara kalmistu kümnesse ühishauda maetakse 11 130 surnut.

Rahva arv Eestis väheneb kohutavalt. Põhja-Eesti 1586.a. maaderevisjon näitab, et enamik maarahvast oli hävinenud, võõrsile vangi viidud või põgenenud. Rohkem oli kannatanud Rakvere ümbrus, kus oli siis asustamata maad 77%, ja Järvama a, kus oli asustamata 73%. Lõuna-Eestis oli olukord vähe parem, kuid siingi oli palju tühje talusid, eriti Pärnu ja Põltsamaa piirkonnas. 121.

b) Koos põlluharijate arvu vähenemisega ning viljaseemne, kariloomade, eriti künnihärgade, hävinemisega ei vähenenud mõisnike, linnade ja maad vallutanud sõjavägede nõudeid põllusaaduste järele. Neid tuli varustada, oma loomused tasuda, sellega sõja otsesele viletsusele lisandus veel majanduslik ja sotsiaalne rõhumine. Eriti suureks kujunes teotöö, sest vähenenud olid töökäed, aga sööti jäänud mõisapõllud tuli kõik üles harida. Sõjaoludes lõtvus küll talupoegade sunnimaisus, liikumisolud said vabamaks. Võimalus isiklikult võtta osa sõjategevusest, tõstis mõnevõrra talupoegade iseteadvust. Sõja lõppedes need ajutised vabadused kadusid varsti kõik ning talupoeg langes veel ulatuslikumalt mõisniku meelevalla alla. 122.

---

120. Sealsamas, lk.490-495 (H.Kruus).
121. Eesti Rahva Ajalugu II, lk.720-723 (Juhan Vasar).
122. Eesti Aja lugu III lk.134-137 (E.Blumfeldt).

Talupoegade olukord pidevalt halvenes eriti Liivimaa kindralkuberner Clos Tott'i ma apolitseikorralduse väljaandmisega. Nüüd väljaspoolt Liivimaale asunud talupojad, kes hakkasid majandama mõnda adratalu, muutusid kohaliku mõisamaniku pärustalupoegadeks momendil, kui süütasid koldes esimese tule. Sissetulnud seni vabad üksjalad, sulased ja vabadikud said sunnimaisteks siis, kui neile sündis uues kodus esimene laps. 123. Üldiselt eesti talupoegade õiguslik seisund halvenes Rootsi ajal võrreldes keskajaga, kuigi pärisorjuse kehtistamiseni veel ei jõutud, kuna see teostus alles XVIII sajandi esimesel poolel.124. Selles küsimuses esinevad ka teised seisukohad, nimelt ajaloolane E.Öpik väidab, et Rootsi ajal "eesti talupoja õiguslik olukord muutus sarnaseks rooma orja olukorraga, mõisnikule oli antud Rootsi valitsuse poolt kehtistatud seadustega peaaegu piiramatu vabadus toimida pärisorjaga oma äranägemise järgi - ta võis talupoja müüa, vahetada, kinkida, pantida, tõega kurnata, paljaks riisuda ja vigaseks või isegi surnuks peksta." 125.

Rootsi kuningas Karl XI tõstis hiljem üles talupoegade vabastamise küsimuse, tahtes laiendada Rootsis ja Soomes kehtivat talupoegade õiguslikku olukorda, kus talupojad olid vabad, ka oma Lõõnemaa provintsidele. Ta esitas 1681.a. Liivimaa maapäevale kaalumiseks ettepaneku vabastada talupojad aadli maadel, nagu kuningas ise seda kavatseb teha kroonimaadel. Aadel ei nõusutunud sellega ja ka riik jättis oma talupojad vabastamata. 126.

Et pärast sõdade ajastut eesti talupoeg võis vabalt külvata ja lõigata kaks-kolm põlvkonda järjest, siis maja nduslik olukord muutus sajandi lõpuks vähe paremaks; sotsiaalne ja õiguslik olukord jäi aga endiseks.

c) Suuremat ettevõtlikkust osutasid Rootsi võimud maa kultuurilise taseme tõstmiseks.

Haridusolud kujunesid soodsamaks. Kõigis linnades tegutsesid linnakoolid, kuhu pääsesid ka linnaeestlaste lapsed, samuti ka talupoegade lapsi, kui viimastele selleks takistusi ei teinud mõisnikud. Mõnes linnas olid eesti laste jaoks erikoolid. Rohkesti oli erakoole, n.n. nurgakoole. Viimased olid odavamad ja sellepärast eestlastele enam kättesaadavamad. Tartusse ja Tallinna asutati 1630-1631.a. gümnaasiumid. Tartu gümnaasium muudeti 1632.a. Ülikooliks, mis oli mõeldud mitte ainult kõrgemate seisuste, vaid ka talupoegade lastele hariduse andmiseks. Puuduvad küll andmed, et talurahvaseast oleks keegi seanud seda hüve kasutada.

Võeti ette nii mõndagi rahvahariduse viimiseks talupoegadele, kuigi siin mitmed head kavatsused jäid ainult sellisteks. Talurahva laste õpetamine tehti algul kirikuõpetajate ja köst-

---

123. Sealsamas, lk.173 (E.Blumfeldt).
124. Sealsamas, lk.174-175 (E.Blumfeldt).
125. ENSV Ajalugu I, lk.334 (E.Öpik).
126. Eesti Ajalugu II, lk.222-223 (O.Liiv).

rite kohustuseks. Kuid kõik olenes siin sellest, kuipalju need omasid eesti keele oskust ja millisel määral neil oli selleks aega ja tahtmist. Sellest sõltuvalt oli kirjaoskuse tase rahva seas eri kihelkondades erinev.

Uus jõrk rahvakooli ajaloos algab Bengt Gottfried Forseliusega (ca 1660 - 1688), kes avas 1684.a. Tartu lähistel Piiskopi mõisa alal koolmeistrite seminari maakooliõpetajate ja köstrite ettevalmistamiseks. Forseliuse õnnetu surm 1688.a. lõpetas seminari lühiaeguse tegevuse. Forselius oli asunud energiliselt tutvustama rahvakoolide ideed, millel oli tagajõrgi, sest Liivimaal alustati 1687.a. sundusliku rahvakooli loomist; Eestimaal alustati sellega 1690.a. Mõni aasta hiljem kehtistatud kirikuseadus nõgi ette rahvakooli asutamise igasse kihelkonda. Kuid peagi jõrgnenud nälja ja sõja aastad tõmbasid kriipsu kõigile neile kavatsustele. Siiski B.G.Forseliuse tegevus oli annud mõningaid tagajõrgi, sest kirjaoskus eesti talurahva seas oli hakanud levima, seda eriti Tartu maal. 127.

Rootsi ajastul ilmunud eestikeelne kirjandus oli peamiselt kiriklik tarbekirjandus. Siin on nimetamisvõrseid teeneid kirikuõpetajal, hiljem Alutaguse superintendendil, Heinrich Stahl'il (1657). Tema esimeseks eestikeelseks raamatuks oli 1630.a. ilmunud "Kurtze und einfältige Fragen, die Grundstücke des Christenthums betreffend" ("Lühikesed ja lihtsad küsimused ristiusu põhiõpetuse kohta"). Jõrgnevalt ilmus temalt 1632-1638.a. neljaosaline saksa-eestikeelsete paralleeltektidega luterikiriku käsiraamat," Hand- und Hauszbuch für das Fürstenthumb Esthen zu Liffland" (Käsi- ja koduraamat Eesti võrstkonna jaoks Liivimaal") See raamat sisaldab Lutheri väikese katekismuse, pihipalveid, kirikulaule, evangeeliume, epistleid, Jeesuse kannatusloo, Taaveti laule, la-ulatamisel, ristimisel ja ma-tmisel loetavad kirjasõnad. Raamatu keel on väga konarline ja ebaeeteetiline. Laulude tõlked on tehtud proosas. Aastatel 1641 ja 1649 andis Stahl välja kaheksaköitelise jutluseraamatu"Leyen Spiegel". Viimaks koostas ta ka esimese eesti keeleõpiku. "Anführung zu der Esthnischen Sprache" (Juhatus eesti keele õppimiseks", 1637).

Juba ennem oli ilmunud Tallinna Püha Vaimu kiriku õpeta-ja Simon Blankenhageni (1589-1640) poolt eestikeelne jutluseraamat "Postilla Esthonica". On mõningaid andmeid, et kirikuõpetaja Georg Saleman (1597- 1657) andis välja seotud kõnes kirikulaule. Lõuna-eesti murdes alustas raamatute väljaandmisega Joachim Rossihnius (ca 1600-1645)(Oli kirikuõpetajaks mitmel pool). Tema poolt - M.Lutheri katekismus, evangeeliume, epistleid (1632). Stahli käsiraamatust ilmus 1655-1656.a. muudetud kordustrükk, kus keel on vähe kohendatud. Laulud on siin tõlgitud mitme isiku poolt, osaliselt kasutatakse juba värsimõõtu. Ilmus ka mujal värsistatud kirikulaule ja ilmliku sisuga juhulaule. 128.

Püevakorral seisis piibli tõlkimine eesti keelde. Katkendeid pühastsõnast oli ilmunud küll Stahli ja Rossihnuse käsiraamatutes, kuid puudus terve teos. Selle soetamiseks hakkas

---

127. Eesti Ajalugu III, lk.329-340 (O.Liiv); Põld, Eesti kooli ajalugu, lk.22-23; Eesti Rahva Ajalugu II, lk.1122-1145 (Fr.Puksow).
128. Eesti Kirjanduse ajalugu, I, lk.126-134 (E.Siirak); Eesti Ajalugu III, lk.364-368 (G.Suits); Kampmaa, Eesti kirjanduse peajooned, I, lk.143-155.

astuma energilisi samme Eestimaa piiskop Joachim Ihering (XVI 1.II p. + 1657) Ta sai siis piiskopiks 1638.a. ning 1641. aasta sinodil soovitas kokkutulnud õpetajaile asuda kohe tõlkima Uut Testamenti. Kuid 1657.a. katk viis tähtsamad tõlkijad ja ka piiskopi enda hauda. Samuti taotles rahvakeelseid piibleid Liivimaa rahvustele superintendent Johann Tischer (1633-1705), kes oli Liivimaal nimetatud kohal 1674. kuni 1699 aastani. Piibli tõlke finantseerimiseks sai ta 1681.a. kuningalt rahalise toetuse. Lõtkeelne piibel ilmuski 1685.a., kuid eestikeelsele ei leitud tõlkijaid. Lõpuks nõustus seda tõlkima Kambja õpetaja Andreas Virginiuse (1640-1701) poeg Adrian (1663-1706). Isa oli juab tõlkinud lõuna-eesti murdesse Uue Testamendi ja osa Vanast Testamendist ning koos pojaga põhja-eesti keelde osa Vanast Testamendist. Kuid eestikeelse piibli väljaandmisele ei jõutud, kuigi lõuna-eesti murdeline "Wastne Testament" trükiti 1686.aastal. Põhja-eesti keelne Uus Testament ja ka terve piibel anti rahvale alles järgmisel sajandil. 129.

Eesti keelne piibel ilmus 1739.a., sellega 54 aastat pärast lõtikeelse piibli ilmumist, sest eesti piibli tõlkimise korraldajatel puudusid ühised seisukohad. Riiamaa mehed tahtsid alustada piibli tõlkimist ja väljaandmist korraga kahes eesti peamurdes, kuid Eestimaa mehed olid siin väga ükskõiksed ja kahtlejad ning pidasid seda kavatsust lootusetuks ja läbiviimatuks. J.Fischer kutsus mõlema maaosa keelemehed pastorid 1686.a. kokku konverentsile, kus väieldi 6 nädalat ja mindi laiali ühistele seisukohtadele jõudmata. Järgmisel aastal kutsus J.Fischer pea samad isikud kokku Pilistvere kirikumõisa uuele konverentsile. Vaieldi jälle. Vaidlus käis peamiselt kahe küsimuse ümber: kas tõlkimise aluseks võtta M.Lutheri saksakeelne tõlge või tõlkida alguskeelest ja kas tõlkida Stahl'i vanasse ja vigasesse kirjakeelde või võtta aluseks B.G.Forseliuse parandatud kirjaviis. Kestvates vaielustes võitsid Tallinnamaa mehed ja tõlke aluseks võeti M.Lutheri tõlge ja H.Stahli kirjakeel. Tallinnamaa mehed esitasid oma käsikirjad tõlke aluseks, neid asuti redigeerima ja parandama, mille tulemusena uus käsikiri osutus jälle vastuvõtmatuks kui liiguuenduslik. Pealegi tekkis uus lahkheli - kus trükkida, kas Riias või Tallinnas. Siin ei jõutud kokkuleppele ja lahkuti leppimatuses. Veel kolmatki korda tuldi kokku, seda 1694.aastal, kuid ka seegi kord ei leitud ühist keelt samades küsimustes. 130.

Samad vaielused keerlesid ka Uue Testamendi trükki toimetamisel, mis oli Tallinnas sõjapaos elavate Eestimaa ja Liivimaa õpetajate poolt ühiselt tõlgitud 1705.aastal. Tõlge pidi kohe kuninga kulul trükitama Pärnus, kuid võgikaikavedamine Tallinna ja Riia konsistooriumite vahel ajas ka selle nurja, ning põhja-eestikeelne Uus Testament ilmus alles 1715.a., seda pietisti Kullamaa õpetaja Heinrich Gutsleffi (1680-1747) poolt trükki toimetatuna.

---

129. Eesti Kirjanduse Ajalugu I.lk.134-136, 147-150 (E.Sõrak); Kampmaa, Eesti Kirjanduse peajooned I,lk.155-158; Eesti Ajalugu III,lk.372-373 (G.Suits).

130. Eesti Ajalugu,III lk.374-375 (G.Suits); Eesti Kirjanduse Ajalugu I,lk.152-153 (A.Sõrak); Eesti Biograafiline Leksikon lk.90-91.(ÄÄR./aielo/), V.Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu Tartus 1889,lk.31-39.(Edasp.:Reiman,Eesti Piibli ümberp. lugu)-

Piibli ja ka testamentide varasemat väljaandmist takistas võistlus Riia ja Tallinna vaimulikkude juhtide ja nende linnade trükkalite vahel. See oli võistlus ainelise tulu ja oma au pärast. Ausamad siin olid Riia mehed, kes võitlesid kiirema kirjastamise ja paremate tõlgete eest. Riias ilmusid peale Vastse Testamendi veel mitmed lõuna-eesti murdelised vaimulikud raamatud (Andreas Virginiuse, Suur Katekismus (1684), "Wa stne Tarto-Mah keele Laulo Rahmat" jne). Riias anti välja ka põhjaeesti keelset vaimulikku kirjandust, nende seas Adrian Virginiuse väljaandel "Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat" (1694-1695). Eestimaa konsistooriumi pealekaebusel, mis ulatasid kuningani, korjati viimane raamat käibelt, nagu enamasti kõik teisedki Riia kirjastuse põhja- eestikeelsed teosed, sest nendel oli parem keel ja välimus ning selletõttu nõuti neid rohkem, kui Tallinnas kirjastatud vaimulikku kirjandust.131.

Rootsi aeg ligines lõpule. Maa põlised asukad olid saksa ülemvalitsuse alt sattunud rootsi ülemvalitsuse alla, aga see, kellel endiselt oli kõige rohkem ütelda talupoja käekäigu kohta - mõisasaks - oli endine. Orjus aga tugevnes. Uus ülemvalitseja oli püüdnud "orja" seisundit parandada, tegi katseid teda võrdsustada oma mujal asuvate talupoegadega, oli kavandanud ta hariduslikku olukorra parandamist. Kuid peaaegu miski ei muutunud, isegi pühakirja väljaandmine tõkestus egoismi ja auotsimise barjääri taha. Sarnaselt astus eesti talupoeg väga raskete aegadele vastu.

Järgnevalt, peatüki teises osas, vaatleme eestlase usundit Rootsi ajal.

---

131. Eesti Kirjanduse Ajalugu I, lk.150, 153 (E.Siirak).

1. Taalupoegade ristiusk.

Eesti talupoegade usuline tase ja usulised arusaamad sõltusid väga mitmest tegurist. Kõige pealt polnud see ühtlane üle maa. Lõuna-Eestis olid rekatoliseerimise tõttu tugevnenud katoliiklikud sugemed. Tallinna ümbruskonna talupoegadel aga olid reformatsiooni mõjud eriti tugevad. Mõnes kõrvalises kolkas metsade keskel liiklusteedest eemal elasid lopsakalt muistseid paganlikke rahvausundi uskumusi ja kombeid. Tõsi, neid leidus ka kõikjal. On võimatu anda keskmist lähilõiget eesti talupoja tolleaegsest usundist. See võis erinev olla isegi eri kihelkondades, seda sõltuvalt kohalike kirikuõpetajate elu tasemele ja ta töö sihikindlusele.

Nendime, et talupoegade usuline tase oli kauniste sõltuv oma vaimulikust, sest kari ei saanud kaugemale jõuda, kui karjane oli eel läinud.

1. Karjane

Rootsi võim võis sõjas laastunud kiriku taastamisele mõelda alles pärast vaherahu sõlmimist 1583.a. Sõda oli hävitanud enamuses kirikuhooneid ja kirikumõisu, kirikuvarandused ja -maad olid laialt võõraste kätes, vähe leidus kihelkondi, kus olid alles hingekarjased. Suurem puudus viimastest oli Lõuna-Eestis. Lahendamisele kuulusid eeskätt kirikute ülesehitamine ja kogudustele õpetajate leidmine.

a) Vaimulikke kutsuti kõigepealt välismaalt, sest kohapeal puudusid nende ettevalmistamiseks võimalused. Kirikuõpetajad tulid peaasjalikult Saksamaalt, siis ka Rootsist ja Soomest. Pärisrahva keele mittemõistmine ei võimaldanud võõrsilt tulnuile leida isiklikku kontakti oma kogudusega. Nad olid sunnitud kas võtma endale abilisi kohalikest talupoegadest, milles hiljem arenes välja köstrite institutsioon, või nad püüdsid õppida talupoegade keelt, et selles, hädaga pooleks, midagi jutlustada. Loomulik, et arusaamatu jutlus ei leidnud teed kogudusliikmete arusaama, veel vähem ta südamesse.

Järgneval - XVII sajandil hakati mõtlema kirikuõpetajate leidmisele kohapeal. Tallinna toomkool sai üheks vaimulike ettevalmistamise asutuseks. Kirikuõpetajatelt nõuti nüüd oskust jutlustada eesti keeles. Ebasobivateks osutunud vaimulikud eemaldati kiriku pealt. 132. Samad nõuded esitati ka köstritele. Sajandi lõpuks oli juba pea igas kihelkonnas ametis köstrid, kes valdasid eesti keelt. Enamus neist olid sündinud eestlased, nende seas mitmed, kes said tuntuiks kultuuriajaloos, nagu Ignati Jaak, Käsu Hans, Kose Juhan jt. Võib arvata, et ka kirikuõpetajate hulka olid jõudnud mõned eestlased. 133.

Maad tinti laostanud sõjaonud ja taudid viidid ka edaspidi nauda paljud kirikuõpetajad, nende seas ka paremaid, kes hoolit-

---

132. Eesti Rahva Aja lugu II, lk.1103 - 1105 (O.Sild).

133. O.Liiv, Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju rahvaelus, eriti suhtumises kirikusse. Raamatu osa Eesti arengus. Tartu, 1935. lk. 47-48 (Edasp.Liiv, Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju).

sesid eestkeelse vaimuliku kirjanduse eest. Enne Rootsi-Vene sõjale 1657.a. kaasnenud katk jättis paljud kogudused leseks.

b) Meade ja tublide kirikuõpetajate seas esinesid mõnedki ebasobivate elukommetega. Enamuses välismaalt pärinevaid õpetajaid polnud õieti vaimulikule ametile ette valmistanudki, mistõttu oli ainult algkooli haridus. Rootsi Läänemere provintsi tuldi ainult hea teenistuse lootuses. Taheti vaid saada tulutoovat ametikohta koos kirikumõisaga ja pärustalupoegadega. Sellepärast valgus siia rohkesti juhuslikku ja avantüristlikku elementi, mida tõendavad sagedasti esinevad näited kirikuvisitatsiooni protokollidest. Rootsi kuningas Gustav II Adolf (1594-1632)(Kuningas 1611-1632) saatis 1627.a. Eestimaale laialdaste volitustega varustatuna piiskop Johannes Rudbeckiuse kiriku visitatsiooni teostamiseks. Siis selgus, et üht kirikuõpetajat süüdistati lapsetapmises, mõnda abielurikkumises. Kose õpetaja oli oma köstrile noaga kallale tunginud, teine jälle kasutas kirikut õllekõõgina. 134. Kohalikust maakaubandusest võtsid elavalt osa ka mõned kirikuõpetajad ning nende seas leidus küllalt osavaid ärimeni. Isegi põletatud viinaga äritsemine polnud nende seas olematu, nagu sellest teatati Räpina kihelkonna ühe abikoguduse õpetaja kohta. 135.

Kroonik Christian Kelch (1657-1710) kirjutab oma ajalooraamatus: "Kuna pika sõja läbi mitte ainult kirikud ja jumalakojad ei olnud hävitatud, vaid alguses oli maal üldse väga vähe hingekarjaseid, nende hulgas palju vilumatuid, tooreid, harimatuid ja sääraseid, kel peale preestrikuue polnud midagi preesterlikku. Küll katsuti seda viga mitmel viisil kõrvaldada: sinna ja tänna kirikusse pandi ametisse Saksamaalt väljakihutatud õpetajaid, kutsuti ja seati õpetaja ametisse ka Tartu Ülikoolist noori inimesi, aga seega polnud kaugeltki kõik raskused võidetud. Sest et need, olles rootslased ja sakslased ei osanud maa keelt....siis ei saanud need õpetajad kaua aega muud teha, kui ajuti kogudusele üksteiselt laenatud väljakirjutatud raamaturõbalaist natuke (Jumal teab mida?) ette lugeda... Oli järgmine Liivimaa vanasõna tuttav: "Õpetajale küll maksma pean, aga Jumalast ja tema sõnast väne teen". Kroonik lisab juurde, et sajandi lõpul, kui ta kroonikat kirjutas, on olukord kirikuõpetajate suhtes parem, sest on ilmunud mitmed tegelikud rakendusraamatud kirikuteenistuseks. 136.

Säärased olid karjased, milline oli siis kari?

2. K a r i

A) Rootsi aja algul ja keskel oli talupoegade usuelu ja kõlbeline tase kaugel ristiusu nõudest. Reformatsiooni esimene sajand polnud suutnud peaaegu midagi muuta. Adam Olearius kirjutab oma reisiraamatus (1694): "Aga mõnedes paikades maal on

---

134. Eesti Ajaloo Lugemik II, lk.50.
135. O.Liiv, Maakaubandusest ja ülesastust Eestis rootsiaja lõpul, Ajalooline Ajakiri 1934.lk.5.
136. Chr.Kelch, "Liefländische Historia", (1688-91) lk.558-561. Tsit. Eesti Ajaloo Lugemik II lk.51-52. Liivimaa vanasõna: "Õpetajale ma küll maksma pean..." toob ette ka A.Olearius, kes reisis 1635.a. Liivimaal, (Vermehrte neue Beschreibung, Schleswig 1663, lk.114.H.Reiman, Eestlaste matusekombed, Eesti

neid meie ajal üsna halvasti ristiusu tarvitamisele ergutatud, kuna tihtipeale on jumalateenistusele eelistatud tööd. Sellepärast elanud nad suures teadmatuses, ka paljude juures märgatakse mitte niivõrd kristlikku agarust tõeliseks jumalakartuseks kui pa ganlusele ja ebajumalusele anduvat südant. Siis nad valivad erinevates paikades, eriti küngastel, kindlad puud välja... ja nende all oma ebausklikke soove ja palveid peavad".137. Urvaste õpetaja Johann Gutsleff ütleb eestlaste kohta reserveerimatult: "Nad ei tea midagi ei Jumalast, ei Jumalasõnast, ei Jumala usust ega palvetest. Nende pimeduse, ebausu, ebajumalate kummardamise ja nõiakunsti avaldused on arvutud. Suurem osa neist pole rohkem kui paganad selle sõna tõsises mõttes, kes ei tea Kristusest midagi peale selle, et nad on ristitud.138. Kalduksime ühekülgsusesse, kui toodud tsitaadid võtame kehtivana kõigi eestlasist talupoegade kohta. Lõuna-Eestis, kus rekatoliseerimise ajastul jesuiidid töötasid väga energiliselt, oli olukord siiski parem. Sama peame ütlema suuremate linnade lähistel elavate talupoegade kohta, kes olid mõjustatud linnade evangeelsetest rahvakeelsetest jumalateenistustest. Kuid siiski A.Oleariuse ja J.Gutsleffi vasted kajastavad talupoegade üldist usulist taset õigesti.

Kirikuvisitatsioonides esineb teateid, et talupojad käivad jumalateenistustel ja õhtusöömaajal korratult, jutluse ajal vestlevad või magavad, lahkuvad enne jumalateenistuse lõppu, nii et mõnel pool soovitati uksed lukustada jutluse ajaks. Tihti tulevad joobnud mehed kirikusse, kus lärmitsevad ja segavad jumalateenistust. 139. Ei suuda peks ega muu karistus tuua rahvast kirikusse. Kirikuõpetajad, minnes kodudesse rahvast loetama, leiavad harilikult talud tühjad - kõik on ära jooksnud. Esines veel ristimata inimesi, keda ristiti vast enne laulatamist või surmatunnil; mitmed surid isegi ristimatult. Õhtusöömaajal ei käi vallalised inimesed, tulevad vaid peremehed ja perenaised, seda karistuse kartusel. Ikka veel tõmmatakse naisi ja elatakse koos laulatamatult. Eriti halb oli lugu matmistega, sest mõnes kihelkonnas maeti enamus surnuis endiste katoliku kabelite juurde või isegi paganausu kalmetesse, seda osaliselt sellepärast, et hoiduda matusemaksu maksmisest.140.

On andmeid talupoegade madalast kõlblusest, rohkesti esineda seksuaaleksimusi. Oli toorust, taltsutamatust ja muid üleastumisi.

Eriti rohkesti esines joomist. Kroonik B.Russov kirjutab sellest pikemalt ja ütleb, et jõid ülemad, jõid alamad, jõid saksad ja jõid talupojad. Eriti suurteks joomapidudeks kujunesid kirikupühad, kuhu kogunes talupoegi ligidalt ja kaugelt. Juues tõusis tüli ja mõnigi kirikuline kanti haavatult koju, mõni koguni kalmistule. Alates XVI sajandi keskpaigast olid Lii-

---

136.Kultuur IV Jurjevis 1915,lk.124-125.
137. Adam Olearius.Tsit.Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduste ajalugu.lk.55.
138. J.Gutsleff, Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falschheilig genanten Büche in Liefland Wöhbandam Dorpat 1644. Tsit. ENSV AJALUGU I.lk.377.
139. Liiv, Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju,lk.42; E.Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil, Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, Tallinn 1956,lk.91. (Edasp.:Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil).
140. V.R./eiman/, Haridusloolised pildid.Postimees 1897.nr.223.

vimaal juba kirikukõrtsid, mis edustasid rahva keskel õllejoomise kommet. Pühapäevadel kubises kirikute ümbrus joobnuist. Järgmisel sajandil rohkenes veel kõrtside arv, tekkisid külakõrtsid. Kuningas Karl IX tegi 1601.aastal ettepaneku mõisnikele asutada suuremate teede äärde kõrtsid, kus võimaldataks teekäijatele ja mõisavooris viibijatele talupoegadele öömaja. Ta nõudis sellega rahva heaolu tõstmist, kuid kõrtside tihe võrk sai siiski joomise levitajaks. Vist tollest ajast pärineb rahvasõna: "Kus mägi, seal mõis, kus küngas, seal kõrts." Samal sajandil tuli tarvitusele vägijoogina põletatud viin, mida alguses ajasid nii talupojad kui mõisnikud. Kuid alates 1646.aastast saab see mõisnike eesõiguseks ja mõisadesse ehitati viinaköögke. Viinajoomine saab üldiseks paheks. 141.

Talupoegade elu kohta esineb ka vastupidiseid andmeid. Ajastu üldisel kõlbelise elu laostumisel tunnistatakse talupoegade elu veel suhteliselt korralikumaks teiste seisuste elust. O.Liiv kirjeldades tolle ajastu madalat elu ütleb, et kohtuarhiivide andmeil esines aadeli, linnakodanike, käsitööliste kui ka talupoegade seas rohkesti mitmesuguseid kohutavaid kõbluse normide rikkumisi, nii abielurikkumisi, verepatte, tapmisi, joomist ja prassimist, vargust ja röövimist, ebausku, kiriku- ja ususeaduste rikkumisi jne. "Saatanskapelle" (kõrts) meelitas mehi sagedamini kui kirik. Kirikus, nagu nimetasime juba, esines korratusi ja kaklusi, kuid seda mitte ainult maal, vaid ka linna saksa kogudustes. Nii 1694.a. lubas kindralkuberner Axel Julius De la Gardie Tallinna Toomkirikus aset leidnud korratuste lõpetamiseks saata sõdurid kohale. Kose kiriku õpetaja kaebas 1696.a., et saksa käsitöölised rohkem joovat kui talurahvas. 142. Jüri kirikuõpetaja Johann Conrad Schmider (1653-1682 õpetajaks) märgib kirikukroonikas, et talurahva seas peetud abielu pühaks, avalikke abielurikkumisi tulnud harva ette. Küll olnud aga kõlvatus suurem mõisades, kus sellele andnud teenrid, kupjad, mõisaametnikud ja mõisnikud ise. 143.

b) Rootsi riigivõim püüdis tõsta rahva usulist taset sundnormidega ja kirikukariga. Enne sundnormide kehtestamist käisid eel kirikuvisitatsioonid. Esimesena hakkas neid Rootsi ajal teostama Tallinna piiskop Kristjan Agricola (1550-1586), kes tuli Eestisse 1584.a. ja asus kohe kirikuelu korraldama. Tema peatse surma tõttu jätkas ta tööd ta senine abiline toompraost David Dubberch (+1603). Viimane nõudis kirikute ülesehitamist ja kadumalläinud kirikuvarauste ja -maade tagastamist. Iseäranis rõhutati luterliku usutunnistuse ja evangeelsete eluviisidе õpetamist talupoegadele, milleks rohkendati katekismuse õpetamist kirikutes, katsumistel, pihil ja visitatsioonidel.

---

141. M.J.Eisen, Karskusliikumise ajalugu, Tartu 1914.a. lk.101-104 (Edaspidi: Eisen, Karskusliikumise ajalugu).
142. Liiv, Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju, lk.42-43.
143. J.Aunver, Jüri kihelkonnast ja kirikust, Eesti Kirjandus 1925. lk. 102. (Edasp.:Aunver, Jüri kihelkonnast ja kirikust).

Jumalateenistuseelt puudujaile tuleb määrata rahatrahvid, Kõlbluse seadusest üleastujaid, kes ei muuda oma eluviisi manitsemiste peale vaatamata, tuleb panna kirikuvande alla. 144.

Kuningas Gustav II Adolfi ajal tuleb pö vakorda siinse kiriku põhjalik ümberkorraldamine, Visitatsiooniks ja kirikureformi läbiviimiseks saatis kuninga 1627.a. Eestimaale Easter-Åsi piiskopi Johannes Rudbeckiuse (1581- 1646). Tallinnasse jõudes kutsus ta sinna kokku kõik kirikuõpetajad ja nõudis neilt teateid kirikute ja koguduste olukorrast maal. Ta tahtis ühtlasi kutsuda Tallinna koos kirikuõpetajatega igast kihelkonnast vähemalt 4 talupoega. Viimasele soovile astus aadel kategooriliselt vastu ning asus nüüd igati takistama piiskopi edaspidist tegevust. Ka Tallinna raad asus eitavale positsioonile reformide suhtes ning piiskop oli sunnitud lahkuma Eestist. Enne seda ta esitas kokkutulnud maapäevale nõudmise, milles käsitab pähapäevatöö kaotamist, kirikute ülesehitamist, m-õisnike poolt tasutava kirikukümnise uuendamist, talupoegade lastele kooliskäimise võimaldamist ja päriserjuse kaotamise küsimust. Kõik need nõuded jäid aadeli poolt teostamata. Viidi läbi ainult vaimulikest koosneva konsistooriumi asutamine ja muid vähemaid organisatsioonilisi korraldusi. 145.

Suuremaid tagajärgi saavutas Eestimaa piiskop Joachim Shering, kelle energilist ettevõtlikkust juba mainisime seoses piibli tõlimise küsimusega. Ta tuli Eestisse 1638.aastal ja asus kohe kiriku olukorraga isiklikult tutvunema. Tema mitmetest määrustest ja korraldustest on tähtsamad 1641.a. väljaantud "Kirikliku karistuse ja lepituse kord", milles nähti ette süütegude, nagu jumalateenistusest puudumine, kakluste ja tülide eest kirikus, kalmistul ja isegi kirikukõrtsis j.m. ranged kirikukaristused. Siin esinesid karistustena ihunuhtlus, kirikus häbipingil viibimine, kiriku häbipostis seismine jne. Teise korraldusega seati 1645.a. sisse igaastane kihelkonna katsumine oma õpetaja poolt. Aastal 1645 uuendati ka kehtivat katekismuse õpetamise korda. Nüüd tuli eksamineerida katekismuse tundmises õhtusöömaajale ja laulatusele tulijaid, köster pidi kontrollima kiriku eeskojas kirikuliste teadmisi. 146.

Liivimaal töötasid reformide läbiviimisel eriti superintendendid Hermann Samson (1579-1643) (Superintendendina 1622. aastast) ja Johann Fiscner. Kirikuolud ja kirikukari kujunesid sa rnastest Eestimaal kehtivatega. Jumalateenistustest osavõtmine on talupoegadel kohustuslik. Kui talust on tulnud vähe inimesi kirikusse, siis karistati tungiva põhjuseta puudujat ja ka peremeest rahatrahviga. Kus oli märgata kangekaelsust, seal pandi süüdlane kirikusambasse. Kiriku vöörmündrid maksid põhjuseta puudumisel kahekordse trahvi ja läksid kiriku häbiposti. Kangekaelseid jumalasõna ja sakramendi põlgajaid ei maetud pühitsetud mulda, vaid viidi sohu. 147.

---

144. Eesti Rahva ajalugu II, lk.1002-1105 (O.Sild); Eesti Biograafiline Leksikon, lk.75 (O.Sild).
145. Eesti Rahva Ajalugu II lk.1106-1108 (O.Sild); Eesti Ajalugu III.lk.316-318 (J.Köpp); Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 436-437 (A.R.C./ederberg/).
146. Eesti Aja-lugu III.lk.311-320 (J.Köpp); Eesti Rahva Ajalugu II lk.1109 (O.Sild); Eesti Biograafiline Leksikon, lk.172-173 (A.R.C/ederberg/).
147. Juhan Köpp, Laiuse kihelkonna ajalugu, Tartu 1937, lk.122-123 (Edasp.: Köpp, Laiuse kihelkonna ajalugu).

Valitsusvõimude poolt ettevõetud sammudest annab tõhusa pildi Liivimaa kindralkuberner Hastferi määrus ebausukommete vastu (1693). Siin keelatakse igasuguste eba-usukommete täitmine valju karistuse ähvardamisega, ning tehakse mõisapidajatele, kirikuõpetajatele ja kõikidele riigiametnikkudele kohuseks "mana kiskuda, puruks raiuda, maha põletada, ära hävitada ja igal sündsal viisil kõrva-ldada" kõik ebajumalateenistuseks pühenda-tud ja tarvitatavad asjad, hiied, puud, kivid jne. Iga jumalakartlik inimene peab ülessa a ndma sääraseid ebajumalateenistusega seoseis olevaid kohti, asju ja inimesi. Määruses leitakse, et ebausu põhjuseks on talupoegade pimedus, harimatus ja ristiusuõpetuse mittetundmine. Sellepärast nõutakse rahvakoolide avamist, talupoegade laste sinna saatmist ja nõuda talupoegadelt jumalateenistustest osavõtmist. Vijmase võimaldamiseks tuleb kõrvaldada kõik takistused, mis keelavad talupoega kirikusse minemast, nende seas tuleb lõpetada joovastavate jookide müümine jumalateenistuse ajal. 148.

Sajandi lõpul pandi siin maksma, mõningate muudatustega, Rootsi kirikuseadus. (Eestimaal 1692.a. ja Liivimaal 1694.a.). Sinna võeti samuti siin juba ennem välja antud kirikuelu korraldavaid määrusi. Et see seadus kehtis Eestis mõne erandiga ligi 150 aastat, s.o. kuni 1832.a. Kirikuseaduse ilmumiseni, siis peatume selle juures. Seadusega pandi siin maksma luteriusu ainukehtivus, a inult selle usutunnistuse liikmed võivad olla riigikodanikud. Kes luteriusust ta ganeb või võõrast usku õpetab, see saadetakse maalt välja. Suurt rõhku pandi ka kirikuseaduses katekismuse õpetamisele. Katsumistele tulemata jäämise eest karistati rahatrahviga, Eestis ka vitsanuhtlusega. Kes kirikuõpetaja noomimist tähele ei pannud, see kõrvaldati õhtusöömaaja osavõtmisest, kui see ei mõjunud, noomiti teda ava-likult kiriku kantslist kolm pühapäeva järjest. Järgmise karistusena oli "suur vanne" - süüdlane lükati kogudusest välja, lõb ikäimine temaga keelati (see oli lubatud ainult ta omastele). Kes üle aasta ka hetsemata "suure vande" alla jäi, see aeti maalt välja. Jumala nime asjatu suhu võtmise, vandumise, needmise ja kirikuteenistusest mitte osavõtmise eest oli nähtud kõrgema karistusena jalgupidi kirikupakus olemine. Jumalateotuse ja lausumise eest pandi lapsed alla 15 aastat kirikupakku või said vitsa, vanemad inimesed aga pidid maksma 100 taalrit trahvi.või langema surmanuhtluse alla. Pühapäeval olid kõrtsid seaduse järele kinni kuni kella 4-ni; tantsimine, kaardimängimine ja teatris käimine oli pühapäeval keelatud. 149.

c) Riigivõim oli "kirikuorjuse" tõstmiseks võtnud ette karmе abinõusid, kuid saavutused jäid siiski mittepiisavateks ning vastandlikeks

Kirikuvisitatsioonide ja konalike võimude kaebuste andmeil esines kuni Rootsi aja lõpuni vähene osavõtmine jumalateenistustest, usuõpetuspunktide mittetundmine, nõidumiste tarvitamine ja surnute matmine kalmetesse. Jüri õpetaja kaebas 1690.a. et kirikuteenistustest võetakse osa nõrgalt, eriti palvepäevade ja kannatusaja jumalateenistustest. 150. Mihkli ningekarjane

---

148. Eesti Ajaloo Lugemik II. lk.121-124.
149. A.Põrk, Eesti Aja lugu II, Ordu, Taani, Poola ja Rootsi aeg Eestis 1227-1721. Tallinn 1927, lk.143-144 (Edasp.: Põrk, Eesti Ajalugu II).
150. Aunver, Jüri kihelkonnast ja kirikust, lk.101.

teatab 1594.a., et kuigi pühapäevadel on kirikuteenistustest osa võtmine ranuldab, on katekismuse ja usuõpetuse tundmine väga nõrk, sellepärast püüavad talupojad usuõpetuse katsumistest võimalikult eemale hoiduda. 151. Eriti kaevatakse katoliiklike kommete püsimise üle, nagu tähendatakse surnute juures viimast õlitamist, luteri kirikus olevatele piltidele ja kujudele osutatakse suurt austust, mis on võõras evangeelses usundis. Mõnes kirikus käis Jeesuse nime nimetamisel jumalateenistusel nagu laine läbi koguduse ja kõik kirikulised nõtkutasid põlvi, nagu oleksid nad katoliku kirikus. Vanest seda edustatigi ning köster lõi selleks märku a ndes kepiga või puust vasaraga vastu lauda. 152.

Üldiselt aga oli Rootsi ajastul siiski suur tähtsus eestlase usuelu tõstmises. Võib kindlasti väita, et alles Rootsi aja lõpuks jõudis evangeelne reformatsioon maa eestlasteni, jäädes sellega maha Saksamaal toimunust üle 150 aasta. Rootsi valitsus tõsiselt tahtis muuta Eesti- ja Liivimaa evangeeliumi usuliseks maaks ja selleks võttiski tarvitusele drakoonilisi karistusvahendeid. Sajandi lõpuks oli eestlaste nuvi kiriku ja ristiusu vastu tõusnud. Kirikute taastamiseks, parandamiseks ja kaunistamiseks panid talupojad käed külge, seda vabatahtlikult. Nad kingivad kirikutele kelli, kantsleid, pilte, lühtreid, peekreid jm. Kiriku hoonet võeti juba kui oma ühiskonnale kuuluvat. Suurt hoolt osutati kalmistute kaunistamisele. Tekkisid esimesed kiviristid talupoegade haudadel. 153. Koguduseliikmed sekkuvad aktiivsemalt kiriku tegevusse, nõutakse paremaid eestikeelt oskavaid kirikuõpetajaid, elavalt võetakse osa vaielustest, mis tekkisid uue lauluraamatu ja käsiraamatute kasutamisele võtmisel 1695.a. Jüri kirikuõpetaja kaebab, et talupojad, selle asemel, et oma kirikusse jumalateenistusele tulla, lähevad linna kirikutesse paremat otsima. 154.

Kostuvad juba hääled, mis ennustavad eesti rahvale usulist ja kultuurilist tõusua-ega, samaaegselt iseloomustades rahva mentaliteeti. Nii kirikuõpetaja Cilior Rauschert ütleb:"Eesti hulk on minu meelest nagu sööt, mis häid vilja kannab, kui võsa maha raiutakse ja välja juuritakse. Kui teised seisused mitte virgad ei ole, jookseva-d neist talupojad Jumala Sõna tundmises aegamööda ette. Karjased käivad loomade järele ja loevad raamatut." 155.

Rahvas sai usulistes küsimustes iseseisvamaks, paiguti tekkisid kirikuõpetusest erinevaid usulisikumisi. Mehed ja naised rahva seast hakkasid algul kirikute piiblitundidel, siis ka mujal, usuasjus sõna võtma, jumalasõna seletama ja jutlustama. Mõnes paigas kogunes rahvas talutubadesse või kõrtsidesse, kus oma seisuse liikmed jutlustasid, vahest paremini kui õpetaja kirikus. Pilistvere kirikukroonikas on 1680.a.koh-

---

151. Lezius, ~~Zürixkinnikaxaxantxjaxkirikustxikxiäixx~~ Eesti rahva vaimulikust ja kiriklikust elust, lk.317.
152. Eesti Ajalugu III.lk.327-328 (J.Kõpp); M.J.Eisen, Eesti prohvet Järva Jaan. Rootsi aegsed köstrid, Tartu 1918, lk. 58 (Edasp.: Eisen, Eesti prohvet Järva Jaan).
153. Liiv, Rootsi ja kirjaoskuse kaudne mõju, lk.43.
154. Sealsamas, lk.46, 49; Aunver, Jüri kihelkonnast ja kirikust, lk. 102.
155. Peeter Põld, Usupuhastus ja Eesti rahvakool, Usupuhastus eestlaste maal, Tartu 1924, lk.199.

ta sissekanne, et Rodse Hinrich'ul Resla külas olevat ajuti rohkem kuulajaid, kui õpetajal kirikus. 156.

Usulise huvi tekkimise peamiseks põhjuseks oli talurahva haridusliku taseme tõus ja kirjaoskuse levenemine. Alla rõhutud tumedas talupojamassis võrsusid uue elu tõusmed. Rahvas hakkas elama kaasa üldistele elunähtustele. Ta mõistis juba reduktsiooni ja talurahva eluolu parandamiseks mõeldud reformide tähtsust ning ta enesetunne tõusis. Talupoegade seast tekkisid esimesed eesti entelligentsi algmed köstrite ja koolmeistrite näol, kes saavad peagi "maa soolaks". 157.

---

156. Eesti Ajalugu III, lk.341 (O.Liiv); Liivi, Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju, Lk.49-50.

157. Eesti Ajalugu III, lk.341 (O.Liiv).

2. M õ n d a t o l l e a e g s e s t e b a u s u s t

On rohkesti andmeid rahva keskel Rootsi ajal säilunud ebausust. Kuid enamus selle ebausu juuri ulatuvad endistesse aegadesse ja seda käsitasime juba käesoleva töö II ja III peatükis.

a) Kui reformatsioon alles otsis teed rahva mõttemaailma ja ellu, olid seal veel tugevad paganliku rahvausundi mõjud. Varasemal Rootsi ajal, XVI ja XVI sajandi esimesel poolel, lakkamatute sõdade või siis katkude ja nälgade ajastul, millel minimaalseks vähenes usuline ja kultuuriline tegevus, oli rahvas Rootsi aladel peaaegu täiesti võõrdunud ristiusust. Oma viletsuses leidis talurahva enamus usuliste tarvete rahuldamist taas põlistes niites, seda pakkusid temale pühad puud, kivid, allikad ja teised muistse kultuse paigad. Haldjate kummardamine õitses avalikult, nendele toodi ohvrit. Endiselt käidi katoliku kirikute ja kabelite varemetel ohverdamas ja maagilisi tavasid tegemas. Ikka austati ja mälestati katoliku pühakuid, kellede olemusse oli rohkesti sekkunud haldjate jooni, ning nende nimepäevadel pidutseti priiskavalt suurte hulkade osavõtul. Elas surnute kultus, toideti surnute hingi ja hingamisaegadel ei unustatud toimetamast vajalikke tavasid. Viljakusehaldjate kultus kestis veel Rootsi aja lõpul. "Metsiku" pühadel pidutseti, tantsiti ja mängiti nagu kunagi enne. Pühaks päevaks oli ikka neljapäev. Surnud maeti kalmetesse ja haudadel peeti peiesid. 156.

Riigivalitsuse ja vaimulike ühistel pingutustel ning karmide karistusvahendite tarvitamisel, kuid eriti hariduse ja kirjaoskuse üldisel tõusul suurenes siiski ristiusus mõju XVII sajandi lõpuks. Kuid rahvausund ja ebausukommete täitmine ei surnud lõplikult. Need suruti nüüd ronkem varjatud olukorda, neid harrastati öösiti metsades ja kodustes ringides. Mitmed senised maagilised toimingud hakkasid kaotama oma endise iseloomu ja muutusid lihtsalt traditsioonideks.

b) Kui valdav enamus käsitatava ajastu uskumustest põlvnesid eelmistest aegadest, siis uute, rahvahulkadesse vast tunginud uskumuste seas võib nimetada kujutlusi koerakoonlastest. Lõuna-Eestis olid need tuntud peninukkide ehk peninukirahva nime all. Rahva fantaasia kujutas neid koera peagi inimestena, kes ilmuvad vahest kui inimesed, vahest aga kui koerad -nelja käpukil. Osa nende liikmeid oli koerast, osa aga inimesest.

Koerakoonlased asusid kusagil kaugel maailma äärel, kus oli nende kodumaa. Sealt tulid nad inimeste sekka murdma ja röövima. Miski ei kaitsenud nende eest, ka metsa ja urgastesse tulid nad inimeste lõhna järele. Ainult oominga lõhn eksitas neid inimeste otsimisel. Enamus inimesi, keda kätte saadi, koerakoonlased murdsid ja sõid, osa aga viisid vangidena omale maale nuuma peale, eriti naisi ja lapsi.

Uskumus koerakoonlastesse on rahvusvaheline. Neid tundsid juba antiikrahvad. Kolmekümneaastase sõja ajl pidasid sakslased Gustav II Adolfi vägedes olevaid soomlasi ja laplasi koerakoonlasteks. Nende karuste kasukate ja mütside tõttu. See uskumus oli levinenud ka lätlaste seas.

Kujutelmad koerakoonlastest arvatavasti levisid eestlaste keskel Vene-Liivi sõja ajal. Siis koos Vene sõjavõlastega liikusid maal ka idapoolsed röövlid, n.n. sissid ehk

pardiajaja-d (partisanid), kes käisid taludes ja külades röövimas ning viisid ära naisi ja nooremaid inimesi. Sissid olid enamasti venelased ja poolakad, kuid nende seas esines ka tatarlasi, kalmõkke ja ka-sakaid, isegi teistest maakondadest pärit oma rahva liikmeid liikus sissidena. 159.

Sa rnaseid sisse enk pardiajaja id oli meie maal ka hiljem, eriti Põhja sõja ajal. Alaline kartus, hirm ja valvelolek vaenlase sõduri või sissi ootamatu tuleku pärast lõigi kujutelma mingisugustest pool-inimesest pool-koerast, keda fantaasia varustas üliloomulike võimetega ja üleinimliku julmusega. Selle kujutelma tekkimist soodustasid muidugi võõrsilt saadud laenulised eeskujud.

3. Nõ i d u s u s k j a n õ i a p r o t s e s s i d

R o o t s i a j a l.

Nõidususku ja nõidumist käsitasime üksikasjalikult III peatükis. Aga et XV -XVII sajandil Lääne-Euroopas punkenud uus enneolematu nõidususu laine paiskus ka Läänemeremaadesse ja mõjustas siin erakordse ebausu tõusu koos nõiaprotsessidega, siis oleme sunnitud veel kord peatuma nõidususu juures.

1. Nõidususk Lääne-Euroopas XVI-XVII sajandil.

a) Nõidususk ja nõidade jälgimine oli alanud juba keskajal XIII saja ndil katoliku kirikus koos inkvisitsiooni tegevusse astumisega. Viimane institutsioon tekkis küll võitluses ketserluse vastu, kuid, eriti keskaja lõpupoole, seostati nõidumine ka ketserlusega, kui Jumala vastane ja tõest kõrvalekalduv tegevus, pealegi et ka ketserlust peeti kurjadest vaimudest mõjutatuks. Siis läks nõidade jälitamine üle inkvisitsiooni kontutele. Nõidususule, kui usule kurjadesse vaimudesse ja kuradisse, andis teadusliku põhjenduse Thoma Aquinost (1225-1274), kes õpetas, et on ekslik ja isegi kuritegelik pidada usku võimsasse kuradisse illusoorseks ja vananenuks. Kurat on "kogu deemonliku kuningriigi pea".160.

Keskaja deemonite usk ja nõidususk on arenenud välja primitiivsetest uskumustest ja maagiast, antud kujul on ta tegelikult tuletatud babüloonlaste usulistest vaadetest.161. Kuid oma tõelikkuse saavutas deemonite ja nõidususk alles keskaja lõpuks. Kui Vanas Roomas olid tuntud nõidus, nõidade sabatid, nende seksuaalsuhted kurjade vaimudega, kuid see kõik ei kuulunud Rooma seaduste põhjal karistamisele. 162.

---

160. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte, § 90 n; Filosoofia ajalugu I, lk.567.
161. Tokarev, Religia v istorii, lk. 315.

162. Н.Сперанский, Ведьмы и ведовство. Очерк по истории церкви и школы в Западной Европе. Москва 1906, стр.50-54. /Сперанский, Ведьмы и ведовство.

Samuti ei pidanud kirik varajases keskajas nõidumist, kui seesugust, karistuse vääriliseks, kuna oli tegelikult lülitanud osa nõidususust oma kirikliku kultusesse, osa aga tunnistanud ebaõigeks ja põhjendamatuks ebausuks. On iseloomustav, et isegi uskumise vastuk nagu võiksid astuda naisnõiad intiimvahekorda kurjade vaimudega ja sõita selleks nõidade kokkutulekutele (sabatitele) võitlesid mitmed kirikutegelased. Karl Suur (771-814) andis juba selle uskumuse levitamise vastu korralduse:" veel 1020.a. kirjutas Vormsi piiskop Burhard, et need, kes on uskunud, et nõiad võivad tõusta õhku ja koguneda oma sabatitele, peavad kolm aastat oma pattu kahetsema. Selle uskumise aluseks olnud nägemused tunnistatakse kurjade vaimude poolt saadetud tühisteks ünenägudeks. ("Kaks raamatut kiriku distsiplinist" ca 906.a.). 163.

Kuigi keskajal demonoloogia võistles ametliku usundiga, või õigemini, kuulus viimasesse üne selle osana , siis aga usk nõidade kogumistesse, nende sabatitesse, nende mustadesse missadesse ja intiimsuhetesse kurjade vaimudega sai võimuse alles keskaja lõpuks. Suurte avastuste ajastul, ajastul kui renessanss saavutas oma kõrgpunkti, ajastul, millal kirjutasid oma nimed ajaloolehekülgedele Kolumbus ja Gutenberg, Leonardo da Vinci ja Michelangelo, Erasmus ja Hutten, Kopernikus ja Galilei ja Bacon, Schkespeare, Luther, ja Kalvin, lõid põlema Euroopas tuhanded tuleriidad, kus põletati nõidu. Niakohtunikud ise väitsid, et ristiusumaad pole kunagi näinud säärast kohutavat nõidade hulka, et otse silmnähtavalt paljuneb nõidade leegion, kui kindlam tunnus aegade lõpust.

Tekkisid kõige fantaasia- ja õudsuserikkamad kujutelmad nõidade kokkutulekutest ja orgiatest. Ikka leidus nende jubeduste uskujaid ja tihti uskusid seda ise ka need, keda selles süüdistati. Pidevalt kasvas ülesandmiste ja pealeka ebamiste arv. Igaüks nägi teises inimeses nõida. Vähetpidamata istusid õõpimeduses koos nõiakontud ning ei kustunud lärmitsevatest sadistlikest rahvahulkadest ümbritsetud tuleriidadel. On selle põhjuseks inkvisitsiooni üliagarus, selle tahtmine muretseda endale kestvat tööpõldu ja tegevusala ? Kantlane, et üks asutus oleks olnud suuteline tekitama säärast massipsühhoosi. Peetakse nõidususu puhangu elustajaks mõnda ladinakeelset teost ja rohkearvulisi nõidusjutlusi. Otsitakse seletust tasakaalu ja kontrasti seaduses, mille põhjal koos kultuuri üldise tõusuga renessansiajastul pidi kusagil järgnema reaktsioon, mis ollagi toimunud rahvausundi langemisega selle madalseisu. Mõned tolleaegseist tõendavad, et peagi saabuva viimase kohtu eel on kurjad vaimud asunud energiliisemalt tegutsema, laiendanud oma tegevusalasid ja haaranud kurjuse mõjusfääri suuremaid hulki, millest on tingitud nõidade erikordne paljunemine.

Leidub ka neid, kes seletavad kõik seda nähtust massipsühhoosiga, mis oli laskunud vaimuhaiguse tasemele. Keskaeg ei ole väene ekstaasilistest massiliikumistest. On tuntud XIII

---

163. Sealsamas, lk. 74 - 76.

sajandi alguse lasteristisõda Jeruusalemma vabastamiseks, teame XIII ja XIV saj. levinenud flagellantide liikumisest, veel XVI sajandi algul Roomas toimunud fanaatilisste rahvahulkade, alasti meeste ja naiste rongikäikudest, on teada millisesse ärevusse ekstaasi sattusid kord Münsteri anabaptistid jne. Nende kõikide sündmuste juures leiame vaimuhaiguste piirimaadele jõudnud massipsühhoosi. XV -XVII sajandi nõidususundi kujutelmades esineb valdavalt seksuaalne moment, mida samuti leiame paljudes massipsühhoossetes liikumistes, sest oma tegevuse impulsse saavutavad need inimeste elateadvusest, mis tõidetud sinna surutud seksuaaltungist.

Nõidususu tekkimist ja levikut soodustasid vastuvaidlematult ka sellekohane kirjandus. Nii anti 1487.a. välja Saksa dominiiklase J.Sprengeri ja H.Institoris'e poolt koostatud teos "Nõiavasar" ("Malleus Malficarum"), kus avaldati uurimisi saatana olemusest, toodi näiteid inimeste võrgutamisest tema poolt, kirjeldati inimeste koondumistest huntideks ja kassideks, avaldati nõiasõnu saatanliku jõu vastu jne. Raamat sai inkvisitsiooni kohtute käsiraamatuks. Teose põhiteesiks on: "Kõige suurem ketserlus on mitte uskuda nõidade tegevust". "Nõiavasaral" oli suur mõnek, kuni 1520.aastani trükiti seda 13 korda. Pärast vaheaega ilmus 1574.a. 14. trükk ja selle järele kiiresti, kuni 1659.a. veel 15 trükki, mis näitab suurt tarvidust selle teose järele. 164.

Prantsuse jurist ja riigitegelane J.Bodin (1530-1576) andis 1580.a. välja "Nõidade demonimaania" ("Demonomanie des sorciares".) J.Bodin on tuntud oma ususallivusega. Ta püüdis lepitada katoliiklasi hugenottidega, kuid nõidade suhtes ta ei luba mingit järelandmist ja väidab, et meie püha kohus on hävitada nõidu. Ta ütleb, et "kahelda selles, et on olemas nõidumine, on Jumala teotamine; see on kui kahtleksime meie ajal Jumala eksisteerimises." 165.

b) Nõidususk ja nõiaprotsessid ei jäänud peatuma a-inult katoliku kiriku mõjupiirkonda, vaid need kandusid edasi ka protestantlikesse maadesse, kus need, eriti XVII sajandil peamiselt esinesidki.

Nagu mainisime, kasvas reformatsioon välja ajastu kultuurilistest saavutustest ja vaadete pinnalt, kuid ise ei suutnud ta tõusta kultuurielu eesrinda. Ta purunes mitmeks üksteisega vaenujalal seisvaks vooluks, milledes valitses kadedusviha teisitimõtlejate vastu. Luterlane tunnistas patuks isegi mõtte, et ka kõige vooruslikuma kalvinisti hing võiks kunagi omada pääsetet. Iga protestantlik usuvool tunnistas oma õpetuse a inuõigeks ja tema usutunnistuse vastu võtmise ainsaks pääsetevõimaluseks. Piiblit seletati verbaalinspiratsiooni seisukohalt, selle äärmises mõistes. Kõik loodusteaduse õpetuslaused, mis näisid olevat vastuolus piibli väljendustega, loeti ebaõigeks. Näiteks luterlikule Ülikoolile Marburgis võeti põhikirja ,et kõik õppeained, ka jurisprudents, meditsiin, matemaatika ja "vabad teadused" tulevad anda Jumalasõna tsensori alla. Vastavalt sellele õpeta-

---

164. Sealsamas, lk.166. Kokjara, lk.63-64.
165. Kokjara, lk.64-65.

ti Ptolemaiose geotsentrilist maailmasüsteemi, Aristotelese filosoofilisi vaateid, anatoomikud otsisid aset Aadama kolmeteistkümnendale roietepaarile jne. 166. Piiblis esinevad ütelused kuradi ja kurjavaimude olemusest ja tegevusest omastati üheküIgselt ja lanti mõtetamatult, mis saigi protestantliku demonoloogia aluseks ja avas tee nõidususu ning nõiaprotsesside levikule protestantlikus maailmas.

Teada on Martin Lutheri enda seisukohad kõige selle kohta. Siin on ta tõiesti oma ajastu inimene. Ta ütleb Kopernikuse kohta: "Nii see on. Kui keegi taha-b tark olla, siis peab ta kindlasti midagi uut leiutama. See narr tahab terve astronoomia kunsti pahupidi pöörata. Pühakiri näitab, et Joosua käskis päikesel paigal seista, mitte maal." 167. M.Luther näeb kõikjal kurja silma, kura-di tegevust. Ta usub, et linnamajade katustel elutsevad kaks tuhat kuradit, taeva all pilvedes on neid aga nelikümmend tuhat, kes soovi korral võivad takistada vihma sadamast. Ta usub igasuguseid märke, ennustusi, unenägusid ja nägemusi ning leiab nendes saata-na tööd. 168. Oma "Suures Katekismuses" tarvitab M.Luther Kristuse nime 63 korda, aga pimedusvürsti nime esineb seal 67 korda. Kurat on tema vaate järgi maailma tegelik valitseja ja käsutaja. M.Luther ütleb: "Et on niipalju kurte, lombakaid, pimedaid, tuleneb see kuradi kurjusest. Samuti ei tule kahelda, et katk, külmtõbi ja muud haigused ning paised kõik tulevad tema käest; ta toob ka tormi, saadab tulekahjusid, tekitab hinnakallidust, näivitab vilja ja saagi põllul." "Meie kõik oma ihu ja varandusega kuulume kuradi valitsuse alla. Meie oleme ainult külalised maailmas, kus tema on vürstiks ja jumaluseks. Sellepärast leib, mida sööme, jook, mida joome, rõivad, mida kanname, isegi õhk ja kõik millest elab meie liha, on temale alluv." Nõidade kohta ütles ta: "Nõia d on kurjad kuradi..., kes varastavad piima, tõstavad tormi, sõidavad kitsedel, ja luudadel, lendavad väpadel, igavïisi rikuvad ja vigastavad inimesi, kütkites piinavad lapsi, lõhuvad a-bielusid ja teevad kõiksugu nõiatempe. Nemad võivad asjadele anda teise näo, nii et näib olevat hõrg või lehm, kuid tegelikult on inimene; nemad võivad inimestes süüdata kirge ja viia neid kõlvatusse." 169. Neid M.Lutheri vaateid ja gasid ka mitmed protestantlikud usutegelased.

c) Läänе-Euroopas esitati harilikult nõidadele kaks süüdistust: nad tegevat kurja kaasinimestele ja nad tegevat seda kurjavaimude kaasabil. Käsitataval ajstul lisandus nendele süüdistustele veel kolmas - nad astuda saatanaga intiimvahekorda ja korraldada oma kokkutulekutel saatanlikke orgiaid

166. ~~Maailmakujutuse kujunemisest~~ Сперанский, Ведьмы и ведовство, стр.182-185.

167. Hiiemets, Martin Luther, lk.389.
168. Sealsamas, lk. 388-389.
169. Сперанский, Ведьмы и ведовство, стр.174-175.

ja -missasid. Nüüda nõiad, peaaegu eranditult naised, moodustada erilise eraldatud ühiskonna, kuhu võimalik kuuluda öeldes ennast lahti Jumalast ja andudes kõige oma hinge ja ihuga oma uuele isandale.

Kõik ühendusse kuuluvad nõiad kogunesid teatavatel päevadel oma sabatitele. Mõnede arvamise järgi põlvinesid viimased ürgsetest totemistlikutest pidustustest, kus samuti esinesid söömingud, rituaalne tants ja riivatud orgiad. 170. Ka roomlaste uskumused tunnevad naisnõidade sõite oma orgiatele ja kõlvatustele. Surelikkude armastamisi ihaldasid samuti antiikraavaste jumalad ja naisjumalad ning mitmesugused pooljumalad, metsa-, veekogude- ja koduvaimud. Samad uskumused olid ka Idamaal.

Sabatile sõitmiseks kasutati enamasti nõiakeppi ja nõiasalvi. Kepp pandi jalgade vahele, salviga võiti ennast ja siis algas sõit kepi seljas läbi akna või korstnaava. Sabatil toimus uute võrbitud liikmete vastu võtmine, koos pühaduste teotamisega ja enda hinge ja ihuga saatanale töötamisega. Järgnevas orgias olla söödud kohapeal surmatud ristimata laste liha ja joodud nende verd. 171.

d) Esimene nõid põletati 1484.aastal ja siit peale algas nende süstemaatiline hävitamine. Kuid mida enam neid surmati, seda kiiremalt nad paljunesid ja varsti oli neid täis kõik linnad ja külad. Kui mõni asula oli puhastatud nõidadest, siis mõne aja pärast kubises see jälle neist ning kohale saadetud kohtuuurijale võis iga tunnistajana ülekuulatu anda üles terve hulga neid, keda võis kahtlustada nõidumises või sabatil käimises. Oli ju igal ühel kedagi, keda maksis kadestada, kellega läbi ei saadud, kes oli kunagi solvanud või kes oli tee peal ees. Kes oli nõost liiga punane, või siis liiga kahvatu, kelle perekonnas juhtusid alati õnnetused, või siis kõik läks alati korda, kes harva käis kirikus, sellega tunnistades ükskõiksust kristliku usu vastu, või siis see, kes paistis silma oma vagadusega, sellega puudes varjata sidemeid saatanaga - kõik need olid kahtlustatavad ja oli põhjust tuua neid kohtu ette. 172.

Kui kohtusse toodu avaldas kohtu ees hirmu, siis oli kindel ta süü, sest südametunnistus hakkas teda piinama. Kui ta aga astus kohtu ette rahulikult, olles kindel oma süütuses, siis oli kohtunik küllalt tark teadma , et just nõiad võivad ennast peita julgunnid rahulikkuse taha. Kui süüdistatu eitas oma süüd, asuti piinamisele. Katoliiklaste juures peeti enne piinamisele asumist missa, anti piinatavale juua püha vett, seoti ta alasti ihu ümber Lunasteja pikkune pael, kuhu oli kirjutatud Lunasteja seitse sõna ristil, jne., seda kõik selleks,

---

170. Ю.И.Семёнов. Как возникло человечество, Москва,1966, стр. 440./Семёнов,Как возникло человечество/

171. Сперанский, Ведьмы и ведовство, стр.144- 148.

172. Sealsamas, lk.11-12.

et saatan ei saaks tulla appi oma hoolealusele ja vaigistada ta piinamisvalu. Protestantlikud kohtunikud aga lasid tihukal kõik kohtualuse ihukarvad maha ajada, et neis ei saaks olla peidus mõni pisiamulett kaitseks valu vastu. Otsiti hoolega kaebealuse kehalt "nõiamärki", mille leidmine oleks külleldaseks tõendiks ta ühendusest saatanaga. Piinamist alustati vähem valutekitavatest võtetest ja, piinataya keeldumisel ennast süüdlaseks tunnistada või oma kaaslasi välja anda, suurendati piinamisvalu. Piinamisi korrati niikaua, kui piinatu tunnistas ennast süüdi või kui ta piinapingil suri.173. Kohtuprotokollides leiame piinatavate ülestunnistusi, mis tõendavad, et väljakannatamatu piina all on inimene kas kaotanud mõistuse või siis on valmis kõik enda peale tunnistama. Nii keegi vana naine teatas piinade all: "Olen üle 40 aasta elanud kõlvatut elu kuraditeqa, kes on tulnud minu juurde kassidena, koertena, tõukudena ja kirpudena. Olen surmanud üle 240 inimese, vana ja noore; oma kuradiitelt sünnitasin 17 last, need kõik tapsin, söin nende liha ja jõin nende verd." Käesolev ülestunnistus tehti teatavaks avalikult, sest kohtupraktikas polnud seni teatava ks saanud, et kurat võib ilmuda ka tõukudena ja kirpudena. 174. Sarnaseid ülestunnistamisi esines massiliselt.

Süü kindlaks tegemiseks kasutati ka "vee proovi". Kaebealusel seoti käed ja jalad kinni ja visati teda nööri otsas vette. Kui ta jäi vee peale, siis oli sellega ta süü tõestatud. Vajus ta aga vee alla, siis ta oli süütu. Loomulikult võis inimene jääda vee peale a-inult tihuka tahtel, sest see hoidis nööri teist otsa käes. "Vee proovi" kohta annab seletuse Reimsi peapiiskop Hinkmar (1682), kes väidab, et pärast Jeesuse ristimist Jordanis kõik veed muutusid pühadeks, sellepärast püha vesi ei kannata endas kurjategijat ja lükka-vat selle pinnale. 175.

Nõiaks tunnistatu põletati, sest kanoonilise õiguse põhjal ei võinud vaimulik kohus, nagu see nõiaprotsesside puhul alguses oli, süüdlast surma mõista vere valamisega. Hiljem, kui nõiaprotsessid läksid ilmlike kohtute kätte, jäi see karistusviis nõidadele ka seal kõrgema karistusena kehtima.

Nõiaprotsessid kestsid Lääne-Euroopas terve XVI ja XVII sajandi ja lõppesid alles XVIII sajandil. Viimane nõiapõletamine toimus Saksamaal Kemptenis 1775.aastal. 176. Üldse põletati sellel ajal nõidadena üle 100 000 inimese. 177.

Nõiaprotsessid ja nõidade põletamine esines kõigeS Lääne-Euroopa maades. Katoliiklased, luterlased, kalvinistid tunnistasid nõidade olemasolu ja mõistsid neid tulesurma.Tegi seda Kalvin Genfis ja John Knox (1505-1572) Šotimaal.Inglismaal inderpendentide ja protektoraadi valitsuse ajal (1649-1660) surmati rohkem nõidu, kui aegadel enne ja pärast seda seal. 178.

---

173. Sealsamas, lk.17-19.
174. Sealsamas, lk.22-23.
175. Sealsamas, lk.84-85.
176. Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte, § 168,1.
177. ENSV Ajalugu I, lk.380 (E.Öpik).

178. Сперанский, Ведьмы и ведовство, стр. 84.

2. Nõidususu uus puhang Eestis.

Eelmises peatükis jälgisime, kuidas soomesugu rahvaste põhiliselt heatahtlik maagia muutus pärast eestlaste "ristiusku pööramist" katoliku usu maagiliste elementide ja saksa nõidususu mõjul kuritahtlikuks. Rahvauskumuste põhjal nõid oli nüüd küll ühenduses kurjade vaimudega, kuid siiski ta polnud astunud isiklikku liitu kurjade vaimude ülema saatanaga, milline uskumus esines, nagu nägime, Lääne -Euroopas. Kuid XVI sajandi lõpul hakkasid mainitud vaated tungima ka eestlaste keskele. Rootsi aeg Eestis kujunes muude hüvede ja pahede kõrval veel nõidususu uue puhangu ajastuks.

a) Protestantlike vaimulike osa nõidususu tulekus Eestis-SE ei olnud väike. Ühes 1569.a. Saksamaa luterlikus ringkonna s välja antud ja saatana tegevust kirjeldavas raamatus "Theatrum Diabolorum", mis sai juhendavaks teoseks nõiaprotsessidele Protestantlikes maades, öeldakse: "Jutlustaja peab hoolega seletama rahvale igasugusest nõidumisest, et inimesed, kes seda ei tea, mõistaksid õieti, mis on nõidumine, kui mitmelaadiline see on ja kui suur patt on see Jumala ees." Se üleskutse ei langenud kivisele pinnasele. Pea igas kirikus hakkasid õpetajad jutlustama nõidadest, nõidusest ja nõidade peamehest saatanast. Osa nendest XVI ja XVII sajandi nõia jutlustest (Hexrnpredigten) anti trükki ja on säilunud tänaseni. 179.

Meieni on jõudnud ka Liivimaa superintendendi Hermann Samsoni, hiljem aadeldatuna Samson von Himmelstierna (1579-1649) üheksa nõia jutlust, mis a nti Riias 1626.a. välja nimetuse all: "Neun auserlesen und Wolgegründete Hexen Predigt, Darinnen der Terminus Magiae oder Zauberey". Ta jaatab siin tõiesti nõidade olemasolu. Ühtlasi tunnistab ta nõidadeks Liivimaal tegutsenud jesuiidid, mõned paavstid, nagu Gregorius VII, Rooma keisri Julianus Apostata jt.. Ta väidab, et ühte inimesse ei mahu korraga üle 6666 kurja vaimu. 180. Oma jutlustes mõistab H.Samson aga hukka kaebealuste piinamise ja "vee proovi", kuid siiski neid nõidu, kes on kuradiga liidus ja on kahjustanud inimesi, loomi ja vilja, tuleb elusalt põletada, seda "kristliku vabaduse alusel." 181. Oli teisigi siinseid vaimulikke, kes sõna ja sulega võitlesid nõidususu vastu, ise uskudes nõidade tegevust, nende seas oli ka Kuramaa superintendent Paul Einhorn (+1655). 182.

b) Mainisime Lääne-Euroopas laialt levinenud uskumusi nõidade sõitudest ühistele sabatitele orgiate pidamiseks. See motiiv on eesti rahvausundis peaaegu tundmata. Ainult Saaremaa rahvauskumustes leia me mõlestusi võlude sõitudest Loksberi. Saarlased nimetasid nõidu võludeks ja teadsid nende sõite, tavaliselt lõuguti seljas, vanapaganale külla kuhugi

---

179. Sealsamas, lk.177.
180. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.294; Õpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil, lk. 96.
181. Sild, Eesti kirikulugu, lk.158; V.Uuspuu, Surmaotsused eesti nõiaprotsessides. Usuteaduslik Ajakiri X 1938 (Edaspidi: Uuspuu, Surmaotsused eesti nõiaprotsessides).
182. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu.lk.292.

metsa või sohhu pidama piidusid. Sõidud võeti ette iseäranis jõulu ajal ja uueaasta öösel. Pellisohu, Kõrva metsa ja Kuramaale. Seal mängiti torupille, veeti vägikaigast, maadeldi, veheldi puumõõkadega, kuid tehti ka vanapaganaga lepinguid talle oma verd ohverdades. Järgnes piidusõök, kus pakuti kõige par emaid roogo. Vahest nimetati seda sõitu Maksamerel käimiseks, mis samuti on Saksamaalt saadud laen, kuna sakslased nimetasid keskajal Põhja Jäämerd Lebermeer'iks. 183. Arvatavasti jõudsid need uskumused Saaremaale mitte ametlikku liini mööda, vaimulike ja kohtute kaudu, vaid meremeeste kaudu. Märkimis väärne on, kui kahvatuks ja naiiveks on muutunud Saksamaal tuntud painajalik nägemus nõidade orgiast sa-batil. Siin on selle asemel maamehelik koosviibimine torupilli ja rahvalõbustuste saatel. Kuid nõidade protsessid, mille vastlusele nüüd asume, pole midagi kaotanud oma seal-sest julmusest. Nõiaprotsesside protokollid sisaldavad rohkesti näiteid liitu astumisest saatanaga, naisnõidade intiimvahekordadest viimasega, nõidade kogunemistest oma "härra" juurde ja vahest ka libahunti jooksmisest.

---

183. Risen, EMI, lk.33-34; Loorits, Liivi rahvausund III, lk. 136-137.

3. Nõiaprotsesse

Nõiaprotsesside kohta Eestis on säilunud rohkesti kohtuprotokolle, kuigi need esinevad lünklikult. Olemasolevate protokollide põhjal võib siiski saada selge ülevaate selle kurva nähtuse levikust ja põhjustest. Pärast reformatsiooni toimus Eestis esimene teadaolev nõia põletamine 1588.a., millal hukati Harjumaal Kuimetsas viis nõida. Eestimaa osas lõppesid nõidade protsessid ja surmamõistmised varem. Hilisem teadaolev protsess toimus 1665.a. Läänemeestekohtus, kus mõisteti tulesurma Kapsa Maie. Liivimaa osas said nõiaprotsessid XVII sajandi keskpaiku alles uut hoogu. Eriti palju saatis tulerüdale Pärnu Maakohus ning alates 1640.aastast algas seal nõiaprotsesside õitseaeg. Viimane surma otsus tehti siin 1684.aastal, millal Wakkuleppe Jaak surmati pea maha raiumisega.

Tartumaal algasid nõiaprotsessid 1632.aastal. Siin suhtuti kaebealustesse leebemalt. Pa ljudel juhtumitel ei leitud süüdistamiseks küllaldaselt a-lust ja kaebealune va-basta-ti; esines ka kaebealuste põgenemisi. Esimese teadaoleva surmanuhtluse tegi Tartu Maakohus alles 1678.a., see on siis, kui Eestimaa osas surma otsuste tegemine oli juba lõpetatud. Tartu Maakohtu arvele jäävadki viimased nõidade surmamised Eestis. Kuningliku raamatuköitja Johan Brendekeni kaebusel mõisteti 1642. a. süüdlaseks Maadist pärit olev naine Madlen ja ta põletati. Oma pärishärra pealekaebamisel mõisteti 1699.aastal surma Rõpina talupoeg Tattra Santi Michel. Määratud karistuse, pea mahalõõmise, kinnitab Tartu Õuekohus sama aasta 26.oktoobril. Kuid sellega pole veel lõpp. Juba Vene valitsuse ajal mõistis Tartu Maakohus 1723.a. 16.jaanuaril süüdlase Wielo Ado surma rattal purustamise ja neljaks raiumise teel, kuid Tartu Õuekohus muudab selle otsuse eluaegseks vangistuseks.

Säilunud kohtuprotokollide järgi on Eestis selle aja jooksul mõistetud surma Jumalasalgamise ja saatanaga lepingus olemise pärast kokku 55 nõida. See arv on mittetäielik, kuna puuduvad kohtuprotokollide mitmete aastakümnete kohta ja neid ei ole kõikidest kohtutest. Kuid igatahes on siin surmamõistetute arv suhteliselt palju väiksem kui seda oli näiteks Saksamaal, kus ühes külas 1629.a. hukati üheksasada nõida. 184. Ka Lätis hukati XVII sajandil rohkem nõidu kui Eestis, nii üks Kuramaa mõisnik olla saatnud ühe aasta jooksul tulerüdale umbes 50 oma talupoega. 185.

a) Peatudes Eestis asetleidnud nõiaprotsesside põhjuste juures, veendume, et need protsessid koos nende maailmavaatelise põhialusega pärinevad Lääne-Euroopast. Koos luteriusu vaimulikkudega tulid Saksama alt ka nõidususu vaated Eestisse ja levisid eeskätt kiriku kantslitest ja ka kirikuõpetajate isiklike suhtlemiste kaudu. Sellepärast pole imestada, et meie nõiaprotsessides esinevad tihti kirikuõpetajad kas peal-

---

185: Istorija Latviiskoi SSR I str. 391.
184. Uuspuu, Surmaotsused eesti nõiaprotsessides.

kaebajatena, kaebealuste karakteriseerijatena või usulis te eksperti dena.

Nõiaprotsessi de kohtunikud olid ise ka haaratud üldisest Euroopa rahvaid vallutanud demonoloogiast, uskusid nõidade olemasolu ja nende võimalikke suhteid saatanaga. Esines samuti juhtumeid, et mõisaomanikud ise kaebasid oma talupoegade peale ja soovisid nende hukkamist. Siin võisid põhjusteks olla kas isiklik viha või tahtmine vabaneda tõrkuvast talupojast.

Eesti rahvausundis omistati nõiale küll suurt võimu ja hilisemal ajal oli nõidumises peamiseks teiste inimeste kahjustamine. Kuid seda uskumust seni ei esinenud, et nõid võiks olla intiimsuhetes saatanaga. Meie nõiaprotsessi de protokollides näeme aga tihti, et süüdistatavad tunnistavad seda ikka ja jälle enda kohta. Nad kirjeldasid pikalt, kuidas olid sõlminud lepingu saatanaga, annud oma verd lepingu kinnitamiseks, käinud oma "härraga" pidustustel, Pärnu Maakohtu protokolli andmetel - Rõhma rabas, jooksnud libahundina ringi ja kogunud oma "härrale" lambaid, sigu ja muud vajalikku. H. Samsoni nõiajutlustes ja juba nimetatud "Theatrum Diabolorum'is" anti kindlad juhised nõia suhete selgitamiseks saatanaga. Nende eeldusteks peeti lahti ütlemist ris-tiusust ja tõotuse andmist saatanale. Selle peale oli pööratud peamine tähelepanu nõiaprotsessideski. Püüti korduvate ristküsimustega selgitada kaebealuse isiklikud suhted pimeduse vürstiga; kui kaebealune seda eitas, pigistati see tunnistus temalt välja piinamisega. Enamasti saadigi soovitud tunnistus, vahest korduvate ja üha raskenevate piinamiste käudu. Osa süüdistatavaid aga tunnistasid ennast süüdlaseks juba enne piinamiste alla sattumist, vist piinavalude kartusel. Kuid esines ka kaebealuseid, kes näiliselt meelsasti luuletasid enda kohta kõiksugu võimatuid lugusid, mis peaaegu ei erine Lääne-Euroopa nõidade sabatite kirjeldustest. Siin võib olla tegemist psühhopaatidega ja vaimuhaigustega. Sarnaste isikute arv ei näi olevat eriti suur, nii et meil on võimatu kõnelda üldisest massipsühhoosist, nagu oletasime seda Lääne-Euroopas.

Peaaegu kõik protsessides esinenud kaebajad ja tunnistajad kõnelevad enamasti nõidumise ja sellest tingitud kahjustuste faktidest, ainult mõni üksik vihjab nõidade kokkutulekutele ja muile sarnastele motiividele. Kaebajad ja tunnistajad esinevad ikka kui vankumatud nõidumise võimalikkuse uskujad, kuigi nende tunnistuste ajendavateks põhjusteks võisid olla kadedus, isiklik viha ja tahtmine põhjustada kaasinimest. Peame mõistma rahva tolleaegset mentaliteeti, kus igaüks eeldas enda kahjustamist teise poolt ning "endakaitseks" oli ise selleks valmis, sest siis olid rahva valitsevamateks iseloomujoonteks kadedus ja pahatahtlikkus.

Nõiaprotsessi de käigus püüti teada saada veel uute nõidade nimesid, selleks korduvalt nõutakse kaebealustelt nende avaldamist. Piinade kartusel või tegelikkude piinavalude all meenuvad kaebealustele paljude naabrite nimed, nende seas vist enamuses oma vihavaenlaste ja vihaaluste omad. Algavad uued protsessid, vahest terved seeriad nõiaprotsesse, nagu näeme eriti XVII sajandi neljakümnendatel aastatel Pärnu Maakohtus, kus üks protsess jõrgnes teisele ikka eelmises ülesantud nõidade üle.

Kohtunike maailmavaade omas protsessis erilist tähtsust. Kõik sõltus sellest, kuidas kohtunikud suundasid protsessi käiku. Leidus nõidususu suhtes skeptilisi, nagu nägime Tartu Maakohtus. Neid oli aga üksikuid, enamuses kohtunikke püüdis siiski pressida välja võimalikult rohkesti andmeid ja üksikasju kuradi tegevusest inimeste seas. 186.

b) Kohtuprotsessi rakendamise juures meie pikalt ei peatu, sest siin tarvitati samu võtteid ja vahendeid, mis Lääne-Euroopaski. Ka Eestis tarvitati "vee proovi", mida nimetati "Jumala otsuseks". Tähtsal kohal protsessis ja lõplikuks tõeilmutajaks oli ikka piinamine (tortuur). Viimast rakendati Rootsi seaduste põhjal ainult mitteaadlike suhtes. Pikkamisi tortuur kadus, sest riigi võim oli asumud ta vastu ei tavale seisukohale. Ta esines Eesti nõiaprotsesside protokollides kuni 1685.aastani, viimasena Pärnu Maakohtu Sacke Jürgeni protsessis, kuid praktikas tarvitati piinamist edasi, sest see oli kõige parem vahend soovitud tunnistuste kätte saamiseks.

c) Nõiaprotsessidel süüdlaseks tunnistatud karistati ikka tulerii dale saatmisega. Üksikuile määrati veid erinev karistus. Lääne-Euroopa nõiaprotsesside aluseks olnud Saksa-Rooma riigi keisri Karl V kriminaalseadus oli kehtiv ka Läänemeremaades, seda isegi Vene ajal. Selle seaduse järgi tulid kõik nõiad, kes on kedagi kahjustanud, põletada. Luteriuslistes riikides kuulusid "Theatrum Diabolorum'i" kohaselt põletamisele ainult need nõiad, kes olid astunud lepingüsse saatanaga. Viimane nõue sai Eestiski otsustavaks karistusmäärade juures. See säte võeti ka Philipp Curiuse 1650.a. koostatud Eestimaa maaõiguse projekti, kus öeldakse, et need, kes "kuradiga on lepingu sõlminud" antakse tulesurma, kuna need, kes nõidumisega on tekitanud kahju, kuradiga aga otseseid sidemeid ei oma, surmata pea maharaiumise teel. 187.

Mõnel korral määrati süüdlasele kõrgem kvalifitseeritud karistus, seda alati siis, kui nõid oli kahjustanud oma mõisnikku. Näiteks: mõistis Pärnu Maakohus 1642.a. Willakasz Jürgenile jürgmise karistuse: mõni kord hõõguvate tangidega pigistada, siis jalad ja käed liikmete kohalt puruks lüüa, süda välja kiskuda, pea maha lüüa ja tee äärde posti otsa panna, keha põletada.

XVII sajandi lõpuks vähenesid nõiaprotsessidel surmamõistmised. Süüdlasi karistati nüüd kirikupostis seismisega või maalt välja saatmisega. 188.

---

186. Uuspuu, Surmaotsused eesti nõiaprotsessides, lk.79-87. 117-130.
187. Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil, lk.98-99.
188. Uuspuu, Surmaotsused eesti nõiaprotsessides, lk.79-87, 117-130; Vt. Nõiaprotsesside kirjeldused: Uuspuu, Nõiaprotsesse Pärnu Maakohtu arhiivist kuni 1642.a. Usuteaduslise Ajakiri IX 1937. lk. 114-126; Põrk, Eesti Ajalugu II, lk.130-141; Eesti Ajaloo Lugemik II, lk.75-80; J.Jung, Eesti rahva vanast usust, kombetest ja juttudest. Kodumaalt Nr.6, Tartu 1879, lk.25-29; Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk.294-295; 299.

4. L i b a h u n d i d

a) Nõiaprotsessidel tunnistasid mitmed kaebealused ennast süüdi libahundiks käimises. Uskumused libahundist, s.o. et inimene võib moonduda hundiks ja sellena teha kahju kaasinimestele, oli kõistataval ajal ja ka miljemgi väga levinenud eestlaste seas, need kujutelmad olid elavad veel XIX sajandil paiguti.

Libahunt jookseb metsa, murrab koduloomi ja sööb nende liha. See hunt ei erine peaaegu teisest hundist, vaid et temal on vahest valge märk kaelal, mis osutab kohta, kus libahunt kandis inimesena sõlge, preesi või muud ehet. Libahunt kardab harilikku hunti. Teisal peetakse libahunti siiski täiesti erineväks tavalisest hundist - ta on pisem, libeda karvaga hunditõug, kes ei hüppa murtava looma kõrisse, vaid "sööb end loomale tagantotsast sisse" 189. Libahunti tuntakse paiguti ka nimede all: soend, koduhunt, inimesehunt, ebahunt, kunagi ka ahjupealne.

Nõid, kes tahab libahunti jooksma minna, rõivastub hundi nahka või paneb särgi pahupidi selga, käib 3 kuni 9 korda ümber kivi või poob puu juurte alt läbi ise lausudes vastavaid nõiasõnu. Esinesid ka teised tombud, nii kasvatati liivaaugus kolm korda tamme või käidi teatav arv kordi ümber kadaka põõsa, läbi vaadi, põherdati kivil jne. Inimese kujundi tagasi saamiseks tuli teha neid tempe tagurpidi ja öelda jälle vastavaid nõiasõnu. Nõid võis ka nõiduda teised inimesed libahuntideks, kes siis kohe metsa jooksid ja huntideks jäidki. Rahvasuu teab rääkida lugusid, kus muudeti libahundiks kõik pulmalised eesotsas pruutpaariga. 190.

b) Narva esineb rahvaid, kus oleks tundmatu uskumused libahundist ehk soendist. Arvatavasti põlvinevad need inimkonna ürgajast, kus valdavamaks usundiks oli totemism ja millal usuti, et inimene võib moonduda loomaks ja loom inimeseks. Sellel kujutelmal on ka sidet jahimaagias esineva küti rõivastumisega looma nahka. 191.

Samuti oli antiikmaailmas tuntud nõidade moondumine loomadeks. Moondumise motiiv esines ühtlasi rooma kirjanduses, näiteks Publius Ovidiusel (43.e.Kr. - 17 p.Kr.) teoses "Metamorphoses". Sellest kõneleb keiser Nero aegne roomanikirjanik Petronius oma "Trimalchio pidusöögis". 192. Marcus Terentius Varro (116-27 e.Kr.) jutustab a rkaadlastest, kes tundsid seda kujutelma, sest, olles oma ohvripidustustes maitsenud seal tapetud lapse liha, muutusid huntideks ja elasid siis koos nendega metsades. 193. Keskajal ja veel miljemgi olid libahundi kujutelmad levinenud väga paljude rahvaste juures, nii ka sakslastel, skandinaavlastel, venelastel, valge-venelastel, lätlastel, liivlastel ja soomlastel (viimastel nime all "viron susi" < Saksa keeles "Vervolf" 'meeshunt'). 194. Lätlaste seas

---

189. Eisen, EMI lk.38; Eesti Entsüklopeedia V, lk.348.
190. Eisen, EMI, lk.35-37; Loorits, Liivi rahvausund III.lk.162.
191. Семенов, Как возникло человечество, стр.325-328.
192. История Римской Литературы 11, Москва стр. 119. /Ф.А..Петровский/.
193. Сперанский, Ведьмы и ведовство, стр.49.
194. Sealsamas, lk.327; Eisen EMI.lk.38.

esinenud uskumuse järgi olla libahunt isegi rahva heategija, kes Jumala koer, kuradi ja nõidade verivaenlane, ta jooksvat põrgu ning toovat sealt kuradi aidast tagasi sinna iga aasta nõidade poolt kogutud vili. Vähemalt nii tunnistas libahundina süüdistatu Lätti vanamees 1692.a. nõia protsessil Tartu Ülekohtus. 195.

c) Et uskumine soendisse oli ürgne ja laialdane, pole imestada selle leidumisest ka Eestis. Üldiselt peetakse põhjamaid nõidade kodumaaks. Samuti nimetati XVI ja XVII sajandil praegust Eestit ja Lätit libahuntide eldoraadoks. Siinsetest libahuntidest on kirjutanud rootsi vaimulik Olaus Magnus (1490-1557). Siis sõideti tutvunema libahuntide tegelikkusega. Liivimaal käis Melanchtoni õpilane Hubertus Languetus, kes kogus siin andmeid nendest eelpool mainitud Prantsuse juristile J.Bodinile, kes avaldas need oma raamatus nõidadest. Teine Melanchtoni õpilane Riia koolirektor Hermann Wedekindus avaldas samuti teose libahuntidest. Veel Melanchtoni vaimees Casparus Peucerus kirjutas 1560.aastal nendest. 196.

Kuigi need teated käivad XVII sajandi kohta, võime siiski lugeda libahuntide õitseajaks meil XVII sajandit, millal nõiaprotsesside tõttu olid uskumised libahuntidesse kõige ulatuslikumad. Sellest sajandist on teateid kümne libahundi-protsessi kohta Eestis. Peale ühe protsessi (1695. a. Nabalas) lõpevad kõik teised süüdlaste surma mõistmisega. Harjumaal Kiviloos mõisteti 1617.aastal tulesurma korraga kuus nõida-libahunti. 197.

Oskar Looritsa vaate kohaselt jõudsid eestlaste keskelelibahundiusu varasemad motiivid idast varjaagide ajal, kuid hilisemad ja põnilisemad mõjud olla siiski läänepoolsed, mis saadud sakslastelt pärast ristiusu tulekut siia. Eestlane algselt pole tunnud inimese meendumist loomaks, vaid ta uskus ainult "irdhinge" rändamist ja mõnesse loomasse siirdumist. 198. Kuid sellele vaatele vaidleb vastu üldiselt tunnustatud tõsiasi, et soome-ugri hõimudele on olnud varakult omane totemistlik uskumus, mida kinnitab nende hõimude kunagine karukultus. Eeldades seda pidid nende juures esinema kujutlused inimese meendumisest karuks ja ümberpöördult. Ka Skandinaavia mütoloogia tunneb "Berserker'i" (karunahk), s.o. inimest, kes võib ennast muuta karuks. 199. Võime eestlaste soendiusu ürgseks põhjaks lugeda primitiivrahvastele, ka algsetele soome-ugrilastele, omast totemistlikku kujutlust inimese ja looma muistsest sugulusest. Hilisemad libahundi kujutelmad, tema suhted saatanaga ning koduloomade hüvitamine, on kahtlemata läänepoolsemat päritolu ja on tulnud siia koos sakslastega.

---

195. Walter Anderson, Uus töö Balti libahundiprotsesside kohta. Ajalooline Ajakiri 1924.lk.154.(Edasp. Anderson: Uus töö...)
196. Sealsamas,lk.151-154; Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu,lk.293.
197. Anderson, Uus töö Balti libahundiprotsesside kohta,lk. 153-154; Eisen, EMI,lk.38.
198. Annit, Moora, Teos eesti rahvausundi uurimise alalt.lk. 504.
199. Edda, lk.52.

K o k k u v õ t e

Protestantlik reformatsioon XVI sajandil sai verstapostteks Lääne-Euroopa usulisele ja vaimsele elule ja sellega tähistatakse tinglikult ajalooliste uusaja algust. Ka eesti rahvale omas see usuline reformatsioon olulise tähtsuse, kuid seda sootu erinevas kvaliteedis.

a) XVI sajandi reformatsiooni võime ajalooliselt hinnata kui usulist, kultuurilist, rahvuslikku ja sotsiaal-poliitilist tegurit. Milline oli siin selle osatähtsus eesti rahvale?

Reformatsiooni kui usupuhastuse esimeseks ülesandeks ja teeneks on osaliselt vanade põrimustele rajatud katoliku kiriku tegusid rõhutava õpetuse asendamine ainult piiblile ja piiblist väljuvale armule ja usule põhjeneva õpetusega. Eestlase juures see ei teostunud kaua aega, sest temale oli seni veel olnud mõistmatu isegi katolilikliku ristiusu tõeline tuum, pealegi uue usu kuulutajate nappus, nende umbkeelsus, ja puudulikud kõlbelised eeldused ei võimaldanud evangeelse usundi küllaldast levikut sügavuti. Varsti pärast reformatsiooni Vanal Liivimaal puhkenud sõjad, koos oma kaasnähtustega, seadsid omalt poolt reformatsiooni teostamisele peaaegu ületamatud tõkked. Alles XVII sajandi teist poolt võime pidada luterliku reformatsiooni alguse ajaks Eestis. Siis leidis evangelisatsioon aeramat teed rahva keskele, tekitades mõningat vastuvõtmist, paiguti usulist elevust. Siis võrsusid rahva seast eesti haritlaste algmeid: koolmeistreid, köstreid, pisut ehk ka kirikuõpetajaid. Nimetamisväärne oli rekatoliseerimisega ellu kutsutud usuline liikumine Lõuna-Eesti rahvastikus, kus paiguti ilmnes iseseisvate usuliste otsingute elemente. Kuid see viimane toimus tähelikult katoliku usundi piires ja mõistes.

Kui M.Luther saksakeelse piiblitõlkega pani aluse saksa ühise kirjakeele arengule ja kehtistamisele, siis eestlane pidi kaua ootama omakeelset piiblit, kuni see viimaks ilmus, tänu juba uuele usuliikumisele. Nagu luterlik reformatsioon ei annud rahvale piiblit, nii ei a nnud ta ka rahvale kirjandust, sest üksikud raamatud olid tegelikult mõeldud käsiraamatutena vaimulikkudele.

Hariduse ja kooli küsimuses ei toonud reformatsioon alguses ka lahendusi. Need arglikud katsed, mis siin tehti, tulid üksikute entusiastide poolt ning needki põrkasid kohalike seisuste ükskõiksuse vastu.

Reformatsiooniga sündis saksa rahvus ja reformatsioonist tulid välja need ideed, mis said aluseks saksa rahvuse edaspidiseks vaimseks ja kultuurilliseks arenguks. Sunnimaine eesti talupoeg jäi endiselt inimeseks, kellel puudus rahvus. Tema nimetas ennast "maarahvaks", kuigi temal polnud enam oma maad, ning võõras nimetas teda negatiivse tunnusega "Undeutscher" (mittesakslane).

Ka Vanal Liivimaal lõppes paavsti poliitiline ja majanduslik ülemvõim, kuid seda võimu anastasid jäägitult aadel maal ja suurkodanlus linnas. Ühenduses sellega suurenes veelgi õigusetu eesti talupoja ekspluateerimine ja viimase sotsiaalne ning õiguslik olukord halvenes pidevalt. Läänе-Euroopas koitnud vabamate vaadete kiired ei leidnud teed põhjama a süngesse pimedusse.

b) Reformatsiooni unustamatuks teeneks jääb uute elementide toomine eestlase rahvausundisse. Samaaegselt evangeelse sõnumiga ja koos evangeelsete õpetajatega tulid uuesti eestlaste maale omapärased kujutelmad, mida tähistasid tuleriitade kumad paljukannatanud maal ja hirmu- ning jubedustunded rõhutud inimeste südametes.

See oli õnnetum peatükk eesti rahva vaimuelus, kui kuradiusu vaated, koos kõige nende juurde kuuluvaga, hullunud inimeste õudsete viirastustega, piinavate ebainimlike karjatustega ja lõõmavate tuleriitadega, toodi rõõmusõnumi asemel uusst kaugel seisvale rahvale. Ta rahvausund taas "rikastatiš uute uskumustega ja kujutelmadega, ta iselcom risustati jälle kadedusega, pahatahtlikkusega, valega ja julmusega.

Selles seisneb reformatsiooni ajastu ja tolleaegsete vaimulike lunastamatu süü eesti rahva vastu. Veelkordselt visati seeme rahva hinge, millest kord tulevikus võrsus lõpsakas ateismi taim, mis nüüd tahab varjutada kõike helgemat ja lootustandvamat.

c) Käesolev peatükk hõlmab tervet Rootsi aega Eestis. Kuidas peaksime üldiselt hindama Rootsi aega? Siin leiame kaks otse vastandlikku seisukohta. Rahvatraditsioonid kõnelevad mingist idealiseeritud "heast Rootsi ajast", kus valitsenud inimlik õigus ja vabadus. Sajandeid möödudes pole kustunud mälestused Rootsi valitsuse reformitaotlustest talurahva kasuks. Hiliseimate vastuhakkamiste puhul nõudsid talupojad ikka ja jälle endale hüvesid mingi legendaarse "rootsi õiguse" nimel. Rahvamälestused Põhjasõjast kujutavad Rootsi kuningat suure rahvasõbrana ja heategijana, keda rahvas ka omalt poolt olla kõigiti soosinud. Venelasse aga suhtub rahvamälestus jõrsult eitavalt, pidades teda halastamatuks ja jõhkraks vaenlaseks. Veel käesoleval sajandilgi avaldusid rahva lootused lauses: "Ega Rootsi meid Vene alla jäta". Enamus endisi eesti ajaloolasi, kes selle küsimusega on tegelnud, leiavad küllalt ajaloolisi põhjendusi ühinemiseks rahvatraditsioonides avaldatud seisukohaga ning tunnistavad Rootsi valitsuse majandusliku ja kultuurilise poliitika eesti rahvale üldiselt kasulikuks.

Nõukogude Eesti ajaloolased asuvad siin vastupidisel seisukohal, väljudes rohkearvulistest talurahva rahutustest Põhjasõja ajal ning sõjavõkke värvatud eestlaste desorteerumisest, ja jõuavad veenele, et kiidetud "rootsi truudust" polnud leida eesti talupoegade seas ja et viimased rohkem abistasid sõjakäigus vene väegsid, kui rootslasi. Eesti talurahvas oma aktiivse vastupanuga Rootsi võimudele aitas kaasa Rootsi koloniaalvõimu purustamisele. (E.Õpik). 200.

Tõsi, Rootsi aeg polnud talurahvale ei majanduslikult ega sotsiaalselt soodne, talupoja olukord üha halvenes ning ta muutus ikka rohkem sõltuvamaks mõisavõimust. Riigi valitsuse poolt tehtud katsed talurahva olukorra parandamiseks jäid pooleli. Eriti raske oli elu Rootsi aja lõpul, kus nälg,

sõjahõivitused ja katk olid teinud oma töö. Sõõs tekkis talurahva seas meelehelde, nurin ja vastuhakk. Kuid need hädad olid juba "vis major", milles ei saa süüdistada riigivõimu.

Usu ja kultuuri alal ei tohi siinjuures alahinnata mõningaidki saavutusi. Põhjasõja ajal oli umbes 15 000 eesti rahvusest meest sõjavões ning neile oli usaldatud relvad. Nendest 40 meest oli kõrgendatud ohvitserideks ja allaohvitserideks. Aktiivne osavõtt sõjategevusest omas suurt tähtsust eestlase rahvustunde tõstmiseks. Ja kuigi sõja lõppedes läks kõik vana moodi, siiski see elamus ei ununenud ja sellest kõnelesid veel lapsed ja lapselapsed. Algas Vene aeg. Olukord läks veel hullemaks. Nende uute raskuste sees ununesid Rootsi aja hädad ja viletsused ning kõik oodatu, loodetu ja iha l-datu reprodutseeriti minevikku "heasse Rootsi aega".

Lõpetame siiski nõukogude ajaloolase H.Palli mõttega, et eesti talupoegade poliitilise hoiaku küsimus Põhjasõja ajal jääb veel lõplikult lahendamata, sellega ka Rootsi aja üldise iseloomustuse küsimus. 201.

---

200. ENSV ajalugu I lk.409-416 (E.Öpik).

201. H.Palli, Kui Raudpea läks. Pildikesi "Põhjasõja ajast, Tallinn, 1967, lk.118. (Edaspidi: Palli, "Kui Raudpea läks..."

Neljandas peatükis esmakordselt kasutatud kirjanduse nimestik

Anderson, Walter, Uus töö Balti lõhahundiprotsessi kohta. Ajalooline Ajakiri, 1924.
= Anderson, Uus töö Balti lõhahundiprotsessi kohta.

Aunver, J. Jüri kihelkonnast ja kirikust, Eesti Kirjandus, 1925
= Aunver, Jüri kihelkonnast ja kirikust.

Eesti VI. Saaremaa, Tartu 1934.

Eesti VIII. Läänemaa I, Tartu 1938.
= Eesti VIII. Läänemaa.

Eesti Ajaloo lugemik II. /Toimetanud/ Hans Kruus, Tartu 1926.
= Eesti Ajaloo lugemik II

Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tegevtoimetaja O.Liiv, peatoimetaja H.Kruus, Tartu 1940.
= Eesti ajalugu III.

Eesti rahva ajalugu II, Tartu 1935.
= Eesti Rahva Ajalugu II

Eisen, M.J. Eesti prohvet Järva Jaan, Rootsi aegsed köstrid, Tartu 1918.
= Eisen, Eesti prohvet Järva Jaan.

Eisen, M.J. Karskusliikumise ajalugu, Tartu 1914.
= Eisen, Karskuseliikumise ajalugu.

Eisen, M.J.Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kõoostrid. Eesti Kirjandus,1925.
= Eisen, Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid.

Hiiemets, Joh. Martin Luther, Elu ja võitlus, Tartu-Tallinn 1939.
= Hiiemets, Martin Luther.

Johansen, P. Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses. Ajalooline Ajakiri, 1934.
= Johansen, Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses.

Johansen, Paul. Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljöö. Separaat. (Ettekanne Eesti Teaduslikus Seltsis Stokholmis 4.5.1964.

Jung, J. Eesti rahva vanast usust, kombetest ja juttudest. Kodumaalt nr.6, Tartu 1879.

Keskaeg II, Tartu 1948.
= Keskaeg II.

Kilsmo, Karl. Reformatorid ja usu tagakius, Usk ja Elu, 1960.

Kõpp, Juhan. Laiuse kihelkonna ajalugu, Tartu 1937.
= Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu.

Liiv, J. Usupuhastajate kirjad Liivi- ja Eestimaale. Usupuhastus eestlaste maal 1524-1924, Tartu 1924.

Liiv, O. Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. Ajalooline Ajakiri, 1934.

Liiv, O. Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju rahva elus, eriti suhtumises kirikusse. Raamatu osa Eesti arengus, Tartu, 1935.
= Liiv, Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju.

Lipp, M. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu I, Tartu 1895.
= Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu I.

Masing, Uku. Hans Suvi 1551.a. tõlkest. Emakeele Seltsi Aastaraamat X 1964, Tallinn 1964.

Oissar, Edgar, Ühest XVI sajandi eesti keelemälestusest. Keel ja kirjandus, 1964.

Palli, H. Kui Raupea läks, Pildikesi Põhjasõja ajast. Tallinn, 1967.
= Palli, Kui Raudpea läks.

Põld, Peeter, Eesti kooli ajalugu, Tartu 1938.
= Põld, Eesti kooli ajalugu.

Põld, Peeter, Usupuhastus ja Eesti rahvakool. Usupuhastus eestlaste maal, Tartu 1924.

Põrk, A. Eesti ajalugu II, Ordu, Taani, Poola ja Rootsi aeg Eestis, Tallinn, 1927.
= Põrk, Eesti ajalugu II.

Reiman, Helmi, Eestlaste matusekombed. Eesti Kultuur IV, Jurjevis 1915.

Reiman, V. Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Meie Piibli 150 aastase juubeli mälestuseks, Tartu 1889.
= Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu.

Reiman, V. Eesti rahva usuelu 1587. Eesti Kultuur IV, Jurjev 1915.
= Reiman, Eesti rahva usuelu 1587.

Reiman, V. Haridusloolised pildid. Postimees 1897.

Reiman, V. Kivid ja killud. Postimees 1901.
= Reiman, Kivid ja killud.

Sirak, E. Uusi andmeid eesti vanima trükisõna kohta. Keel ja Kirjandus 1960.

Sild, Olaf. Usupuhastuse tulek Liivi- ja Eestimaale. Usupuhastus eestlaste maal 1524-1824, Tartu 1924.
= Sild, Usupuhastuse tulek.

Tarvel, E. Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557-1569). Ajaloo järeskudel radadel, Tallinn 1966.

Treiberg /Tarvel/ P. Ignatius Loyola jesuiitide ordu asutaja, Tartu 1933.
= Treiberg, Ignatius Loyola.

Treiberg,/Tarvel/, P. Möningaid jooni reaissance'i olemusest ja mõistest. Ajalooline Ajakiri,1926.

Treiberg /Tarvel/, P. Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana, Ajalooline aja-kiri, 1934.
= Treiberg, Thomas Müntzer.

Treumann, H. Tallinna raamatuköitjad tüpograafidena, Poligrafist, 1950.

Uuspuu, V. Nõiaprotsesse Pärnu Maakohtu arhiivist kuni 1642.a. Usuteaduslik Ajakiri IX, 1937.

Uuspuu, V. Surmaotsused eesti nõiaprotsessides, Usuteadusline ajakiri X, 1938.
= Uuspuu, surmaotsused eesti nõiaprotsessides.

Vahemetsa, A. Eesti talurahva ekspluateerimine katoliku kiriku poolt XV ja XVI sajandil, Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II, Tallinn 1961.
= Vahemetsa, Eesti talurahva ekspluateerimine.

Vassar, A. Katolikku kiriku reaktsioonilisest osast eesti rahva ajaloos XII -XVI sajandil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, Tallinn, 1956.
= Vassar, Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast.

Võsu, R. Kristluse ajalugu III, Reformatsioon. Eksami nõuded usuteaduslikel kursustel, 1959./Käsikirja alusel.
= Võsu, Kristluse ajalugu III.

Öpik, E. Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, Tallinn, 1956.
= Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaal-võimu perioodil.

Виндельбанд,В. История новой философии в ея связи с общей культурой и отдельными науками 1,СП-б.1913.
= Виндельбанд, История новой философии 1.

Герцог,И.И. История христианской церкви 11,П-град 1916.
= Герцог, История христианской церкви 11.

История Римской Литературы, Том 11, Москва 1962.

Новотный, В. Карл 1У. Книга для чтения по истории средних веков 111, Москва 1910.

Семёнов, Ю.И. Как возникло человечество, Москва 1966.
= Семёнов, Как возникло человечество.

Смирин, М.М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская Война, М.-Л. 1947.
= Смирин, Народная реформация.

Сперанский,Н. Ведьмы и ведовство, Очерки по истории церкви и школы в Западной Европе, Москва 1906.
= Сперанский, Ведьмы и ведовство

Тарвел, Эни, Фольворк, нан и подданный, Таллин 1964.

Хрестоматия по истории Средних веков. Под редакцией Н.П.Грацианского и С.Д.Сказкина. Том 111, Москва 1950.

Шеллер-Михайлов, А.К. Революционний анабаптизм. Полное собрание соченении, Том 16, С.Петербург 1905.
= Шеллер-Михайлов, Революционный анабаптизм.

S I S U K O R D

Lk.

SISSEJUHATUS 2

I ptk. PRIMITIIVUSUNDID 17

Milline oli primitiivusund? 21

1. Fetišism 22
2. Animism 23
3. Preanimism 25
4. Toteism 26
5. Manism 27
6. Bioloogiline usunditeooria 28
7. Premonoteism 29
8. Kultus 32
9. Maagia 32

Kasutatud kirjanduse nimestik 35

II ptk. EESTI MUISTNE RAHVAUSUND 37

Eesti rahvausundi allikad ja historiograafia 37

Usundi leviku teid 45

Eestlaste esivanemate rännakuteid 47

1. Usundi vormid mesolliitikumis 50
2. Ida-Euroopa metsavöödi kalur-küttide usund 52
3. Karjakasvatajate ja masharijate usulisi kujutelmi 77
4. Põlluõduskultuste arengu ajastu 104
5. Usund varafeodaalsete suhete kujunemise ajal 134

KOKKUVÕTE 170

Kasutatud kirjanduse nimestik 176

III ptk. KATOLIIKLIKUD MÕJUD RAHVAUSUNDIS . . . 188

1. Loodusjõudude austamine 208
2. Surnute hingede kultus 221
3. Nõidumine ja nõiad 230

KOKKUVÕTE

Kasutatud kirjanduse nimestik 261

IV ptk. REFORMATSIOON JA SELLE TÄHTSUS EESTI USUELULE 264

1. Talupoegade ristiusk 306
2. Mõnda tolleaegset ebausust 314
3. Nõidususk ja nõiaprotsessid Rootsi ajal 315

KOKKUVÕTE 328

Kasutatud kirjanduse nimestik 331